

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

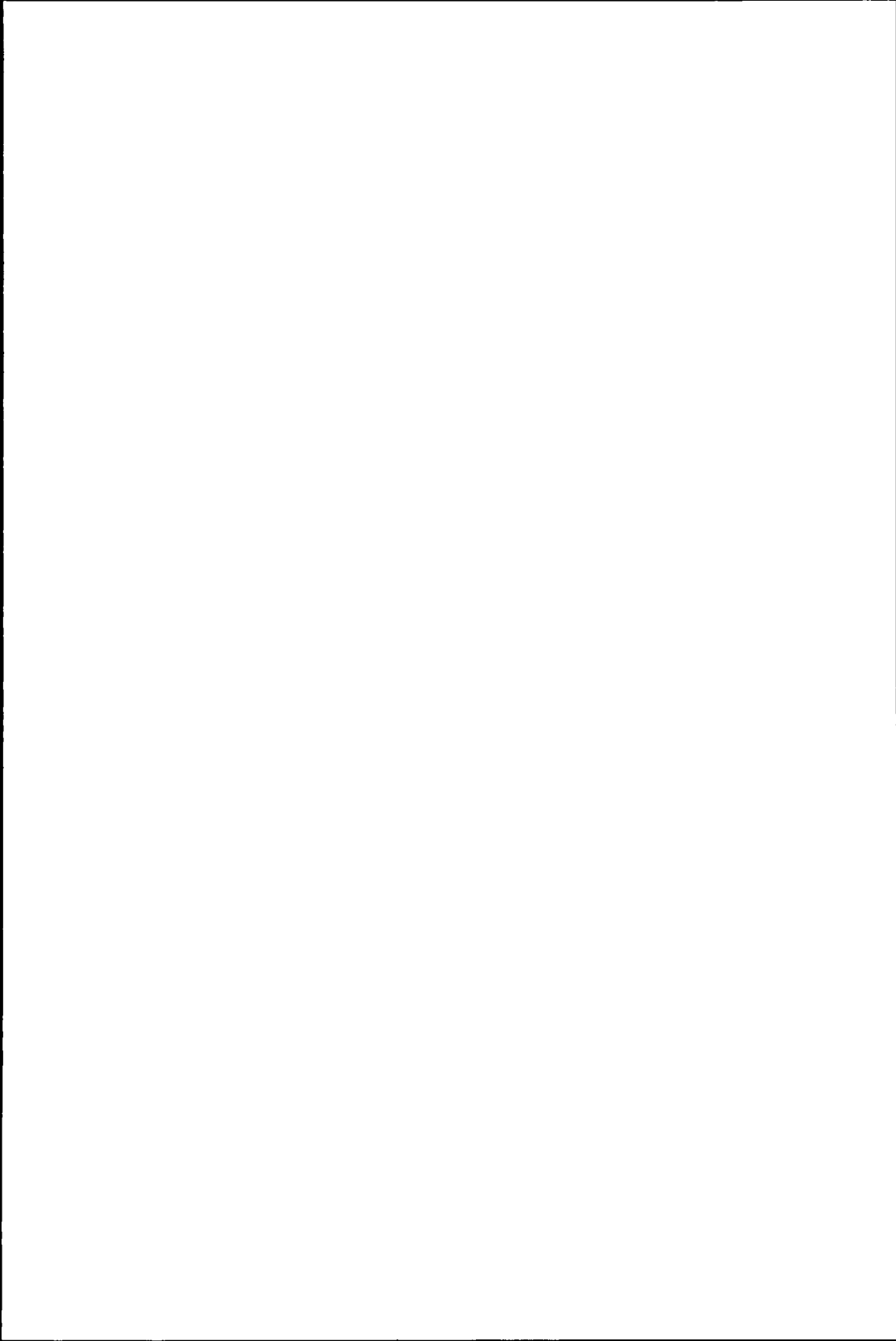
Slægtsforskernes Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

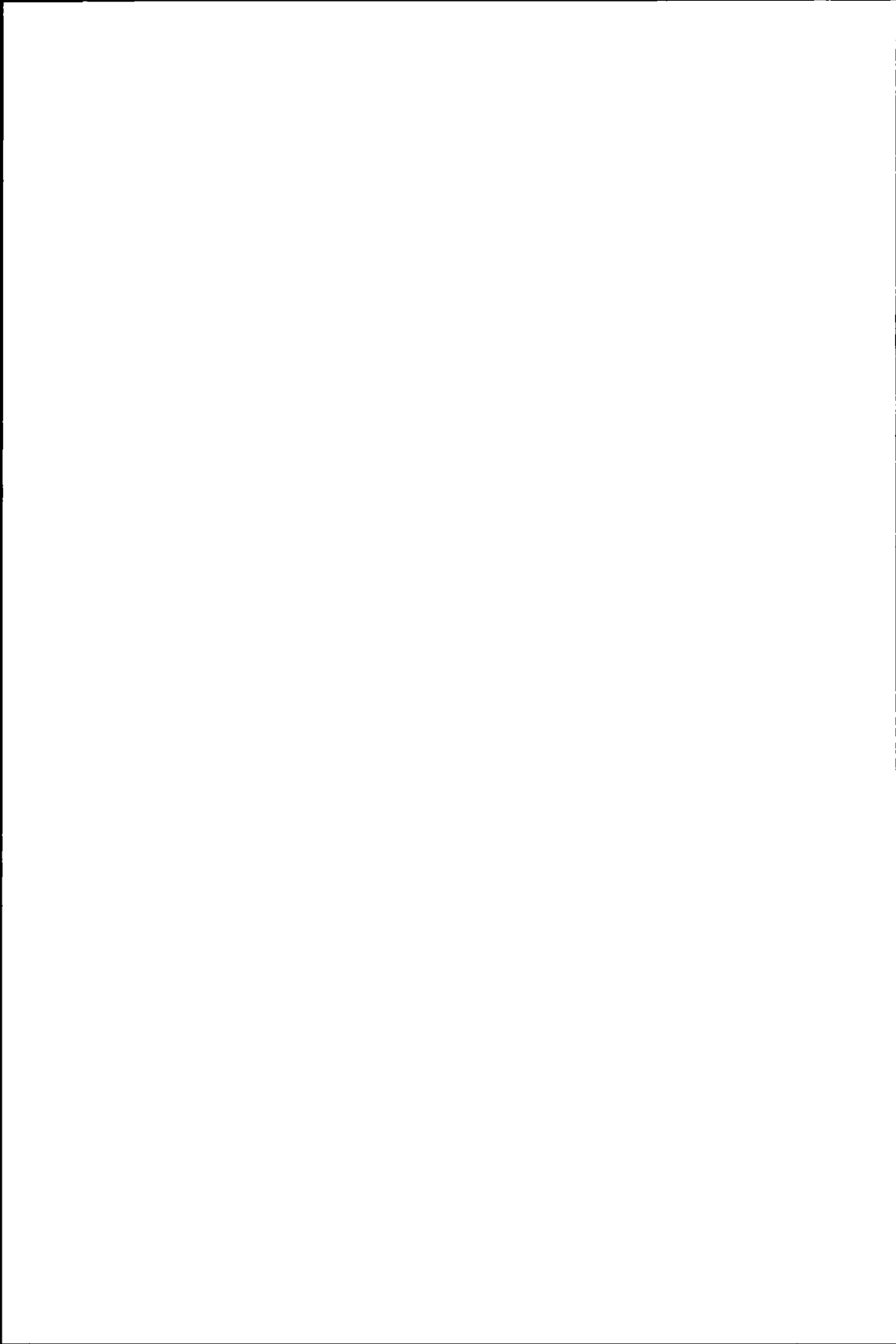
Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

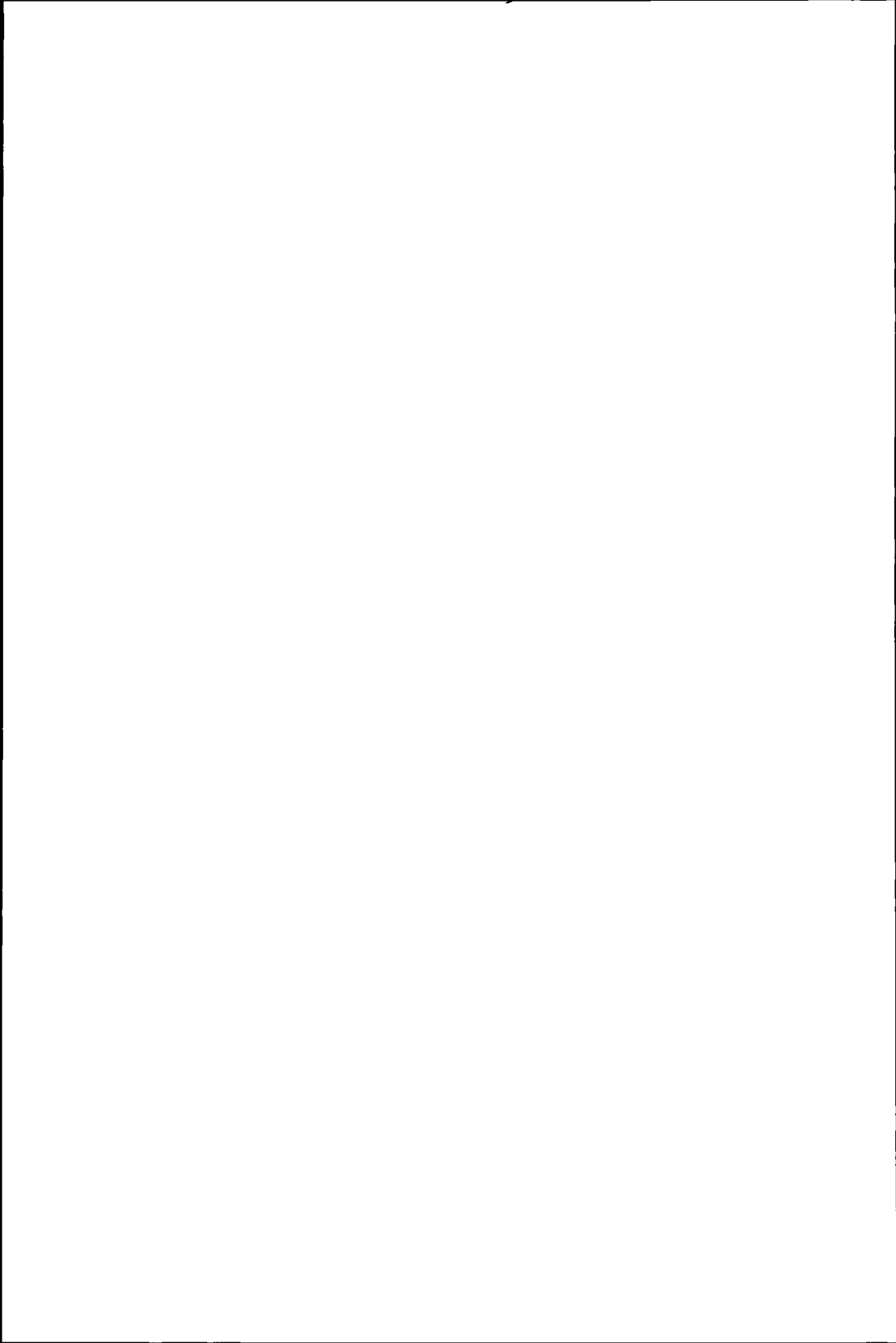
Sønderjyske
Årbøger
2013

Sønderjyske Årbøger
2013

Sønderjyske Årbøger 2013

Redaktion:

Morten Andersen

Hans-Ole Mørk

Anne Marie Overgaard

Mogens Rostgaard Nissen

Hans Schultz Hansen

Historisk Samfund for Sønderjylland

Skrift: Palatino
Tryk: Zeuner Grafisk A/S, Odder
Bogbinder: Jysk Bogbind K/S, Holstebro
ISSN 0106-4452

Fagfællebedømmelse (peer review)

Historiefaglige artikler i Sønderjyske Årbøger underkastes ekstern fagfællebedømmelse før publiceringen.

Forsidebillede:

Udsnit af maleri af Alfred Jensen, der viser det historiske øjeblik, da Christian X i spidsen for den kongelige kortege den 10. juli 1920 red ind i det genvundne Sønderjylland. Bag ved kongen ses kronprins Frederik (t.v.) og arveprins Knud. Maleriet befinder sig på Sønderborg Slot. Billedet relaterer sig til Knud J.V. Jespersens artikel »Christian X og Sønderjylland« i årbogen. Foto: Museum Sønderjylland – Sønderborg Slot.

Indhold

Artikler

<i>Thomas Clausen: Kampen om tvangsmølleriets afskaffelse i hertugdømmet Slesvig 1836-1852</i>	7
<i>Claus Pærksen: Kampen om Vesterhavssøerne i 1864</i>	31
<i>Anton Marckmann: Den menige danske infanterist i 1864-krigen</i>	63
<i>Mikkel Leth Jespersen: Om den duelige kaptajn og skibets interesse. Et kærlighedsdrama fra Aabenraa-søfartens storhedstid</i>	89
<i>Jens Skrumsager Skau: Sigurd Kloppenborg Skrumsagers oplevelser og tanker fra sin deltagelse under 1. Verdenskrig</i>	117
<i>Knud J.V. Jespersen: Christian X og Sønderjylland</i>	161
<i>Hans Schultz Hansen: To drab og et attentatforsøg. Tre hændelser fra sønderjysk efterkrigstid 1945-1948</i>	185
<i>Kirsten Lylloff: Konfiskation af tysk ejendom i Sønderjylland efter 2. Verdenskrig</i>	211

Anmeldelser

<i>Adriansen Inge og Lorenz P. Christensen: Kirkerne på Als og Sundeved (ved Jens Bruun)</i>	241
<i>Adriansen, Inge og Mikkel Leth Jespersen (red.): Skurke og helte i Sønderjyllands historie (ved Else-Marie Boyhus)</i>	243
<i>Adriansen, Inge: Smag på Sønderjylland. Madkultur uden grænser (ved Else-Marie Boyhus)</i>	245
<i>Albæk, Ann Merete, Torben A. Vestergaard og Lieselotte Eick-Rühmann: Industrilandskabet omkring Cathrinesminde Teglværk (ved Anja Hoffmann)</i>	246
<i>Andersen, Morten: De mange muligheders land – Sønderjyllands Erhvervsråd og egnsudviklingens historie 1945-1975 (ved Andreas P. Cornett)</i>	248
<i>Buck, Anne, Lena Bonhoff, Ruth Clausen og René Rasmussen: På sporet af mindretalslivet 2009-10 (ved Morten Andersen)</i>	250
<i>Christensen, Claus Bundgaard og Martin Bo Nørregård: Verdenskrigens danske billeder. 1914-1918 (ved Mogens Rostgaard Nissen)</i>	252
<i>Dragsbo, Peter: Lucas Cranachs portræt af Christian II på Sønderborg Slot (ved Birgit Jenvold)</i>	253
<i>Flott, Søren: Danskeren, der ville dræbe Hitler – en biografi om Jens Peter Jessen (ved H.E. Sørensen)</i>	255
<i>Jespersen, Knud J.V.: Vejen hjem. Sønderjyske skæbner 1864-1920 (ved René Rasmussen)</i>	257

Jespersen, Mikkel Leth (red.): Søfart selvfølgelig! Festskrift i anledning af Aabenraa Museums 125-års jubilæum (ved <i>Lars N. Henningsen</i>) . . .	259
Kraack, Gerhard: Historisches Kataster der Stadt Flensburg. Die Häuser und ihre Besitzer von 1436 bis 1795. I-III (ved <i>Lars N. Henningsen</i>) . .	260
Kristensen, Henrik Skov, Claus Kofoed og Frank Weber: Bomber over Danmark. Vestallierede luftangreb under 2. Verdenskrig. Anden udgave. Revideret og bearbejdet af Henrik Skov Kristensen (ved <i>Mogens Rostgaard Nissen</i>)	262
Lutz, Lene Heidemann og Anne Birgitte Sørensen (red.): Med graveske gennem Sønderjylland. Arkæologi på naturgas- og motorvejstracé (ved <i>Bo Ejstrud</i>)	264
Rasmussen, Carsten Porskrog: Det Sønderjyske Landbrugs Historie 1544-1830 (ved <i>Karl-Erik Frandsen</i>)	269
Shannon, Lene: Danfoss – fra hønsehus til hele verden (ved <i>Per Boje</i>) . .	274
Sørensen, Erik Ingemann: 1864 – en guide i krigens fodspor (ved <i>René Rasmussen</i>)	276
Werther, Steffen: SS-Vision und Grenzland-Realität. Vom Umgang dänischer und »volksdeutscher« Nationalsozialisten in Sønderjylland mit der »großgermanischen« Ideologie der SS (ved <i>Henrik Skov Kristensen</i>)	278
Witt, Jann Markus: Seefahrtsgeschichte Schleswig-Holsteins in der Neuzeit (ved <i>Lars N. Henningsen</i>)	281
Forfatterliste	283
Arkiver, museer og forskningsinstitutioner	285
Fra den lokalhistoriske arbejdsmark	313
Historisk Samfund for Sønderjylland	313
Oversigt over årsskrifter og periodica	322
Historisk Samfund for Sønderjylland, styrelse, kredsudvalg og regnskab	331

Kampen om tvangsmølleriets afskaffelse i hertugdømmet Slesvig 1836-1852

Af THOMAS CLAUSEN

Sønderjysk Månedsskrift bragte i nummer 2012:7 en artikel af Helge C. Jacobsen om mølleriet i hertugdømmet Slesvig fra middelalderen til landsdelens industrialisering.¹ Denne artikel undersøger en såvel emne- som tidsmæssigt afgrænset del af dette forskningsfelt, nemlig tvangsmølleriet i hertugdømmet Slesvig mellem 1836 og 1852. Artiklens hovedpointe er, at det slesvigske tvangsmølleri udgjorde andet og mere end en forbigående gene for de berørte indbyggere.

Mølletvangen var en institution, som bestod i hertugdømmerne fra begyndelsen af 1500-tallet frem til dens afskaffelse i midten af 1800-tallet. Bag indførelsen lå den grundopfattelse, at landsherren havde fuld rådighedsret over de naturkræfter, vind, vejr og vand, som drev mølleriet, og derfor også måtte være berettiget til at nyde den indkomstskabelse, som frembragtes ved disses virke.² Som et kongeligt *regale* kunne kongen derfor forlene sine bortforpagtede møller med tvangsrettigheder, der ved at binde et områdes indbyggere til en bestemt mølle sikrede denne et kontinuerligt og stabilt kundegrundlag. Til gengæld for dette privilegium ydede forpagteren gennemgående en højere årlig rekognition (grundbyrde) til kongemagten end mølleforpagtere uden tvangsrettigheder. Den kontrakt, som ved indgåelsen eller fornyelsen af et forpagtningsforhold blev indgået mellem mølle-ejer og mølleforpagter, indeholdt nærmere bestemmelser omkring rettigheder og pligter i forholdet mellem sidstnævnte og hans tvangsunderlagte møllegæster.³ Disse kunne, alt efter omstændighederne, være mere eller mindre individuelt tilpasset forholdene ved den pågældende mølle.⁴ Grundstenen for mølletvangen i nyere tid var forordningen af 13. februar 1782, som udlagde retningslinjerne for denes gyldighedsområder i hertugdømmet Slesvig, og fritog enkelte privilegerede befolkningsgrupper i den lavere embedsstand for tvangspligterne.⁵

Mølletvangen er bemærkelsesværdigt underbelyst i den stående forskning i Sønderjyllands historie. I den ældre *Sønderjyllands historie fremstillet for det danske folk* (1930-42), hører vi blot, at i debatten om ophævelsen af mølletvangen var bønder og godsejere uenige⁶, og i den nyeste version, *Sønderjyllands historie* (2008-2009), konstateres det alene, at mølletvangen blev afskaffet i 1853.⁷ Emnet findes behandlet spredt i tidsskrifter og monografier, men altid som led i en mere overordnet undersøgelse af mølledrift generelt. Tvangsmølleriet berøres af Hans Petersen i bogen *Geschichte der Mühlen zwischen Eider und Königsau* fra 1988. Værket beskæftiger sig overordnet og topografisk med såvel de økonomiske og politiske sider af mølleriet som de mere tekniske forhold omkring møllernes drift. På dansk berøres tvangsmølleriet i en artikel af Anders Malling om Brøns Mølle i *Sønderjyske Årbøger* fra 1961. Mølleriets lovmæssige rammebetingelser i 1850'erne efter tvangsmølleriets formelle afskaffelse behandles kort af Lise Andersen i et nyere værk om Sillerup Mølle.⁸ En egentlig undersøgelse med tvangsmølleriet som hovedtema mangler dog fortsat; nærværende artikel skal være et bidrag til at udfylde denne lakune i forskningsbilledet.

Det geografiske område, som behandles i artiklen, er det daværende hertugdømme Slesvig, dvs. området mellem Ejderen og Kongeåen undtagen de kongelige enklaver i vest.⁹ Disse sidstnævnte havde nemlig væsentlig anderledes rammevilkår for mølledriften, og tvangsmølleriet som sådan kendtes ikke.¹⁰ Endvidere skal det tydeliggøres, at de omhandlede møller er de, som kongen havde ejerskab over, og hvor driftsbestemmelserne var nedfældet i arve- eller tidsforpagtningskontrakter mellem landsherren og mølleren. Inkluderet i disse driftsbestemmelser var, som nævnt, forskrifter for tvangsrettighedernes nærmere omfang. Derved ekskluderes møllerne i de adelige godsdistrikter, som hele perioden ud havde andre forhold, om end man også der kendte til mølletvang, og disse vil kun rent undtagelsesvis blive berørt.¹¹ Tvangsrettigheder hos rent private arveforpagtningsmøller forekom, men det hørte til sjældenhederne, og man kunne i samtiden under alle omstændigheder ikke redegøre for omfanget heraf.¹²

Hertugdømmet var overordnet inddelt i mølledistrikter, hvortil var knyttet tvangsmøller.¹³ Distriktsinddelingen fulgte ikke nødvendigvis grænserne for områdets øvrige administrative jurisdiktioner som landsbyer, herreder og amter.¹⁴ Der fandtes ifølge en opgørelse fra

Mange af møllerne i hertugdømmet Slesvig var forsynet med tvangsrettigheder, som bandt beboerne i et bestemt område til den pågældende mølle. På billedet ses Vibæk Vandmølle på Als fra 1756 med mølledam og hjælpemølle. Foto: Museum Sønderjylland.

Ministeriet for Hertugdømmet Slesvig 86 kongelige arveforpagtningsmøller med tvangsret i begyndelsen af 1850'erne.¹⁵ Da langt de fleste møller havde opnået deres tvangsrettigheder i 1700-tallet, er dette billede også tilnærmelsesvis dækkende for tiden omkring midten af 1830'erne. Der var dog blevet udstedt forpagtningskoncessioner med tvangsmølleret i årtierne frem mod midten af 1800-tallet. Af de 86 tvangsmøller på ministeriets liste havde således de tre opnået deres rettighed i 1830'erne, hele syv i 1840'erne og en enkelt endda så sent som i 1851. Geografisk var tvangsmøllernes spredning forholdsvis stor. Betydeligst var dog koncentrationen i Gottorp Amt, Tønder Amt samt omkring Haderslev, hvis man slår Vester og Øster Amt sammen. Taget under ét besad disse tre amter tilsammen knap halvdelen af alle hertugdømmets kongelige tvangsmøller, vel en logisk konsekvens af at samme tre hørte til blandt Slesvigs folkerigeste egne.¹⁶ Omvendt var der også betydelige områder i hertugdømmet, som havde udstrakt næringsfrihed og derfor ikke kendte til mølletvangen. Det gjaldt Ditmarsken, de nordfrisiske koge, øerne Nordstrand og Pell-

worm foruden dele af Ejdersted.¹⁷ Samlet set skønnedes det, at $\frac{3}{4}$ af hertugdømmets indbyggere, svarende til omkring 280.000 mennesker, var underlagt mølletvang.¹⁸ Alt i alt fandtes der ved 1800-tallets midte omkring 150 tvangsmøller i hertugdømmet Slesvig.¹⁹

Tidsmæssigt indledes artiklen med året 1836, hvor ønsket om en ophævelse af tvangsmølleriets for alvor begyndte at tage fart. Afhandlingen stopper ved tvangsmølleriets afskaffelse ved lov i 1852 med virkning fra det følgende årsskifte. Dermed var det dog ingenlunde slut med diskussionen om tvangsmølleriets ophævelse, hvis konsekvenser og følgevirkninger varede ved ind i preussisk tid. Problemstillingerne blev imidlertid nogle andre efter tvangsmølleriets formelle opløsning, og en nærmere undersøgelse heraf bør behandles selvstændigt.

Kilderne til undersøgelsen er overvejende trykte, selv om der også er lagt et vist arkivarbejde til grund. Først og fremmest er anvendt de trykte *tidender* for de slesvigske stænderforsamlingernes forhandlinger, som er gennemgået systematisk for samtlige relevante årgange (1836-1853/54). Dertil kommer småskrifter og avisartikler om emnet. Fra arkiverne er anvendt petitioner, altså bønskrifter om et eller flere bestemte sagsforhold, og ministerielle opgørelser.

Tvangsmølleriets

Som enhver anden institution med dybe historiske rødder strækken- de sig flere hundrede år tilbage i tiden var også tvangsmølleriets underkastet påvirkninger fra ændringer i det omkringliggende samfund, såvel de dybere strukturelle som de mere overfladiske, til dels forbigående omskiftelser. Tvangsmølleriets kan derfor næppe opfattes som en kontinuerlig og ubrudt samfundsindretning fra dets opståen til dets afvikling. Alligevel må den i sig have haft nogle gennemgående stabiliserende karakteristika, som gjorde den i stand til at opnå en levetid næsten dobbelt så lang som selve enevælden. En egentlig undersøgelse af disse grundforhold falder noget uden for artiklens rammer, og vil under alle omstændigheder forblive begrundet spekulation. Dog synes særlig to mulige delforklaringer at springe i øjnene som årsager til tvangsmølleriets lange beståen. For det første et *bekvemmelighedshensyn*. Statens finansielle struktur var under hele tvangsmølleriets epoke langt overvejende baseret på indirekte skatter, hvorunder især toldopkrævningen spillede en stor rolle.²⁰ Sådanne

indtægtskilder kunne dog være usikre, og var under alle omstændigheder konjunkturafhængige. Indkomstskabelsen fra tvangsmøllerne må set i forhold hertil have opbudt et mere stabilt grundlag, da omfanget af maleopgaver mere bestemtes af lokale hensyn end af handlen over grænser. En anden delforklaring kan tænkes at være *møllernes geografiske spredning*. Opretholdelsen af et netværk af driftssikre møller spredt over regionen i hensigtsmæssig formation, i nogenlunde samklang med befolkningstætheden, kan have virket som et bølværk mod den usikkerhed, en pludselig bølge af lokalt koncentrerede møllenedlæggelser kunne medføre.²¹ Herfor virkede vel mølleforpagtning i det hele taget, men tvangsforholdet cementerede måske i større grad, på godt og ondt, båndet mellem malesøgende og mølleren og virkede hermed stabiliserende. Når det er sagt, er det altså ikke hovedmomenterne i denne institutions hele udviklingshistorie, der skal behandles i det følgende. Derimod gives der et mere detaljeret indblik i tvangsmølleriets eksistensforhold i løbet af den sidste periode af dets beståen. Hvad var tvangsmølleriet i første halvdel af 1800-tallet, og hvorledes påvirkedes den almindelige befolkning heraf? Juristen H.C. Esmarck giver i sin bog om den borgerlige ret i Slesvig fra 1844 følgende definition på tvangsmølleriet: »*Møllevangen er den hver indehaver af et grundstykke påliggende forpligtelse til at lade det tvangspligtige korn, som forbruges i husholdningen, udelukkende male ved en bestemt mølle, tvangsmøllen; sædvanligvis medfølger visse forpligtelser i form af hånd- og spandtjeneste ved reparation eller nybygning af møllen eller mølledammen*«. ²² Tager man denne definition for fuldt pålydende, kunne det forstås derhen, at *alt* tvangspligtigt korn, som forbrugtes i husholdningen, skulle males på den pågældende tvangsmølle, men sådan synes reglerne ikke at have fungeret i praksis.²³ Det var således i langt de fleste tilfælde tilladt at male hjemme til eget husstandsbehov, men da de færreste mennesker rådede over redskaber til at fremstille mel i større mængder, har tvangsmøllen alligevel stået for langt størsteparten af de fleste husstandes formaling. For de slesvigske indbyggere, bønder og byboere, som boede i et tvangsmølleriet underlagt distrikt, påvirkedes deres dagligdag altså grundlæggende på to måder af tvangsmølleriet.

For det første ved selve mølleforpligtelsen, som bestemte, at den enkelte maletrængende borger ikke nødvendigvis blot kunne opsøge den nærmeste mølleindretning, men ikke sjældent måtte rejse over længere strækninger med sit korn, hvad enten det foregik til hest

Kornet dannede grundlag for fremstillingen af en række basale fødevarer som brød, grød og brændevin. Mange var derfor afhængige af kornets videre forarbejdning ved møllerne. Foto: Museum Sønderjylland – Højer Mølle.

eller til fods. Opbringelsen af det uformalede korn til en juridisk og kontraktlig fastsat, ikke nødvendigvis geografisk nær, lokalitet, var ofte en tidskrævende omstændighed, der ved siden af fradraget af arbejdsmæssige produktivkræfter i den regulære beskæftigelse vel også tærede noget på den malesøgende persons tålmodighed. Hvordan det kunne forholde sig i praksis, får vi et indtryk af gennem en artikel i *Blätter für Polizei und Kultur*, et af samtidens tidsskrifter skrevet i oplysningsånd, hvor det hedder om mølletvangsforholdene på øen Föhr omkring århundredeskiftet: »Der er møllepligtige, som bor i fjerne landsbyer, og dog, med næsten umulig passage om vinteren, ikke må male deres uundværlige brødkorn på en af de nærmere liggende møller. Er det folk, som ikke har heste og vogn, så må de betale andre for at bringe kornet til mølleren og afhente det, i stedet for at en møller, som ikke har en pagtmølle, gerne gjorde begge dele selv. Under et sådan tryk lever f. eks. indbyggerne i landsbyen Nieblum (...), som ikke blot hver gang må lade deres brødkorn bringe til den fjerntliggende pagtmølle i Alkersum, men ofte også må vente ugevis, før de kan få malet«. ²⁴

Det fremdragne eksempel var ikke enestående. Eksempelvis havde

indbyggerne i Ravsted i 1846 $\frac{1}{4}$ mil til den nærmeste mølle, men to mil til distriktsmøllen.²⁵ Andre lignende tilfælde anførtes løbende i den slesvigske stænderforsamling under dennes virke frem til slutningen af 1840'erne som et led i kampen for tvangsmølleriets afskaffelse. Der kunne altså være en betydelig merafstand at tilbagelægge for at nå frem til tvangsmøllen, selv om det selvfølgelig ikke var tilfældet alle steder. Hvor ofte den tvangspligtige måtte gøre turen til møllen for at få malet sit korn, har givetvis varieret fra sted til sted og efter individuelt behov. Men brød skulle der jo bages, og brændevin nødvendigvis brygges, og for nogle måtte der køres så ofte som hver 14. dag.²⁶ Ud over de rene transportbesværligheder klagedes der hyppigt over forholdet til mølleforpagteren, som beskyldtes for på forskellig vis at udnytte sin monopolposition over for tvangsgæsterne. Det kunne være ved at ombytte kornet, så dårligt mel leveredes for godt korn, bevidst at fejlbehandle melet under malingen, eller i værste fald at tilsætte »stenmel, støv, eller vel endog sand« for at drøje på det leverede produkt.²⁷ Selve malehandlingen skulle naturligvis afregnes med mølleren. Den gængse praksis var, at mølleindehaverne tog en bestemt andel, kaldet »matte« eller »toldkorn«, der typisk androg mellem $\frac{1}{16}$ og $\frac{1}{20}$ af det maledede korn som betaling for sin ydelse, men besværligheden for møllegæsten ved at kontrollere, om dette nu også overholdtes eksakt, kunne ofte give anledning til stor mistro mellem parterne.²⁸ Omfanget af sådanne bedragerier lader sig vanskeligt fastslå, men at det har forekommet i et omfang, der overstiger sjældenhederne, synes hævet over enhver tvivl. I en diskussion af mere semantisk karakter omkring begrebet »misbrug« i den under Treårskrigen fungerende slesvigske-holstenske Landsforsamling fremdroges til eksempel en møllers ombytning af korn, da det vel var noget, flere kunne relatere til.²⁹

Det andet forhold, som periodevis indvirkede på de tvangspligtiges dagligdag, var det hoveri, der skulle ydes møllebesidderen, f. eks. i form af udbedring af skader påført af voldsomme vejrforhold eller ved vedligeholdelse af og nybygninger til mølleværket. Denne type af forpligtelser, under navn af hånd- og spandtjeneste, havde rødder langt tilbage i tiden og kendes også fra andre forhold mellem herre og undersåt end lige netop tvangsmølleriets.³⁰ Møllearbejdet ydedes ud over det almindelige hoveri, som mange landbeboere var underlagte som en del af deres fæstekontrakt eller i øvrigt, f. eks. i form af frikørsler for staten. Mølleforpagteren var dog hverken godsejer eller

Tabel 1. Møller i hertugdømmet Slesvig med tvangsrettigheder, 1852.

Amt	Sogn	Mølle
Bredsted Amt	Bargum	Bargum
	Bordelum	Uphusum
	Bredsted	Bredsted
	Breklum	Sönneböll
	Dreisdorf	Dreisdorf
	Fjolde	Fjolde
Flensborg Amt	Bov	Kruså
	Glückburg	1
	Glückburg	2
	Husby	Ausacker
	Husby	Husby
	Kværn	Friedrichstal
	Oversø	Frørup
	Store Vi	Lindewitt
	Sørup	Sørup
Valsbøl	Meyn	
Gottorp Amt	Bøl	Mohrkirchen
	Eggebæk	Bollingstedt
	Farensted	Wellspang 1
	Gettorf	Lindau
	Haddeby	Selk
	Havetoft	Havetoft
	Jørl	Sollerup
	Nørre Brarup	Rurup
	Ravnkjær	Grödersby
	Satrup	Nackholz
	Michaelis	Gottorp
	Tolk	Wellspang 2
Ulsnæs	Kius	
Haderslev Amt	Bjært	Binderup
	Brøns	Brøns
	Halk	Ultang
	Hammelev	Tørning
	Hejls	Vargård
	Oksenvad	Tovskov
	Rødding	Rødding
	Spandet	Mølby
	Tyrstrup	Tørning
Hütten Amt	?	Ostermühle
	Borreby	Borreby
	Borreby	Schnaap
	Bünstorf	Stenten
	Erfde (Stapelholm)	Erfde
	Kosel	Holm
	Krop	Owschlag
	Süderstapel (Stapelholm)	1
Süderstapel (Stapelholm)	2	

Løgumkloster Amt	Bedsted Løgumkloster	Arndrup Løgumkloster
Nordborg Amt	Bregninge (Ærø)	Vester Bregninge
	Bregninge (Ærø)	Øster Bregninge
	Egen	Egen
	Egen	Østerholm
	Havnbjerg	Brandsbøl
	Havnbjerg	Havnbjerg
	Nordborg	Pøl
	Oksbøl	Broballe
	Rise (Ærø)	Olde Mølle
	Svenstrup	Stevning
	Svenstrup	Svenstrup
	Ærøskøbing	1
Ærøskøbing	2	
Sønderborg Amt	Broager	Dynt
	Lysabild	Nybøl
	Nybøl	Vibæk
	Ulkebøl	Sundsmark
	Ulkebøl	Ulkebøl
Tønder Amt	Burkal	Jynde vad
	Hostrup	Solvig
	Højer	Højer
	Keitum	Keitum
	Klægsbøl	Klixbüll
	Ladelund	Ladelund
	Lindholm	Lindholm
	Læk	Klintum
	Læk	Læk
	Medelby	Schafflund
	Nibøl	Nibøl
	Nibøl	Uhlebüll
	Nykirke	Fegetasch
	Risum	Waygaard
	Rodenæs	Cixbüll
	St. Johannes (Før)	Alkersum
	St. Johannes (Før)	Oevenamer
St. Nicolai (Før)	Wrixum	
Sønder Løgum	Sønder Løgum	
Aabenraa Amt	Felsted	Krusmølle
	Hellevad	Hellevad
	Løjt	Løjt
	Aabenraa	Slotsmøllen

Kilde: RA. Ministeriet for Hertugdømmet Slesvig. Arkivpakken »Protokoller 1852-1854«. Note: Listen omfatter de møller med tvangsrettigheder, som kongen havde ejerskab over, og hvortil der eksisterede arveforpagtningskontrakter.

konge, og det siger sig selv, at der i dette forhold lå et vældigt konfliktpotentialer mellem møllegæst og møllebesidder, hvad der da også

kendes flere eksempler på. Da Brøns Mølle på den slesvigske vestkyst, som længe havde savnet vedligeholdelsesarbejde, i 1805 og årene frem pludselig skulle restaureres og udbygges, indkaldtes tvangspligtige bønder fra hele området til kørsel med byggematerialer og nedhamring af pæle. Omfanget af hoveriet var dog ikke nærmere bestemt, og da en del af arbejdet kolliderede med høsttiden, gik en stor del af bønderne i strejke. Det hele endte med bøder og en retssag, hvor bønderne gjordes erstatningspligtige for de udeblevne hoveridage.³¹

Ved siden af malepligt og hoveri indbefattede tvangsmølleriets også nogle mere erhvervsrettede problemstillinger, som måske ikke var så synlige for hovedparten af de tvangsunderlagte. Langt op i det 19. århundrede var det en almindelig antagelse i hertugdømmet Slesvig – ligesom det også var det i kongeriget – at landsdelen ikke egnede sig til industriel fremstilling i større grad, og regionen opfattedes som et udpræget landbrugsområde uden mulighed eller behov for dyberegående produktionsomlægninger.³² Den slesvigske landbrugsstruktur adskilte sig i nogen grad fra det overvejende kornproducerende erhverv nord for Kongeåen ved at have forholdsmæssig større vægt på kvægekseport.³³ Alligevel skabte den stigende internationale konkurrence inden for kornproduktionen med stigende udbud og lavere priser også udfordringer for hertugdømmerne, hvis andel af helstatsmonarkiets samlede udførsel af korn- og kornvarer i 1839 udgjorde 44 %.³⁴ Et løsningsforslag for at afhjælpe konsekvenserne af denne kendsgerning var forædling af kornproduktionen før eksport, et forhold tvangsmølleriets, som vi skal se, også greb ind i. Hele tvangsmøllekomplekset byggede nemlig på den grundforudsætning, at mel og kornvarer i princippet ikke måtte indføres fra et område, tvangspligtigt eller ej, til et tvangspligtigt distrikt, medmindre det kunne godtgøres, at det indførte udelukkende var bestemt til videre udførsel. Denne regel var til for at beskytte tvangsmøllerens rettigheder. I praksis administreredes dette dog forholdsvis lempeligt, og bevisbyrden lå i alle tilfælde hos mølleforpagteren.³⁵ Til gengæld gjaldt tvangsmøllereglerne ikke for bearbejdelsen af alle øvrige råprodukter, hvorfor eksempelvis den opblomstrende oliemølleindustri i Flensborg ikke var underlagt sådanne indskrænkninger og derfor frit kunne indhente råvarerne til denne produktion.³⁶

Op gennem første halvdel af 1800-tallet havde man fra regeringens side foretaget enkelte liberaliseringstiltag for at udjævne de værste

ulemper ved tvangsmølleriets. 1811 var byg og boghvede som hovedregel blevet undtaget mølletvangen. I midten af 1820'erne udsendtes forordninger gældende for Flensborg, Frederiksstad og Rendsborg, som tillod indførsel af mel til disse byers tvangsdistrikt, når blot det var beregnet til videre udførsel. En tilsvarende rettighed fik Sønderborg i 1843, men disse forordninger synes i reglen blot at have bekræftet en allerede alment gældende praksis for hele hertugdømmet.³⁷ Fra begyndelsen af 1840'erne søgte regeringen mere systematisk at afskaffe tvangsmølleriets ved under indgåelse af nye forpagtningsaftaler og overenskomster at pille mølletvangsretten ud af kontrakterne.³⁸ Denne fremgangsmåde bevirkede dog et temmelig slæbende reformtempo, og det stod tidlig klart, at et mere afgørende stød mod tvangsmølleriets måtte komme fra de implicerede indbyggers egne rækker.

Sammenfattende kan det altså siges, at tvangsrettighederne overordnet set kunne overtrædes på to måder, nemlig enten ved at den tvangsunderlagte misligholdt sine forpligtelser over for mølleforpagteren ved at opsøge andre møller med sit korn eller udeblive fra hovet eller ved, at der ubeføjet indførtes kornvarer til et fremmed tvangsdistrikt.³⁹ Begge dele forekom, og begge gav rigelig beskæftigelse til retssystem og forvaltningsorganer i hertugdømmet, når parterne i mølleforholdet kom i stridigheder med hinanden.

Christian 8. i Sønderborg

Da Christian 8. lørdag den 8. august 1840 på sin rejse rundt i Danmark nåede Sønderborg, fejredes det bl.a. med et besøg af monarken på byens rådhus. Kongen noterede umiddelbart efter begivenheden i sine dagbogsoptegnelser, at han i denne forbindelse var blevet gjort bekendt med to forhold, som særlig virkede snærende for købstadens borgere, nemlig de mange koncessionerede landhåndværkere og mølletvangen på byens mølle.⁴⁰ Hvad der nærmere bestemt plagede det sønderborgske borgerskab ved disse to forhold, afsløres ikke i kongens dagbog, men fra to petitionsskrifter udgået fra byen i tiden umiddelbart derefter kan vi med rimelig sikkerhed indkredse, hvad der er blevet talt om på rådhuset hin dag. At landhåndværkerne, dvs. de mere eller mindre autoriserede fagfolk, som med eller uden koncession drev forskellige former for håndværksgering i landdistrikterne, overalt i hertugdømmet havde nået en forholdsvis stor udbredelse op gennem første halvdel af 1800-tallet, og at dette drev kunder

Georg Hanssen (1809-1894), nationalekonom og landbrugshistoriker. Buste på universitetet i Göttingen.

væk fra den i byerne bosiddende håndværkerstand, er grundigt dokumenteret i forskningslitteraturen.⁴¹ Regeringsmyndighederne havde længe befundet sig i en konstant og svævende balancegang mellem hensynet til nedarvede, traditionelle privilegier hos borgerstanden i byerne på den ene side, og presset fra liberale kræfter og beboerne i landdistrikterne på den anden. Begge grupper var for-

holdsvis bredt repræsenteret i befolkningen, og som den nationale konflikt tilspidsedes fra begyndelsen af 1840'erne, var det endnu mere vigtigt at undgå frastødning af større interesselag. Klagerne fra Sønderborg Rådhus var i den henseende særdeles tidstypiske. Alligevel følte borgerstanden i Sønderborg sig ekstra udsat sammenlignet med andre tilsvarende købstæder, idet byens opland, Als og Sundved, var adskilt af vand og i vid udstrækning omgivet af de augustenburgske adelige godsdistrikter, hvor næringsvæsenet til dels var underlagt den hertugelige myndighed. Man var af den opfattelse, at den gældende landhøkerlovgivning ikke overholdtes i disse områder, og i en by på Als var der endda en købmand, som sendte jøder i omløb med manufaktur- og kolonialvarer samt spirituøse drikkevarer, hvad bestemt ikke var reglementeret.⁴² Hvad angår anken om tvangsmølleri, havde byens borgerstand også her en afgørende interesse i sagen, idet mølletvangen som følge af den manglende konkurrence mellem møllerne generelt antoges at hæve råvareomkostningerne og forringe maleproduktets kvalitet for alle af kornforarbejdningen afhængige erhvervsgrøene som bagere, brændevinsbrændere og ølbryggere. Dertil kom de opskruede brødspriser, som ramte alle indbyggere.⁴³ Eller som det formuleredes i et af petitionsskrifterne fra Sønderborg:

»Følgen heraf er, at en stor del af det bedre øl og brændevin, som stæderne behøver, tages fra udlandet, og er det da også alene at tilskrive mølletvangen, at kornmalingen i vort land står så langt tilbage for den i andre lande, hvor mølletvangen ikke finder sted, fordi ikke enhver har ret til at male sit korn frit, eller meget mere at male det således, som dets forædling og konservation nødvendigvis udfordrer det, og hvilket kun kan opnås ved fri konkurrence«.⁴⁴

Pudsigt er det selvfølgelig at høre repræsentanter for borgerstanden, hvoraf flere utvivlsomt var lavsmedlemmer og dermed deltagere i de faglige sammenslutninger for det beskyttede byhåndværk, tale om »fri konkurrence«. Det tilsyneladende paradoks lod sig imidlertid forklare med, at tvangsmølleprivilegierne, i modsætning til håndværkernes lavsrettigheder, hverken ansprede til at fremme kundetilfredshed eller produktionsmæssige fremskridt.⁴⁵ En samtidig iagttagelse mente endog, at »ingen andre næringsdrivende i hele landet, selv ikke i de købstæder og flækker, hvor der endda findes lukkede lav, har et så enormt og så eksklusivt monopol, som møllerne for øjeblikket har«.⁴⁶ Man differentierede altså her mellem lavsprivilegier og mølleprivilegier i en grad, som der næppe var helt belæg for at

gøre. På det politiske niveau adskilte tvangsmølleriets sig fra spørgsmålet om landhåndværket ved at være betydelig mindre polariseret: alle, på nær de privilegerede mølleforpagtere samt de mest konservative af godsejerne, var enige om, at tvangsmølleriets skulle afskaffes snarest muligt. Alligevel skulle der gå yderligere næsten 15 år fra kongens besøg i Sønderborg, før dette formelt blev en lovbestemt realitet.

Tvangsmølleriets og stænderforsamlingerne

I 1831 bekendtgjorde regeringen oprettelsen af landstænderske institutioner efter preussisk forbillede, og 1834 fulgte de nærmere bestemmelser om disses valg og virke.⁴⁷ Fra og med 1836 og frem til 1846 sammentrådte den slesvigske stænderforsamling hvert andet år i Slesvig by, mens samlingen i 1848 ikke fandt sted på grund af de nationale stridigheder. Forsamlingerne gav de tvangsmølleunderlagte indbyggere i hertugdømmet et politisk forum, hvortil de kunne indsende deres besværinger over denne institution i form af petitioner, ligesom forsamlingens delegerede havde mulighed for at fremsætte privatpropositioner, dvs. egne forslag, omkring tvangsmølleriets afskaffelse. Til den første slesvigske stænderforsamling i 1836 indkom der i alt otte petitioner om mølletvangens ophævelse.⁴⁸ Seks år senere, til samlingen i 1842, indkom mindst 11 petitioner om tvangsmølleriets afskaffelse med tilsammen ca. 1.000 underskrifter fra land og by.⁴⁹ Disse tydelige meningstilkendegivelser om sagen fra befolkningen forplantede sig imidlertid ikke i overvældende grad til stænderforsamlingernes debatter. Baggrunden herfor var efter alt at dømme dels mængden af øvrige sager på dagsordenen, dels de efterhånden tiltagende politiske spændinger blandt de deputerede. I det følgende skal tvangsmølleriets behandling i den slesvigske stænderforsamling oprides i grove træk.

Under stændernes anden samling, som altså foregik i 1838, fremsatte den deputerede agent Jensen fra Flensborg et forslag, som sigtede imod at bortskaffe en række bestående hindringer for handel, industri og landbrug. Forslaget havde ret generel karakter og angik ikke specifikt en ophævelse af tvangsmølleriets. I den efterfølgende diskussion af andragendet fremhævede forsamlingens præsident, den højtrespekterede jurist N. Falck, imidlertid eksplicit tvangsmølleriets negative indvirkning på melhandlen som et område, hvor et nedsat udvalg i denne

Christian 8., konge af Danmark fra december 1839 til januar 1848. Som regent forsøgte han en balancegang mellem de stridende nationale interesser inden for monarkiets grænser. Nationalitetskonfliktens dominans var en medvirkende årsag til, at tvangsmølleriets først afskaffedes efter Treårskrigen. Foto: Museum Sønderjylland – Sønderborg Slot.

sammenhæng måtte koncentrere sig.⁵⁰ Falcks bemærkning var muligvis afstedkommet af indholdet i et skrift om mølletvangens indskrænkende virkning på møllenæringen, som professor Georg Hanssen fra universitetet i Kiel havde udsendt umiddelbart op til eller under den slesvigske stænderforsamlings session.⁵¹ Hanssen tog sit udgangspunkt i den, skulle det vise sig, korrekte anskuelse, at situationen på verdensmarkedet med stadig flere kornproducerende aktører på lidt længere sigt ville blive kendetegnet ved faldende kornpriser. Idet han imidlertid samtidig forudså en nedgang i verdensmarkedsudbuddet af mel, var hans konklusion, at man hurtigst muligt, med henblik på at forarbejde kornet, burde anlægge en række melfabrikker ved hertug-

dømmernes kystbyer, hvorfra det med fordel kunne eksporteres til oversøiske markeder.⁵² Tvangsmølleri udgjorde ifølge Hanssen ingen direkte hindring for realiseringen af denne plan, idet udførslen af mel jo eksplicit var undtaget reglerne herfor. Alligevel bestod der den problematiske sammenhæng mellem tvangsmølleri og meleksport, at så længe indehaveren af tvangsrettighederne ikke kunne være fuldstændig forvisset om, at de melsendinger som *indgik* og samledes i pågældendes mølledistrikt, også relativt hurtigt *udgik* derfra, ville følgen blive en fortsat strøm af retstvister om møllesager, hvad der ikke ligefrem virkede befordrende på iværksætterånd og risikovillighed.⁵³ Hanssen mente nok, at »det enkleste og rigtigste« som slutmål måtte være at ophæve mølletvangen fuldstændig.⁵⁴ Indtil da ville en opstramning af kontrolforanstaltningerne mod det forbudte mel være tilstrækkelig. Endelig gentog han de hyppigt fremhævede ulemper ved mølletvangen: afstandene for de tvangspligtige, tidsspildet, det ofte dårlige mel og den grove behandling hos mølleren, ja stridigheder af alle slags.⁵⁵ Desværre for Hanssen og tilhængerne af hans vision om meleksport i større skala nedstemtes agent Jensens proposition, som altså ikke direkte angik mølletvangen, og tillodes derfor ikke videre behandling i et udvalg, hvad der i udgangspunktet var en grundlæggende forudsætning for et forslags videre ekspedition til de relevante regeringsmyndigheder. Allerede fra og med den næste stænderforsamling i 1840 bedredes chancerne herfor imidlertid betydeligt. Her besluttedes det at nedsætte en såkaldt »petitionskomite«, et udvalg som havde til opgave at underkaste udvalgte til forsamlingen indkomne bønsskrifter en nærmere granskning, til at se på spørgsmålet om mølletvangen.⁵⁶ I denne sammenhæng afgaves der i 1842 betænkning over hver af de tidligere nævnte 11 petitioner om mølletvangens ophævelse, som kort opridset havde følgende grundtræk: I petitionerne fra landdistrikterne, som udgjorde hovedparten af de indkomne skrifter, fremhævedes afstanden til tvangsmøllerne, som i særlig grad virkede trykkende for de mindrebemidlede uden adgang til hestetransport. Fra købstæderne gik klagerne mere i retning af generne for næringslivet. Fælles for såvel land som by var utilfredsheden med den vilkårlighed, som herskede i spørgsmålet om toldkornets størrelse.⁵⁷ Betænkninger med de originale petitioner som bilag indsendtes efterfølgende til de relevante centralmyndigheder, men sagen blev ikke genstand for debat under stænderforsamlingens virke dette år. Det gjorde den til gengæld, da stænderne mødtes igen i 1844. Igen kom initiativet fra agent Jensen, og denne gang

direkte vedrørende mølletvangens afskaffelse. I sin motivering af forslaget forsøgte Jensen at argumentere for mølletvangens skadelige virkning på industriens opsving ved at fremhæve de manglende incitamenter til tekniske forbedringer og anlæggelse af nye møller under de herskende forhold eller med hans egne ord: »Hvorledes kan man vente, at nye hensigtsmæssige mølleindretninger hos os skulle blive indførte, at vi skulle få et udmærket fabrikat eller overalt kun nogenlunde godt mel, når ingen fri konkurrence finder sted, og når det at male mel ikke er en fri næringsvej på egen mølle«. ⁵⁸ Efter at forslaget havde været underkastet en egentlig drøftelse i stænderforsamlingen, henvistes det til Rentekammeret under forlydende om, at man i regeringen netop da arbejdede på en forordning om tvangsmølleriets ophævelse. Længere kom stænderforsamlingen ikke med sagen, og Treårskrigen udbrød to år senere afbrød al videre virke herfor.

Mølletvangen ophæves

Midt under regeringens arbejde med mølletvangsforordningen rammes hertugdømmet i 1846 af en dårlig høst, og kornprisernes himmelflugt på grund af spekulation det følgende år tvang statsmagten til at foretage en handling, som greb midlertidigt ind i tvangsmøllernes rettigheder. Som modforanstaltning til de stedvis desperate ernæringsforhold valgte regeringen at fritage importen af korn for alle afgifter samt at yde en skattelettelse til de mest trængende befolkningsgrupper. ⁵⁹ Af betydning for tvangsmølleriets var dertil, at indførslen af fremmed og indenlandsk mel ved en resolution den 7. maj tillodes uden forbehold også i de tvangspligtige distrikter frem til oktober samme år for at komme de nødlidende undersåtter til hjælp. ⁶⁰ Derved mistede mølleforpagterne med tvangsrettigheder selvagt en vigtig del af deres indtægtskilde, idet de tvangsunderlagte indbyggere frit kunne købe indført mel, og der blev da også brugt en del ministerielle ressourcer på sagen i årene frem, hvor en række møllere forlangte passende kompensation for periodens tab. ⁶¹ Til eksempel kan tages mølleforpagter agent Petersen i Haderslev, som mente at have lidt skade svarende til 364 rd. courant i den nævnte periode. Denne sum ansøgte han i 1848 den under første del af Treårskrigen siddende provisoriske regering om at få godtgjort. De slesvig-holstenske myndigheder regnede imidlertid på sagen og kom frem til en betydelig lavere erstatningssum. Da agent Petersen ikke stillede sig tilfreds hermed,

Rådhuset i Slesvig, hvor stænderforsamlingerne afholdtes 1836–1846. Selv om forsamlingernes virke oftest kædes sammen med polariseringen mellem dansk og tysk, blev også spørgsmål af mere socialpolitisk karakter taget op. Ønsket om tvangsmølleriets afskaffelse var ét af disse. Foto: Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig.

arvede den genoptagne danske regeringsmyndighed sagen efter krigens afslutning. Andre mølleforpagtere end agent Petersen ramtes givetvis af sammenfaldet mellem Treårskrigen udbrud og liberaliseringen af melindførslen til tvangsdistrikterne, uden at der her skal gøres forsøg på at bestemme omfanget heraf. Blot skal det konstateres, at årene op til den formelle afskaffelse af tvangsmølleri i 1852 var en turbulent tid med skiftende regeringsmyndigheder, hvad der næppe var til udpræget fordel for nogle af parterne i tvangsmølleforholdet.

Ønsket om at slippe af med tvangsmølleriets forsvandt ikke ved stænderforsamlingernes opløsning, men udtryktes gennem andre og til dels nye kanaler. Den slesvigske-holstenske statsgrundlov, som færdiggjordes i løbet af efteråret 1848, proklamerede udstedelsen af en række frihedsrettigheder, og petitioner om afskaffelse af mølletvangen indløb til landsforsamlingen.⁶² Udarbejdelsen af et egentligt lovforslag herom lå på tegnebrættet, men de ustabile politiske forhold bevirkede, at sagen ikke førtes til ende før fredsslutningen og Treårskrigen afslutning. I de første år af 1850'erne var der ingen stabil og grundfæstet politisk repræsentation for hertugdømmerne, så ønskerne om en ophævelse af mølletvangen følges bedst gennem pressen. Den helstatstro og erhvervsorienterede avis *Flensburger Zeitung* gjorde i en artikelserie i december 1851 status over krigsbegivenhedernes indvirkning på det økonomiske liv og den gradvise genoptagelse af de overskårne handelsforbindelser med kongeriget. Særlig pegede avisen på mølletvangens ophævelse som et løsen til fremtidens velstand. Ikke blot var denne til gene for de mange brænderier, men tillige for mange andre erhvervsgrøner.⁶³ Et læserbrev bragt i avisen året efter hævdede, at antallet af hvedebagere i Flensborg siden slutningen af 1700-tallet var blevet næsten halveret trods det stigende indbyggertal, og at en kraftig medvirkende årsag hertil var den stedlige mølletvangs fordyrende indvirkning på mel- og brødpriserne.⁶⁴ Man mente endvidere at kunne dokumentere, at brødpriserne i Flensborg lå langt over dem i København. Også de for eksporthandelen trykkende omstændigheder ved tvangsmølleriets fremdroges med fornyet kraft i aviser og andre skrifter efter krigens ophør. Så sent som i 1852, altså samme år som tvangsmølleriets afskaffedes ved lov, hedder det i det topografiske værk *Slesvigs land og folk* fra 1852 om melproduktionen i hertugdømmet, at »af kornmøller findes flere ikke ubetydelige (...), og et par benytter dampkraft (Haderslev), dog hindrer mølletvangen anlægget af store handel[s]møller, og det meste korn udføres uformalet«. ⁶⁵

Regeringens udarbejdede forslag til tvangsmølleriets afskaffelse lå således i dvale indtil de mere ordnede og rolige forhold efter krigens afslutning. Da udsendtes i november 1852 provisorisk, det vil sige forinden stændernes rådslagning, en forordning om tvangsmølleriets afskaffelse i hertugdømmet Slesvig. I motiverne til denne lov kaldtes tvangsmølleriets et »abnormt monopol«, ligesom dets uheldige indvirkning på de tvangspligtiges kornmaling samt retssystemet og

industrien anerkendtes.⁶⁶ Det kan virke iøjnefaldende, at en institution, som formelt stod under kongens og dermed regeringens auspicer og havde gjort det længe, kunne få en så hård verbal medfart ved dens ophævelse fra denne kant. Set ud fra et samtidigt perspektiv var overraskelsen nok mindre. Treårskrigens lysende modsætningsforhold og den kendsgerning, at mange rettighedsindehavere af forskellige art havde stået på oprørernes side, havde fjernet de sidste barrierer for muligheden for at indlede et fuldt opgør med fortidens privilegvæsen.

Nyheden om afskaffelsen af tvangsmølleriets modtoges med glæde i pressen. *Flensburger Zeitung* noterede sig, at den indgribende tvang i et af privatsfærens vigtigste anliggender, fremstilling af mel og brød, nu var borte. Avisen forsømte heller ikke anledningen til at luften dens nationalpolitiske anskuelser, da den sammen med kroerne og høkerforretningerne betegnede tvangsmøllerne som samlingspunkt og skole for mange umodne politiske tanker.⁶⁷ Få var vel egentlig utilfredse med det skete. Møllerne i Slesvig og Holsten søgte at danne fælles front imod loven, men kunne ikke stoppe dens gennemførelse.⁶⁸ Til gengæld lykkedes det senere møllejerne at få sat et markant og afgørende aftryk på stænderforsamlingens behandling af loven, hvad der understregede møllernes krav om fuld erstatning for det ophævede privilegium.⁶⁹ Dermed endte tvangsmølleriets lange epoke i hertugdømmerne. Selve møllenæringen var dog fortsat en bundet og koncessionspligtig næring frem til landsdelens indlemmelse i Preussen.

Konklusion

Ophævelsen af tvangsmølleriets var i et større perspektiv en del af det samlede opgør med de traditionelle semi-feudale samfundsstrukturer, som hertugdømmet havde så svært ved at lægge af sig. Andre eksempler herpå er afskaffelsen af godsernes patrimonialjurisdiktion, indførelsen af en almindelig landkommunalordning samt de forældede tidsfæsteforhold.⁷⁰ Alle disse reformbestrebelse løb ind i dybt rodfæstede og historisk betingede forhold, som vanskeliggjorde deres umiddelbare gennemførelse. Trods små tilløb dertil var det først i 1850'erne, efter Treårskrigens afslutning, at man for alvor satte ind med gennemgribende lovgivningstiltag. Nødvendigheden af at afskaffe tvangsmølleriets havde længe været erkendt, men den af Christian 8. førte helstatspolitik havde haft andre fokusområder i kikker-

ten. Dertil kommer, at stænderforsamlingernes medvirken, som i en eller anden udstrækning var nødvendig, dels hæmmedes af 1840'ernes polariserede klima, dels harmonerede mindre godt med den en gang af regeringen valgte fremgangsmåde med gradvis afskaffelse. Uden Treårskrigen til at ruske op i disse forhold er det ikke sikkert, at tvangsmølleriets var blevet afskaffet så tidligt, som det under de gældende forhold til sidst blev.

FORKORTELSER

LASH: Landesarchiv Schleswig-Holstein, Slesvig.

RA: Rigsarkivet.

KILDER

Utrykte kilder:

LASH, Abt. 63, no. 965, petition no. 96.

RA, Ministeriet for Hertugdømmet Slesvig. Arkivpakken »1850-1856. Akter angående melindførsel i tvangsdistrikterne«.

RA, Ministeriet for Hertugdømmet Slesvig. Arkivpakken »Protokoller 1852-1854«.

Trykte kilder:

Ambrosius E.: »Mühlenzwang«, *Blätter für Polizei und Kultur* II 1802, s. 835-836.

David, C. N.: »Om korndampmøller«, *Fædrelandet* 7.7.1838.

Flensburger Zeitung, diverse årgange.

Neues Staatsbürgerliche Magazin 1835.

Ny Collegial-Tidende 1847.

Rigsrådstidende 1856.

Schleswig-Holsteinische Anzeigen 1840.

Tidende for Forhandlingerne ved Provindzialstænderne for Hertugdømmet Slesvig (St. Tid), diverse årgange, Slesvig/Flensborg.

Verhandlungen des Schleswig-holsteinisches Landesversammlung 1851.

LITTERATUR

Ahlf, Heinrich Detlef: *Das schleswig-holsteinische Stadthandwerk in seiner Entwicklung zur Gewerbefreiheit*, Kiel 1926.

Albrecht, Ulrike: »Flensburg und die Christiansens Kaufleute, Reeder und Unternehmer in der Frühindustrialisierung«, *Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte* 1995, bind 120, s. 113-127: s. 121.

Andersen, Lise: »Sillerup Mølle 1859-2009«, Bent Vedsted Rønne (red.): *Sillerup Mølle - Møllen og møllernes historie gennem 150 år*, Haderslev 2009, s. 9-45.

Baare-Schmidt, Georg: *Der Entwurf zu einem Gemeinde-Gesetz für die Herzogtümer Schleswig und Holstein aus dem Jahre 1851*, Husum 1980.

Bergsøe, A. F.: *Den danske stats statistik I*, København 1844.

Böcher, Steen B.: *Vandkraftens udnyttelse i det sydlige Nørrejylland før og nu - En erhvervsgeografisk undersøgelse*, København 1942.

Esmarck, H. C.: *Das im Herzogthume Schleswig geltende bürgerliche Recht*, Schleswig 1846.

Fabricius, Knud: *Sønderjyllands historie fremstillet for det danske Folk* IV, København 1937-39.

Falck, N.: *Handbuch Des Schleswig-Holsteinische Privatrecht* III, Kiel 1835.

Hanssen, Georg: *Ueber die Anlage von Korndampfmühlen in den Herzogthümern Schleswig und Holstein - Ein Wort an die bevorstehenden Versammlungen der Provinzialstände*, Kiel 1838.

- Henningsen, Lars N.: »Misvækst og kornspekulation i Sønderjylland 1698-1847. En studie i dyrtids- og hungerår og krisepolitik«, *Sønderjyske Årbøger* 1981, s. 5-56.
- Hjelholt, Holger (red.): *Sønderborg bys historie I*, Sønderborg 1960.
- Hobe-Gelting, Georg von: *Die Rechtliche Stellung der adeligen Güter und Gutbezirke in Schleswig-Holstein in der Zeit von 1805 bis 1928*, Kiel 1974.
- Hähnsen, Fritz: *Die Geschichte des ländlichen Handwerks in Schleswig-Holstein*, Leipzig 1923.
- Jacobsen, Helge C.: »Mølleri i Hertugdømmet Slesvig« i *Sønderjysk Månedsskrift* 2012:7, s. 268-276.
- Jensen, Hans: *De danske stænderforsamlings historie I-II*, København 1931/34.
- Lorenzen-Schmidt, Klaus-Joachim: »Hand- og Spanndienste«, *Das Neue Schleswig-Holstein Lexikon*, Neumünster 2000.
- Madsen, Lennart S.: »Mølleri«, Inge Adriansen m.fl. (red.): *Sønderjylland A-Å*, Aabenraa 2011.
- Malling, Anders: »Brøns Mølle«, *Sønderjyske Årbøger* 1961, s. 121-184.
- Møller, Anders Monrad: *Kong Christian VIII.s dagbøger og optegnelser IV - 1. del 1839-1843*, København 1995.
- Nielsen, Anton: *Landhåndværkerne, før og nu. Kulturhistorisk forsøg*, København 1889.
- Nielsen, Helge og Victor Thalbitzer: *Skatter og skatteforvaltning i ældre tider*, København 1948.
- Petersen, Hans: *Geschichte der Mühlen zwischen Eider und Königsau*, Neumünster 1988.
- Plesner, Johan: »Partdannelsen i de slesvigske provinsialstænder i tiden mellem de to dansk-tyske krige«, *Sønderjyske Årbøger* 1925, s. 225-281.
- Rerup, Lorenz: *Slesvig og Holsten - efter 1830*, København 1982.
- Riepen, C.: *Der Mühlenzwang, seine Entstehung und Fortbildung, seine Wirkungen auf die Staatsbürger und dessen endliche Beseitigung*, Kiel 1850.
- Rønne, Bent Vedsted (red.): *Sillerup Mølle - Møllen og møllernes historie gennem 150 år*, Haderslev 2009.
- Schmidt, Jens Nielsen: *Slesvigs land og folk*, København 1861.
- Schultz Hansen, Hans: »Godssystemets afvikling i Sønderjylland fra 1830'erne til 1864«, *Sønderjyske Årbøger* 1992, s. 141-164.
- Schultz Hansen, Hans: *Det sønderjyske landbrugs historie 1830-1993*, Aabenraa 1994.
- Schultz Hansen, Hans: »Nationalitetskamp og modernisering 1815-1918«, Hans Schultz Hansen m.fl. (red.): *Sønderjyllands Historie - Efter 1815*, Aabenraa 2009.

NOTER

- Jacobsen 2012.
- Petersen 1988, s. 34.
- Petersen 1988, s. 35.
- Konkrete eksempler på individuelle bestemmelser i forpagtningskontrakterne, som eksempelvis forbud mod maling med håndkværne, skal ikke optage os nærmere. *Rigsrådstidende* 1856, sp. 1464.
- Petersen 1988, s. 100.
- Fabricius 1937-39, s. 445.
- Hansen 2009, s. 118.
- Malling 1961. Rønne (red.) 2009.
- Fehmerns statsretlige tilknytning til hertugdømmet Slesvig spiller ingen rolle i afhandlingen. Gennemgående anvendes stednavnet »Slesvig«. Hvor begrebet »Sønderjylland« forekommer, er disse synonymer.
- Böcher 1942, s. 142.
- Hobe-Gelting 1974, s. 85.
- Rigsrådstidende* 1856, Anhang A, sp. 1109; *St. Tid.* 1853-54, Anhang, 1. afdeling, sp. 20.
- Nielsen 1889, s. 68.
- Petersen 1988, s. 43.
- RA. Ministeriet for Hertugdømmet Slesvig. Arkivpakken »Protokoller 1852-1854«.

16. Bergsøe 1844, s. 395.
17. Petersen 1988, s. 35.
18. *Rigsrådstidende* 1856; Hansen 2009, tabel s. 37.
19. Madsen 2011.
20. Nielsen og Thalbitzer 1948.
21. Hermed kunne der opstå såkaldt »mølletrang«: et underskud af møller eller et for lavt produktionsniveau i forhold til efterspørgslen efter maleydelse i et bestemt område, jf. Andersen 2009, s. 11.
22. Esmarck 1846, s. 234. Forf. oversættelse.
23. *Neues Staatsbürgerliche Magazin* 1835, s. 307.
24. Ambrosius 1802, s. 835. Forf. oversættelse.
25. *St. Tid.* 1846, sp. 426; *St. Tid.* 1842, 2. bilagshæfte, sp. 719f.
26. *St. Tid.* 1842, 2. bilagshæfte, sp. 720.
27. *St. Tid.* 1842, 2. bilagshæfte, sp. 721.
28. Petersen 1988, s. 62f.
29. *Verhandlungen des Schleswig-holsteinisches Landesversammlung* 1851, s. 184.
30. Lorenzen-Schmidt 2000.
31. Malling 1961.
32. Hanssen 1838, s. 3.
33. Schultz Hansen 1994.
34. Rerup 1982, s. 14.
35. Hanssen 1838, s. 28.
36. Albrecht 1995, s. 121.
37. Falck 1835, s. 458.
38. *St. Tid.* 1853-54, Anhang, sp. 19.
39. *Schleswig-Holsteinische Anzeigen* 1840, s. 206.
40. Møller 1995, s. 100.
41. Ahlf 1926; Hähnsen 1923.
42. Hjelholt 1960, s. 240; *St. Tid.*, 1842, 2. bilagshæfte, sp. 246f.
43. *Flensburger Zeitung*, diverse numre 1851 og 1852; *St. Tid.* 1853-54, Anhang, 1. Afdeling, sp. 20.
44. *St. Tid.* 1842, 2. bilagshæfte, sp. 722. Med betegnelsen »andre lande« henvises sandsynligvis først og fremmest til Preussen, hvor tvangsmølleriet var blevet afskaffet 1810, hvorefter en betydelig opgangstid for handelsmøllerne var indtrådt.
45. *St. Tid. Slesvig* 1842, 2. bilagshæfte, sp. 720.
46. Riepen 1850, s. 26.
47. Jensen 1931/1934.
48. Schultz Hansen 1994, s. 30.
49. Forf. sammentælling ud fra *St. Tid.* 1842.
50. *St. Tid.* 1838, s. 172.
51. Skriftet må i hvert fald have nydt betydelig udbredelse, da det også kommenteredes i det kongerigske blad *Fædrelandet*.
52. David 1838.
53. Hanssen 1838, s. 22.
54. Sammenhængen mellem frygten for langvarige retsprocesser og erhvervsmæssig tilbageholdenhed fremkommer bl.a. i petitionen fra Sønderborg om mølletvangens ophævelse i 1842. *St. Tid.* 1842, 2. bilagshæfte, sp. 723.
55. Hanssen 1838, s. 35.
56. Hanssen 1838, s. 35.
57. *St. Tid.* 1842, 2. bilagshæfte, Sp. 18f.
58. *St. Tid.* 1842, 2. bilagshæfte, Sp. 719-727.
59. *St. Tid.* 1844, sp. 61.
60. Henningsen 1981, s. 48.
61. *Ny Collegial-Tidende* 1847, s. 414.
62. RA. Ministeriet for Hertugdømmet Slesvig. Arkivpakken »1850-1856. Akter angående melindførsel i tvangsdistrikterne«.
63. Schultz Hansen m.fl. (red.) 2009, s. 102; Riepen 1850: s. 7.
64. *Flensburger Zeitung* 17.12.1851.
65. *Flensburger Zeitung* 23.4.1852.
66. Schmidt 1861, s. 79-80.
67. *St. Tid.* 1853-54, Anhang, 1. Afdeling, sp. 19-28.
68. *Flensburger Zeitung* 10.1.1853.
69. *Flensburger Zeitung* 14.12.1852.
70. Plesner 1925, s. 237.
71. Schultz Hansen 1992; Baare-Schmidt 1980.

Zusammenfassung

Bei dem Begriff des Mühlenzwangs war im Herzogtum Schleswig von einer althergebrachten und an Traditionen gebundenen Maßnahme die Rede. Ein großer Teil der Bevölkerung im Herzogtum war dazu verpflichtet, Getreide an einer bestimmten Mühle mahlen zu lassen. Dieses Verhältnis war für den normalen Mühlenbenutzer von Nachteil, für die königliche Gewalt und für die Mühlenpächter war es jedoch mit Vorteilen verbunden. Mit den Ständerversammlungen ab Mitte der 1830'er Jahre erhielten die Mühlengäste eine politische Stimme und der Ruf nach Abschaffung des Mühlenzwangs wurde lauter. Gleichzeitig kamen andere volkswirtschaftliche Nebenwirkungen als Folge des Mühlenzwangs zum Vorschein. Die vorbereitende Gesetzgebung zur Entfernung des Mühlenzwangs fand in den Jahren vor 1848 statt, der Kriegsausbruch verzögerte jedoch das Erreichen eines eigentlichen Ergebnisses. Während des Dreijährigen Krieges wurden die Reformbestrebungen durch die schleswig-holsteinische Regierungsgewalt erneut aufgenommen, führten aber wegen der unruhigen politischen Verhältnisse zu keinem Erfolg. Nach Friedensabschluss wurde im November eine provisorische Verordnung zur Abschaffung des Mühlenzwangs gegen Entschädigung erlassen. Vorausgegangen war eine harte Kritik in der Flensburger Zeitung gegen den Mühlenzwang. Die Abschaffung des Mühlenzwangs hatte ein gerichtliches und wirtschaftliches Nachspiel, was jedoch nicht Gegenstand dieses Forschungsberichtes ist.

Kampen om Vesterhavsøerne i 1864

Af CLAUS PØRKSEN

Krigen i 1864 forbindes sædvanligvis med slagene ved Dybbøl og på Als, som førte til, at Danmark tabte krigen og mistede hertugdømmerne Slesvig, Holsten og Lauenborg til Preussen og Østrig. Krigen foregik imidlertid ikke kun på Jyllands østkyst, men også på vestkysten. Her blev de nordfrisiske øer, de danske vadehavsøer og det vestlige fastland inddraget. Denne del af krigen er stort set glemt i offentligheden. Her undersøger statsautoriseret revisor Claus Pørksen kampen om Vadehavet og Vesterhavsøerne i 1864.

Indledning

Kampen om Vesterhavsøerne i 1864 har umiddelbart noget bizart over sig. Militæraktionerne fordrede ingen dræbte, hverken blandt de deltagende soldater eller blandt de civile, til trods for at der i betydeligt omfang blev affyret skud med kanoner og andet skyts. Danskerne var, som vi senere skal høre om, håbløst underlegne, også selv om modstanderen, den preussisk-østrigske alliance, hovedsageligt anvendte soldater fra Steiermark, der havde et indgående kendskab til de østrigske alper, men som aldrig havde været i nærheden af havet.

Krigen på denne afsides beliggende krigsskueplads synes således umiddelbart at være en bagatel i forhold til de voldsomme og skæbnesvangre kampe, som blev udkæmpet andre steder under den 2. Slesvigske Krig. At det alligevel kan være interessant at beskæftige sig med krigen på vestkysten skyldes dels, at krigen i stort omfang blev udkæmpet i det meget specielle terræn, som Vadehavet med Vesterhavsøerne udgør, dels at krigen ved Vesterhavet faktisk betød afslutningen på Danmarks krig med Preussen-Østrig, eftersom krigen på landjorden allerede var afsluttet.

Hensigten med denne artikel er således at klarlægge øernes militære og politiske betydning under 1864-krigen. Hvad var grunden til, at Danmark afsatte mandskab, fartøjer og øvrigt materiel til forsvaret af øerne og fastholdt tilstedeværelsen i Vadehavet, længe efter at langt

størsteparten af det slesvigske fastland var blevet besat af Preussen og Østrig i de første dage af februar 1864? Og hvilke skridt tog de allierede med henblik på at erobre øerne? Desuden skal artiklen belyse den særlige krigsførelse i Vadehavet. Hvilke fartøjer blev taget i anvendelse, hvordan var bemanningen og bevæbningen, hvilken kommunikation var mulig i forhold til overkommandoen? Endelig er forholdet til civilbefolkningen centralt. Hvilken nationalpolitisk indstilling prægede indbyggerne på øerne, hvordan manifesterede den sig, og hvordan reagerede den danske styrke herpå?

Vesterhavskrigen er ikke beskrevet i nyere dansk litteratur. De ubetinget vigtigste bidrag om begivenhederne er leveret af militærpersoner, som deltog aktivt i krigen. På dansk side skal O.C. Hammer, som var ansvarlig for Vesterhavsøernes forsvar, fremhæves. På modstanderens side har den østrigske generalstabsofficer Friedrich Ritter von Wisner, som blev betroet med opgaven at tage Hammer til fange, leveret det vigtigste bidrag. Hammers og Wisners beretninger, som har karakter af militærrapporter, vurderes at have stor troværdighed, om end de må formodes skrevet henholdsvis som retfærdiggørelse for, at øerne til sidst måtte opgives, og som fremhævelse af egne bedrifter under erobringen. Andre samtidige beretninger er tydeligt præget af, at de er skrevet for enten at underholde et sensationslystent publikum eller for at oppiske en bestemt stemning. En nøgtern, men mere kortfattet redegørelse for begivenhederne findes i det danske generalstabsværk *Den dansk-tydske Krig 1864*.¹ For så vidt andet ikke oplyses, bygger skildringen på de to officerers rapporter og generalstabsværket.

Vadehavet og Vesterhavsøerne som krigsskueplads

Det geografiske område, som denne artikel handler om, rækker fra Fanø i nord til halvøen Ejdersted i syd. Vadehavet er den del af Vesterhavet, som ligger inden for de nordfrisiske øer Pelworm, Nordstrand, Amrum, Før og Sild, halligerne og de danske vesterhavsøer Rømø, Mandø og Fanø. En stor del af farvandet, vaderne, er tørt ved lavvande, men oversvømmet ved højvande. Vandstanden på vaderne havde stor betydning for krigsskibenes mobilitet og for soldaternes mulighed for at passere vaderne til fods.

Marskområdet, som fra fastlandssiden grænser op til Vadehavet, så i 1864 helt anderledes ud end i dag. Dengang stod store dele af mar-

sken ofte under vand.² Egnens beboere blev transporteret på hesteryg, på hestevogn eller i båd. Da vandstanden ikke var særlig dyb, benyttedes fladbundede både, herunder såkaldte engangs- eller togangsbåde. Disse både blev under krigen i 1864 i stort omfang benyttet af de østrigske styrker til at sætte over til Vesterhavsøerne.

Vadehavets trafikale særpræg udgøres af en kombination af få, men vigtige sejlrender og skiftende tidevandsforhold, hvilket vanskeliggør manøvreringen for en skibsfører. Forskellen mellem høj- og lavvande kan udgøre op til tre meter. Skibsførere uden grundigt lokalkendskab er derfor afhængige af en omfattende og pålidelig afmærkning af sejlrenderne. I en krig giver disse vanskelige trafikale forhold en taktisk fordel til den stedkendte part. Kaptajn Hammer, som vi straks skal høre nærmere om, var for eksempel kendt for at lede fjenden på vildspor ved enten at fjerne sømærker og fyrskibe, eller ved at placere disse vejvisere bevidst forkert.

For Danmark i 1864 var adgangen til Vesterhavet af ganske stor betydning. Dels havde man en politisk interesse i at beskytte en naturgiven territorial grænse mod fjendtlige angreb, dels havde man økonomiske interesser i områdets søfart, fiskeri og havnedrift. Naturhavnen ved List på Sild, kaldet Kongehavnen, blev i datiden anset for at være den bedste ankerplads på vestkysten mellem Skagen i nord og Cuxhaven i syd.³

Et særpræg ved vesterhavsområdet var de såkaldte nørrejske enklaver. Enklaverne hørte indtil 1864 ikke til hertugdømmet Slesvig, men til kongeriget Danmark. Enklaverne omfattede området omkring Ribe, flere sogne vest og nordvest for Tønder samt helt eller delvist Rømø, Sild, Før og Amrum. Enklavernes placering ud til Listerdyb mellem Rømø og Sild, Fortrappen mellem Amrum og Sild og Smaldyb syd for Amrum gav kongeriget en strategisk fordel, da man herfra kunne sikre sig kontrollen over øerne og over »portene« mellem Nordsøen og Vadehavet.⁴ De væsentligste militærstrategiske og politiske fordele af denne kontrol i 1864 vurderes at være følgende:

1. Offensiv krigsførelse: Øerne kunne benyttes som et støttepunkt for den danske Nordsøeskadre, der skulle opbringe tyske handelsskibe og forhindre preussiske og østrigske krigsskibe i at operere i Nordsøen. De kunne også tjene som udgangspunkt for danske nålestiksangreb fra søen mod det preussisk-østrigsk besatte fastland.
2. Defensiv krigsførelse: Der kunne etableres et forsvar, som ved krigens begyndelse kunne forhindre angreb på det slesvigske fastland

De kongerigske enklaver Ballum (med sydlige del af Rømø og nordlige del af Sild), Møgeltønder og Vesterland-Føhr og Amrum. Fra Theodor Gliemanns amtskort over hertugdømmet Slesvig.

- fra Nordsøen og som efter den preussisk-østrigske invasion af Slesvig kunne binde fjendtlige tropper på fastlandet ud for øerne.
3. Politisk forhandling: Ved at afværge en fjendtlig besættelse af øerne kunne øerne bruges som et pant i en forhandlingssituation med fjenden.

Spørgsmålet om øernes værdi som politisk pant behandles senere i denne artikel.

Kaptajn O.C. Hammers baggrund

Den person, som utvivlsomt har sat det største præg på krigen i Vadehavet, er kaptajnløjtnant Otto Christian Hammer (1822-92) fra den danske marine.

Under den 1. Slesvigske Krig 1848-50 spillede Hammer en betydelig rolle på vestkysten. Hans opgave var at knytte kontakter til personer på øerne og på kysten og aflægge efterretningsrapporter til Marineministeriet. Marskbyen Højer, hvor der var et betydeligt modsætningsforhold mellem de dansk- og tysksindede, var i juni 1850 besat af neutrale svensk-norske tropper. Da det blev besluttet at trække dem ud af byen, opstod der stor bekymring for byens sikkerhed, og Hammer blev da af nogle dansksindede opfordret til at besætte byen. Med Marineministeriets tilladelse lykkedes det Hammer at besætte Højer den 16. juli 1850. Senere blev kontrollen med byen overtaget af den danske hær, og Hammer assisterede herefter hæren med at afvæbne den slesvig-holstensk sindede befolkning på vestkysten.

I årene fra 1851 til 1864 fungerede Hammer som krydstoldinspektør på strækningen fra Fanø til Ejderen med 13-15 små toldkrydsere under sig. Endvidere førte han tilsyn med områdets fyr og sømærker. Tjenesten udførte han fra sin bopæl i Wyk, hovedbyen på Før.

Hammer bliver chef for Vesterhavsoernes forsvar

Da en ny krig truede, henstillede generaløjtnant C.J. de Meza fra overkommandoen til marineministeren, at der skulle sørges for folk og fartøjer til Vesterhavsoernes forsvar. Denne begæring havde ministeren vanskeligt ved at efterleve, da krigen brød ud. I første omgang måtte man nøjes med at sende løjtnant P.J.C. Holbøll til stationen på Fanø, hvor der siden 1861 havde været oplagt nogle kanonjoller.

Efter rømningen af Danevirke den 5. februar 1864 rettede kaptajn O.C. Hammer henvendelse til sine overordnede i Generaltolddirektoratet og til Marineministeriet for at gøre opmærksom på, at der på Før befandt sig værdifuldt materiel, og han udbad sig instruks om, hvordan han skulle forholde sig. Hammer fik at vide, at han skulle virke med de kræfter, han havde, men man så helst, at han sørgede

for, at materiellet blev ført til Fanø. I yderste nødstilfælde skulle han hellere ødelægge materiellet end at lade det falde i fjendens hænder.

I den følgende tid var Hammer i hyppig kontakt med Marineministeriet. Dels fremlagde han forslag til, hvordan man bedst kunne forsvare stillingen på vestkysten, dels anmodede han om tilsendelse af yderligere resurser i form af personel og materiel. Han foreslog også ændringer i kommandostrukturen, hvorefter han selv skulle få kommandoen over flotillen på vestkysten, dvs. den samlede styrke af kanonjoller, krydsfartøjer og eventuelle dampskibe foruden tropperne, mens Holbøll skulle blive chef for selve kanonjolledivisionen. Det var ikke muligt for Marineministeriet at levere de ønskede resurser, men til gengæld accepterede ministeriet Hammers forslag til en ændret kommandostruktur.

Kanonjolledivisionen fik herefter pålagt at forhindre en fjendtlig besættelse af Vesterhavsøerne og efter omstændighederne at assistere arméen i foretagender på vestkysten samt om nødvendigt at levere forsyninger til den danske Nordsøeskadre.

Da Holbøll overtog kommandoen på Fanø, var der mødt 30 mand. Senere blev styrken øget med reserveløjtnanter, infanterister, matroser og lodser, men på grund af hyppige ændringer er det vanskeligt at danne sig et præcist billede af de danske styrkeforhold. Den samlede styrke har næppe på noget tidspunkt været over 450 mand. På kapitulatidspunktet var der ca. 250 mand, hovedsageligt matroser, som gik i krigsfangenskab. Infanteristerne var forinden sendt til Fanø, hvor de undgik fangenskab.

Den danske flotille bestod af to dampskibe, otte rokanonjoller, 15 krydsfartøjer samt nogle mindre sejlbåde, i alt ca. 32 fartøjer. Dampskibet *Limfjorden*, som kun var svagt armeret med to stykker skyts, blev Hammers kommandoskib, mens Holbøll fik kommandoen over det andet dampskib, *Augusta*.

De eneste reelle krigsskibe, som danskerne rådede over, var otte rokanonjoller. Disse små og ikke ret dybtliggende fartøjer var hver bemandede med én løjtnant, to underofficerer og 20 matroser. Bådene var i agterstævnen omkring roret armeret med én kanon hver; fire af bådene med en 30 punds kanon og de andre fire med en 60 punds. Da jollerne var tunge og vanskelige at manøvrere med, benyttede man dampskibene som slæbefartøjer. Jollernes besætningsmedlemmer havde ikke mulighed for at spise eller overnatte i jollerne, men fik i stedet forplejning og logi i ledsagende krydsfartøjer.

Hammer (t.v.) og hans næstkommanderende P.J.C. Holbøll. Illustration fra O.C. Hammer og fra Officerer i den dansk-norske søetat 1660-1814 og den danske søetat 1814-1932.

Begyndelsen på urolighederne i marts 1864

Februar måned blev af Hammer og Holbøll brugt til at forberede sig på krigsbegivenhederne. Kanonbådene blev kalfatret, dvs. tætnet, Fanø blev sikret med batterier, mandskabet blev sendt på skydeøvelser osv. Den 16. februar vurderede Hammer, at forberedelserne på Fanø var afsluttet, og han overdrog derfor kommandoen til Holbøll. Straks dagen derpå lykkedes det Hammer med et lille fartøj at komme gennem isen til Før. Her var der nogle dage forinden udbrudt optøjer. Foranlediget af agenter, som var blevet sendt over til øen af prins Friedrich af Augustenborg⁵, var der blevet sunget oprørssange i gaderne, slesvig-holstenske kokarder var blevet påhæftet tøjet osv. Set med tidsafstanden kan disse aktioner forekomme ret uskyldige, men dengang så man med stor alvor på dem og reagerede hårdt mod dem. Da Hammer ankom til Wyk, skabte han tilsyneladende alene i kraft af sin autoritet fuldstændig ro, og alle tegn på oprør forsvandt.

I begyndelsen af marts tog Hammer til List for at igangsætte afspærringen af øerne Sild og Før fra fastlandet. Nogle dage forinden var den første modstand mod den danske øvrighed udbrudt i Keitum på Sild. Under forberedelserne til en konfirmation var menighedens præst, den danske pastor Meier, blevet opfordret til ikke længere at medtage den danske konge i kirkebønnen. Præsten reagerede herpå ved straks at aflyse konfirmationen. Menigheden blev rasende over

denne aflysning, og der blev indkaldt til en forsamling med repræsentanter fra hele øen. Man vedtog ikke længere at gøre brug af pastor Meier. Forsamlingen besluttede herudover, at man igen ville mødes den 3. marts i Keitum for at diskutere, hvordan man skulle forholde sig over for kaptajn Hammer, som i mellemtiden havde krævet, at Sild skulle stille med 28 matroser til den danske flåde.

Den 3. marts, mens han endnu opholdt sig i List, blev Hammer af Silds landfoged Tvede informeret om det planlagte møde i Keitum. Hammer forstod Tvede således, at deltagerne på dette møde ikke kun ville drøfte visse forholdsregler, men at der allerede var truffet en beslutning om at organisere en folkevæbning, der skulle modsætte sig enhver kongelig styrke, som måtte blive sendt til Keitum. Denne planlagte aktion måtte Hammer nødvendigvis kvæle i fødslen, såfremt hans autoritet over øerne skulle opretholdes. Hammer sendte derfor en kanonjolle med 20 mand til Keitum, som blev beordret til at arrestere byens oprørere og at bringe disse til forhør i landfogderiet i Tinnum. Det lykkedes at finde frem til fem oprørere, dog ikke til lægen dr. Jenner, som blev anset for at være hovedmanden.

Hos landfogeden stillede Hammer oprørerne over for et valg: Enten skulle de samlet underskrive en loyalitetserklæring til fordel for kong Christian IX og samtidig garantere for opretholdelse af lov og orden på øen, eller også ville de blive ført bort som fanger. Oprørerne nægtede at underskrive denne erklæring. I mellemtiden havde der samlet sig en stor forsamling af vrede øboere i landfogderiets gård, som krævede de arresterede løsladt. Der opstod en meget truende situation som medførte, at Hammer beordrede sine 20 mand til at lægge gevær an. Dette dæmpede ikke gemytterne, tværtimod stillede en ældre, hvidhåret skibskaptajn sig frem, blottede sit bryst, og opfordrede soldaterne til at skyde. Hammer blev formentlig lidt betænkelig ved situationen, og beordrede derfor gevær ved fod.

De arresterede havde i mellemtiden udarbejdet et skriftligt modforslag til Hammers erklæring, som behændigt udelod loyalitetserklæringen til fordel for kongen, men ellers svarede til Hammers erklæring. Hammer så ingen anden udvej end at anerkende denne erklæring og gav ordre til at løslade arrestanterne. Under stor jubel blev de løsladte modtaget af forsamlingen udenfor.⁶

Ifølge en tysk kilde skal Hammer have været rasende over forløbet hos landfogeden og svoret hævn for den ydmygelse, som man havde tilføjet ham. Om dette er sandt vides ikke, men som vi senere skal se,

vendte Hammer i juni måned tilbage til Keitum for at gennemføre omfattende arrestationer.

Danskerne afspærrer øerne fra fastlandet marts – maj 1864

Perioden fra 4. marts til 8. maj blev af Hammer og hans mænd brugt til at foretage en effektiv afspærring af øerne fra fastlandet og til at sikre ro og orden på øerne. Afspærringen medførte, at beboerne på Sild og Før kun havde mulighed for at tage til fastlandet via Jylland (Fanø, Hjerting) eller Elben (Altona), hvorimod den korte vej til bl.a. Dagebüll var lukket.

Perioden var præget af forskellige mindre uroligheder. På Før opholdt der sig adskillige fremmede frisiske tjenestekarle, hvoraf nogle var værnepligtige. Marineministeriet måtte gentagne gange opfordre de lokale myndigheder til at drage omsorg for, at mændene blev indkaldt til tjeneste. Dette ophidsede befolkningen i en sådan grad, at der blev gjort forsøg på at drive kanonbådsvagten bort fra Wyk, og det lykkedes for oprørerne sætte øvrigheden ud af spil. Hammer tog herefter med nogle kanonbåde til Wyk, sendte patruljer ud og foretog enkelte arrestationer. Efter nogle dages forløb var urolighederne slået ned og myndighedernes kontrol reetableret.⁷

På dette tidspunkt gik det op for Hammer, at trusselsbilledet havde ændret sig. Han havde modtaget efterretninger om, at der var kommet preussiske dampkanonskibe til Bremerhaven, og endvidere havde han erfaret, at fjenden planlagde overgangsforsøg fra Südwesthörn⁸ og Dagebüll. Danskerne holdt konstant et vågent øje med disse havne, hvilket stillede store krav til matroserne i de tunge rakanonjoller. Den 26. marts opdagede danskerne en større mængde togangsbåde ved halligen Oland, og dermed havde Hammer nu for første gang vished for, at den danske flotille var truet fra tre sider: fra søsiden, fra Elben og fra fastlandet.

Den 18. april stormede prusserne skanserne i Dybbøl. Budskabet om skansernes erobring udløste selvfølgelig stor sorg blandt de dansksindede på øerne. Mere overraskende er det, at budskabet heller ikke af de tysksindede blev modtaget med demonstrativ begejstring.⁹ Tyskernes tilbageholdenhed skyldes givetvis, at de var meget usikre på, hvad der skulle ske med deres hjemstavn. Denne tvivl kommer f.eks. til udtryk i et brev af en ung pige fra Højer: »Hvis vi

dog bare til den tid [efteråret 1864] har ro her i landet. Hvad mon der vil ske efter våbenstilstanden [som trådte i kraft den 12. maj]? Man lever dog nu i det mindste i håbet om et forenet Slesvig-Holsten med vor hertug. Nogle frygter dog, at Preussen vil have os helt for sig selv. Men det går aldrig, sagde endnu i går den gamle kandidat Esmarch[...]. Nej, sagde han, Preussen er nødt til at aflevere os til vor hertug, anderledes kan det slet ikke gå. De andre magter vil ikke tillade det.«¹⁰

Esmarch skulle ikke få ret med sin antagelse, at Preussen af stormagterne ville blive tvunget til at udlevere Slesvig til Friedrich. Som bekendt tilfaldt Slesvig efter krigen og overgangsårene 1864-66 helt og holdent Bismarcks Preussen.

Kampen ved Helgoland den 9. maj 1864

Den 26. februar erklærede Danmark blokade imod havnene i Slesvig og Holsten, og kort efter blev blokaden udvidet til de preussiske havne langs Østersøen. Da Preussen kun besad en temmelig lille flåde i forhold til den danske, blev der sendt en anmodning om hjælp til Østrig. Østrigerne udrustede en eskadre, herunder fregatten *Schwarzenberg*, som i begyndelsen af marts forlod basen i Adriaterhavet. Den 30. marts løb eskadren ud i Atlanterhavet, og i slutningen af april nåede skibene den engelske kanal. Den 1. maj blev den østrigske eskadre forenet med tre preussiske kanonskibe, og turen gik herefter mod Helgoland.

Den danske Nordsøeskadre under kommando af Edouard Suenson forlod København den 6. april for at tage ud i Nordsøen for at opbringe tyske skibe. Eskadren bestod bl.a. af fregatterne *Niels Juel* og *Jylland*. Den 5. maj gav Marineministeriet den ordre til at sejle mod syd for at stoppe den preussisk-østrigske eskadre. De to eskadrer var således på kollisionskurs og en konfrontation var uundgåelig. Den 8. maj om formiddagen befandt den danske eskadre sig ud for Smaldyb. Hammer sejlede ud og gav Suenson oplysninger om den fjendtlige eskadres sammensætning og seneste kurs. Hammer fik ordre til at udlægge sømærke ved Smaldyb, så Suenson kunne anløbe dette for at blive forsynet med kul. Derefter afgik eskadren mod Helgoland.

Her lykkedes det efter to timers kamp først på eftermiddagen den 9. maj danskerne at skyde *Schwarzenberg* i brand, hvilket medførte at østrigerne og preusserne trak sig bort til neutralt farvand ved Helgo-

land. Det lykkedes for østrigerne at slukke ilden på skibet, og i natens mørke havde fregatten held med at flygte uset til Cuxhaven.

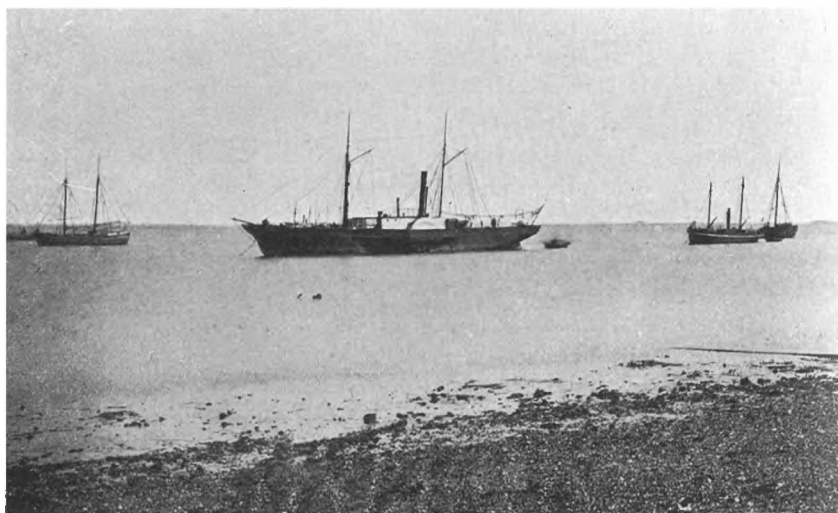
Hammer var aldeles uvidende om, hvad der foregik ved Helgoland. Først hen mod aften den 9. maj mødte han ud for Smaldyb den danske eskadre, hvor han ved selvsyn kunne se, at skibene havde været i voldsom kamp. Suenson orienterede Hammer om det skete og bad ham om at tage de omkring 50 sårede i sin varetægt. Hammer havde imidlertid ikke en læge om bord, og da eskadren på grund af frygten for nye kampe ikke kunne undvære dens egne læger, blev det aftalt, at eskadren skulle anløbe Wyk den følgende formiddag med de sårede. Hammer afgik herefter mod Wyk og foranledigede, at der blev indrettet et lazaret i et af byens hoteller.

Den næste morgen var Hammer klar til at lodse skibene, som efter aftale lå ud for Smaldyb, ind til Wyk. Han troede næppe sine egne øjne, da skibene pludselig satte sejl og med fuld fart stævnedes mod nord. Først senere blev Hammer underrettet om, at Suenson af Marineministeriet på grund af forventet våbenhvile var blevet beordret til at trække sig bort fra Nordsøen. Hammer var målløs over det skete. Han var nu i den ubehagelige situation, at fjenden, hvis kanonskibe ikke havde lidt overlast under kampene, nu havde fri bane til at iværksætte et angreb fra søsiden mod den danske vestkystflotille.

Forhandlinger i København under den første våbenstilstand maj – juni 1864

For at holde stillingen behøvede Hammer forstærkning, dels af materiel som positionsskyts, feltartilleri og dampskibe, dels af personel som infanterisoldater og søfolk. Igen og igen bad han indtrængende Marineministeriet om at få flere resurser, men han modtog kun afvisende eller henholdende svar.

Tre dage efter kampen ved Helgoland trådte våbenstilstanden i kraft. Hammer øjnede straks muligheden for at tage til København for personligt at fremstille sin sag for marineministeren. Hammers vurdering af forholdene var følgende: Når krigen genoptages, vil fjenden stille med et betydeligt antal skibe, som har mulighed for at trænge ind i vestkystens farvande. Hammer vil med sine rokanonjoller intet kunne stille op mod denne overmagt, medmindre der tilføres batterier på strategisk udvalgte placeringer, og mere dampkraft, da

Dampskibene Limfjorden (i midten) og den mindre Augusta (t.h.), som fungerede som kommandofartøjer for hhv. Hammer og Holbøll. Foto af F. Brandt fra Vor sidste Kamp for Sønderjylland.

hans nuværende dampskib *Limfjorden* var fyldt med huller og ved at blive fortæret af rust.

Hammer opholdt sig i København fra den 16. maj til 5. juni. Næsten dagligt havde han møder med marineminister O.H. Lütken, men ministerens indstilling var helt grundlæggende, at Hammer burde trække med sin flotille til Fanø, og i yderste nødsfald tilintetgøre materiellet og slippe bort med besætningen til søs. Efter mange forhandlinger stillede Lütken i udsigt, at Hammer skulle have et yderligere dampskib, men dette tilbud blev trukket tilbage i sidste øjeblik, da det ikke var muligt at finde et egnet skib.

Slesvigere fra vestkysten i audiens hos Bismarck den 3. juni 1864

Under Londonkonferencen i maj-juni blev spørgsmålet om en deling af hertugdømmet Slesvig aktuelt. Slesvig-holstenerne var ikke repræsenteret på disse møder og var derfor ængstelige for, hvad diplomaterne ville finde på. De overvejede at sende en deputation fra Nord-slesvig til Friedrich, men han ønskede ikke at modtage den, da han

risikerede at blive afkrævet en forsikring om, at han aldrig ville gå med til en deling af Slesvig.

Til gengæld lykkedes det for flere deputationer at få audiens hos den preussiske ministerpræsident Bismarck. Vi ved ikke ret meget om disse møder, hvilket givetvis skyldes, at de involverede har behandlet missionerne med størst mulig diskretion. Hemmelighedskræmmeriet var velbegrundet, da en personlig henvendelse til en repræsentant for en fjendtlig magt i 1864 kunne sidestilles med højforræderi, som i yderste konsekvens kunne straffes med døden.¹¹

Den 31. maj rejste imidlertid en delegation til Berlin bestående af seks deltagere fra Sild, to fra Højer, fire fra Tønder og to fra Haderslev.¹² Den 3. juni fik delegationen foretræde hos Bismarck. Som nævnt kan vi kun gisne om, hvad der blev drøftet under audiensen, men fra en anden audiens to dage senere ved vi, at Bismarck forsikrede, at han havde sympati for det nordlige Slesvig, og at en deling aldrig ville komme på tale, hvis Preussen alene kunne bestemme.¹³

Det mest interessante er imidlertid, hvad Bismarck med garanti *ikke* har fortalt de besøgende fra Slesvig. For det første har han givetvis ikke oplyst, at Friedrich, som slesvig-holstenerne betragtede som »deres« hertug, i realiteten var blevet fjernet fra den politiske scene. Det sidste og afgørende møde mellem Bismarck og Friedrich havde fundet sted nogle dage før mødet med de deputerede fra Slesvig, nemlig den 1. juni. Bismarck havde på dette tre timer lange møde stillet så vidtrækkende krav til preussisk kontrol med Slesvig-Holsten, at Friedrich som regent ville være endt som en marionetdukke. Som forudset af Bismarck afslog Friedrich. Bismarck har aldrig ønsket, at Slesvig-Holsten skulle regeres af en hertug, tværtimod havde han siden slutningen af 1863 opfattet dette som den ringeste af flere løsninger.¹⁴

For det andet har Bismarck med sikkerhed ikke oplyst, at han inderst inde ikke var afvisende for en deling af Slesvig. Han havde selv forud for Londonkonferencens møder i maj måned taget grænse-dragninger ved Aabenraa eller Flensborg i betragtning. Han var heller ikke afvisende for en grænse-dragning baseret på en vejledende folkeafstemning i hele Slesvig. For Bismarck var spørgsmålet om en »retfærdig« fastlæggelse af hertugdømmet Slesvigs nordlige grænse ikke et følelsesmæssigt anliggende, men en realpolitisk nødvendighed. At Slesvig i denne omgang alligevel ikke blev delt, skyldes ene og alene den stædige og virkelighedsfjerne danske regering, som udløste et

sammenbrud af Londonkonferencen den 24. juni, hvorefter Preussen og Østrig trak delingstilbuddet tilbage.¹⁵

Keitum i belejringstilstand den 15. juni

Under våbenstilstanden blev Hammer voldsomt provokeret af nogle demonstrationer, som foregik på Sild. Helt galt blev det, da han via sine meddelere blev orienteret om deputationen, som den 3. juni havde været i Berlin for at bede Bismarck om at beskytte Sild mod danskerne. Hammer mente nu, at det var hans pligt at skride ind, da han ellers frygtede, at begivenhederne ville føre til alvorlige sammenstød mellem de kongetro og de illoyale på øen. Dette er i hvert fald Hammers officielle begrundelse. Det kan ikke udelukkes, at Hammer nu øjnede en gunstig lejlighed for at tage hævn for ydmygelsen i Keitum den 3. marts.

Den 13. juni sendte Hammer et detachement bestående af 55 mand under kommando af løjtnant Uldall til Keitum. Dagen derpå fulgte Hammer og Holbøll efter med dampskibe, seks kanonbåde og flere krydsskibe. Hammer mødtes herefter med landfoged Tvede og opfordrede denne til at skaffe ro på øen. Da Tvede erklærede, at han ikke kunne foretage sig noget, greb Hammer til den drastiske og formentlig ulovlige beslutning at erklære Keitum i belejringstilstand. Byen blev herefter afspærret om morgenen den 15. juni, den civile øvrighed blev afsat, og Hammer overtog som militærchef ledelsen af retsplejen. Otte prominente personer blev arresteret og taget i forhør, og der blev indkaldt et stort antal vidner. Ifølge forhørsprotokollerne koncentrerede udspørgningen sig om følgende anklagepunkter:¹⁶

1. Deltagelse i audiens hos Bismarck den 3. juni.
2. Indsamling af underskrifter på hyldestadresser og videregivelse af disse til Friedrich.
3. Medvirken ved organiseringen af den væbnede opstand i Keitum den 3. marts.
4. Deltagelse i folkemødet i Bøghoved ved Haderslev den 6. juni.¹⁷
5. Medvirken i øvrige oprørsaktiviteter, herunder afsyngelse af oprørssange, benyttelse af oprørsflag o. lign.

Afhøringerne kom til at vare to dage. Efter endt forhør konkluderede Hammer, at det var tilstrækkeligt bevist, at de arresterede enten havde hyldet prætendenten i Kiel, dvs. Friedrich, eller at de i et statsfor-

bryderisk øjemed havde begivet sig til Bismarck i Berlin. Endnu samme dag blev syv af de arresterede bragt om bord på *Limfjorden* og sendt til den militære kommando i Nykøbing Mors, hvorfra de blev transporteret videre til København.¹⁸

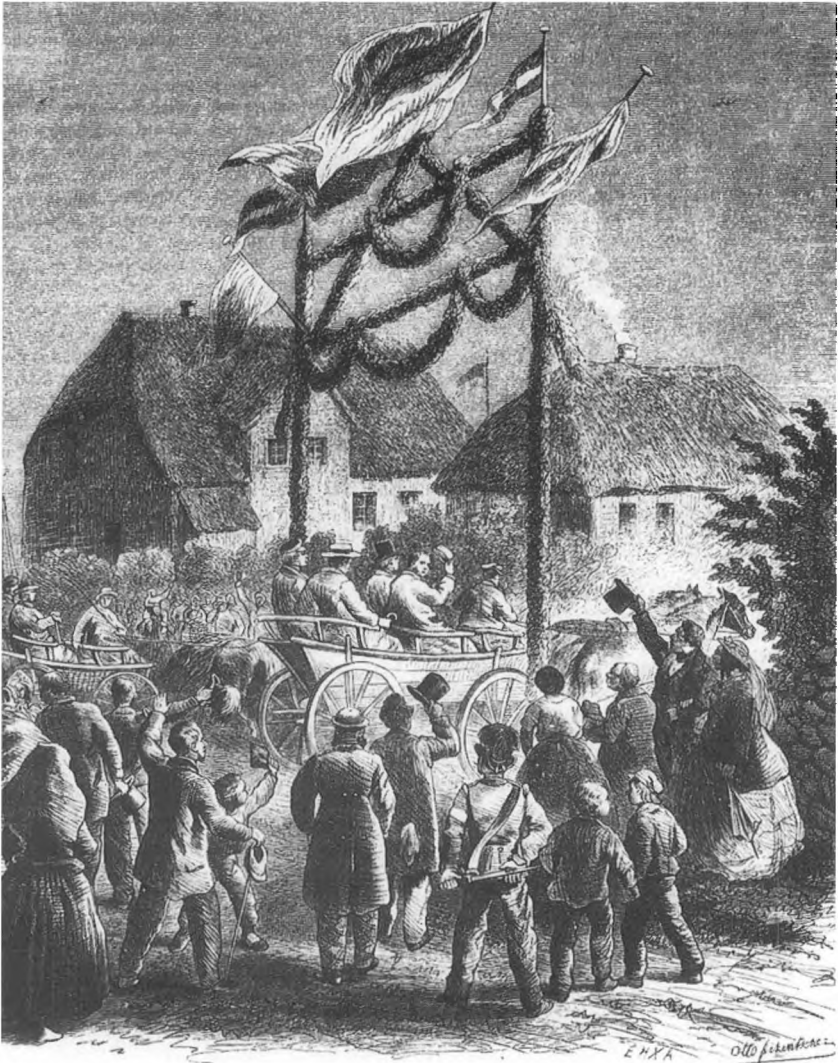
Aktionen skabte et voldsomt røre i offentligheden. I *Morgenblatt für gebildete Leser* blev der berettet om dette »natlige overfald mod en fuldstændig fredsommelig ø, hvor ingen af beboerne havde rørt et våben«. ¹⁹ Også tysksindede borgere på fastlandet var oprørte over begivenhederne på Sild. En ung pige fra Højer skrev således følgende i et brev til søsteren: »Vor vrede mod Hammer har nu nået sit højdepunkt. Vi ønsker ham alt ondt. Hvis våbenhvilen skulle blive ophævet, ønsker vi militærbevogtning ved kysten, så han ikke i nattens mulm og mørke kan foretage et lignende strejftog her hos os. Det bedste ville være, hvis de østrigske skibe tog ham i kravetøjet.«²⁰

Hammers aktion skabte imidlertid også diplomatiske forviklinger. Chefen for de allieredes generalstab, Helmuth von Moltke, blev informeret om den foretagne belejring af Keitum og om arrestationerne. Han lod straks meddelelsen gå videre til den preussiske konge Wilhelm og til Bismarck. Til den sidstnævnte oplyste han, at aktionen efter hans opfattelse var et brud på våbenstilstandsaftalen, da Sild på tidspunktet for våbenstilstandens indtræden den 12. maj ikke var besat af den danske armé. Det var derfor efter aftalens ordlyd ikke tilladt danskerne at foretage en militær aktion. Bismarck modtog i den følgende tid adskillige opfordringer til at intervenere til fordel for de arresterede, men i hans optik var sagen for ubetydelig til at tage personlig affære.

De arresterede blev fængslet i Kastellet i København og taget i forhør, men det var ikke muligt for anklagemyndigheden at bevise, at de anklagede havde forbrudt sig mod loven. De fortsatte herefter indespærringen som politiske fanger, og blev først løsladt umiddelbart efter vedtagelsen af den præliminære fredsaftale i Wien den 1. august 1864.²¹

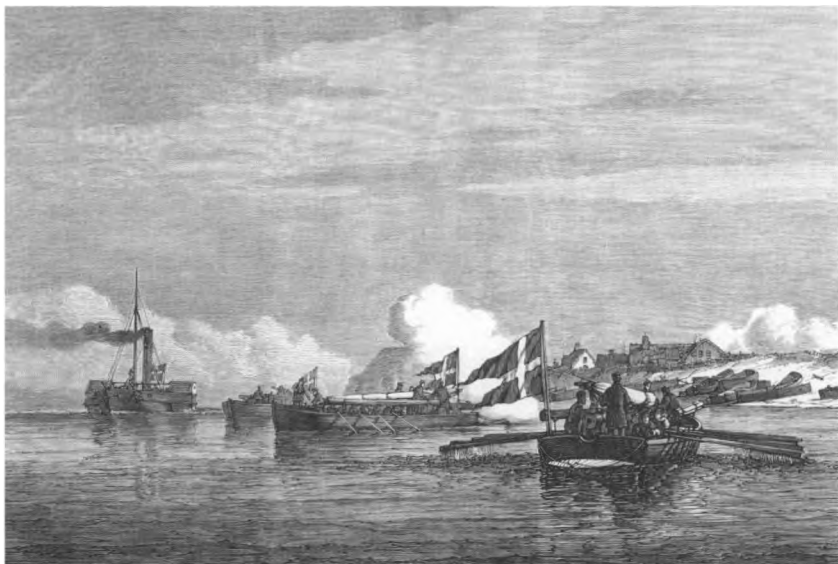
Feltjægere fra Steiermark ankommer til Vestkysten

I den sidste del af juni iværksatte danskerne en lang række foranstaltninger, så man var forberedt på at genoptage krigen efter våbenstilstandens udløb. Da der fortsat var mangel på egnet materiel, befalede den idérige Hammer, at to udrangerede 30-pundige skibskanoner,

Fangerne hjemkomst den 9. august 1864 til Keitum. Illustration fra Baudissin.

som befandt sig på Fanø, blev installeret på Amrums sydpynt og Førø østpynt. Kanonerne kunne ikke længere skyde med skarpt, men med den rette dosis løst krudt kunne de knalde så højt og udvikle så meget røg, at de uden problemer var i stand til at holde fjendtlige orlogsskibe på respektfuld afstand.

En afdeling af Vesterhavsflotillen ødelægger fjendens transportbåde ved Dagebøl den 12. juli 1864. Fra To Hundrede Træsnit fra Krigen i Danmark 1864, s. 78. Foto: Museum Sønderjylland – ISL-Lokalhistorie.

Krigen blev genoptaget straks efter våbenstilstandens udløb den 26. juni.²² Mens den overvejende del af de allierede tropper blev sendt mod Als og mod Nordjylland, marcherede en østrigsk feltjægerbataljon under ledelse af oberstløjtnant Schidlach mod vestkysten. Feltjægerne, som er en historisk betegnelse for lettere bevæbnede fodsoldater, havde til opgave at sikre kysten, at besætte Vesterhavsøerne og at besejre den danske flotille. Bataljonens forskellige kompagnier blev fordelt på strækningen fra Ballum i nord til Dagebüll i syd. Bataljonen fik understøttelse af beredne soldater, eskadroner, som blev stationeret i Møgeltønder, Højer og Tønder.

Østrigerne, som hovedsageligt bestod af mænd fra Steiermark, fremskaffede straks 120 fladbundede togangsbåde fra områdets frisiske befolkning. Bådene skulle benyttes til at sætte over til øerne. De kunne rumme seks personer hver, og de blev drevet frem ved staving og ved sejl. Da østrigerne ikke beherskede den ret vanskelige stavingsteknik, var de henvist til bådmandenes hjælp. Disse meldte sig ikke frivilligt til tjeneste, men skulle tvinges hertil, og de skulle endog bevogtes, da de ellers løb deres vej.

Mens østrigerne på fastlandssiden traf forberedelser til at invadere Vesterhavsoerne, nærmede den preussisk-østrigske eskadre sig øerne fra søsiden. Den 11. juli kunne man i Højer høre tre kanonskud fra List Red, og dermed var alle klar over, at det nu kun var et spørgsmål om tid, inden de allierede ville igangsætte aktionen mod øerne.

Tidligt om morgenen den 12. juli iværksatte østrigerne de første forsøg på at storme øerne. Fra tre kyststeder (Højer, Rickelsbüll og Südwesthörn) blev der i alt sat 85 bemandede togangsbåde i vandet for at sætte over til Sild og Før. Samtlige overgangsforsøg blev imidlertid slået tilbage af de danske kanonbåde. De skræmte alpejægere blev stillet på en hård prøve. Uden mulighed for at forsvare sig befandt de sig for første gang på havet og tilmed i ustabile fartøjer. For at holde modet oppe sang de hjemlandets muntre *Berglieder*, så det kunne høres over vaderne. Danskerne åbnede ild mod fjenden, og da den første granat sprængtes midt imellem bådene, trak østrigerne sig skyndsomt tilbage. Soldaterne sprang ud af bådene og løb i alle retninger op over digerne.

For østrigerne på fastlandet bestod problemet i, at de ikke kunne komme i kontakt med den preussisk-østrigske eskadre, som lå i Vadehavets udkant, og uden eskadrens aktive medvirken var det umuligt for de østrigske landtropper at passere vaderne. En lille gruppe østrigske officerer besluttede derfor at gøre et forsøg på at vandre til fods over vaderne til List Red, hvor den preussisk-østrigske flotille lå for anker. Gruppen på tre mand, herunder generalstabskaptajn Friedrich Ritter von Wiser, allierede sig med en stedkendt skibskaptajn for at minimere risikoen ved denne livsfarlige aktion. Efter en march på to timer var gruppen så tæt på den allierede flotille, at den kunne vifte med et hvidt flag på en lang stang for at henlede flotillens opmærksomhed. Efter flere forsøg og druknedøden nær lykkedes det omsider at få kontakt, og gruppen blev hentet om bord på kanonskibet *Seehund*. Wiser havde medbragt en krypteret meddelelse fra det østrigske marineministerium, som beordrede eskadren til at understøtte landtroppernes operationer. Depechen nåede i absolut sidste øjeblik ud til eskadren, for det var planlagt, at den skulle forlade List Red to timer senere for at gå ud i Nordsøen.

De allierede traf nu en beslutning, som skulle vise sig at blive begyndelsen på enden for Hammers flotille: De store preussiske dampkanonskibe *Basilisk* og *Blitz* blev sendt fra List ind i Vadehavet for at presse Hammer mod syd. Med denne manøvre blev der fri bane

for de østrigske landtropper, som skulle sættes over fra fastlandet til Sild.

Nettet strammes om Hammer

I perioden fra den 13. til den 18. juli lykkedes det østrigerne at erobre Vesterhavsøerne. Under beskyttelse af de preussiske kanonskibe satte de østrigske landtropper over til Sild. Tidligt om morgenen den 13. juli afgik en kutter fra Højer til Munkmarsch. Gruppen under kommando af kaptajn Kaluschke ankom til Sild uden problemer. Længere mod syd i Rickelsbüll forsøgte ca. 50 togangsbåde med 2-300 jægere at sætte over til Morsum. Denne gruppe skulle først have hjælp af en preussisk kanonbåd til at afværge en trussel fra et dansk dampskib og to kanonjoller, inden tropperne kunne gå i land ved Morsum. Østrigerne mødte ingen militær modstand på Sild, da der ikke havde været danske soldater på øen siden våbenstilstanden. Steiermarkerne marcherede herefter under stor jubel til øens hovedstad Keitum, hvor der i al hast var oprettet en æresport med løv, blomster og flag til ære for »de tyske brødre«. Kaluschke sendte straks de forhadte danske embedsmænd og pastor Meier til Højer og udnævnte nye embedsmænd.

Rømø blev ligeledes besat den 13. juli. Aktionen startede i Ballum, hvorfra 22 jægersoldater under kommando af den østrigske kaptajn Went satte over til øens sydspids. Østrigerne havde ikke noget kendskab til øens eventuelle militære bevæbning, men de mødte ingen modstand på øen. Kaptajn Wents soldater rekognoscerede i byerne på øens østlige side, men der blev ikke fundet noget foruroligende, og herefter blev øen med dens 1400 indbyggere erklæret i belejrings-tilstand. Kort tid senere forlod Went sammen med soldaterne øen, medbringende beslaglagte både og kassebeholdningen fra post- og toldvæsenet i Sønderby. Ifølge bataljonskommandoens ordre skulle han forberede besættelsen af Fanø.²³

Efter besættelsen af Sild og Rømø vendte østrigerne blikket mod Før. Efter flere forgæves forsøg på at besætte øen udviklede man følgende plan: Et krigsskib skulle fastholde den nordlige afspærring af Vadehavet ved List, og de øvrige tre preussisk-østrigske skibe skulle transportere de østrigske jægere fra List vest om Sild gennem Smaldyb til Før. Denne aktion blev gennemført den 18. juli. Om aftenen blev 150 jægersoldater og 120 marinesoldater landsat på Nieblum

Efter en march på to timer gennem Vadehavet fra Hjerpsted via Jordsand til List. Fra venstre til højre: skibskaptajn Andreas Andersen fra Sild og de østrigske officerer fregatkaptajn von Lindner, ritmester Graf Waldburg-Zeil og kaptajn Friedrich Ritter von Wiser. Billede fra Stolz: Das deutsch-dänische Schicksalsjahr 1864.

strand, hvorefter tropperne straks fortsatte mod Wyk. Til soldaternes overraskelse var byen blottet for militære tropper, hvorfor det var en smal sag at besætte byen og havnen og sikre kysten. Da byen Wyk

vågnede den næste morgen, så befolkningen til sin store forundring eksotisk udseende soldater fra Steiermark ikklædt store filthatte med en fjerbusk på den ene side.

Hammers skibe havde i mellemtiden trukket sig lidt væk fra Wyk og kom nu under heftig beskydning af de preussisk-østrigske kanonskibe, som rykkede tættere og tættere på. Hammer valgte nu en retrætestilling et sted i Vadehavet mellem Sild, Før og fastlandet. Østrigerne havde nu kontrol med Sild og de nærmest beliggende øer mod nord og syd. Samtidig var den danske flotille fuldstændigt omringet af fjendtlige styrker.

Hammers forhandlinger med østrigerne

Den 13. juli ankom en østriger under parlamentærflag²⁴ til *Limfjorden*. Han oplyste på vegne af den østrigske general Gablenz, at Hammer var fuldstændigt indesluttet til lands og til vands af de allierede styrker, hvorfor han blev opfordret til at overgive sig. Hammer afviste kategorisk opfordringen. Hammer indkaldte herefter til et krigsråd. Danskerne var klar over, at fjenden havde nærmet sig faretruende, og det værste var næsten, at der ikke længere kunne forventes hjælp fra den danske Nordsøeskadre. Det blev derfor besluttet at sende et modforslag til Gablenz, hvorefter danskerne var villige til at opgive stillingen i Vadehavet, mod at de allierede tillod danskerne fri retræte med transportskibene. Modforslaget blev afvist af Gablenz ved parlamentær.

Den 17. juli modtog Hammer et telegram fra den danske general-konsul Pontoppidan i Hamborg: »Waffenruhe bis Ende dieses Monats abgeschlossen«. Denne meddelelse uden angivelse af dato og klokkeslæt skabte i de følgende timer betydelig forvirring. Hammer fortolkede meddelelsen således, at våbenhvilen allerede var indtrådt, og at den skulle vare til udgangen af måneden. Danskerne var derfor jublende glade: »Det var lykkedes os med vor ubetydelige magt, uden tropper og uden artilleri, trods fjendens gentagne angreb og uhyre overlegenhed at holde nogle af øerne ude i Vesterhavet, mange mil borte fra den danske armé og den danske flåde. Endskønt dette [...] vel næppe havde haft synderlig politisk betydning for vort ulykkelige fædreland, så følte vi os dog stolte og lykkelige ved at have bevaret et lille stykke af Sønderjylland i vor konges besiddelse.«²⁵

Da Hammer kort efter kunne observere en østrigsk-preussisk

eskadre i Smaldyb, nedlagde han øjeblikkelig protest, da han anså dette for at være en overtrædelse af våbenhvileaftalen. Det viste sig imidlertid hurtigt, at østrigerne ikke via deres egne kilder kunne få bekræftet Pontoppidans oplysning om våbenhvile. Parterne var således i vildrede om, hvad der skulle ske. Da den nærmeste telegrafstation befandt sig i Tønder, og da østrigerne havde hårdt brug for at komme i kontakt med deres overkommando, tilbød Hammer at seje oberstløjtnant Schidlach til fastlandet, for at denne kunne få etableret den nødvendige kommunikationslinje. Da det ikke var muligt straks at få den ønskede forbindelse, sejlede Hammer og Schidlach til Wyk for at slå ventetiden ihjel. Her blev den østrigske oberst og hans stab inviteret til Hammers hus, hvor han behandlede dem med »den forekommende, der passede med stillingen og forholdene.«²⁶

Først natten til den 18. juli ankom en østrigsk parlamentær fra Dagebüll. Han havde ikke godt nyt til Hammer. Vel kunne han bekræfte, at der den 15. juli var indledt forhandlinger mellem den danske oberst Kauffmann og den preussiske stabschef Stiehle i Snoghøj, men i det østrigske hovedkvarter havde man intet hørt om en våbenstilstand. Hammer førte herefter parlamentæren til eskadren, hvor han mødtes med fregatkaptajn Kronowetter. Da denne blev orienteret om det skete, besluttede han at genoptage fjendtlighederne. Den efterfølgende beskydning førte til, at den danske flotille måtte trække sig længere tilbage i vaderne, og ved retræten mistede danskerne en kanonjolle.

Den 19. juli ankom den østrigske stabschef Wiser under parlamentærflag til Hammer. Ifølge Hammer oplyste Wiser, at der fortsat ikke var afsluttet en våbenstilstand. Hammers opfattelse bliver ikke bekræftet af Wisers rapport, men det forekommer sandsynligt, at Wiser har udtalt sig således, da østrigerne havde en interesse i at holde Hammer uvidende om våbenstilstandsforhandlingerne. Wisers benægtelse af våbenstilstanden er i givet fald i klar strid med de informationer, som var tilgængelige for østrigerne på dette tidspunkt.²⁷

Wiser forklarede Hammer, at danskerne var tæt indesluttet af den preussisk-østrigske krigsmagt, og han tilføjede, at man havde fået ordre til på »det mest energiske« at fortsætte fjendtlighederne, medmindre danskerne overgav sig og foretog en fuldstændig udlevering af materiellet. Hammer afslog opfordringen til kapitulation. Kort tid efter indkaldte Hammer imidlertid til det sidste krigsråd om bord på *Limfjorden*.

Modtagelsen af de østrigske jægersoldater på Før. Illustration fra Baudissin.

Vesterhavsøerne som politisk pant i de nationale våbenstilstandsforhandlinger?

En dag i juli måned mødtes den østrigske generalstabsofficer Gründorf²⁸ med F.E. Bille fra den danske generalstab om bord på en båd midt i Lillebælt for at indlede underforhandlinger om våbenhvile. Da Gründorf fremførte betingelserne for en allieret våbenhvile, svarede en meget opbragt Bille, at Danmark i så fald ville kæmpe til det yderste. Bille var i særdeleshed chokeret over, at modparten forlangte at tage hele Slesvig i sin besiddelse, dvs. også den del af hertugdømmet, som næsten udelukkende var beboet af danske slesvigere og som lå nord for linjen Haderslev-Ribe. Da Gründorf tilføjede, at en fortsættelse af kampene efter kaptajn Hammers tilfangetagelse udelukkende ville være til Danmarks ugunst, udbrodt Bille: »Hammer taget til fange, helt utænkeligt! Hvordan skulle det være muligt?« Herpå tog Bille fat i Gründorfs arm og fortsatte: »Hvis De kan bevise, at vor kaptajn Hammer faktisk er taget som krigsfange, skal jeg, om end med blødende hjerte, viderebringe de hårde betingelser til min overgeneral.«

Som bevis fremlagde Gründorf en rapport, som Wisner havde udarbejdet til general Gablenz om ekspeditionen til Sild. Et par timer sene-

re, nu på slottet Damgaard ved Snoghøj, nærlæste Bille rapporten og måtte til sidst erkende det nyttesløse i at fortsætte modstanden. Han erklærede sig derfor villig til at forelægge våbenstilstandsbetingelserne for hærkommandoen og for regeringen i København, og han lovede Gründorf, at han ville anbefale sit bagland at acceptere betingelserne. Således ifølge Gründorfs erindringer.²⁹

Det interessante ved denne fremstilling er, at den danske generalstab åbenbart havde tillagt Hammers forsvar af Vesterhavsøerne en betydning ved forhandlingerne med de allierede. Den danske delegation havde således tilsyneladende den opfattelse, at øerne kunne indgå som et forhandlingselement, som et pant, ved udformningen af de konkrete vilkår for våbenstilstanden.³⁰

Gründorfs fremstilling lider desværre under den mangel, at beghenhederne ikke kan have fundet sted på den måde som hævdet af ham. Ifølge Gründorf var tilfangetagelsen af Hammer og erobringen af hans skibe den direkte anledning til, at han af general Gablenz blev beordret til at indlede underforhandlinger om våbenhvile med repræsentanten fra den danske armé. Det er imidlertid en kendsgerning, at våbenhvileforhandlingerne allerede var afsluttet, da Hammer blev taget til fange.³¹ Den manglende sammenhæng i Gründorfs memoirer skyldes formentlig en erindringsforskydning. Den for F.E. Bille chokerende nyhed var sikkert ikke Hammers tilfangetagelse, men oplysningen om østrigernes erobring af den vigtige ø Sild. Hvis de danske tropper ikke længere kunne forsvare Sild, ville det sikkert kun være et spørgsmål om timer eller dage, inden de danske tropper i Vadehavet var nedkæmpet fuldstændigt. Denne erkendelse af et forestående uundgåeligt nederlag har formentlig ført til, at Bille ikke længere kunne se noget formål med at fortsætte kamphandlingerne.

Hammers kapitulation den 19. juli

Efter østrigernes erobring af Før var begge de stridende parter fuldt ud klar over, at Hammers forsvar af Vesterhavsøerne snart ville få en ende. Hammer havde på det tidspunkt tre muligheder: en fortsættelse af kamphandlingerne, flugt eller kapitulation. Ud fra en realistisk betragtning havde danskerne ingen chance for at slippe helskindet fra en krigerisk fortsættelse med den fjendtlige overmagt. De østrigsk-preussiske skibe var armeret med riflede kanoner, som kunne nå væsentligt længere end de glatløbede danske kanoner. En fortsættelse af

krigshandlingerne ville således uundgåeligt på dansk side føre til tab af menneskeliv, lemlæstelser og fangenskab. Hammer overvejede at flygte fra kamppladsen, men *Limfjorden* var i så dårlig stand, at en benyttelse af skibet ville indebære en stor risiko for, at besætningen ville omkomme på havet. Toldkrydserne kunne i den aktuelle situation heller ikke bruges på grund af stiv kuling fra nordvest. En flugt var således allerede på grund af skibenes tilstand og vejrforholdene ikke en reel mulighed.

Den eneste tilbageværende option var således en kapitulation over for overmagten. Spørgsmålet var udelukkende, om danskerne skulle kapitulere straks, eller om kapitulationen kunne udskydes til et tidspunkt efter våbenhvilens indtræden. I begge tilfælde ville konsekvensen være, at danskerne skulle i krigsfangenskab.³² Forskellen mellem de to muligheder synes således ikke at være stor, men danskerne havde øjensynligt den opfattelse, at det ville være mindre skamfuldt at overgive sig til fjenden under en våbenhvile, frem for at kapitulere under kamphandlinger. I modsætning hertil havde fjenden, den preussisk-østrigske alliance, ingen interesse i at lade danskerne slippe ind under våbenhvilens beskyttende paraply, da en efterfølgende overgivelse med sikkerhed kun ville blive opfattet som en halv sejr.

I denne situation fik østrigerne en afgørende taktisk fordel. Den 18. juli ankom et dampskib med en engelsk søofficer til Før for at overbringe et budskab til den østrigske oberst Schidlach. Det kom fra guvernøren af Helgoland, som efter ordre fra lord Russel kunne oplyse, at våbenstilstanden var besluttet, og at den skulle få virkning den 20. juli kl. 12. Søofficeren var også beordret til at overbringe budskabet til Hammer, men Schidlach nægtede englænderen at passere den østrigske afspærring ud for Før. Hammer, som på sit dampskib var afskåret fra alle kommunikationsmuligheder, kunne således holdes uvidende om den besluttede våbenhvile. Østrigerne gik straks i gang med at forberede det endelige og afgørende slag med den danske flotille.

Hammer frygtede, at en fortsættelse af krigshandlingerne kunne forhale de igangværende våbenhvileforhandlinger. En fortsættelse af konflikten ville således ikke blot betyde, at hans mænd risikerede at dø eller blive såret under udsigtsløse kamphandlinger, men også, at den af alle ønskede fred ville blive udskudt på ubestemt tid. At den sidstnævnte frygt var ubegrundet, var Hammer som allerede nævnt uvidende om. Hammer indkaldte herefter til et krigsråd på *Limfjorden*

med Holbøll og samtlige chefer for kanonbådene. Efter en længere diskussion blev det enstemmigt vedtaget, at man ville overgive sig. Inden overgivelsen sørgede danskerne for at sænke kanonjollerne og ødelægge alt krigsmateriel.

Samme aften, den 19. juli kl. 19.30, blev Hammer og en officer roet til det preussiske kanonskib *Blitz*, som lå tættest på *Limfjorden*. Som symbol på kapitulationen overdrog Hammer sin sabel til von Sperling fra generalstaben, som optrådte som befuldmægtiget for hovedkvarteret. Den øvrige del af danskerne kunne på grund af vejrforholdene først overgive sig til fjenden den følgende morgen. Hele den danske styrke bestående af ni officerer, to embedsmænd, 185 matroser og 51 personer fra toldskibene eller i alt 247 mand var nu i krigsfangenskab. Det beskedne krigsbytte bestod af to stort set ubevæbnede dampskibe, ti toldkrydsere og seks andre sejlskibe.

Krigsfangenskab

Løjtnant Holbøll og den største del af den danske styrke blev allerede om formiddagen den 20. juli transporteret på *Limfjorden* til Husum, hvor de blev indlogeret på slottet. Via fæstningen Rendsborg gik det herefter til fæstninger i Preussen, Schlesien og Sachsen. Alene omkring 200 matroser blev sendt som krigsfanger til Torgau ved Elben, hvor de blev anbragt på en kaserne. Efter formentlig omtrent tre uger blev fangerne løsladt, og hjemrejsen gik med dampskib til København.³³ De løsladte fanger blev ikke tiljublet, da de ankom til hovedstaden: »Men københavnernes hilste ikke på os; der lød snarere bebrejdende ord.«³⁴

Hammer opholdt sig på Før til den 22. juli og blev derefter sendt over land til den preussiske fæstning Schweidnitz i Schlesien, nu Świdnica i den sydvestlige del af Polen. Da Hammer meldte sig hos kommandanten, spurgte denne, om Hammer ville give sit æresord på, at han ikke ville forsøge at flygte. Da Hammer beredvilligt afgav dette løfte, fik han tilladelse til at bevæge sig frit omkring indenfor nærmere angivne grænser i Posen og Schlesien på betingelse af, at han meldte sig i fæstningen hver ottende dag.

Ifølge Hammers søn Regnar kappedes de polske godsejerfamilier om at invitere ham til sig, og Hammer rejste nu fra det ene gods til det andet, hvor han blev fejret som dansk nationalhelt. Festerne udviklede sig efterhånden til polske demonstrationer, som gik så vidt, at kommandanten så sig nødsaget til at internere Hammer som krigs-

Hammer overgiver sig til fjenden på den preussiske kanonbåd Blitz. Illustration fra Fontane.

fange i Schweidnitz med besked om kun at spadsere på fæstningens volde en gang om dagen og med en vagt efter sig. Da Hammer klagede sin nød til en preussisk general, fik han imidlertid lov til igen at bevæge sig frit omkring.

Hammer blev løsladt efter ca. én måned i krigsfangenskab. Først blev det bestemt, at han skulle rejse via Hamburg og Altona, men i sidste øjeblik blev ruten ændret til at gå over Lübeck, da de preussiske myndigheder var nervøse for, at der skulle finde demonstrationer sted. Hammer blev samtidig anmodet om at rejse i civilt tøj.

Hammers ageren under forsvaret af Vesterhavsøerne blev ikke udsat for nævneværdig kritik. Den positive vurdering af Hammers indsats kom også til udtryk i en disput mellem søkrigshistorikeren Otto Lütken og Holbøll i 1897. Lütken var utilsigtet kommet til at kritisere Hammer for at have kapituleret, og dette var Hammers gamle næstkommanderende blevet rasende over. Lütken præciserede efterføl-

gende, at han ikke havde haft til hensigt at kritisere Hammer, tværtimod fastslog han, at »forsvaret af Vesterhavssøerne stadig og med rette i den offentlige bevidsthed har stået som et lyspunkt«. ³⁵

Østrigerne respekterede Hammer som en værdig modstander, jfr. følgende udsagn af den østrigske officer Wiser: »Kaptajn Hammer [...] er middelhøj, kraftigt bygget, 42 år gammel, ser sund og kraftfuld ud og har et usædvanligt godt øje. På tysk formulerer han sig langsomt, men omhyggeligt. Han er en behagelig samtalepartner og ofte sarkastisk.[...] Han er en sjælden kender af vaderne, den slesvig-holstenske vestkyst, sejlrenderne og af søfolkene. Selv om han på grund af sin funktion som de facto toldbetjent og som støtte for de upopulære danske embedsmænd ikke kunne blive elsket af befolkningen, må selv hans argeste modstandere anerkende hans dygtighed, redelighed og emsighed som sømand og embedsmand. [Som krigsfange] har han opført sig som en officer af ære og med stor takt, og han har [under fangetransporten] tålt befolkningens fornærmelser på de forskellige banegårde med rolig værdighed.« ³⁶

Afslutning

Danskernes militære brug af Vesterhavssøerne i 1864 var af defensiv natur. Øerne kom kun til at spille en mindre rolle i forbindelse med slaget ved Helgoland den 9. maj, og de blev på intet tidspunkt udgangspunkt for operationer mod fastlandet. Da Østrig og Preussen ingen planer havde om at angribe den slesvigske vestkyst fra søen, blev øernes defensive rolle begrænset til at binde ret beskedne fjendtlige styrker til forsvaret for fastlandet og siden til erobringen af øerne. Det lykkedes ikke fra dansk side at nyttiggøre Vesterhavssøerne som pant i forhandlinger med de allierede, i og med de blev opgivet lige før indtrædelsen af våbenhvilen i juli måned.

Forsvaret af Vesterhavssøerne, herunder særligt de afsluttende kampe i juli måned 1864, var i høj grad en aktion, som foregik på kaptajn-løjtnant Hammers præmisser. Marineministeriet i København havde på grund af den store geografiske afstand og på grund af beskedne resurser, herunder særligt utilstrækkelige kommunikationsmidler, kun ringe muligheder for at overvåge og gribe ind i begivenhederne på den slesvigske vestkyst. Herudover havde marineministeren senest i maj måned 1864 reelt opgivet håbet om at den danske flåde kunne forsvare øerne, og derfor opfordret Hammer til at trække sig

ud af kamphandlerne. Til trods for, at Hammer ikke fulgte ministerens opfordring, kan det ikke udelukkes, at man i den danske overkommando i det skjulte bifaldt Hammers aktioner, da øerne herved eventuelt kunne bruges som et politisk pant i forbindelse med våbenhvileforhandlingerne med den preussisk-østrigske modpart.

Hvordan opfattede befolkningen på vestkysten konflikten? De personer, som på den ene eller anden måde blev involveret i krigen, har sikkert – og med god grund – frygtet for deres liv og levned. Det overordnede indtryk er dog, at vesterhavskrigen ikke i et større omfang havde befolkningens bevågenhed, muligvis fordi man allerede på et tidligt tidspunkt kunne forudse, hvem der ville trække sig sejrrikt ud af konflikten. Borgerne var mere optaget af spørgsmålet om deres fremtidige statsretlige tilknytningsforhold. Hvor ville man trække Slesvigs nordlige grænse? Ville man fremover være borger i Danmark, Preussen eller i et selvstændigt hertugdømme Slesvig-Holsten? Det kom sikkert bag på de fleste slesvigere, at krigen i sidste ende skulle føre til en tilværelse under preussisk herredømme. For de danskorienterede slesvigere var dette selvsagt en katastrofe, og for de hertugtro tysksindede slesvigere var denne udgang på krigen heller ikke det resultat, som de havde håbet på.³⁷

Her til sidst en lille korrektion til artiklens indledning, hvor det oplyses, at krigen i vesterhavsområdet ikke fordrede menneskeliv. Rent faktisk døde to østrigske soldater kort efter Hammers kapitulation. Den nøjagtige dødsårsag kendes ikke, men ifølge overleveringen døde de af sår, som de havde påført hinanden under et slagsmål om en kvinde på Før. De er begravet ved kirken i Boldixum. Helt uden tab af menneskeliv blev kampen om Vesterhavsøerne således alligevel ikke afviklet!

LITTERATUR

Anonym: „Das Attentat auf Sylt und ein echter Spross des Friesenstammes“, *Morgenblatt für gebildete Leser* juli 1864.

Baudissin, Graf Adelbert: *Schleswig-Holstein Meerumschlungen. Kriegs- und Friedensbilder aus dem Jahr 1864*. Stuttgart 1865.

Buk-Swienty, Tom: *Dommedag Als. 29. juni 1864*. København 2010.

Dansk-tyske Krig 1864, Den, III. Udgivet af Generalstaben, København 1892.

Fontane, Theodor: *Der schleswig-holsteinische Krieg im Jahre 1864*. Bad Langensalza 2009 (reprint af udgaven fra 1866).

Gondrecourt, Leopold: *Der schleswig-holsteinische Krieg für's deutsche Volk in treuer Schilderung*. Wien 1864.

- Hammer, Otto Chr.: *Vesterhavsoernes forsvar i Aaret 1864*. København 1865.
- Hammer, Regnar: *Kaptajnløjtnant O.C. Hammer. En Livsskildring*. København 1928.
- Holm, Dora: »Dagbogsblade fra 1864«, *Slesvigland* 1980.
- Jespersen, Knud J.V.: *Vejen hjem*. København 2012.
- Krockow, Christian Graf von: *Bismarck. Eine Biographie*. Stuttgart 1997.
- Liljefalk, Axel og Otto Lütken: *Vor sidste Kamp for Sønderjylland*. København 1920.
- Lütken, Otto: *Søkrigsbegivenhederne i 1864*. København 1896.
- Møller, Andreas: *Både og bådfolk i marsken*. Esbjerg 1973.
- Nagel, W.: »Barndomserindringer fra Sønderjylland«, *Sønderjyske Årbøger* 1924, s. 137-157.
- Nordfriisk Institut (udg.): *Das neue Sylt Lexikon*. Neumünster 2007.
- Petersen, Peter A.: »Oplevelser på Vesterhavsoerne i 1864« og »Som fange i Torgau«, *Sønderjysk Månedsskrift* 1953, s. 49-56 og 69-71.
- Schultz Hansen, Hans: *Hjemmetyskheden i Nordslesvig 1840-1867*. I-II. Aabenraa 2005.
- Schultz Hansen, Hans m.fl. (red): *Sønderjyllands historie efter 1815*. Aabenraa 2009.
- Steinberg, Jonathan: *Bismarck. Magier der Macht*. Berlin 2012.
- Stolz, Gerd: *Die »Eroberung« der nordfriesischen Inseln im Jahre 1864*. Husum 1988.
- Stolz, Gerd: »Ein begrenztes Ereignis mit weitreichenden Konsequenzen«. *Der Nordschleswiger* 15.4.1989.
- Stolz, Gerd: *Mit des Kaisers Armee und Marine 1864 nach Schleswig-Holstein und in die Nordsee*. Husum 2009.
- Tidsskrift for Søvæsen* 1897.
- Todsen, Petrea: »Ereignisse des Jahres 1864 im Spiegel eines Briefwechsels der Schwestern vom Hoyerhof«, *Deutscher Volkskalender für Nord-schleswig* 1963, s. 35-49.
- Unavngiven forfatter: »Otto Christian Hammer«, *Illustreret Tidende* 1864, nr. 259.
- Wiser, Friedrich Ritter von: »Die Besetzung der nordfriesischen Inseln im Juli 1864«, Særtryk af *Danzer's Arme-Zeitung*, Wien 1914.

NOTER

1. *Dansk-tydske Krig*, III, s. 307-315, se også 92f og 104f.
2. Afvandingen af Tøndermarsken blev først igangsat i 1925.
3. Havnen i Esbjerg blev først anlagt i 1868.
4. Et dyb er betegnelsen for en snæver, indtil 20 meter dyb rende, der dannes og vedligeholdes af strømme, som skyldes vandstandsforskelle mellem tilstødende farvande.
5. Prins Friedrich af Augustenborg (1829-1880) rejste efter kong Frederik VII's død i 1863 arvekrav på her-tugdømmerne. Han kaldte sig Friedrich VIII og Herzog von Schleswig-Holstein.
6. Ifølge Fontane 1866, s. 365, blev Hammer taget til fange. Først da han skriftligt erklærede ikke at ville betræde øen igen, blev han løsladt. Da Fontanes version ikke støttes af andre kilder, er den næppe i overensstemmelse med de faktiske forhold.
7. Ifølge Fontane 1866, s. 365, etablerede Hammer på Før »et tyrannisk regime og mange personer slæbtes som fanger til København«.
8. Sydvesthjørnet, dengang en vigtig havneby syd for Dagebüll.
9. Nagel 1924, s. 148.
10. Todsen, brev fra primo maj 1864.
11. I Danmark var dødsstraffen endnu indeholdt i straffeloven af 1866 som obligatorisk straf for overlagt drab, høfforræderi, landsforræderi og voldtægt.
12. Hammer 1865, s. 110. De to deltagere fra Højer var formentlig Fedder P. Hindrichsen (1802-65) og hans nevø Rasmus Todsen (1834-1912).
13. Den 5.6.1864 havde Bismarck et

- møde med en deputation fra Tønder amts fastland, jf. Schultz Hansen II 2005, s. 191.
14. Steinberg 2012, s. 306-307. Krockow 1997, s. 185. Schultz Hansen, II, 2005, s. 125-127. Stolz, 1989.
 15. Schultz Hansen II 2005, s. 167 og 189.
 16. Hammer 1865, s. 98-112.
 17. I Bøghoved var der samlet flere tusinde tysksindede deltagere, som stillede krav om, at Nordslesvig ikke måtte blive indlemmet i kongeriget og afskåret fra Slesvig.
 18. Den sidste af de arresterede, skolelæreren C.P. Hansen, fik på grund af alder og svageligt helbred lov til at forblive på Sild, dog skulle han være under militært opsyn.
 19. Anonym 1864.
 20. Todsen, brev af 25.6.1864.
 21. De sidste to afsnit er baseret på Stolz 1988, s. 32-37.
 22. Våbenstilstandsaftalen skulle være udløbet den 12.6.1864, men den blev forlænget med 14 dage.
 23. Fanø slap for en fjendtlig besættelse. Fra landsiden var østrigerne klar til at erobre øen, men der manglede understøttelse fra søsiden. Et østrigsk krigsskib blev derfor beordret til at gå fra Cuxhaven til Fanø, men skibet kunne ikke forlade havnen på grund af ugunstige vindforhold. Forsinkelsen medførte, at skibet ikke kunne nå Fanø inden våbenstilstandens indtræden den 20.7.1864, og derfor blev hele den østrigske aktion mod Fanø aflyst.
 24. Forhandlinger til søs mellem krigsførende parter markeres på den måde, at den part, som ønsker at forhandle, hejser et hvidt parlamentærflag på mastens top. Herefter hviler våbnene, og parterne mødes på et af skibene for at forhandle.
 25. Hammer 1865, s. 87.
 26. Hammer 1865, s. 88.
 27. Allerede dagen før, den 18.7., havde østrigerne modtaget en information fra lord Russel, at våbenstilstanden var blevet besluttet. Endvidere modtog østrigerne den 19.7. selve våbenhvilekonventionen fra den preussiske major von Kleist fra overkommandoen. Konventionen blev modtaget inden Wisers møde med Hammer den 19.7. Wiser 1914, s. 19-20.
 28. Wilhelm Ritter Gründorf von Zebe-gény (1832-1920), i 1864 en betroet medarbejder hos den østrigske feltmarskal Gablenz.
 29. Stolz 2009, s. 127-133.
 30. Denne formodning underbygges af, at Prins Friedrich Karl den 13.7. havde krævet en overgivelse af Vesterhavsøerne og af to små øer i Lillebælt. I modsat fald var den øverstbefalende for den preussisk-østrigske alliance ikke indstillet på at standse fjendtlighederne. Liljefalk og Lütken 1920, s. 467.
 31. Den danske oberst Kauffmann og den preussiske major Stiehle blev enige om betingelserne for våbenhvilen den 18.7. kl. 3 på et hotel i Christiansfeld (Buk-Swienty 2010, s. 380). Hammer blev først taget til fange den 19.7. kl. 19.30.
 32. En overgivelse under våbenhvilen ville være uundgåelig, da danskerne ikke ville kunne forlade deres position i Vadehavet uden at betræde det territorium, som modparten under våbenhvilen havde råderet over, nemlig de besatte områder på fastlandet og øerne samt søterritoriet inden for en tremilegrænse.
 33. Fangeskabets varighed angivet således af Peter Andresen Block, en af Hammers mænd, i Jespersen 2012, s. 206.
 34. Petersen 1953, s. 71.
 35. *Tidsskrift for Søværnen* april 1897, s. 198.
 36. Wiser 1914, s. 22-23.
 37. Modstanden mod indlemmelsen i Preussen blev synlig ved det første rigsdagsvalg i februar 1867, hvor de slesvigske tilhængere af indlemmelsen led et totalt nederlag. I Slesvig blev der udelukkende valgt rigsdagsmænd, som enten var dansk-sindede eller liberale fra det augustinborgske »Landespartei«. Først efter Tysklands sejr over Frankrig i krigen 1870/71 vendte stemningen blandt de tysksindede slesvigere sig til Preussens fordel.

Zusammenfassung

Der Kampf im Sommer 1864 um die nordfriesischen Inseln, insbesondere Sylt und Föhr, hatte aus dänischer Sicht eine hohe politische Priorität, aber er war letztendlich ein hoffnungsloses Unterfangen, da die preußisch-österreichischen Streitkräfte den dänischen Streitkräften weitaus überlegen waren. Primitiven dänischen Kanonenruderbooten standen wesentlich größere und besser ausgerüstete alliierte Kanonenschiffe gegenüber. Trotz der gegnerischen Überlegenheit wusste sich der dänische Leutnant der Marine, Otto Christian Hammer, gut zu schlagen, da er sich im Wattenmeer hervorragend auskannte, und da er mit seinen kleinen Fahrzeugen weitaus manövrierfähiger war als der Gegner. Eine Besonderheit war, dass die Alliierten hauptsächlich Soldaten aus der österreichischen Steiermark einsetzten, die keine Erkenntnisse mit den Naturgewalten an der Küste hatten. Für die meisten war früh absehbar, dass Dänemark als Verlierer aus dieser Schlacht hervorgehen würde. Für die Bevölkerung an der schleswigschen Westküste hatte allerdings nicht der Kampf um die nordfriesischen Inseln, sondern die Frage der zukünftigen nationalen Zugehörigkeit des Landesteils den höchsten Stellenwert.

Den menige danske infanterist i 1864-krigen

Af ANTON MARCKMANN

Selvom det til næste år er halvandet århundrede siden, at 2. Slesvigske Krig mellem Danmark og Preussen-Østrig foregik, optager den stadig sindene. I de senere år er interessen endog steget markant. Det gælder især den politiske udvikling, krigens enkelte slag og soldaternes strabadser herunder. Et aspekt, som derimod hidtil kun har været sparsomt belyst, er hvordan levevilkårene formede sig for den menige danske infanterist under krigens gang. Emnet behandles i denne artikel af pens. overlæge, dr.med. Anton Marckmann.

Indledning

Der findes en righoldig litteratur om krigshandlingerne i 1864 og soldaternes oplevelser af kampens faser. Senest er de grundigt belyst i Tom Buk-Swientys to bøger.¹ Derimod har der været mindre opmærksomhed om soldaternes levevilkår. Det er hensigten med denne artikel at råde bod på dette for de menige danske infanteristers vedkommende. Infanteristerne udgjorde tre fjerdedele af de bevæbnede styrker. Artiklen vil fokusere på de faktorer, som i særlig grad påvirkede soldatens levevilkår. Det var for det første hans mundering, dvs. hans uniform med tilhørende dele. Var der tilstrækkeligt med munderingsgenstande til alle, og hvordan var deres kvalitet? Dernæst var der forplejningen i form af mad og drikke. Hvad bestod den af, var der nok af den, hvordan blev den tilberedt, og hvilken næringsværdi havde den? Indkvarteringen havde også betydelig indflydelse på infanteristens forhold. Hvilke indkvarteringsmuligheder forelå, hvilken beskyttelse ydede de mod vejr og vind, og hvordan var deres komfort? Endelig havde sanitetsvæsen og hygiejne stor betydning. Hvilke behandlingsmuligheder var der for sårede og syge, og hvordan var mulighederne for at opretholde hygiejnen under krigsforholdene? Som en ramme om undersøgelsen af infanteristernes levevilkår vil artiklen også beskrive det militære apparat, som havde disse som

sit ansvarsområde, dvs. intendanturen, trænet og hærens øvrige logistik samt lazaretterne.

Til belysning af infanteristens levevilkår er der anvendt uddrag af overkommandoens dagsbefalinger og de i juni-juli 1863 udsendte retningslinjer for de enkelte delområder inden for hæren.² Desuden indgår som kildemateriale en kritisk kommissionsrapport, den såkaldte »svækkelseskommissionsrapport« og stabsintendantens kommentarer hertil.³ Begge disse kilder må anses for partsindlæg i en diskussion om placeringen af ansvaret for krigens uheldige forløb under retræten i februar 1864. Dertil kommer statistiske oversigter over krigen, generalstabens gennemgang af krigsforløbet fra 1890-92 samt senere litteratur om hæren og krigens gang, forfattet af militærpersoner og andre.⁴ Menige soldaters beretninger bidrager også med subjektive beskrivelser af feltlivet. Da krigens mest afgørende hændelser udspillede sig fra opmarchen bag Danevirke i januar, over kampene ved Dybbøl og frem til slaget om Als den 29. juni 1864, er artiklens indhold geografisk og tidsmæssigt udarbejdet på denne baggrund. Artiklen vil imidlertid tage afsæt i en skildring af nogle af de forberedelser til krigsførelsen, der gik forud for selve felttoget.

Optræk til krig

Danmark var dårligt forberedt på at føre krig i 1864, navnlig sammenholdt med den uforstigtige politik i det slesvigske spørgsmål, som landet førte siden foråret 1863.⁵ Den forstærkning og udbygning, som i årene 1861-63 blev påbegyndt af stillingerne ved Danevirke, Dybbøl og Fredericia, fik slet ikke det omfang, som flere kommissioner havde anset for nødvendig. Kun en brøkdel af de nødvendige udgifter blev afholdt. Hærens størrelse var af forskellige kommissioner sat til 50.-60.000 mand, men var ved krigens begyndelse den 1. februar 1864 kun på godt 43.000 mand. Værre var formentlig mangelen på officerer og befalingsmænd. Mobiliseringen var sket ved såkaldt »dublering«, hvor hver militær enhed fik tilført dobbelt så mange menige, som fredsstyrken bestod af, hvorefter enheden deltes, så der i stedet for én var to – men uden at antallet af officerer og befalingsmænd øgedes tilsvarende. Flåden fik tilsvarende kun en lille del af de bevillinger, som en flådekommission anså for nødvendig, men var dog endnu den preussiske flåde klart overlegen.

Oven i de materielle mangler hæmmedes krigsberedskabet i 1864

af en fejltagtig opfattelse af den tid, der stod til rådighed for krigsforberedelserne. Skønt den politiske situation spidsede til i 1863, og risikoen for et væbnet opgør med tyske magter om hertugdømmernes tilhørsforhold blev øget, var krigsminister C.C. Lundbye endnu i september 1863 overbevist om, at et vinterfelttog ikke var sandsynligt, og at armeen først kunne forventes at blive involveret i aktiv krigstjeneste i april 1864.⁶ Sidste fase i etableringen af det fulde krigsberedskab var således først planlagt til iværksættelse i marts 1864.

Den mangelfulde og sene forberedelse prægede også det militære apparat, som havde troppernes forsyning som sit ansvarsområde.

Intendanturkorpset

Ser man bort fra de militærstrategiske udspil, havde intendanturen en finger med i spillet ved snart sagt alle hærens funktioner. Korpsets omfattende virkeområde i felten var afstukket i *Bestemmelser for de i felten ansatte intendantur* af juli 1863. Intendanturen varetog regnskabsføring og aflønning af tropperne, anskaffelse og distribuering af mundering og forplejning, arrangerede indkvartering, sørgede for det militære sundhedsvæsens udstyr, for vedligeholdelse og nyanskaffelser af magasiner og depoter og styrede transport, kørsel og logistik, alt sammen af direkte eller indirekte betydning for soldatens liv og færden.

I fredstid rådede intendanturkorpset over 33 ansatte med en korpshintendant i spidsen. Han havde under sig fire divisionsintendantur samt en række lokal- og hjælpeintendantur. Men dette antal slog slet ikke til under krigsforberedelserne og beredskabets opbygning. De mange opgaver krævede ansættelse af 240 nye medarbejdere. På grund af tidsnød blev stillingerne annonceret i aviserne sidst i 1863, og der indkom over 1.000 ansøgere med vidt forskellige kvalifikationer.⁷ De fleste måtte imidlertid afvises. De ansatte blev fordelt til forvaltning af hærens mange magasiner, depoter, lazaretter, ambulancer, vognparker m.m. For nyt, uøvet personel regnedes der med en indlæringstid på tre måneder, før de nødvendige erfaringer var til stede. Imidlertid måtte ca. 17 % af de nyansatte senere afskediges på grund af utilfredsstillende tjeneste.⁸

De mange vidt forskellige og vigtige opgaver, som intendanturkorpset skulle løse, for at hæren kunne fungere, bevirkede, at det hyppigt måtte stå for skud, når systemet knirkede. Der indløb, som

Infanteristens mundering, dog mangler brødpose og kappe. Montre i Museum Sønderjylland Sønderborg Slot. Foto: Anton Marckmann.

det vil fremgå i det følgende, en jævn strøm af kritik og klager, især under krigens første fase.

Mundering og andet udstyr

I et den 30. juli 1863 udsendt *Nyt reglement for munderingsvæsenet i felten*, skelnes der mellem under- og overmundering. Her skal der alene redegøres for infanteristernes mundering.

Undermunderingen skulle soldaten selv anskaffe mod en passende godtgørelse. Det drejede sig om to skjorter, tre par sokker, et par støvler og sko samt et par såler og et par flikker. Nutidens underbukser og undertrøje var dengang et ukendt begreb, men skjorten var så tilpas lang, at den dækkede ned over låret.

Overmunderingen omfattede en mørkeblå, toradet våbenfrakke af slidstærkt, vind- og vandtæt vadmel med halsbind og et par benklæder af lyseblåt Kirseis stof, dvs. groft, stærkt opkradset uldtøj. Om vinteren fik soldaten to par bukser. Hovedbeklædningen var en hue, evt. en chakot. Til yderligere beskyttelse mod kulden fik soldaten en

sortgrå, lang vadmelskappe. I sammenrullet tilstand blev den spændt omkring tornysteret. Dertil kom en drejlstroje.

Det par skafftestøvler, som soldaten selv skulle stille med ved indkaldelsen, blev ved nedslidning udskiftet med fodtøj fra hærens depoter, eller de kunne – efter måltagning – anskaffes privat hos en skomager.⁹

På ryggen bar soldaten et tornyster med bæreremme, indeholdende uldne fingerhandsker, toiletsager, pudsegrej, en ske, en foldekniv, pibe og tobak. Endvidere fik soldaten udleveret en brødpose med rem. I et livgehæng, dvs. bælte, bar soldaten sin feltflaske af glas i et læderetui (indhold: 550 ml). Feltflasken var ophængt bagtil. En halv-pæglflaske med rum til 112 ml snaps var anbragt i brødposen. Infanteristens oppakning bestod desuden af bevæbningen: et gevær med en vægt på 4,8 kg, en patrontaske, en fodfolkssabel og en bajonet. I alt skulle han bære ca. 30 kg.¹⁰

Hærens beholdning af munderingssager var i august 1863 utilstrækkelig til den normerede styrke. Der savnedes udstyr til knap 11.000 soldater og et par tusinde nonkombattanter, og der manglede et ekstra par benklæder til 29.000 soldater.¹¹ Der klagedes over, at de udleverede, tidligere brugte uniformer var for små, og at kapper var luvslidte og tornystrene i dårlig stand. Der var også stor mangel på fodtøj, både støvler og sko, og det gik langsomt med fremskaffelsen af nyt. Det militære varedepot udliciterede opgaverne; således fik klædehandlere i København og skomagerfirmaer her og i provinsen overdraget tilvirkningen af nyt udstyr og udskiftningen af defekt, mens andet blev indkøbt fra udlandet, ofte af ringe kvalitet.¹² Da der midt i januar blev indkaldt 16.000 forstærkningstropper til erstatning bl.a. for de som »upålidelige« hjemsendte holstenere, blev en del udstyret med kapper af nyindkøbt, lyseblåt klæde af god kvalitet, som imidlertid ikke var blevet omfarvet før uniformens syning. De blev anset for at være tydelige skydemål for fjenden og fik tilnavnet »for-glemmigejer«.¹³ Andre fik i stedet for våbenfrakker udleveret færøske/islandske trøjer, som var fortrinlige under vinterfelttoget.¹⁴ Generelt blev soldatens beklædning og udrustning i den kritiske kommissionsrapport anset for at være »god og hensigtsmæssig«.¹⁵ Uniformen ydede dog ikke værn mod den værste vinterkulde.

Det lykkedes i alt væsentligt at bringe hærens mundering i orden, da krigen startede; dog måtte adskillige af de knap 6.000 militærarbejdere og kuske gå krigen igennem iført civilt tøj.¹⁶ Da frosten satte

ind i december, januar og februar, blev der behov for tæpper i et antal, der langt oversteg de forhåndenværende lagre. Det var især vagtholdene i Danevirkestillingen og på Dybbøl, som frøs, men også soldater i kantonnement (dvs. i kvarter). Dog lykkedes det i nogen grad at afbøde ulemperne gennem anskaffelse af ekstra tæpper, hvoraf en del kom fra private indsamlinger.¹⁷

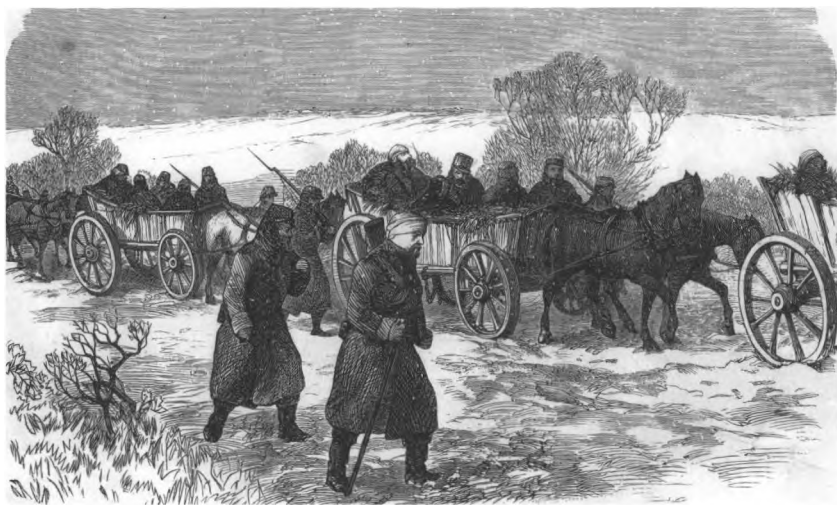
De kritiske kommentarer til det langsomme tempo ved fremskaffelsen af troppernes mundering synes berettigede, men de blev imødegået eller søgt forklaret af hærens korpsintendant, som anførte fremrykningen og forceringen af krigsberedskabet og de forsinkede leverancer som hovedårsager til problemerne med hærens uniformering og mundering.¹⁸

Trænet

En velfungerende vognpark, et tilstrækkeligt antal heste og gode kuske var af største betydning for hærens logistik og dermed for afdelingernes forplejning. I *Bestemmelser for trainvæsenet i felten*, udsendt den 13. juni 1863, skelnes der mellem fast træn og rekvirerede vogne. Det faste træn bestod af to- eller firspændige vogne beregnet til kørsel med proviant, lazaretudstyr, bagage og ammunition. Vogne og heste var placeret i armeens hoveddepot. Hertil var knyttet dyrlæge, beslagsmed, hjulmand og sadelmager. Hver division fik sit reservetrænepot, og til hver brigade stod en dyrlæge til trænets disposition.¹⁹

De rekvirerede vogne, ægtvognene, var tospændige og blev udskrevet hos bønderne i kongeriget og hertugdømmerne, men af de i Sydslesvig rekvirerede vogne viste det sig, at kun 10 % mødte op.²⁰ Disse vogne skulle anvendes, når kørselsbehovet oversteg det faste træns kapacitet. Deres hovedopgaver omfattede transport af hø og halm til depotmagasinerne, befordring af depotsager samt transport af syge og sårede fra valpladsen og anden forefaldende kørsel.

Det faste træn blev så sent som sidst i december 1863 og senere i januar 1864 suppleret med ca. 1.000 militærarbejdere til at udfylde funktionen som kuske. De mødte i deres civile klæder, som ikke blev udskiftet med uniform, medens krigen stod på. Disse kuske udgjorde et stort problem. En del var bønderkarle, men de fleste var håndværkere, andre var stillingsmænd, der mod betaling ydede militærtjeneste i andres sted. Ikke så få af disse betegnes som »fordrukne og fordærvede subjecter«, udisciplinerede og uden forudgående kendskab

»Transport af sårede« fra slaget ved Sankelmark. Fra *To Hundrede Træsnit*, s. 28.
Foto: Museum Sønderjylland – ISL-Lokalhistorie.

til vognkørsel eller til pasning af heste.²¹ De blev aflønnet med 32 skilling daglig, når de var i funktion og modtog godtgørelse for slitage af egne klæder.²² Den 1. februar taltes 1.537 ægtkuske, faldende til 814 den 1. marts og 220 den 1. juli.²³ Disse tal viser, at kørselsbehovet var aftagende, efterhånden som krigen skred frem, og især efter at hæren havde forladt den udstrakte frontlinje ved Danevirke med de lange forsyningslinjer.

Den faste hestebestand blev suppleret med opkøb hos bønder og hestehandlere i kongeriget og i hertugdømmerne til fastsatte priser: 150-250 rigsdaler pr. hest.²⁴ Fordelingen af heste foregik ukoordineret og planløst. Trænvogne blev således forspændt med gode rideheste, og uegnede heste fandt anvendelse som rideheste. Under hele krigen stod i alt ca. 10.000 heste til armeens rådighed.²⁵

Der var ved nytår 1864 en stor, ja nærmest katastrofal mangel på vogne og sele- og lædertøj (bepænding). For infanteriets vedkommende manglede op til 57 % af ammunitionsvognene og op til 88 % af de øvrige vognafsnit. Ved udgangen af januar så situationen bedre ud; nu manglede der kun 7 % af ammunitionsvognene og 19 % af de andre vogne.²⁶

Blandt de rekvirerede vogne var mange dog »lidet egnede«; de var for små, spinkle og skrøbelige med slidt eller defekt seletøj. En for-

stærkning til vognparken, der i adskilt tilstand var sendt søværts fra København, havde uheldigvis ikke fået mærket hjulene, hvilket gav vanskeligheder, da vognene igen skulle samles.²⁷

Trænvæsenets sørgelige tilstand viste sig især under den kaotiske og strabadserende retræte fra Danevirke i dagene 5., 6. og 7. februar i ti graders kulde, modvind og på glatte veje. Slapskoede heste gled på grund af dårligt vedligeholdte beslag, der igen skyldtes mangel på beslagsmede; nogle heste styrtede simpelthen af udmattelse. Sele-tøj brast, vogne kørte i grøften eller gik i stykker og måtte efterlades – alt dette besværliggjorde tilbagetrækningen af tropperne, når vejene på denne måde blev blokeret. En del slesvigske ægtkuske så i forvirringen deres snit til at forsvinde med heste og vogne.²⁸ Tropperne var, med de mange stop undervejs, ca. 12 timer eller længere om at tilbagelægge turen på ca. 35 km til Flensborg, og først den 8. februar tidlig morgen havde de sidste tropper passeret Dybbøl. Herfra skulle de marchere videre til kantonnement på Als.²⁹ Under tilbagetoget omkom ti mand, vistnok alle frosset ihjel natten til den 7. februar.³⁰

På grund af de manglende transportmuligheder blev store mængder proviant efterladt i magasiner i Sydslesvig, især i Flensborg. Rasmus Sørensen skildrede i et brev fra Sundeved til forældrene, dateret den 9. februar, sine genvordigheder under retræten: »80 timer lukkede vi ikke øjnene til søvns og var heller ikke under tag, og levemåden var beskøjter og et halvt pund røget flæsk. Jeg havde en pægl brændevin. Det var alt, hvad jeg fik på mars[ch]en. I seng kommer jeg ikke.«³¹

De for sent igangsatte tiltag til opgradering af trænvæsenet, dettes dårlige organisation og kommunikation, vognparkens ringe kvalitet og uduelige kuske måtte bære en stor del af hovedansvaret for forsinkelserne og for en unødigt, yderligere belastning af tropperne under den pludseligt iværksatte og uvarslede tilbagetrækning fra Danevirke i elendigt vinterføre.³² Ejendommeligt nok blev jernbanen med 14 lokomotiver og 180 togvogne, der stod klar i Slesvig by, på grund af misforståelser ikke benyttet under tilbagetoget.³³

Kritikken af trænet i begyndelsen af krigen blev imødegået af korp-sintendanten, der var øverste ansvarshavende for trænssektionen. Han pegede på, at trænets organisation var mangelfuld i denne fase, men pegede på, at også manglen på vogne, den utilstrækkelige bespænding og det dårlige hestebeslag var væsentlige årsager til, at transportføringen ikke var optimal.³⁴ Retfærdigvis må det siges, at der i krigens senere afsnit ikke indløb klager over trænets funktion.

Forplejningsvæsenet – mad og drikke

I *Reglement for forplejningsvæsenet i felten* af 30. juli 1863 fastlægges den daglige madration til underofficerer og menige. Den bestod dels af en brødration, dels af en middagsration, naturalforplejningen. Middagsrationen blev udleveret som råvarer, der skulle indtages efter tilberedning i form af opvarmning, kogning eller stegning.

Brødportionen udgjorde 750 g blødt rugbrød eller 500 g hvedekiks (beskøjter). Den blev opbevaret i brødposen. Naturalforplejningen blev uddelt i tre varianter:

- I. 325 g fersk oksekød, ca. 170 ml (3/4 pægl) byggryn, 15 g salt og 112 ml (1/2 pægl) kornbrændevin (46 %).
- II. 250 g flæsk, saltet eller røget, eller saltet svinekød, ca. 150 ml (2/3 pægl) kogeærter eller 112 ml (1/2 pægl) afskallede ærter og 112 ml kornbrændevin.
- III. 25 g (25 kvint) risgryn, 250 g klipfisk, 30 g smør, 112 ml kornbrændevin.

Brændevinen kunne efter ønske erstattes med 12,5 g brændte kaffebønner og 15 g puddersukker.

Brødportionen udleveredes for fem dage ad gangen, medens kødvarerne blev afhentet af vogne hver anden dag fra brigademagasinerne. Med de anførte daglige portionstildelinger var den danske soldat faktisk lidt bedre stillet end de fleste andre europæiske armeers mandskab.³⁵ Sammensætningen af madvarerne kan forekomme noget ensformig og kedelig, men adskilte sig næppe fra den kost, som menigmand dengang indtog: brød, grød og kød.

Under hærens bevogtning af Dybbølskanserne fik soldaterne i de fire regimenter i skanserne og løbegravene, der ifølge dagsbefalinger nr. 51 og 90 »har været udsat for længere tids anstrengelser«, fra sidst i februar forøget deres naturalforplejning med 50 g saltet flæsk eller kød og 50 g fersk oksekød, og fra sidst i marts blev der udleveret 1 tønde kartofler til 100 mand. I den sidste tid af Dybbøls belejring uddeltes hver morgen kl. 4 knap en halv liter (en halv pot) varmt øl til vagtholdene, hvad der må have bekommet de frysende og tørstige soldater særdeles vel (dagsbefaling nr. 87 af 23. marts).

Var de udleverede madportioner tilstrækkelige til at dække infanteristens energibehov? Ud fra de opgivne mængder af fødevarer i de tre naturalforplejningsvarianter kan soldatens daglige energiindtag

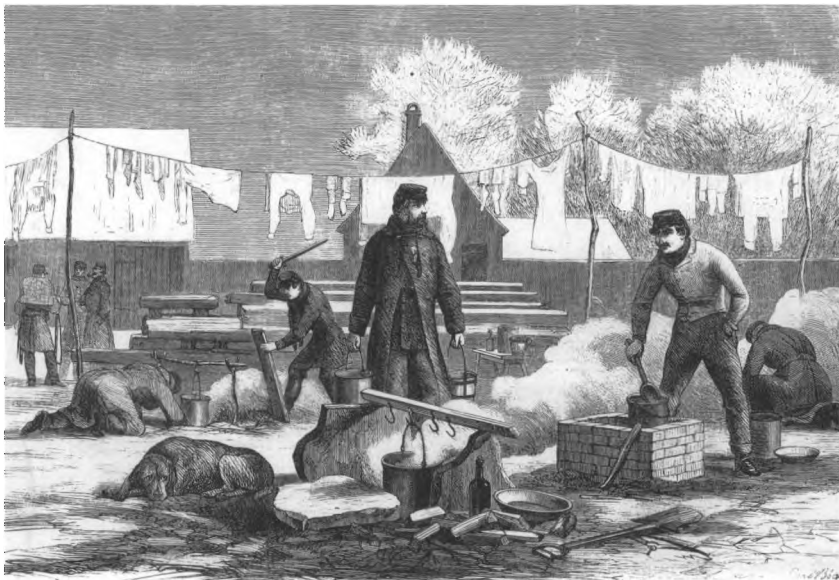
beregnes. Hans højde kan sættes til 166 cm, som var identisk med den udregnede gennemsnitshøjde for sessionsårgang 1867.³⁶ Vægten kan anslås til maksimalt 70 kg.

En ernæringspecialist har på grundlag af de anførte data beregnet energiindholdet inklusive tilskud fra de daglige portioner af brød, grød og vælling. For naturalforplejning I med de 325 g mellemkært oksekød udgør det 11,8 megajoule, for II med de 250 g flæsk (svinebryst) 12,7 megajoule og for III med de 250 g klipfisk 11,9 megajoule.

Hertil skal for mandskabet på Dybbøl lægges energiindholdet i den knap halve liter øl og den ekstra ration, regimenterne fik tildelt, som tilsammen udgør knap 1,5 megajoule. Energiindtaget skal sættes i relation til soldatens behov, som med hans højde og drøjde ved høj fysisk aktivitet lå på dagligt 12,6 megajoule, svarende til 3.010 kilokalorier. Behovet var således godt dækket ind. Kosten indeholdt en lav procent af fedt, og fiberindholdet var rigeligt. Kombinationen kødfisk-gryn ydede utvivlsomt soldaten det tilskud af vitaminer og mineraler, som han behøvede.³⁷

Naturalforplejningen var altså rigelig, sund og nærende. Ved siden af denne modtog mange soldater fødemidler og tobak med posten hjemmefra. Andre kunne supplere med indkøb i de marketenderier, der fulgte tæt på tropperne under hele krigen i et antal af to pr. brigade. Her kunne der til lave priser fås kaffe, te, sukker, stegt kød, brød, smør, ost, øl, krydderier, tobak m.m.

Forsyningen med madvarer var således tilfredsstillende – så længe hæren var i ro. Så snart den hurtigt skulle bevæge sig baglæns, som det var tilfældet den 5., 6. og 7. februar, opstod der imidlertid problemer. Ganske vist havde dagsbefaling nr. 33 af 1. februar tilsagt tropperne forsyning med en reserveportion bestående af 112 ml brændevin, 500 g kiks og 325 g røget flæsk, dvs. fødevarer, som kunne indtages uden tilberedning. Men denne tildeling svigtede totalt.³⁸ Kommunikationen mellem vognafdelingerne, der stod for transporten af forplejningen, var dårlig, ordrer var forvirrende og modstridende. Mange soldater måtte tiltræde tilbagetoget fra Danevirke i sulten eller halvsulten tilstand og med tom brødpose og uden mulighed for at tilberede varm mad. En del blev dog beværtet godt med varm mad og drikke af den dansksindede befolkning i Flensborg, da de efter 12-17 timers march gjorde et kort holdt der, men ved ankomsten til Dybbøl og Als den 7.-8. februar var soldaterne trætte, sultne, våde og udmattede og var på ingen måde kampdygtige.³⁹ Alligevel blev

»Soldater tilberedende middagsmad af deres naturalforplejning«. Træsnit af Carl Bøgh i *Illustreret Tidende* 31. januar 1864. Fra *To Hundrede Træsnit*, s. 14. Foto: Museum Sønderjylland – ISL-Lokalhistorie.

et regiment straks sat af til bevogtning af Dybbølskanterne.⁴⁰ Væltede proviantvogne blev undervejs tømt for deres indhold, andre blev simpelthen overfaldet og røvet.⁴¹ Trængslen på vejene og fødevaremanglen blev forstærket ved, at ikke alene 1. og 2. division – i alt ca. 18.000 mand, men også det meste af 3. division ved en misforståelse var blevet dirigeret til Sønderborg, hvorfra den allerede den 9. februar blev udskibet til fæstningen Fredericia.⁴²

Måden, hvorpå maden tilberedtes i felten, var afhængig af, om soldaten lå i kantonnement eller var udstationeret tæt på frontlinjen. Lå han i kvarter, påhvilede det kvarterværten at tilberede naturalforplejningen i sit køkken og med sit køkkenudstyr og brændsel. Værten blev naturligvis honoreret herfor, en middagsportion beregnedes til 12 skilling. En soldat skrev til sine forældre fra sit kantonnement i Holm på Nordals den 4. april: »Jeg får hele min kost. Kompagniet betaler (værten) 12 skilling om dagen for middagsspise, og så giver jeg 6 skilling til, så får jeg hele min kost. Så har jeg 6 skilling selv om dagen til vask og støvler samt kaffe og brændevin, når jeg er på vagt.

Så jeg har det i det hele meget godt.«⁴³ Soldaten blev aflønnet med 12 skilling daglig.

Var soldaten på vagt eller indkvarteret i bivuak eller i barak, f.eks. ved Danevirke eller på Dybbøl, måtte han selv sørge for at tilberede forplejningen ved at varme, koge eller stege kødportionen eller koge en grød. Da soldaten ikke var udstyret med eget kogekar eller stegepande, foregik tilberedningen i timands kogekar, som afdelingen stillede til rådighed.⁴⁴ I større baraklejligheder blev der indrettet kogehuse. Der fyredes med bølgebrænde eller tørv udleveret fra magasinerne eller med forhåndenværende brændbart materiale. Forposten (vedetten), der under Dybbøls belejring måtte stå på vagt op til to km fra skanselinjen, forsynede sig fra sin brødpose, feltflaske og snapsflaske, hvis ikke han fandt et læsted, hvor han og medsoldater kunne styrke sig med varm mad og varme drikke.

Der er ikke nedfældet noget om, hvordan soldatens daglige væskebehov blev dækket; det kunne svinge fra to og helt op til fem liter dagligt, hvis han svedte eller var fysisk belastet. Vand var nødvendigt for at stille tørsten, for at koge maden og ved indtagelsen af måltidet. Man må gå ud fra, at soldaten drak fra sin feltflaske, der rummede en god halv liter, og at han sørgede for at have denne fyldt med rent vand fra tilgængelige pumper, brønde og vandløb. Der advarede mod at drikke vand fra damme eller stillestående vand.⁴⁵ På Dybbøl, hvor vandet visse steder holdes tilbage af højtliggende lerlag, blev der i 1924 ved udgravning i skanseområdet fundet resterne af en betonsat brønd.⁴⁶ Soldaterne kunne således forsyne sig fra dette brøndvand. Men der blev også drukket en del kaffe, og snapsen kvikkede også op. Af en menigs beretning fremgår, at soldaterne under tilbagetoget fra Danevirke i hvert fald ikke behøvede at lide af tørst – de brugte sneen som vandreservoir. Han fortæller videre om, hvordan de kort før stormen på Dybbøl »kun med livsfare kunne hente os en flaske vand fra en nærliggende vandpyt«. I andre pressede situationer forsynede han og hans kammerater sig fra vandpytter med stinkende vand, »der straks forvandlede sig til vin i vore fortørrede halse.«⁴⁷ Generelt kan det siges, at den menige soldat selv måtte sørge for at anskaffe og forsyne sig med vand, som forholdene bød sig til. Det er dog sandsynligt, at vagtholdene i barakkerne på Dybbøl fik bragt vand op med proviantvognene.

Med etableringen af to dampkøkkener den 31. marts (dagsbefaling nr. 95), hvoraf det ene var placeret i venstre side af Dybbølstillingen

tæt på vagtstyrken, det andet ved brohovedet ved Alssund, blev soldaterne lettet for selv at skulle tilberede deres varme mad. De skulle dagen før aflevere deres naturalforplejning i dampkøkkenet og afhente det dagen efter, når maden var blevet kogt. Dampkøkkenet var kun i funktion en kort tid; fjendens skyts blev åbenbart for nærgående.⁴⁸

At de fleste soldater ikke mestrede kogekunsten, og da slet ikke, når de var på feltfod, fremgår tydeligt af en dagsbefaling, udsendt så tidligt som den 4. januar 1864, hvori overkommandoen henleder opmærksomheden på nødvendigheden af »at alle soldater snarest muligt indøves i tilberedningen af de naturalforplejningsgenstande, som de uddeles.«

I samme øjemed ydede en *Kogebog for soldater i felten*, udgivet i 1864 på eget forlag af den kendte madskribent madam Anne Marie Mangor (1781-1865), en fortrinlig hjælp til de indkaldte. Hun anfører i forordet, at hendes »anvisninger til tilberedning af de soldaten udliveredede fødemidler... skulle lette vore tapre styrker de byrder og besværligheder, som felttoget medfører«. Bogen eller hæftet blev trykt på forfatterens regning i så mange eksemplarer, at enhver soldat kunne få nytte af hendes råd. Hun anviser, hvordan han kan lave en god suppe af oksekød, gerne med porre, selleri, gulerødder eller hvidkål – grøntsagerne mest for smagens skyld. Og hvordan han kan tilberede en bøf, koge en ærtesuppe eller en grød, stege flæsk og flotte sig med flæskeæggekage, hvis han har været så heldig at få fat i et par æg.

Forsyningen med madvarer til tropperne og selve forplejningen var således kvantitativt såvel som kvalitativt rigelig og fungerede upåklageligt i krigens rolige faser, og det var trods alt den længste tid af det seks måneder lange felttog. Kun i forbindelse med de egentlige krigshandlinger, som de udspillede sig ved det uvarslede opbrud fra Danevirke og ved bombardementerne af Dybbøl op til stormen, blev forsyningslinjerne forstyrret med de konsekvenser, det havde for proviantvognenes leverancer til tropperne.

Magasinerne

I *Reglement for forplejningsvæsenet i felten* redegøres for hærens magasiner. Hver brigade var udstyret med et forsørgelsesmagasin, placeret i nærheden af den aktive frontlinje. Det havde depoter til to-tre dages forbrug. Her afhentede troppeenhederne efter rekvisition deres forsyninger, som herefter kørtes ud til fordeling blandt soldaterne. Noget

længere tilbage fra fronten lå divisionsmagasinet med beholdninger på op til 14 dages forsyning. Herfra blev brigademagasinerne forsynet. Endnu længere tilbage, langt uden for fjendens rækkevidde, oprettedes reserve- eller hovedmagasinet, ofte på skibe med en havneby i ryggen, så varer kunne modtages langvejsfra pr. skib og ekspederes videre. Som eksempler på hovedmagasiner kan nævnes Slesvig, Flensborg, Sønderborg og Høruphav; de blev alle evakueret, efterhånden som krigen skred frem.

Ud over provianttilbehør indkøbte, modtog og udleverede magasinerne desuden alskens andre varer til tropperne, f.eks. hø og halm (lejrstrå), byggematerialer, udstyr til lazaretter, mundering, brændsel, seletøj, fourage til hestene etc.

Magasinerne bestyredes af forvaltere fra intendanturen. De stod inde for, at naturalierne var af god kvalitet og i sund og »ufordærvet« tilstand. Det fra feltbageren eller private bagere leverede bløde rugbrød skulle være tørt uden mug, når det en-fem dage efter bagningen blev udleveret til soldaterne. Oksekødet var fra fede okser eller kvier; det måtte ikke stamme fra tyre, og flæsken måtte ikke stamme fra orner. Kornbrændevinen skulle være fuselfri (men var det næppe!) med en alkoholprocent på ca. 46.

Kødportionerne til naturalforplejningen stammede fra svin og kvæg, der blev opkøbt til divisionernes kvægparke. Til hver brigade var knyttet et slagteri. Slagtningen, renligheden i slagteriet og det slagtede kød var underlagt overfeltslagterens eller hans medarbejders kontrol. Syge dyr blev tilset, evt. kasseret af hærens dyrlæger. Kødet blev distribueret til brigademagasinerne, hvorfra det efter rekvision blev afhentet i vogne til troppeenhederne. Med tanke på de voldsomme og udbredte tilfælde af diarré (»tyfus«), som ramte tropperne i foråret 1864, kan et kritisk tilbageblik ikke udelukke, at lidelsen kunne være forårsaget af inficerede kødportioner.

Magasinernes beholdninger af fødemidler var store; der skulle bestandig være reserver til én eller flere ugers forbrug. Uheldigvis mistedes en del af magasinernes depoter under hærens tilbagetog i februar måned; de fire divisioners tab herunder blev opgjort til ca. 4.700 kg oksekød, 105.000 kg saltet og røget flæsk, 1.750 liter brændevin, 175 kg hø, foruden store kvanta kaffe, sukker m.m. Men alt kvæget i kvægparkeerne reddedes intakt, bortset fra tabet af én kvie!⁴⁹ Mangelen på træn bevirkede, at ca. 100.000 kg(!) brød måtte efterlades i Flensborg; af samme grund var hæren ved Dybbøl og på Als i brød-

nød i flere dage. Kun langsomt blev et feltbageri i Sønderborg i stand til at efterkomme behovet; indtil da suppleredes med brød sendt fra København.⁵⁰ Da tropperne senere den 29. juni blev udskibet fra Als, blev der her efterladt ca. 18.000 kg brød, 100 kg kaffe, 31.000 liter brændevin(!) og 12 stude.⁵¹ De preussiske soldater nød godt af de efterladte varer, også marketenderiernes!⁵²

Under hele krigen løste magasinernes personale efter alt at dømme deres opgave med at sørge for passende store beholdninger til troppernes behov tilfredsstillende.

I kantonnement eller i fronttjeneste

Soldatens daglige rutiner var afhængige af, om han lå i kantonnement eller gjorde fronttjeneste. I kantonnement opholdt soldaten sig i god afstand fra fronten og havde tag over hovedet. Enten lå han i kvarter hos private eller i offentlige lokaler eller i militærets baraklejre. Efter rømningen af Holsten sidst i december 1863 var hele den danske hær samlet til bevogtning af Danevirkelinjen. En hel division, ca. 10.000 soldater, lå i kvarter i Slesvig by, til stor belastning for byens ca. 12.000 indbyggere.⁵³ Kvarterværterne skulle i begyndelsen sørge for soldaternes bespisning, men fra den 1. januar gik man over til udlevering af naturalforplejning. Soldaterne blev indlogeret i overfyldte værelser, lofter, kældre og skure. De færreste kunne komme af med deres klæder, de led af kulden ned til ti graders frost, og de måtte sove på gulve på hø og halm. De dårlige indkvarteringsforhold i Slesvig by blev da også efterfølgende udsat for hård kritik. Kavaleriet, 4. division, blev som regel indkvarteret i bøndergårde, hvor faciliteterne var bedre end i byerne – og der er altid varmt i en kostald!⁵⁴

Under udkommandering til vagttjeneste på Danevirke blev infanteristen enten anbragt som forpost uden beskyttelse mod vejrliget ud over sin mundering, eller han lå i bivak lidt bag ved frontlinjen. Der var imidlertid kun færdigbygget en fjerdedel af de projekterede barakker med plads til ca. 2.000 mand, så den øvrige del af vagtholdet måtte frysende opholde sig i det fri – også om natten. Savnet af tæpper var stort, og telte havde man ikke tænkt på at anskaffe. I dagene før retræten blev tropperne hyppigt alarmeret, måtte marchere ud til fronten og stå her i timevis i frostvejr, sne og slud, parat til at møde et fjendtligt angreb.⁵⁵

Efter at tropperne den 8. februar havde befæstet Dybbøllinjen, fik

»Et sjældent godt kvarter bag Danevirke. En afdeling af 20. Regiment indkvarteret i en kostald.« Træsnit efter tegning af Otto Bache i *Illustreret Tidende* 6. marts 1864. Fra *To Hundrede Træsnit*, s. 14. Foto: Museum Sønderjylland – ISL-Lokalhistorie.

de en anderledes døgnrytme. Til eksempel skal angives 6. brigades turnus for dagene 1. til 17. april.⁵⁶ I denne periode blev løbegravene på Dybbøl bevogtet i tilsammen otte dage, vekslende mellem forpostvagt og ophold i baraklejren, der lå midtvejs mellem skanserne og Alssund på begge sider af chausséen. I tre dage lå brigaden i reserveposition i de to stærkt befæstede brohovedskanser ved Alssund, én dag i Sønderborg og tre og to sammenhængende dage i kantonnement på Als. Efter det anstrengende og kolde døgn som forpostvagt fulgte altid en mere afslappet vagt, enten i barakkerne eller i brohovedet. I barakkerne var der relativt komfortabelt, der var sengelejer med hø og halm, og der var mulighed for at tilberede varm mad, men her var soldaterne ingenlunde i sikkerhed for de preussiske granatnedslag. Den ensomme forpost måtte klare sig med tørkost og sin feltflaske, og hvad han ellers havde i brødposen, i det døgn, han stod på vagt. Brigaden førte således en omflakkende tilværelse med dagligt skiftende opholdssteder. Efter at have hvilet ud i kantonnement på Als, måtte den med fuld oppakning marchere en kortere eller længere distance til og fra Dybbølskanserne; således måtte Mikkel Nielsen

med sit regiment gå den hen ved 30 km lange tur fra sit kvarter i Broballe ved Nordborg til krigsskuepladsen og retur.⁵⁷

Efter stormen på Dybbøl var tropperne under det knap to en halv måned lange ophold på Als indkvarteret under fredelige forhold i bondegårde, skoler eller præstegårde, eller de lå i større barakleje. De havde her gode muligheder for at udføre personligt toilette, rense, vaske og skifte deres tøj, og forplejningen var god; det gjaldt især under våbenhvilen fra den 12. maj til den 25. juni. Rasmus Henriksen skrev midt i maj fra sit kvarter hos »velstående husfolk i Asserballe« følgende: »I denne by havde vi vore mest kronede dage, og for mange var det et rent slaraffenland. Soldaterne bestilte næsten ikke andet end at rende på visit, den ene hos den anden.«⁵⁸

Opholdet i kantonnementerne var, bortset fra de primitive forhold i Slesvig by, tåleligt, ja, undertiden bekvemt, men vagtstyrkerne måtte i perioder lide under kulde og vejrligets omskiftelighed.

Sundhedsvæsenet

Reglement for sundhedsvæsenet i felten af 30. juni 1863 indeholdt retningslinjer for sanitetsvæsenets organisering og virke under krigsforhold. Mens korpsstabslægen, korpslægen og de underordnede overlæger havde ledelsesansvaret for de lægelige opgaver, påhvilede det intendanturens personale at tage sig af logistikken, økonomien og materiellet. Reglementet angav bestemmelser for lægetjenesten i styrkerne, for oprettelse og drift af lazaretter og ambulancer, for deres udstyr samt for deres bemanning med læger, sanitetspersonel (sygevogtere, -passere og ambulancesoldater).

Under fredelige forhold talte den militære lægestand godt 30 læger, men under krigslignende tilstande var der behov for adskillig flere til betjening af de stående styrker, de mange lazaretter og ambulancerne. Der blev ansat et stort antal civile læger, nyuddannede læger og medicinstuderende med lidt klinisk erfaring. Ved krigens udbrud var der i alt 156 læger, i maj nåede lægestyrken sit maksimum med 223 mand, heraf 51 studerende; også norske og svenske læger meldte sig under fanerne.⁵⁹

Behandlingen af syge og sårede foregik på lazaretterne, der under krigen blev indrettet i skoler, private hjem, kirker, bondegårde og herregårde. Lazaretterne blev opdelt i tre kategorier. Linje 1 (i alt 15 lazaretter) skulle ligge tæt på fronten, parat til at give akut behandling til

»Lazareth i »Borgerforeningens« locale i Flensborg«. Fra To Hundrede Træsnit, s. 29. Foto: Museum Sønderjylland – ISL-Lokalhistorie.

krigssofrene. Linje 2 lazaretterne lå lidt længere bagude, i sikkerhed mod fjendens angreb og beskydning, og lazaretterne i linje 3 blev placeret langt fra krigsområdet i de militære sygehuse og kaserner i København og Helsingør. Linje 1 og 2 lazaretterne måtte være forberedt på hurtigt opbrud og flytning i takt med krigens udvikling. Ved udgangen af april var lazaretterne på landsbasis indrettet til at huse 9.000 patienter, men kun 7.000 var indlagt, deraf 1.569 sårede.⁶⁰

Under retræten i februar lykkedes det at evakuere inventaret fra alle linje 1 lazaretterne i Sydslesvig, dels til Als, dels længere nordpå i Jylland. I Flensborg måtte der imidlertid efterlades 141 syge med sygepersonel, men forinden var 123 blevet udskibet til København med dampere »Zampa«.⁶¹

På selve krigsskuepladsen var proceduren den, at de sårede blev opsamlet af sanitetssoldater og ført til regiments- eller kompagnilægen, som om nødvendigt anlagde forbindelse eller bandage. De sårede blev transporteret i stive fjælevogne (ægtvogne) eller i ambulancevogne, eller de kunne selv gå til behandling i de oprettede »ambulancer«. Disse var akutte og mobile behandlerhold, der blev sat ind, når og hvor der var behov. Ambulancens kirurgiske lægehold kunne sy og

forbinde hug- og stiksår, underbinde blødende kar, amputere og totalfjerne arme og ben og fjerne granatstykker og kugler fra muskler og bløddede. Men de kunne ikke foretage indgreb i bryst- eller bughule, ej heller i kraniet. Indgrebene foregik under usterile forhold og så hurtigt som muligt, i de fleste tilfælde uden bedøvelse; enkelte gange blev der givet kloroform- eller æternarkose. Efter den kirurgiske behandling blev den sårede flyttet til lazaretter i linje 2 eller sejlet til Fyn eller København til videre behandling.⁶² Opgørelser viser, at ca. en tredjedel af de amputerede døde, især på grund af betændelse eller blodtab.⁶³

Men soldaten kunne også blive ramt af sygdomme, ofte af smitsom natur.⁶⁴ 13 % af de lazaretindlagte led af »brystsygdomme«, en samle-diagnose, der dækkede over lungebetændelse, bronkitis, influenza, difteri og tuberkulose. Andre blev indlagt med smitsom diarré, »tyfus«, der med høj dødelighed optrådte i stort antal i slutningen af maj. Især lazaretterne på Augustenborg Slot og i Nordborg husede mange af disse patienter; andre blev videresendt til Fyn eller København. Nogen effektiv behandling kunne man ikke yde; der blev givet lindrende eller styrkende tilskud, men ellers forholdt man sig afventende og lod sygdommen gå sin gang.

Også åreladning blev brugt i behandlingsøjemed. En syg soldat noterede den 22. maj: »I formiddag fik jeg mig åreladet, hvorefter jeg har befundet mig noget bedre.«⁶⁵ Soldater med kønssygdomme beslaglagde hele 12-20 % af sengepladserne. Talrige soldater blev behandlet for tryk- og gnavsår på fødderne. Fnat var hyppigt forekommende, da lidelsen overføres ved direkte kontakt mellem personer eller via tøj, tæpper og beklædningstilstande. Grupper på op til 25 soldater fra samme afdeling blev indlagt samtidigt til behandling. At også overkommandoen var betænkelig ved den udbredte lidelses omfang, ses af dagsbefaling nr. 11 af 10. januar, der »indskærper mandskabet til, så vidt det kan ske, at iagttage renlighed, både hvad deres legemer og indre klædningsstykker angår for herved at forebygge den allerede omsiggribende fnatsyges videre udbredelse.« Men sygdommen lod sig ikke udrydde. Så sent som i dagsbefaling af 8. juli og igen den 13. september, da alle danske styrker havde taget ophold på Fyn, siges at »da fnat vedbliver med at forekomme hyppigt, skal der gøres renselse af hvert kvarter, hvor der har været fnatsyge, og sengeklæderne skal lægges i bagerovne«.

Inklusive sårede varierede den samlede sygelighed i hæren mellem

6 og 15 %. I alt kostede krigen 610 faldne, og 836 døde efterfølgende af deres sår. Desuden skønnedes 812 savnede at være døde. 820 døde som følge af sygdom.⁶⁶ Der blev tildelt invalidepension til 1.886 soldater på grund af krigsskader, og 348 fik pension på grund af varige mén efter krigsbetingede sygdomme.⁶⁷

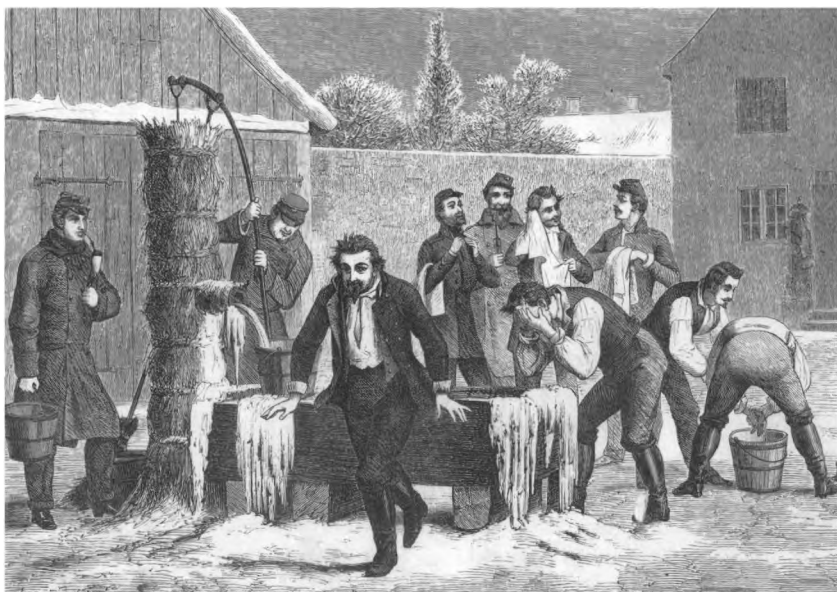
Da først lægekorpsset var blevet fuldt etableret, fungerede sanitetsvæsenet, trods hyppige flytninger, efter reglementet. Lægerne og sygevogterne og sygepasserne gjorde, hvad man dengang kunne for at hjælpe de syge og sårede. Som generalstaben udtalte: »Mod lazaretvæsenet har ikke været rejst nogen klage«, og sundhedstilstanden blev vurderet at have været »forholdsvis god«.⁶⁸

Hygiejne og renlighed

I kantonnement bestod den daglige personlige hygiejne allerhøjest af morgenafvaskning af ansigt, hals og hænder med koldt vand med eller uden sæbe. Sæbe hørte ikke til det faste udstyr, men kunne købes i marketenderierne. Håret skulle kæmmes og redes, og munden skylles med koldt vand – tandbørsten var ikke opfundet endnu! Kropsvask eller etagevask tog man let på, dog anbefaledes soldaterne at bade sig jævnlig, når de var i nærheden af havet eller ved en fjord.⁶⁹

Hvad soldatens renlighed angik, var den på linje med befolkningens indstilling til hygiejne, hvor kropsvask nærmest blev anset for skadelig og amoralsk!⁷⁰ Når soldaten havde haft en belastende vagttjeneste, udsat for al slags vejr og ofte i pløret og sjappet terræn, hvorunder han ikke havde skiftet sit snavsede tøj i de op til seks dage, vagten stod på, skulle han »ved tilbagekomsten til kantonnementerne rense sig selv og sine klædningsstykker, skifte linned, udvaske foret i sin våbenfrakke ved håndleddene og udlufte og tørre fodtøjet ». Således lyder det i en dagsbefaling nr. 72 af 7. marts på et tidspunkt, da tropperne bevogtede Dybbølskanserne, afvekslende med kantonnement på Als. Våbenfrakken og kappen kunne ikke vaskes, men blev rensset og børstet, medens skjorter og sokker efter aflusning kom i vaskebaljen, og fodtøjet blev pudset. Hver 14. dag skulle sengehalmen efter reglementet udskiftes. Den mangelfulde hygiejne medvirkede til at vedligeholde fnatsygen under hele krigen, og lus trivedes i stor stil, både på kroppen, i tøjet og i halmen.⁷¹

Nødtørften forrettede soldaterne i latriner, i stalde eller på møddinger, hvis de var i kantonnement i bondegårde. I lazareetterne og i de

»Ved Soldatens Morgentoilette«. Tegning af Carl Bögh i *Illustreret Tidende* 31. januar 1864. Fra *To Hundrede Træsnit*, s. 16. Foto: Museum Sønderjylland – ISL-Lokalhistorie.

større baraklejre var der indrettet latriner. Men på Dybbøl måtte nødtørften forrettes i det fri direkte på jordoverfladen, hvor det blev liggende, da soldaten ikke var udrustet med en feltspade. At det kunne få uheldige følger, hvis en forpostvagt mærkede imperativ afføringstrang, berettes der om i en tragikomisk *in flagranti* episode: »En vedet var henne på naturens vegne i det uheldige øjeblik. Manden havde fået smidt lædertøj og gevær og var ikke blevet rigtig færdig med at knappe op, da preusserne tog ham i kraven.«⁷² Det anale toilette foregik med græs, halm, blade eller manuelt – eller slet ikke. På denne måde kunne spredningen af salmonellalidelsen »tyfus« brede sig ved berøring med fæcesblandet jord eller vand eller ved direkte kontakt mand og mand imellem. I øvrigt kan det, som tidligere anført, ikke udelukkes og er vel højst sandsynligt, at inficerede fødevarer var indgangsporten til denne lidelse.

Hovedindtrykket af soldatens renlighed og hygiejnen under felttoget er, at den var mangelfuld – set med nutidens målestok, men sådan var krigens og tidens vilkår.

Konklusion

Den menige danske infanterist i 1864-krigen var i gennemsnit 166 cm høj, 25 år gammel og vejede maksimalt 70 kg. I det civile liv var han beskæftiget i landbruget eller ved et håndværksfag.⁷³ Hans fysiske kondition og sundhedstilstand var god; soldaterne repræsenterede unge, raske, hårdføre mænd, der var vant til at tage fat. Den belastende retræte af flere døgn varighed fra Danevirke til Als i kulde, modvind og sne var kun mulig, fordi tropperne havde en god fysik. Eksercits og de lange marchture til og fra kantonnementerne har holdt formen ved lige. I krigens fredelige afsnit, f.eks. under våbenhvile, blev soldaterne holdt i gang med eksercits »flere timer om formiddagen i fuld oppakning«.⁷⁴

Den danske hær var ikke tilstrækkeligt forberedt til krigsførelse, da fjendtlighederne brød ud den 1. februar 1864. Krigsberedskabet var blevet udført i et forceret tempo, der især for trænvæsenets vedkommende gav sig udslag i mærkbare mangler og dårlig organisation. Munderingen var stort set bragt på plads, da krigen startede. Bortset fra dagene under retræten fra Danevirke var forplejningen god, nærende og rigelig. Sundhedstjenesten fungerede godt, sygeligheden var på et rimeligt niveau, og indkvarteringen forløb tilfredsstillende, dog var forholdene kritisable i Slesvig by. De ydre vilkår af betydning for infanteristernes trivsel under krigens forskellige faser var alt i alt ganske acceptable.

Det må stærkt formodes, at dette har gjort sit til at fremme infanteristernes udholdenhed. I spidssituationer klarede han en primitiv, frustrerende og farefuld tilværelse. Det gjaldt især under retræten den 5.-8. februar, under de dødbringende bombardementer af Dybbøl og under selve stormen og stillingens rømning den 18. april, samt under kampen på Als den 29. juni. Det gør indtryk, at disciplinen og moralen trods alt gennemgående kunne opretholdes, selvom styrkerne utvivlsomt blev mere og mere desillusionerede, da det endelige nederlag var til at forudse. Et tilløb til mytteri opstod således først, da 3. brigades to regimenter skulle overtage vagten på Dybbøl den 16. april, og det blev kun afværget, fordi generalen personligt mødte frem og fik tropperne til at »bekvemme« sig til at gå i skanserne; dog lagde de ikke skjul på, at de ville overgive sig, hvis Dybbøl blev stormet.⁷⁵ Så forsvars- og kampviljen har på dette tidspunkt været på et lavpunkt. Det taler i øvrigt for sig selv, at de samme regimenter

kæmpede »hæderligt« mod preusserne den 18. april, hvorfor de slap for militær retsforfølgelse.⁷⁶ Men da hæren efter kortvarig heltemodig kamp måtte erkende sig slået, viste det sig, at mere end halvdelen af de ca. 5.000 mand i Dybbølstillingen havde overgivet sig usårede til den overmægtige modstander. Alternativet var død eller lemlæstelse. Senere, ved preussernes erobring af Als den 29. juni, lykkedes det at udskibe ca. 9.000 mand (1. division). Kun en femtedel af styrken overgav sig eller deserterede.⁷⁷

I den sidste ende var det imidlertid en uløselig og utaknemlig opgave at blive sat til at hævde sig imod en betydeligt talmæssigt overlegen modstander med moderne våben og veltrænet mandskab. At krigen set med danske øjne fik et uheldigt forløb, kan således ikke lastes den menige soldat.

LITTERATUR

- Armeens Overcommandos Dagsbefalinger. Felttoget 1864. Armeens Feltrykkeri 1864.*
- Betænkning over de af Krigsministeriet angående Krigens Forberedelse og Førelse til Folkethinget meddelte Oplysninger. Afgivelse af Rigsraadets Folkethingsudvalg den 18. August 1864. København 1864.*
- Boldt, H.W.: Den militære Forplejning i Felten med særlig Hensyn til danske Forhold. København 1866.*
- Brammer, Gerhard: Den danske Hærs Intendanturtjeneste 1848-1918. København 1919.*
- Buk-Swienty, T.: Slagtebænk Dybbøl. København 2008.*
- Buk-Swienty, T.: Dommedag Als. 29. Juni 1864. København 2010.*
- Dansk biografisk Leksikon, bind 9. København 1982.*
- Dansk-tydske Krig 1864, Den, bind 1-3. Udgivet af Generalstaben. København 1890-92.*
- Djørup, M.: Kort Indbegreb af Sundhedsregler for Soldaten i Felten. Kjøbenhavn 1850.*
- Djørup, M.: »Om de sanitære Forhold ved den danske Armee i 1864«, Særtryk af Bibliotek for Læger, 5. række, 10. bind, 1865, s. 1-69.*
- Hammersholdt, Jens Eriksen: Den gamle Veterans Fortælling om sine Erindringer og Oplevelser i Kampen for Konge og Fædrelandet 1864. København 1897.*
- Hannover, A.: »Die Dänischen Invaliden aus dem Kriege 1864 in ärztlicher Beziehung«, Langenbecks Archiv für klinische Chirurgie 12, 1870, s. 1-48.*
- Henriksen, H.P.: Feltliv. Nogle Erindringer og Breve fra Krigen i 1864, nedskrevet af Underkorporal H.P. Henriksen. København 1963.*
- Hvidt, A.N.: »Den danske Uniform og øvrige personlige Feltudrustning i Felttoget 1864«, Chakoten 3, 1967, s. 75-86.*
- Johansen, J. og J. Nordentoft: Hæren ved Danevirke 1864. København 1938.*
- Johansen, J.: Dybbøl 1864. København 1942.*
- Mangor, A.M.: Kogebog for Soldater i Felten. København 1864.*
- Marckmann, A.: »Behandling og pleje af syge og sårede danske soldater i 1864-krigen«, Bibliotek for Læger, 203, 2011, s. 190-218.*
- Nielsen, Johs.: 1864 – Da Europa gik af lave. Odense 1987.*
- Nielsen, Mikkel: Dagbog fra Krigen i 1864. <http://www.milhist.dk/sol->*

- daten/soldaterminder/mikkel_nielsen_1964/mikkel_nielsen
- Okholm, J.A.N.: »Dagbog«, *Fra Ribe Amt*, bind 3, 1911-14, s. 571-618.
- Reglementer og Bestemmelser for Intendanturkorpsset, Munderingsvæsenet, Trainet, Forplejningsvæsenet og Sanitetsvæsenet i Felten. Udsendt af Generalstaben. København, juni-juli 1863.
- Salmonsens Konversations Leksikon, bind 21. København 1926.
- Schmidten, U.C. v.: *Indberetning til Hs. Excellence Krigsministeren fra Chefen for Intendantur i Anledning af Rigsraadets Betænkning af 18. August 1864*. København 1864.
- Skovmand, Roar: *Danmarks Historie*, bind 11. København 1964.
- Statistiske Meddelelser angaaende den danske Krigsmagt. I. Udgivet af Generalstaben. København 1867.
- Statistiske Meddelelser angående den danske Krigsmagt. II. Udgivet af Generalstaben. København 1871.
- Store Danske Encyklopædi, Den*, bind 9. København 1997.
- Sørensen, Rasmus: *Breve til forældrene på gården i Saaderup, Kullerupsogn*. <http://www.nyborgbibliotek.dk/lokalkweb/nbNyborgLokalarkiv/nyeorbeksider/soldater>
- To Hundrede Træsnit. Tegninger fra Kri-gen i Danmark 1864*. København 1864.
- Zimmermann, Axel: *Erindringer fra Feltoget 1864*. København 1867.
- Tak til museumsinspektør, ph.d. Inge Adriansen, Museum Sønderjylland - Sønderborg Slot, for åbning af museets montre med soldatens mundering og for tilladelse til at fotografere samme.
- Tak til ernæringsspecialisten, overlæge, dr.med. Peter Marckmann, for beregning af naturalforplejningens energiindhold og soldatens energibehov samt for udtalelse om madens bonitet.

NOTER

1. Buk-Swienty 2008 og 2010.
2. *Armeens Overcommandos Dagsbefalinger 1864*. Reglementer og Bestemmelser juni-juli 1863.
3. *Betænkning*. Schmidten 1864.
4. I og II. *Dansk-tydske Krig 1864*. Johansen og Nordentoft 1938. Johansen 1942.
5. Se herom generelt Nielsen 1987, s. 65-84.
6. Christian Carl Lundbye (1812-73), oberst, krigsminister 1857-59 og igen 13. august 1863 til 18. maj 1864. Om ham, se: *Dansk biografisk Leksikon*, bind 9, s. 182.
7. Brammer 1919, s. 173.
8. *Betænkning*, s. 195.
9. Schmidten 1864, s. 18.
10. Henriksen 1963, s. 19.
11. *Betænkning*, s. 176. Brammer 1919, s. 169, 178f.
12. *Betænkning*, s. 206f. Brammer 1919, s. 179.
13. Brammer 1919, s. 186. Hvidt 1967, s. 84f.
14. Johansen og Nordentoft 1938, s. 63f.
15. *Betænkning*, s. 198.
16. *Dansk-tydske Krig 1864*, bind 1, s. 159. Sst., bilag 14. Schmidten 1864, s. 15-16.
17. Brammer 1919, s. 183. *Betænkning*, s. 202.
18. *Betænkning*, s. 198-216. Schmidten 1864, s. 11-19.
19. *Statistiske Meddelelser*, II, s. 41, 95f.
20. *Betænkning*, s. 250. Brammer 1919, s. 190.
21. *Betænkning*, s. 219-223.
22. *Statistiske Meddelelser* II, s. 96.
23. Sst., s. 21.
24. Sst., s. 87.
25. Sst., s. 87, 95.
26. Brammer 1919, s. 180, 185.
27. *Betænkning*, s. 226-228.
28. Sst., s. 231f.
29. Hammersholdt 1897, s. 15f.
30. Johansen og Nordentoft 1938, s. 336.
31. Sørensen, brev til forældrene 9.2. 1864.
32. *Betænkning*, s. 263f.
33. Sst., s. 265f.
34. Schmidten 1864, s. 20f.

35. Boldt 1866, s. 20f.
36. *Statistiske Meddelelser I*, s. 154.
37. Kostberegningerne er lavet på et onlineprogram (www.fatlow.dk), og behovet er skønnet ud fra Nordic Recommendations 2004. 1 joule er en måleenhed for energi, der tidligere udtryktes i gramkalorier. 1 megajoule (1 million joule) er lig 238,8 kilokalorier (tusind kalorier).
38. *Betænkning*, s. 250.
39. Om forplejning i Flensborg, se Brammer 1919, s. 194.
40. Sst., s. 202.
41. Sst., s. 194, 197.
42. *Dansk-tydske Krig 1864*, bind 3, s. 68f.
43. Sørensen, brev til forældrene 4.4.1864.
44. Hvidt 1967, s. 82f.
45. Djørup 1850, s. 4.
46. Personlig meddelelse fra Bjørn Østergaard, Historiecenter Dybbøl Banke. Johansen 1942, s. 128.
47. Henriksen 1963, s. 46, 188.
48. *Dansk-tydske Krig 1864*, bind 1, s. 335.
49. Brammer 1919, s. 199f.
50. *Dansk Tydske Krig 1864*, bind 1, s. 357.
51. Brammer 1919, s. 218.
52. Buk-Swienty 2008, s. 303. Zimmermann 1867, s. 152f.
53. *Salmonsens Konversations Leksikon*, bind 21, s. 755.
54. *Dansk-tydske Krig 1864*, bind 1, s. 187, bilag 2, s. 4.
55. *Betænkning*, s. 242, 256-258.
56. *Dansk-tydske Krig 1864*, bind 2, bilag 41.
57. Nielsen 1987, s. 6.
58. Henriksen 1963, s. 145.
59. *Statistiske Meddelelser II*, s. 5.
60. *Dansk-tydske Krig 1864*, bind 3, s. 368.
61. *Betænkning*, s. 260.
62. Marckmann 2011, s. 190-218.
63. Djørup 1865, s. 59.
64. Sst., s. 38-55.
65. Okholm 1911-14, s. 589.
66. *Statistiske Meddelelser I*, s. 96f.
67. Hannover 1870, s. 6.
68. *Dansk-tydske Krig 1864*, bind 3, s. 372.
69. Djørup 1850, s. 8.
70. *Store Danske Encyklopædi*, bind 9, s. 135.
71. Henriksen 1963, s. 24, 96, 142.
72. Sst., s. 127.
73. Hæren bestod dels af rekrutter, dels af genindkaldte forstærkningsmænd og stillere. Der blev mobiliseret soldater helt ned til årgang 1853, som nu ved genindkaldelsen var 33 år gamle (*Dansk-tydske Krig 1864*, bind 1, s. 151). Da forstærkningsstyrken androg hen mod 16.000 mand – heraf 10.300 infanterister – ud af den samlede styrke på ca. 40.000, kan den meniges gennemsnitsalder skønnes at være 25 år. Unge mænds civile beskæftigelse udfoldede sig dengang væsentligst inden for landbruget, i mindre grad i håndværksfagene.
74. Henriksen 1963, s. 146.
75. Skovmand 1964, s. 478, breve fra major Ernst Schau.
76. *Dansk-tydske Krig 1864*, bind 2, s. 367.
77. *Statistiske Meddelelser I*, s. 111, 113.

Zusammenfassung

Das dänische Heer war bei Kriegsausbruch gegen Preußen/Österreich am 1. Februar 1864 nicht ausreichend auf die Kriegsführung vorbereitet. Die Kriegsbereitschaft wurde beschleunigt, was schlechte Organisation und Mängel, insbesondere für den gemeinen Soldaten, mit sich führte. Die Verpflegung der Soldaten war gut, nahrhaft und reichlich, die Einquartierungsverhältnisse waren erträglich. Die äußeren Lebensverhältnisse waren annehmbar, der Gesundheits- und Ernährungszustand und die körperlichen Verhältnisse waren gut. Aber die Aufgabe, sich gegen einen übermächtigen Gegner mit modernen Waffen und trainierter Mannschaft durchzusetzen, war unlösbar.

Om den duelige kaptajn og skibets interesse

Et kærlighedsdrama fra Aabenraa-søfartens storhedstid

Af MIKKEL LETH JESPERSEN

Livet ude på søen var tæt forbundet med livet derhjemme. Det fik kaptajn Christian Hohlmann at føle, da hans måde at forvalte skibet *Java* på kom til at koste ham forlovelsen med hans udkårne i 1866. Det forholdt sig nemlig således, at pigens fader, kaptajn Jes Peter Boysen fra Dyrhave på Løjt Land, også var medreder for *Java*, og han var langt fra tilfreds med Hohlmann. Historien står at læse i en af Jes Peter Boysens brevbøger og giver et indblik i, hvordan en god sejskibskaptajn burde agere. Han skulle nemlig ikke blot kunne navigere og sørge for vedligeholdelse af skibet, han skulle også kunne drive skibet som forretning og holde (med)rederne orienteret om sine dispositioner. For at være »en duelig kaptajn« skulle man varetage »skibets interesse«, som det hed i brevbogen. Den forholdsvis dramatiske historie om en forlovelse, der måtte opgives, er således indgangen til centrale aspekter af 1800-tallets søfartskultur.

Indledning

Den 14. januar 1866 sad den pensionerede sejskibskaptajn Jes Peter Boysen (1806–1891) i sit hjem i Dyrhave på Løjt Land. Hvis man har besøgt området, kan man levende forestille sig, hvorledes han har ladet blikket glide ud over Aabenraa Fjord, mens han nøje overvejede indholdet af det brev, han var i færd med at skrive til sin ældste datter Margrethe. Det var en sag af største vigtighed, så han måtte vælge sine ord med omhu. Han ville have hende til at opgive ægteskabsplanerne med en mand, som han selv havde dårlige erfaringer med, og som han mente ikke ville være god for hende. Han ville dog nødtigt fare for hårdt frem, så der kunne gå skår i deres forhold. Beslutningen skulle være hendes egen. Inden dagen var omme, var brevet færdigt og afsendt. Til trods for at indholdet var yderst privat og intimt, ind-

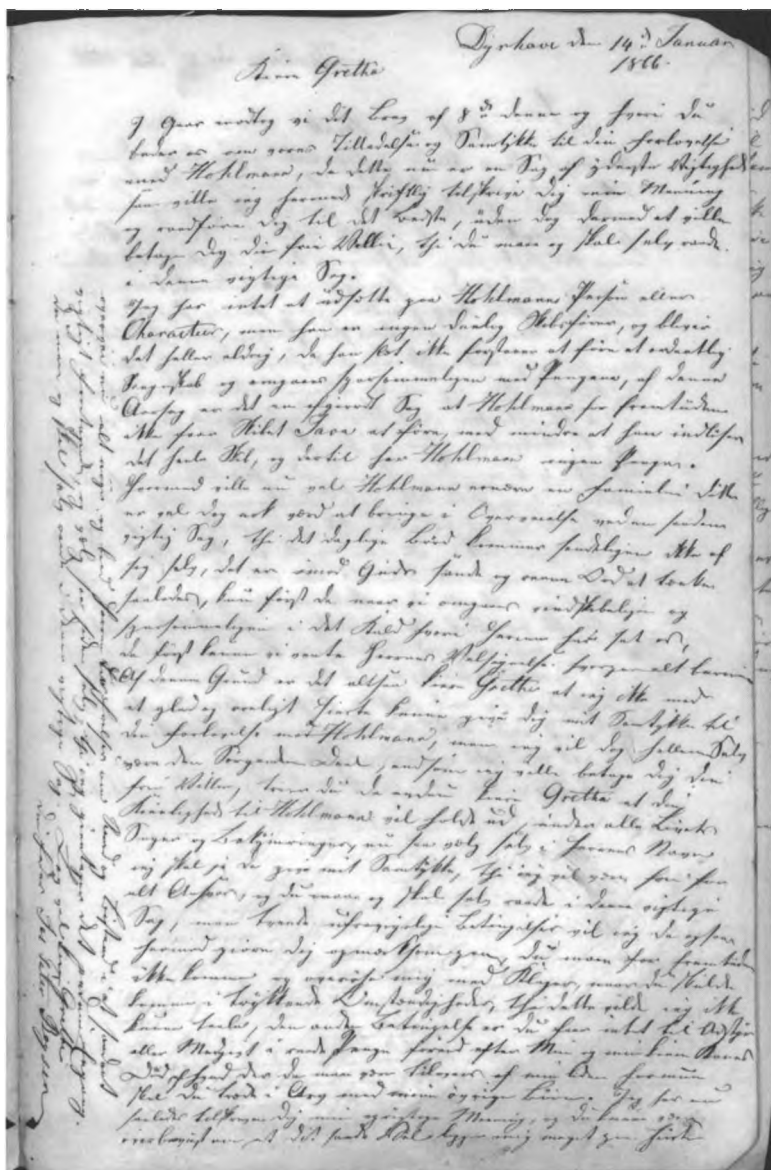
førte han det i den brevbog, hvori han normalt kun kopierede sin forretningsmæssige korrespondance.¹ I denne sag var det dog vanskeligt at adskille det private fra det forretningsmæssige, hvilket man får et indtryk af, når man læser, hvad han skrev til sin »kiære Grethe« i brevet, som her citeres i sin helhed:

»I gaar modtog vi dit brev af 8de denne [måned], og hvori du beder os om vores Tilladelse og Samtykke til din forlovelse med [Christian] Hohlmann, da dette nu er en Sag af største Vigtighed, saa ville vi hermed skriftlig tilskrive dig min Mening og raadføre dig til det bedste, uden dog derved at ville betage dig din frie Villie, thi du maae og skal selv raade i denne vigtige Sag.

Ieg har intet at udsætte paa Hohlmanns Person eller Charachter, men han er ingen duelig Skibsfører, og bliver det heller aldrig, da han slet ikke forstaaer at føre ordentlig Regnskab og omgaaes sparsommeligen med Pengene, af denne Aarsag er det en afgjort Sag, at Hohlmann for fremtiden ikke faar Skibet Java at føre, med mindre at han indløser det hele Skib, og dertil har Hohlmann ingen Penge.

Hvorved ville nu vel Hohlmann ernære en Famielie Datter er vel dog nok værd at bringe i Overveielse ved en saadan vigtig Sag, thi det daglige Brød kommer sandligen ikke af sig selv, det er imod Guds sande og vare Ord at tænke saaledes, kun først naar vi omgaaes vindskibeligen og sparsommeligen i det Kald, hvori Herren har sat os, da først kunne vi vente Herrens Velsignelse, hvorpaa alt beror.

Af denne Grund er det altsaa kiere Grethe, at ieg ikke med et glad og venligt Hierte kunne give dig mit Samtykke til din forlovelse med Hohlmann, men ieg vil dog hellere selv være den sørgende Deel, end som ieg ville betage dig din frie Villie, troer du da endnu kiere Grethe, at din Kierlighed til Hohlmann vil holde ud under alle Livets Sorger og Bekymringer, nu saa vælg selv i Herrens Navn, ieg skal da give mit Samtykke, thi ieg vil være fri for alt Ansvar, og du maae og skal selv raade i denne vigtige Sag, men tvende ufravigelige Betingelser vil ieg da ogsaa hermed gjøre dig opmærksom paa, du maae for Fremtiden ikke komme og overøse mig med Klager, naar du skulde komme i trykkende Omstændigheder, thi dette ville ieg ikke kunne taale, den anden Betingelse er, du faar intet til Udstyr eller Medgift i rede Penge førend efter min og min kiere Kones Død, af hvad der da maae være tilovers af min liden formue skal du træde i Arv med mine øvrige Børn. Jeg har nu saaledes tilskrevet dig min rigtige mening, og du kunne være overbevist om, at dit sande Valg ligger mig meget paa Hierte.«

Fotografi af den side, hvor Jes Peter Boysen indførte brevet til sin datter Margrethe i den ene af sine to bevarede kopibøger. Dette brev er omdrejningspunktet for denne artikel, men kopibøgerne rummer en mængde af kaptajnens breve, som indeholder interessante oplysninger om livet til søs i Aabenraa-søfartens blomstringstid i 1800-tallet Foto: Mikkel Leth Jespersen.

Hvis budskabet ikke allerede var trængt ind hos datteren, gentog Jes Peter Boysen det endnu engang i de tre følgende linjer, som er tilføjet i brevbogens margin: »Overvej nu alt nøje, og beed Heren Vor Frelser om Raad og Bistand i et saadant vigtigt Foretagende, og vælg saa siden selv, thi ieg gientager det neden Engang. Du maa og skal selv raade i denne vigtige Sag.« Brevet blev afsluttet med følgende hilsen: »Lev vel Kiere Grethe. Din Fader Jes Peter Boysen.«

Normalt ville man vel levere et så følsomt budskab mundtligt, men Margrethe må have været borte fra hjemmet, siden Jes Peter Boysen blev nødt til at meddele hende sit svar per brev. Uanset de ydre omstændigheder har situationen efterladt en kilde, der giver et interessant indblik i Jes Peter Boysens stillingtagen til datterens ægteskabsplaner. Derudover giver brevbogen mulighed for at følge et forløb, der begyndte i 1860 og endte i et stejlt opgør mellem Jes Peter Boysen og Christian Hohlmann i januar måned 1866 – få dage før Jes Peter Boysen skrev brevet til sin datter. Konflikten havde både private og forretningsmæssige aspekter og endte efter alt at dømme med at få store konsekvenser for den ene af de to kaptajner. Forløbet af konflikten mellem kaptajnerne giver et indblik i 1800-tallets søfartskultur, som ikke kommer frem i de klassiske analyser af sejlruiter, handelsvarer og skibsbygning eller kvantitative undersøgelser af søfolkenes sociale baggrund mv. I konflikter som denne formuleres de synspunkter og opfattelser, der normalt ikke kommer til udtryk. I en situation, hvor der hersker konsensus om de dispositioner, der foretages, behøver man ikke argumentere og forklare sine synspunkter og handlinger. Derfor giver kilderne fra et sådant konfliktforløb et sjældent perspektiv på den gamle søfartskultur – i brevene formuleres eksplicit udtrykte forventninger til, hvad det ville sige at være *en duelig kaptajn*, og hvordan man skulle varetage *skibets interesse*. I det omfang kaptajnernes tankegang hidtil er blevet beskrevet, er det primært i deres egne erindringer, men de har den store kildemæssige ulempe, at de er skrevet på efterhånd og derfor præget af efterrationaliseringer og glemsel. Brevbogen derimod giver et samtidigt blik ind i Jes Peter Boysens problemer, og hvordan han reagerede på dem.

Jørgen Bruhns kaptajn

Forfatteren til brevbogen og hovedperson i historien er kaptajn Jes Peter Boysen. Han blev født i Dyrhave på sydsiden af Løjt Land den

14. september 1806. Hans fader Eschel Boysen var selv kaptajn, og hans moder, Margrethe (født Holdt), var kaptajnsdatter, ligeledes fra Dyrhave. Det er uvist, hvornår han præcis indledte sin karriere til søs, men han var styrmand på fregatten *Cimber (I)* i årene 1836-37. Året efter blev han kaptajn for det noget mindre skib skonnertbriggen *Comet*. Den 15. september dette år tog han borgerbrev som skipper i Aabenraa. Endelig blev han kaptajn for fregatskibet *Creole* i 1839 og fortsatte som fører af dette skib helt frem til 1849.² Jes Peter Boysen tilhørte den generation af Løjt-kaptajner, der nød godt af de gode tider, som langfartssejladsen på Sydamerika sikrede for Aabenraa-søfarten i 1830'erne og 1840'erne. En stor del af æren for dette erhvervs-eventyr kan tilskrives den driftige og dygtige Jørgen Bruhn (1781-1858), der i løbet af 1830'erne indtog positionen som områdets største reder. På havnen i Aabenraa fik han bygget det ene skib efter det andet, og i Rio de Janeiro blev han kendt som manden bag de smukke, hurtige og driftsikre sejlskibe fra Aabenraa.³

Jes Peter Boysens karriere

År	Funktion	Skib	Type	Drægtighed	Rederi
1836-37	Styrmand	Cimber	Fregat	137 ¹ / ₂ kmcl.	Jørgen Bruhn
1838	Kaptajn	Comet	Skonnertbrig	49 ¹ / ₂ kmcl.	Jørgen Bruhn
1839-1849	Kaptajn	Creole	Fregat	149 kmcl.	Jørgen Bruhn
1849-1851	Kaptajn	Canton	Fregat	155 kmcl.	Jørgen Bruhn
1852-1854	Kaptajn	Orion	Bark	94 kmcl.	Richardt Richelsen
1854-1859	Kaptajn	Cecrops	Fregat	171 ¹ / ₂ kmcl.	Jørgen Bruhn
1860-1864	Kaptajn/ medreder	Java	Bark	154 ¹ / ₂ kmcl.	Chr. Karberg

Creole var en ældre fregat bygget i 1825. Ikke desto mindre havde det været stoltheden i Aabenraas handelsflåde langt op i 1830'erne.⁴ Til trods for at det nu var et aldrende fartøj, var det formentlig ikke uden en vis ærefrygt, at Jes Peter Boysen gik om bord som dets kaptajn i 1839. Ifølge kaptajn Hans Bruhns erindringer kom Jes Peter Boysen til at tjene mange penge med *Creole*. Ti år blev det til, inden han i efteråret 1849 blev kaptajn for et andet af Jørgen Bruhns skibe, nemlig fregatten *Canton*. Det havde ligeledes været et af de største og hurtigste skibe i Aabenraa-flåden, da det løb af stablen i 1838 under navnet *Dan*.⁵ Det var det tredje af Jørgen Bruhns skibe, som Jes Peter Boysen kom til at føre, så det er tydeligt at se, hvorledes hans karriere var knyttet til matado-

rens erhvervsmæssige succes. Hjemme i Dyrhave blev den fine karriere belønnet med et ægteskab med kaptajnsdatteren Christina Maria Matthiessen, som Jes Peter Boysen blev gift med i 1840. Parret fik i alt fire børn; de to døtre Margrethe (1845-1913) og Ellen (1853-1926) og de to sønner Eschel (1848-1921) og Johannes Conrad (1851-1886).⁶

Ved overtagelsen af skibet *Canton* i 1849 påbegyndte Jes Peter Boysen den første af de to brevbøger, der er bevaret fra hans hånd. Heri kopierede han sin forretningsmæssige korrespondance. Den første bog dækker tiden frem til 1856 og den anden tiden derfra og frem til 1875. De er primært ført på dansk, men indeholder også breve på tysk og engelsk. Det første brev i den ældste af bøgerne er skrevet den 14. september 1849 i Falmouth og er skrevet til Jørgen Bruhn. Allerede her får man et godt indtryk af kaptajngerningens to elementer, den forretningsmæssige drift og navigationen:

»I gaar Aften Ankom hertil over Hull i fem Dage, og haver nu i dag modtaget Skibet Canton med alt Tilbehør og som synes at være i en god Tilstand, og fuldstændig Udrustet, og i morgen tidlig agter [jeg] at gaae til Søes og efter Aftale først til Vigo, som vist vil være rigtigst, og skal da i enhver henseende sørge for Skibets Interesse. I øvrigt haver ieg modtaget af Capt. H. Bruhn alle Søkort og Bøger efter samme Taxation, som han haver imodtaget dem efter Capt. Maag, og denne Sum bliver ieg ham Skyldig. Paa omstaaende Side Regning over modtaget Penge. Sluttes med venskabelig Hilsen til Dem og Familie fra deres forbundne Ven og Tiener. Jes Peter Boysen« (14. september 1849).

Begrebet *skibets interesse* går igen i Jes Peter Boysens brevbøger, og det betegner kaptajnens pligt til at varetage den forretningsmæssige drift af skibet til fordel for redere og andre interessenter. Det ville først og fremmest sige kaptajnen selv, da han modtog såkaldt kaplak, hvilket som regel var 5 % af skibets indtjening. Ud over navigeringen af skibet var det således vigtigt, at kaptajnen forstod sig på handel og kunne føre regnskab samtidig med, at han skulle kunne kommunikere med forretningspartnere, hvilket som regel foregik på tysk og engelsk. Når navigationen svigtede, kunne alt andet dog være lige meget. Det oplevede Jes Peter Boysen natten mellem den 30. og 31. januar 1852, da *Canton* totalforliste på et koralrev i det nordlige Stillehav. Da var Jes Peter Boysens karriere som kaptajn tæt på at slutte brat. Det lykkedes at redde hele besætningen, men det var ikke nogen let hjemkomst for den altid så pligtopfyldende Jes Peter Boysen, hvilket fremgår af hans brev til Jørgen Bruhn:

»Det smerter mig, at ieg skulde være saa uheldig nu at forliise Skibet aldeles, efter at det nu var blevet sat i en saa fuldkommen Tilstand, maatte De dog have haft det godt forsikret, dette ville ieg ønske, og at Deres andre Skibe snart maatte indhente den tabte Skade af deres gode Skib Canton« (24. februar 1852).

Ved ankomsten til London den 9. august 1852 erfarede Jes Peter Boysen dog, at Jørgen Bruhn ikke havde haft skibet forsikret, hvilket ikke fik hans situation til at se lysere ud. Et totalforlis var i sig selv en katastrofe for enhver kaptajn. Det var en uskreven regel inden for søfarten, at en kaptajn var den sidste til at forlade den synkende skude, og derfor var chancerne for at overleve små, og hvis man overlevede, mens medlemmer af besætningen døde på skibet, så det ikke godt ud. I denne situation, hvor alle mand havde overlevet forliset, var det formentlig Jes Peter Boysens store bekymring, om han nogensinde ville blive betroet et skib igen. Disse bekymringer hjalp Jørgen Bruhn ham ikke ud af, men gav ham et håb, idet han skrev om forliset, »at det vel med Tiden kunne blive glemmt« (9. august 1852).

Jes Peter Boysen fik da heller ikke overdraget kommandoen over et andet af Jørgen Bruhns skibe ved hjemkomsten. I stedet var han så heldig, at hans gode ven kaptajn Richardt Richelsen (1786-1864), der i sin tid havde anbefalet Jes Peter Boysens borgerskab i Aabenraa, og en kreds af medredere overdrog ham barkskibet *Orion* på 94 kommercelæster (kmcl.). Det var godt 50 kmcl. mindre end *Canton* og derfor et karrieremæssigt tilbageskridt, men udnævnelsen må have været en lettelse for Jes Peter Boysen, som nu kunne fortsætte den ellers forliste karriere. Frem til efteråret 1854 sejlede Jes Peter Boysen for »R. Richelsen og Medredere«, men ved denne tid havde Jørgen Bruhn »glemt« Jes Peter Boysens totalforlis med *Canton*, og i november 1854 var Boysen tilbage i den mægtige Aabenraa-matadors tjeneste. Han fik nu overdraget den 171½ kmcl. store fregat *Cecrops*, som han førte i knap fem år til efter Jørgen Bruhns død i foråret 1858.

I forsommeren 1859 efterlod Jes Peter Boysen *Cecrops* i London og rejste over Hamborg hjem til Dyrrhave. I et senere brev hævder han, at han af rederiet Jørgen Bruhns Sønner nærmest var blevet lovet fregatten *Cimber (II)*, som var Aabenraa-flådens største og alle tiders mest berømte skib. Det blev dog ikke til noget, og i det hele taget synes hans samarbejde med Bruhn-dynastiet nu at ophøre. I stedet kom han til at tilbringe vinteren hjemme på Løjt som arbejdsløs kaptajn. Det huede ham ikke, og da han igen indførte et brev i kopibogen,

fremgår det, at han lå i to forskellige forhandlingsforløb om investeringer i to forskellige skibe, hvoraf det ene gerne skulle bringe ham tilbage på søen inden længe.

Rederiet af *Java*

Resultatet af de forskellige forhandlinger endte med et samarbejde om et skib med Sønderborg-matadoren Christian Karberg (1804-1896). Han kom ud af et af Sønderborgs største rederdynastier, og i 1860 ejede han en betydelig andel af Sønderborgs sejlskibsflåde med seks større sejlskibe på søen.⁷ Samtidig var han købmand, godsejer og engageret i lokalpolitik. Det var hans rederkontor, der skulle stå for skibets korrespondance, hvilket blandt andet ville sige modtagelse af indtjeningen, bogføringen og forsikring.

Det var ved samme tid, at Jes Peter Boysen første gang kom i kontakt med Christian Hohlmann, som var parat til at købe en fjerdedel af skibet til gengæld for at blive førstestyrmand om bord. Han stammede fra Løjt Kloster, hvor han var blevet født den 20. december 1831, og var således 28 år gammel, da han indgik samarbejde med Jes Peter Boysen i foråret 1860. Hvor Christian Hohlmann hidtil havde været beskæftiget, og hvordan han havde tjent sine penge, er uvist, men han var ikke ud af kaptajnsslægt. Hans ældre broder Nis Hohlmann havde dog gjort karriere som kaptajn i sin svigerfader Jacob Bendixens rederi. Han klarede sig rigtig godt og byggede kaptajnsgården Valhalla, hvor han nu levede som rentier.⁸ Det var muligvis Nis Hohlmann, der havde hjulpet den 16 år yngre broder frem inden for søfar-ten. I et senere brev fra Jes Peter Boysen oplyses det, at Christian Hohlmann »er jo intet Sted Borger« (21. september 1865), så hvor han egentlig havde hjemme, er uklart. Hans ønske om at ville deltage i det nye skib må have vakt stor glæde hos Jes Peter Boysen, der gerne ville til søs igen så snart som overhovedet muligt.

Skibet, som Jes Peter Boysen var ude efter, var bygget på spekulation, altså uden forudgående bestilling, og stod nu bilfærdigt (dvs. alt træarbejdet var afsluttet, men der manglede udrustning med sejl, tov, spil, inventar etc.⁹) på Reimers værft i Aabenraa. Det kunne nu købes til en fordelagtig pris, så Jes Peter Boysen havde afsluttet handlen under den forudsætning, at han kunne optage det nødvendige lån i Hamborg. Det var tilsyneladende blevet aftalt, at hver af de tre redere skulle eje en tredjedel af skibet. Han havde selv 11.000 mark, mens

Fotografi af Aabenraa Havn i 1865. Det er således fra den tid, da byens skibsværfter blomstrede. Til venstre i billedet ses Reimers værft, hvor Java var blevet bygget omkring fem år tidligere. Det er det eneste billede, der er overleveret af værftet, som blev Aabenraas fjerde, da det åbnede i 1855-56. Foto: Museum Sønderjylland – Kulturhistorie Aabenraa.

Christian Hohlmann havde 15.000 mark, og han regnede med, at skibet ville komme til at koste i alt 60.000 mark. Som medejende styrmand skulle Christian Hohlmann have de $1\frac{1}{2}$ af Jes Peter Boysens 5 % kaplak. Det lykkedes at skaffe finansieringen, og snart var skibets kommende kaptajn i fuld gang med at bringe det fra bilfærdigt til sejlklart. Den 14. juli 1860 løb skibet af stablen og fik navnet *Java*, men hvor det i første omgang blev hjemmehørende var allerede i samtiden lidt uklart, da man i skibslisterne i *Mercantil-Calenderen* for 1862 har placeret *Java* under Aabenraa, til trods for at Christian Karberg i Sønderborg er angivet som hovedreder. Jes Peter Boysen står som skibets kaptajn.¹⁰ I 1864 var *Java* blevet overført til skibslisten for Sønderborg.¹¹

Efter en forholdsvis besværlig og langsommelig rejse kunne Jes Peter Boysen meddele Christian Karberg *Javas* lykkelige ankomst til Batavia den 27. marts. Skibet havde holdt tæt, sejlede til kaptajnens tilfredshed og alt var vel om bord. Efter en del besvær i havnen gik *Java* videre fra Batavia til Sourabaya, men på denne tur var Christian

Hohlmann blevet meget syg, og Jes Peter Boysen havde besluttet at bringe ham i land i Samarang. Her efterlod man styrmanden på hospitalet, hvor han lå bevidstløs i flere dage, mens *Java* sejlede videre til Sourabaya. Jes Peter Boysen kunne nu berette om »styrmand Hohlmanns Hospitals Regning og Reisen med Dampbaaden til Sourabaya [som kostede] over 100 Gylden, og han er endnu ikke gandske rask, nemlig Fødderne op til Knæene er gandske opsvolen og saa tykke, at han ingen Fodtøj kunne bruge, haaber dog at det vil gaa over uden videre Omkostning« (11. juni 1861). Det er første gang, Jes Peter Boysen omtaler sin styrmand, og man bemærker, at det var omkostningerne ved Christian Hohlmanns sygdom, der bekymrede ham, og ikke styrmandens helbred. Samme ærgrelse findes også i senere breve. Noget egentlig misstemning mellem de to omtaler Jes Peter Boysens dog ikke.

Derefter sejlede *Java* rundt i Fjernøsten frem til forsommeren 1863. Ifølge kaptajnens breve til Christian Karberg i Sønderborg gik det, som det skulle. Skibet vandt et godt ry hos de kinesiske købmænd, der befragtede de europæiske skibe, og det var ikke svært for Jes Peter Boysen at få gode månedsfragter (18. august 1861). På et tidspunkt fortæller han om englændernes diskrimination af danske og tyske skibe, som han forklarede med, at de kinesiske købmænd foretrak skibe fra disse to nationer, da de modsat englænderne behandlede kineserne som mennesker (14. juni 1862). Senere i århundredet fortælles det tilsvarende, at kineserne havde en højere agtelse for tyskerne end andre nationer, da tyskerne generelt behandlede dem venligere og uden vestlig arrogance.¹² I 1860'erne gjaldt det øjensynligt også danskerne.

Java tjente mange penge, men det blev stadig sværere at få gode månedsfragter, da sejlskibene blev udkonkurreret af dampskibe på flere strækninger. Ifølge Jes Peter Boysen kunne damperne sejle en rute tre gange, mens sejlskibene kun nåede en tur. Befragterne øgede hele tiden presset på kaptajnerne for at få dem til at sejle til havne, der ikke var åbne for europæiske skibe ifølge traktaterne. Denne ulovlige sejlads indebar risiko for sanktioner fra britiske og kinesiske myndigheder. I august 1862 begyndte kaptajnen så småt at planlægge hjemrejsen det følgende år (28. august 1862).

I Sønderborg var Christian Karberg øjensynlig ikke begejstret for Jes Peter Boysens planer om at vende hjem i løbet af 1863. Over for sin medreder begrundede kaptajnen sin beslutning med henvisning

til *skibets interesse*. Ud over det forhold, at fragterne blev stadig dårligere, så mente han, at det var på tide for besætningen at vende hjem. De folk, man kunne hyre ude i Shanghai, var både dyre og dårlige, »fra Hongkong kunde man nok have et Mandskab noget billigere, men de løber da bort eller rettere sagt gaar bort, førend at den første Maaned er tilende, og der er intet at udrette med Tvangsmidler imod saadanne Banditter, vel haver vi ingen Bestemmelser, som siger, hvorlænge vi kunne beholde Mandskabet ombord, men nu næsten efter tre Aars forløb, at tvinge dem til at blive ombord længere mod deres Villie, dette kan ieg ikke, og det vilde ei heller være overensstemmende med den Lov, som siger os at handle imod vor Næste, saaledes som vi selv i Lignende Omstændigheder ville ønske at blive behandlet. Mit Mandskab er et udsøgt Mandskab, som næsten alle have Navigation og gode Skolekundskaber, og som nu er duelige nok til at kunde betræde et hvilket som helst Skib i den Egenskab som Styrmand, og som fortiener at forfremmes ...« (24. januar 1863).

Bortset fra de allerede omtalte tilfælde nævnes Christian Hohlmann kun sjældent i Jes Peter Boysens breve, men så pludselig i sit sidste brev hjem inden afrejsen mod Europa meddeler kaptajnen, »Styrmand Hohlmann kan ieg siden anbefale som Fører af Java for Fremtiden«. Jes Peter Boysen havde øjensynlig selv tænkt sig at gå i land efter ankomsten til Europa. Han bad Christian Karberg sende et brev om hans holdning til dette spørgsmål, som kaptajnen ville modtage straks ved ankomsten til London (8. april 1863). Det var således Jes Peter Boysen selv, der banede vejen for, at Christian Hohlmann kunne overtage kommandoen over *Java*.

Kaptajn Hohlmann

Jes Peter Boysens indstilling af Christian Hohlmann blev efter alt at dømme godkendt af Christian Karberg, og efter ankomsten til London overtog styrmanden *Java*. Og nu skete der noget mærkværdigt, for knap var overdragelsen sket, før Jes Peter Boysen lod Karberg vide, at han og Hohlmann ikke havde haft et godt forhold under deres treårige rejse til Østen:

»Forholdet mellem mig og Hohlmann har (mellem os sagt) heele tiden langtfra ikke været saaledes, som det burde have været, men dette har slet ikke noget at gøre med Hohlmanns Charakter eller Duelighed som Skibsfører, men ieg henholder mig bestemt til, hvad ieg

førhen haver skrevet dem til om ham, og tvivler ieg slet ikke paa, at nu da alt Ansvar vil komme til at hvile paa ham, at han vil blive en meget opmærksom, forsigtig og duelig Skibsfører, men det er vist nok af denne Aarsag, at Hohlmann af egen frie Villie har tilbudt mig, at han nok vilde overtage min heele Andeel, nu her i London har ieg sagt ham, at ieg nok vilde overlade ham det halve af min Andeel, og paa Betingelser, som ieg tror, vi nok ville blive enige om, og hvis dette skulde komme til Afgørelse, haaber ieg ikke, at De vil have noget derimod. Ingen af os to reiser Hiem førend at en anden Befragtning er afsluttet, heele Mandskabet er afbetalt og de sidste reiser Hiem herfra i dag ...« (2. september 1863).

Disse informationer ville Christian Karberg formentlig gerne have haft, inden Java var blevet overdraget til den nye kaptajn, og det forekommer derfor uforståeligt, at Jes Peter Boysen først nu fortalte sin medreder om problemerne. Der findes dog ingen spor af bebrejdelse fra Karberg i kilderne, og man fortsatte som planlagt. Derudover solgte Jes Peter Boysen halvdelen af sin tredjedel i Java til Christian Hohlmann, således at den nye kaptajn nu ejede halvdelen af skibet, mens den gamle kaptajn sad tilbage med en sjettedel. Prisen for den handlede sjettedel var 10.000 mark, så skibet blev fortsat anset for at være de 60.000 mark værd, som det i sin tid var blevet købt for (7. september 1863). Christian Karberg fungerede også som pengeinstitut for sine kaptajner, så det var hos ham, at Christian Hohlmanns penge skulle overføres til Jes Peter Boysen konto. Da handlen var gået i orden, sluttede Jes Peter Boysen en fragt til Fjernøsten og rejste derefter hjem til Løjt. Han ville blive fulgt af Christian Hohlmann, hvis der nåede at ankomme en ny styrmand fra Aabenraa, da hans tilstedeværelse i London i så tilfælde ikke ville være påkrævet. Den nybygte kaptajn nåede dog tilsyneladende ikke hjem, før Java atter afsejlede mod Østen (23. september 1863).

Hjemme i det dansk-tyske grænseområde trak det op til krig, og i januar 1864 skrev Jes Peter Boysen til Christian Hohlmann, som var på vej mod Shanghai. Den unge kaptajn havde ikke ladet høre fra sig, siden afsejlingen fra London i oktober året forinden. Jes Peter Boysens primære ærinde var at informere om den krig, der var under optræk, og som kunne få alvorlige følger for den danske skibsfart i Kina. Han fortalte, at det ikke så godt ud, da kongen pludselig var død, hvorefter de tyske forbundstropper havde besat Holsten. Nu truede de Danmark med krig. Hvis det skulle blive tilfældet, mente Jes Peter

Den 21. april 1864 betalte Christian Hohlmann told af en ladning varer i Shanghai, som skulle sejles til Foochow. Listen over varerne var skrevet på engelsk og fortæller, at der var tale om en meget blandet last, der blandt andet bestod af olie, silke og te. Kvitteringen for den betalte told var derimod på kinesisk og blev efterfølgende afleveret på byens danske konsulat, i hvis arkiv den er bevaret på Rigsarkivet. Den er et vidnesbyrd om, hvor fremmedartet en verden, kaptajnerne skulle agere i. Trods deres gode sprogkundskaber kunne de vel næppe læse, hvad der stod på en kvittering som denne. Foto: Mikkell Leth Jespersen.

Boysen, at det kunne blive et problem for »det danske Flag« i Kina, at skibene ville blive opbragt af preussiske orlogsskibe i området, da Danmark ikke havde orlogsskibe derude til at beskytte flaget. Han kunne dog ikke give Hohlmann nogen forholdsregler, men rådede kaptajnen til at handle efter bedste overbevisning og til at rådføre sig med Christian Karberg. Brevet afsluttes med en nytårshilsen fra kaptajnens »oprigtige« ven (7. januar 1864). Kun en gang nævnes krigen atter i brevene, nemlig i august 1864, hvor Christian Hohlmann ifølge sin broder havde været bekymret for opbringelse af den preussiske korvet *Gazelle*, men den blev ikke noget problem for *Java* (23. august 1864). Krigsskibet tog i stedet to andre af Christian Karbergs skibe, nemlig skonnerterne *Chin Chin* og *Falk*.¹³

Først i maj måned fik Jes Peter Boysen svar fra Christian Hohlmann, som han en uge senere refererede i et brev til Christian Karberg. *Java* havde haft en temmelig hård rejse, men alt var vel om bord bortset fra, at »... Drengen Hans Schmidt var falden overbord fra Formærseraaen, en stor Sorg for hans Moder, da han var hendes eneste Barn, hendes Mand blev for nogle Aar siden knust af en Styrtsøe ombord i Briggen Sidon paa Reisen om Cap de Horn.« Det var ofte drengene, der blev sendt op i masterne, og det forekom derfor med jævne mellemrum, at en skibsdreng døde på sin første langtur. Ulykken afspejlede de barske realiteter i den gamle søfartskultur.¹⁴ Brevet afsluttede Jes Peter Boysen med følgende bøn: »fremdeles ønsker ieg gjerne saasart som det skulle kunne lade sig gjøre, at have mine Aftegninger eller Billeder af Java tilsendte«. Der var muligvis tale om nogle af de endnu bevarede portrætter af skibet, som Christian Karberg tilsyneladende havde ladet fremstille til sin kaptajn (25. maj 1864).

Herefter var det gennemgående emne for korrespondancen problemer med Christian Hohlmans udførelse af kaptajnsgeringen. Det begyndte i august måned, hvor Jes Peter Boysen måtte en tur ind forbi broderen Nis Hohlmann for at høre nyt. Karberg burde ellers være blevet orienteret om skibets sejlads og forretninger af kaptajnen selv, mente Jes Peter Boysen, »og at han ikke ved Ankomsten, Afseilingen, Fragtslutninger osv. skriver Dem til og sender dem Afregningen, det vil jo nu være nødvendig for Dem, at give ham en Paa-mindelse om denne hans Pligtopfyldelse, skulle de imidlertid faa Brev fra ham eller hører noget videre om Java, beder ieg dem at meddele mig samme« (23. august 1864). Det grundlæggende problem på

dette tidspunkt var Christian Hohlmanns manglende meddelsomhed, da de to hjemmeværende medredere naturligvis havde en stor interesse i at høre, hvordan det gik med det skib, som de havde investeret mange penge i. At Jes Peter Boysen skulle gå til kaptajnens broder for at høre nyt, var helt utilstedeligt.

Det blev ikke bedre i resten af 1864. I november var det fortsat Nis Hohlmann, der var bedst orienteret om *Javas* sejlads, og Jes Peter Boysen beklagede sig til Karberg: »Det er nu en meget lang Tiid siden, ieg haver hørt noget fra Capt. Chr. Hohlmann eller fra Skibet Java, men sandsynlig har De jo vist heller ikke havt noget Brev«. Sidste nyt om *Java* havde Jes Peter Boysen fra et brev, som kaptajnen havde skrevet til sin broder Nis Hohlmann af den 25. juli. Af dette brev fremgik det, at Christian Hohlmann havde afsluttet en fragt til 3.100 \$ med en kineser i Foochow. Jes Peter Boysen mente, at det var en meget ringe fragt, men dog bedre end at ligge stille. Han vidste heller intet om antallet af liggedage eller betalingen, da »stor Forsigtighed er derhos nødvendig, thi finder Chineserne, at de have med en Mand at gjøre, som de letteligen kunne bedrage, da skammer sig de heller ikke ved at gjøre det« (29. november 1864). I december måned havde Karberg modtaget et »Charterparty« (en fragtkontrakt) for ovennævnte aftale, men heller ikke han havde fået brev fra Christian Hohlmann, og nu fik Jes Peter Boysens frustrationer frit løb:

»... hvad der kan være Aarsag til en saadan Handlemaade af ham, kan ieg slet ikke begribe, da han ikke kan være uvidende om hans Pligts Opfyldelse i denne Retning, thi medens han foer med mig som Styrmand fik han bestandigen paa enhver Plads alle Skibsregninger til Afkopiering og fik at vide, hvilke af samme ved Afseilingen fra Enhver Plads var at hiemsende til Regenskabsføreren, dog en Art Lethed eller Lige gyldighed kunde ieg jo ogsaa nok denne Gang bemærke fra ham, men ieg troede fast, at naar han fik selv Comandoen, at dette nok skulle ændre sig, da han ellers er retskaffen nok i hans Handlemaade, og har ogsaa Kundskaber nok, naar han blot vilde bruge denne rigtigheden, og nærværende Charterparty viser jo tydeligen nok denne Lethed og Lige gyldighed, som beherske ham, thi i dette er der slet ingen Sikkerhed for Fragtbetalingen, da Java sandsynlig vil blive sendt fra Cheefoo til Foochow i Ballast, saa vi jo let kunne tabe heele Fragten, dog ville vi haabe det bedste, da der ogsaa gives mange Chineserer, som ikke tænker paa at bedrage ...« (december 1864).

Vedlagt brevet var en skrivelse til Karbergs regnskabsfører hr. Iver-

Signeret og dateret skibsportræt af barken Java i havsnød. Det er malet af den anerkendte britiske skibsportrætmaler Frederik Tudgay (1841-1921) i 1863. Det er et såkaldt situationsbillede, der skal vise skibet i en konkret situation, som det har befundet sig i. Billedet er af høj kunstnerisk kvalitet og viser et væld af detaljer i forbindelse med besætningens bestræbelser på at redde skibet. Foto: Museum Sønderjylland – Kulturhistorie Aabenraa.

sen. I dette brev uddybede Jes Peter Boysen, hvorledes forholdet mellem ham og Christian Hohlmann havde været i de tre år, de havde sejlet sammen:

»Fra H: hører jo ikke noget, og dette er ret slemt og ikke at forstaa, der er dog et besynderligt Menneske, og du kunne troe kiere Iversen, at ieg har havt et svært Liv i Omgangsmaaden med denne Mand i de 3 Aar, vi farede tilsammen, da han var meget Lunefuld og fandt sig meget let fornærmet, mange Gang kunde ieg slet ikke udgrunde Aarsagen til denne hans Vrede imod mig, da han til saadanne Tider slet ikke vilde tale med mig eller sige mig Aarsagen, et ganske besynderligt Menneske, men ethvert Menneske have jo sine feil, og er Hohlmann i øvrigt intet slet Menneske, saa ieg havde ingen Grund til at kunne misrecommendere ham, men ieg troede derimod fast, at naar han selv fik Commandoen med den halve del i Skibet, at han vilde

have bleven en meget opmærksom og duelig Mand, men ieg frygter nu for at Lige gyldigheden og Uefterretligheden hos ham, snarere har tiltaget, og at han slet ikke føre noget ordentligt Regnskab, dog maa-ske det endnu kunne forandre sig til det bedre, og som ieg dog endnu ville haabe.«

Når man læser dette brev, bliver forundringen over, at Jes Peter Boysen ikke advarede Christian Karberg mod at indsætte den vanskelige styrmand som kaptajn, men tværtimod anbefalede ham, større. De to var jo tydeligvis ikke enige om, hvordan skibet skulle føres, og det lader til, at der flere gange har været åben uvilje mellem dem. I det nye år hørte Jes Peter Boysen og Christian Karberg fortsat ikke fra *Java*, men den 23. januar kunne Boysen meddele Karberg, at han havde haft besøg af Nis Hohlmann, der havde modtaget et brev fra sin yngre broder dateret den 17. november. Jes Peter Boysen havde læst brevet, hvori Christian Hohlmann beklagede sig over, at han ikke havde hørt mere fra Karberg. Ifølge Jes Peter Boysen var det dog ikke en rimelig grund til kaptajnens ligegyldige fremgangsmåde. Ellers var alt angiveligt vel om bord, selvom det var dårlige tider for fragtsejladsen (23. januar 1865).

Styrmand Andresen tager over

Ifølge det næste brev til Christian Karberg dateret den 21. januar (hvilket formentlig skal være 21. februar for at brevet passer ind i brevbogens kronologi) var situationen den samme, og Jes Peter Boysen mente, at det snart var nødvendigt »at gribe til andre Udveie«. Familien havde heller ikke hørt fra Christian Hohlmann, men nu verserede det rygte, at han havde overladt *Java* til skibets styrmand, Jes Andresen, og at kaptajnen selv var på vej hjem til Aabenraa. Da ingen havde hørt fra Hohlmann, kom rygtet naturligvis ikke fra ham, men fra Jes Andresen og en kaptajn Backmann, der havde været sammen med Hohlmann i Kina.

Endelig den 24. marts 1865 fremgår det, at Jes Peter Boysen har modtaget et brev, som kort tid forinden var ankommet til Christian Karberg fra Christian Hohlmann. Det indeholdt ingen undskyldning for kaptajnens ligegyldighed med hensyn til at rapportere hjem om *Java*. Derudover fremgår det, at der var blevet brugt mange penge, som Hohlmann ikke havde gjort rede for; »[jeg] haaber dog nu, da Hohlmann nu kommer hiem, at alt dette vil komme i Orden og faa

sin Rigtighed«, skrev Jes Peter Boysen. Dernæst fulgte hans positive vurdering af den ændring, der var sket på kaptajnsposten, da han havde et godt indtryk af Jes Andresen:

»i øvrigt troer ieg ikke, vi vil komme til at fortryde den Forandring, som er skeet med Skibsføreren af Java, denne Jes Andresen, [der] hører Hiemme her i Løit, har Ord for at være en duelig og retskaffen Mand, har faret fra Dreng af i Agent [Jørgen] Bruhns Employ [tjeneste], blev meget ung Capt. og stod en Tiid meget høit anskreven hos dette Contor, men faldt senere hen i Unaade og blev afskediget, senere gik han nu ud som Styrmand med det store Skib Cimber[s] første Reise, og blev igien afskediget fra samme paa Vestkysten, men ieg var selv denne Gang samtlig med dette Skib i Sanfrancisco og troer, at Skylden var mere paa Captains Side, siden denne Tiid har han været uden Employ, indtil han besluttede at gaa Employsøgende ud til China med Capt. Nissen forrige Aar, og ieg haaber, at denne Mand vil varetage Skibets Interesse.«

Skudsmålet indeholder en interessant beretning om en Aabenraa-kaptajns op- og nedture, samtidig med at Jes Peter Boysen endnu engang bruger begrebet varetagelse af *skibets interesse* som et kriterium for at være en god kaptajn. At han anså den nye kaptajn for en forbedring, var ikke ensbetydende med, at han var tilfreds med måden, hvorpå Christian Hohlmann havde foretaget skiftet. Det skriver han til Karberg i april, hvor man dagligt ventede kaptajnen hjemme igen: »Men at Hohlmann uden nogen foregaaende Forespørgsel saaledes have quitert Java og overladt samme til en anden Mand, som man dog ikke ret ved, hvor megen Tiltro man kan have til, dette er jo heller ikke i sin Orden, og har i det mindste ikke mit Bifald, og hvorledes maa han skulde være kommen overens med Mandskabet, thi disse pleier jo ved saadanne Leiligheder at opstaa på Benene og fordre en overdreven høy Løn.« Jes Peter Boysen vidste dog intet, men ærgrede sig endnu en gang over at have overdraget *Java* til en mand, der viste sig så ligeglad og umeddelsom som Christian Hohlmann, hvis handlinger burde få konsekvenser: »thi en saadan Opførsel fortjener sandeligen en stor Dadel.« (15. april 1865).

Den 1. maj havde Jes Peter Boysen haft et kort besøg af Christian Hohlmann, som få dage forinden var ankommet til Løjt. Kaptajnen havde sagt, at han ville til Sønderborg for at aflægge regnskab, hvilket Jes Peter Boysen gerne ville kende resultatet af, for at han kunne opgøre sit økonomiske mellemværende med ham. Den 10. maj forelå

der endnu intet regnskab fra Hohlmann, men Jes Peter Boysen ville dog heller ikke involveres i dette forhold: »ei heller ønsker jeg at have noget med hans Regnskab at bestille, da ieg har fuldkomment nok indstrueret ham i denne Retning, imedens han foer med mig, og ieg haabede og troede, at min Umage ikke skulde have været spildt«. Jes Peter Boysens umage havde efter alt at dømme været spildt, og forbruget om bord på *Java* var ikke til at gennemskue ud fra de oplysninger, Hohlmann fremlagde.

Den 10. juni kunne Jes Peter Boysen meddele Iversen følgende: »Chr. Hohlmann var for et par Dage siden hos mig med sit Regnskab, men samme er endnu i selvsamme Tilstand, som dengang han var i Sønderborg sidst, ieg kan og vil ikke have noget dermed at gjøre, og det er sandelig heller ikke nogen let Opgave at omdanne et saadant Regnskab til et nogenlunde rigtigt og forstaaeligt, men ieg ville hermed bede Dem kiere Iversen, at De ville have den Godhed at hielpe ham til Rette dermed«. Et par af regnskabets uklarheder havde Christian Hohlmann kunnet forklare Jes Peter Boysen, »og saaledes vil meget opklare sig, naar Hohlmann selv er til stede ved Ordningen af Regnskabet, thi at Hohlmann har villet narre os, eller at han har villet forfordele sig selv en Nemst \$ [ville stikke en ekstra dollar til sig], dette maae vi ikke troe om ham, men derimod at Lodser, Dampbaadsfører, Skibshandlerer osv. har havt den bedste Fordel af *Java* siden ieg forlod samme, dette er soleklart, og værst for H: selv, da han har den største part Part, ieg troer, vi kan være glad ved, at han er kommen hiem.« (10. juni 1865).

Mens Christian Hohlmann ikke nød nogen stor respekt hos Jes Peter Boysen, så var Jes Andresens stjerne stigende: »Ieg taledede forleden Dag med Capt. Chrestensen, som nyeligen er hjemkommet med Barkskibet Congo, og som var Matros med Andresen i den Tid, han var fører af Skibet Cherusker, han roste ham i alle Henseender, og enhver som kender ham hersteds giver ham samme Lag, at han faldt i Unaade hos Agent Bruhn og blev afskediget, har vel ikke saa meget at betyde, da min egen Svigerfader tillige med flere andre som i sin Tiid foer for dette Contor have havt samme Skiebne, saa ieg haaber, at vi vil finde os tilfreds med denne Mands Handlemaade« (1. maj 1865). Jes Peter Boysen følte sig vist heller ikke selv helt retfærdigt behandlet af Jørgen Bruhn i forbindelse med Cantons forlis, så han vidste, hvad han talte om. Snart begyndte brevene fra kaptajn Jes Andresen at komme med jævne mellemrum indeholdende orienteringer om *Javas* sejlads.

Usædvanligt stort skibsportræt af Java uden angivelse af kunstner og tidspunkt for dets tilblivelse. Det må dog være malet senest i 1864, da det endnu fører Dannebrog. Sammenholder man det forhold med, at skibsportrættet har været i Rasmussen-familiens eje – kaptajn Jens Rasmussen var Jes Peter Boysens svigersøn – synes det overvejende sandsynligt, at dette billede har været i Jes Peter Boysens eje. Det ser ud til, at skibet er på vej igennem Den Engelske Kanal med Dovers hvide skrænter i baggrunden. Foto: Museum Sønderjylland – Kulturhistorie Aabenraa.

I slutningen af juni kunne Jes Peter Boysen meddele Christian Karberg, at han havde haft Christian Hohlmanns regnskabsbog hos sig og kunne identificere to hovedproblemer. Det ene var, at kaptajnens egne udgifter til dels var blandet med skibets udgifter. Det andet var, at han »ikke har ofret meget paa Skibets vedligeholdelse«, til trods for at han havde brugt mange penge (26. juni 1865). I september, hvor regnskabet endnu ikke er blevet afsluttet, fortæller Jes Peter Boysen om et yderligere problem med regnskabsførelsen: »fra de to første Reiser fra Shanghai findes der slet ingen Bilagsregninger«. Kaptajnen kunne simpelthen ikke dokumentere, hvad han havde brugt skibets penge på (19. september 1865). På grund af problemerne med regnskabet kunne Jes Peter Boysen i december fortælle, at han endnu ikke var klar over, hvad han havde tjent på Java i de 2¼ år, der var gået, siden han afleverede skibet til Hohlmann (6. december 1865).

Ved årsskiftet 1865/66 gjorde Jes Peter Boysen status over *Javas* situation, og den så angiveligt ikke god ud. For det første havde Jes Andersen kun fået en mindre fragt i efteråret, og skibet lå nu stille. For det andet havde skibet haft »frygtelig store Regninger«, men kaptajnen lovede, at de ikke ville blive så store fremover. Det tvivlede Jes Peter Boysen på, og han forventede ikke noget overskud af *Java* i fremtiden: »at skibets Garnering [den indre beklædning af lastrummet] skulle allerede være raaden, er jo meget slemt, dog troer ieg gerne, at det virkelig forholder sig saaledes, thi naar Ballasten ikke engang imellem er bleven skiftet og Garneringen reengiord og udtøret derunder, saa kan det i Sandhed ikke være anderledes, men der var intet Tegn til, at Garneringen havde lidt det allermindste af Ballasten, da ieg forlod Skibet i London, da der under min førelse af Skibet, blev sørget for sammes Conservation i alle Maader, og ieg kalder det en frygtelig Ligegyldighed, at der ikke er bleven bedre sørget for dette gode Skib, med Mandskab ombord og Tiid og Lejlighed har der været nok dertil« (23. december 1865). Det var således ikke blot regnskaberne, der ikke var blevet passet ordentligt, mens Christian Hohlmann havde været kaptajn for *Java*, det var selve skibet tilsyneladende heller ikke. Af et senere brev fremgår det, at Jes Peter Boysen nu tilbød Christian Karberg sin sjattedel i skibet. Dette tilbud blev dog afslået (9. januar 1866).

Det endelige opgør

Den 8. januar 1866 kom Christian Hohlmann på besøg i Dyrhave hos Jes Peter Boysen, som dagen efter rapporterede indholdet af deres samtale til Christian Karberg. Den gamle kaptajn havde uden omsvøb meddelt Hohlmann, at han ikke skulle gå i den tro nogensinde igen at betræde *Java* som skibets fører. Efter den store ligegyldighed han havde udvist på den seneste rejse, kunne hans to medredere ikke tillade, at han fortsatte. Hohlmann havde medgivet, at han havde forset sig, men han mente dog ikke, at han havde handlet så slet, at han som ejer af halvdelen af skibet måtte renoncere på kaptajnsværdigheden. Ville de fastholde standpunktet, kunne de sælge ham hele *Java*, da hans søskende formentlig ville hjælpe ham. Jes Peter Boysen vidste, at en broder (formentlig tidligere omtalte Nis Hohlmann) og to søstre var formuende og ville være i stand til at hjælpe ham, hvis de holdt ord. Skulle det blive alvor, tvivlede han dog på, at de ville stå ved deres løfte, da de alle vidste, at Christian Hohlmann

var en uduelig skibsfører, der ikke kunne føre et ordentligt regnskab, og som ikke omgikkes skibets penge med sparsomhed. Som modtræk havde en kaptajn Kjølsøth tilbudt at købe Christian Hohlmanns halvdel, for at man uden videre kunne indsætte en ny fører, men Hohlmann ville kun sælge en kvart andel og det til en temmelig høj pris. En sådan handel ville ikke ændre forholdene for *Java*, så det ville Kjølsøth ikke inklade sig på. Jes Peter Boysen foreslog, at dersom fragtmarkedet fortsat var dårligt, når *Java* ankom til Kinakysten, så skulle de have det hjem til Aabenraa, men denne beslutning overlod han til Christian Karberg (8. januar 1866).

Mødet mellem Jes Peter Boysen og Christian Hohlmann havde tydeligvis ikke været nogen venskabelig sammenkomst, men en direkte konfrontation, som først og fremmest var præget af de frustrationer, der havde hobet sig op hos den gamle kaptajn i de forgangne måneder. De to kan næppe være skiltes som venner, og mødet var endt uden en afklaring af, hvordan *Java* skulle ejes og føres i fremtiden.

Omtrent samme dag, hvor det skæbnesvangre møde fandt sted, sendte Margrethe Boysen et brev til sin fader Jes Peter Boysen. Brevet er ikke bevaret, men hensigten var – som det fremgik af det indledningsvist citerede svarbrev – at få faderens velsignelse til at gifte sig med Christian Hohlmann! Brevet nåede frem den 13. januar, og Jes Peter Boysen må være blevet temmelig oprevet over dets indhold. Man må forestille sig, at han på den ene side var helt sikker på, at han ikke ønskede at få Christian Hohlmann som svigersøn, men på den anden side ønskede han vel heller ikke at gøre sin datter ked af det. Det sidste hensyn måtte dog vige for det første – samtidig var han tydeligvis overbevist om, at Hohlmann på lang sigt ikke ville være god for hende.

For Jes Peter Boysen synes konflikten med Christian Hohlmann dog aldrig at have været personlig. Det fremgår tydeligt af brevøgerne, at Jes Peter Boysen ikke havde noget at udsætte på Christian Hohlmanns person eller karakter – hvilket han også skriver til Margrethe. Han havde ikke alene anbefalet ham som kaptajn for *Java*, men han skriver også, at Hohlmann var retskaffen og havde kundskaber. Der, hvor den gamle og den unge kaptajn adskilte sig, var med hensyn til deres udførelse af kaptajnsrollen. Jes Peter Boysen var alvorlig, pligtopfyldende og meddelsom – i brevøgerne kan man se, at informationerne flød i en lind strøm hjem til hans forskellige redere. Han var stolt af sine skibe, som han passede og plejede, så godt han kunne. Christian Hohlmann tog mere let på tingene. Det største

Gammelt fotografi af Jes Peter Boysens stråttækte kaptajnsgård i Dyrhave. Vender fotografen sig 180 grader om, har han en af de bedste udsigter over Aabenraa Fjord. Den kan den gamle kaptajns efterkommere, der endnu bebor gården, nu nyde. Foto: Privat.

problem var ifølge Jes Peter Boysen, at Christian Hohlmann ikke orienterede sine medredere om skibets sejlads og forretninger. Dertil kom andre svigt, der fremstår mindst lige så alvorlige. Det drejede sig om et for stort pengeforbrug fra skibets kasse, utilstrækkelig regnskabsføring og mangelfuld vedligeholdelse af skibet. For at bruge Jes Peter Boysens terminologi, så forstod Christian Hohlmann ikke at varetage skibets interesse, og derfor var han *ingen duelig skibsfører*.

Jes Peter Boysens problem med Christian Hohlmann var således af forretningsmæssig karakter, og derfor handler brevet til Margrethe også om, hvorledes den unge mand ville få vanskeligt ved at forsørge familien, når han ikke længere kunne få hyre som kaptajn. Det var de barske, men uomgængelige realiteter, som Jes Peter Boysen her stillede op for sin datter. Det er ikke sikkert, at hun kendte til problemerne med *Java*, så måske troede hun, at hun havde gjort et godt parti – Christian Hohlmann var jo ikke bare kaptajn, men også medreder for det store sejlskib og faderens kompagnon.

Forlovelsen mellem de to blev efter alt at dømme ikke til noget!

Jes Peter Boysens initialer på gavlen af hans gamle kaptajnsgård. De viser, at han byggede om på gården i anden halvdel af 1860'erne. Måske var det ligefrem ham, der opførte den endnu stående bygning. Foto: Mikkel Leth Jespersen.

Eftertiden

Allerede i foråret 1866 lykkedes det Jes Peter Boysen at sælge sin sjettedel i *Java* til Christian Karbergs forretningsfører hr. Iversen i Sønderborg for 5.000 mark. (17. april 1866). På seks år var skibets værdi således faldet fra 60.000 til 30.000 mark. Under den tysk-franske krig blev *Java* oplagt i Hongkong og kondemneret i 1871.

Jes Peter Boysens svindende interesse for *Java* hang ikke blot sammen med forholdet til Christian Hohlmann, men var også influeret af, at han i 1865 havde investeret sine sparepenge i et andet skib. Det var skibet *Therese*, som hans svoger Hans Matthiessen (Stentoft) fik bygget på Paulsens værft i Aabenraa, og som løb af stablen omkring 1. september. Investeringen i det nye skib blev omtalt i korrespondancen med Karberg, fordi den forudsatte, at Jes Peter Boysen hævede nogle penge, han havde stående hos Karberg. En del skulle betales, når skibet løb i vandet, og den sidste termin skulle falde, når skibet forlod byen (1. maj 1865). Senere fortælles det, at udbetalingen af pengene senest skulle ske den 8. september, da skibet til den tid skulle være løbet af stabelen (28. august 1865). Der er ingen korrespondance vedrørende driften af *Therese* i Jes Peter Boysens brevbog, så mon ikke han overlod ansvaret til Hans Matthiessen og nød sit otium i Dyrhave. Den 3. marts 1865 havde han indleveret sit borgerbrev og sit skibscertifikat i Aabenraa, så hans tid som kaptajn var ovre. I 1873 blev han enkemand, men selv levede han frem til 1891 og nåede således at opleve Aabenraa-søfartens afvikling, efterhånden som træskibsværfterne lukkede, og de sidste sejskibe blev afhændet i anden halvdel af 1880'erne.

Hvordan det gik Christian Hohlmann, efter at forlovelsen med Margrethe Boysen gik i vasken, er uvist. Han optræder ikke som kap-

tajn for flere Aabenraa-skibe og er hverken at finde i kirkebøgerne for Løjt eller Aabenraa, så han forlod formentlig området, og sporene er visket bort. Jes Andresen fortsatte som kaptajn for *Java* i de efterfølgende år.

Margrethe blev derimod boende på Løjt, og i 1874 blev hun gift med sin fætter Claus Clausen. Ham omtalte Jes Peter Boysen også i sin brevbog i forbindelse med, at han anbefalede ham for Christian Karberg i 1865: »Skulle du i løbet af Vinteren mangle en Styrmand, saa kan ieg anbefale Dem min Sødster Søn Claus Clausen, han var Andenstyrmand [på] sidste Reise med Helvetien, [med] min Broder [som kaptajn], og var igjen forgiort som Oberstyrmand med samme Skib, men da Skibet imidlertid blev solgt i Hamborg, saa er han for Øieblikket uden Employ, vil du have den Godhed at have ham i Erindring, han er en meget ret og duelig Mand og fortienner at forfremmes.« (23. december 1865). Inden Christian Karberg nåede at reagere på anbefalingen, fik Claus Clausen dog hyre på Hans Matthiessens skib, opkaldt *Boy Bendixen* efter rederens svigerfader, som igennem mange år havde været en dygtig og respekteret kaptajn i Aabenraa (17. april 1866). Parret slog sig ned i Skarrev på Løjt Land, hvor Margrethe boede med deres fire børn, mens Claus Clausen sejlede på verdenshavene. Han blev blandt andet kaptajn om bord på barken *Concordia*, som var det sidste store sejlskib, der blev bygget i Aabenraa. Det oplyses, at han døde i nærheden af Skt. Helena på en rejse fra Sidney til Hamborg. Margrethe levede frem til 1913.¹⁵

Den yngre søster Ellen blev for øvrigt gift med kaptajn Jens Rasmussen (1847-1929), som i en årrække førte Aabenraa-skibet *Sampan* på Kinakysten.¹⁶ I det sidste brev i kopibogen fortæller Jes Boysen, hvordan det unge par fik hans velsignelse til at blive forlovet. Og da nogen havde tænkt ilde om deres færd i forbindelse med forlovelsen, forsvarede han dem. Beskrivelsen står således i stærk kontrast til afvisningen af Christian Hohlmann knap et årti tidligere. Samtidig giver den et stemningsfuldt indtryk af, hvordan sådanne store beslutninger blev taget, mens skibet lå sejlklart på fjorden, parat til at adskille de nyforlovede i årevis. Blev skibet af en eller anden grund liggende en ekstra nat, kunne de nyforlovede få endnu en dyrebar tid sammen, som måske blev den sidste:

»Da Ellen blev forlovet med Jens laae Skibet ganske seilfærdig paa Rheden, endskiøndt Jens ofte var kommen i mit Huus for Bekjendtskabs Skyld med mine Sønner, varer [kendte] ieg ikke hans Hensigt,

det var mig en Overraskelse, da Ellen om Aftenen tilledte mig om-trendt saaledes: Father ieg har noget at sige dig, Jens Rasmussen har friet til mig, og ieg maa endnu i aften til Apenrade for at give ham mit Ja, hvis du ellers ikke har noget derimod, ieg svarede derpaa, at dette var mig kiert, og bad [hende] at hilse Jens, og hvis det var muligt, ieg gjerne ønskede at tale med ham før Afseilingen, Skibet skulle seile næste dags Morgen, for Vinden havde vært god, af denne Aarsag kom Jens og Ellen denne Nat igennem Skoven op til vort Haus og begiert [bad om faderens velsignelse], saa det tilkommer mig at forsvare en sådan Gjerning. Tidlig om Morgenen seiledt mine Dreng ham til Skibet, og da samme ikke kom til at seile denne Dag, hentede de ham igen her og om Aftenen, hvor de da igien om [?] kiørte til Kierkebye i vores Vogn, ved saadanne natlige Vandringer kan der efter min Mening ikke være noget usømmeligt eller uanstændigt, lad Verden nu kun sige derom, hvad den ville, denne dømmende Dadel eller Bifald bekymre ieg mig slet ikke noget om« (5. februar 1875).

KILDER OG LITTERATUR

Utrykt kildemateriale:

Skibslistre 1829-1843 og 1846-1847, Aabenraa Købstad, pk.nr. 165E, Landsarkivet for Sønderjylland.

Kaptajn Jes Peter Boysens kopibøger, Søfartssamlingen, pk.nr. 1, Landsarkivet for Sønderjylland.

Litteratur og trykte kilder:

Becker, Bert: *Michael Jebsen 1835-1899. Reeder und Politiker*, Kiel 2012.

Holdt, Jes M.: *Gårde og Slægter i Løjt sogn*, Aabenraa 1982.

Holm-Petersen, F.: *Under sejl i fjernøstlige farvande*, Nordstedt 1975.

Japsen, Gottlieb: *Den nationale udvikling i Åbenra 1800-1850*, Tønder 1961.

Jespersen, Mikkel Leth og Stefanie Robl Matzen (red.): *Sønderjyder fortæller SØFARTSHISTORIER i anledning af Aabenraa Museums 125-års jubilæum*, Aabenraa 2012.

Knuudsen, Niels: *Sønderborg Skipperlaug 1571-1971*, Sønderborg 1970.

Larsen, Rolf: »Fregatskibet »Creole« af Aabenraa (1825-1850)«, i: *Søfart selvfølgelig! Festskrift i anledning af Aabenraa Museums 125-års jubilæum*, Aabenraa 2012.

Manden der red på en delfin. Kaptajn Hans Bruhns erindringer, Karen Harder Lildholdt og Claus Lildholdt (udg.), Aabenraa 2008.

Mercantil-Calender for det danske Monarchie for 1862 udgivet af Julius Erichsen, København.

Nielsen, Erik Møller: *Fra Klamp til Konstruktion. Fra håndværk til ingeniørkunst i Aabenraa's sejskibsbyggeri ca. 1800-1880*, Aabenraa 2000.

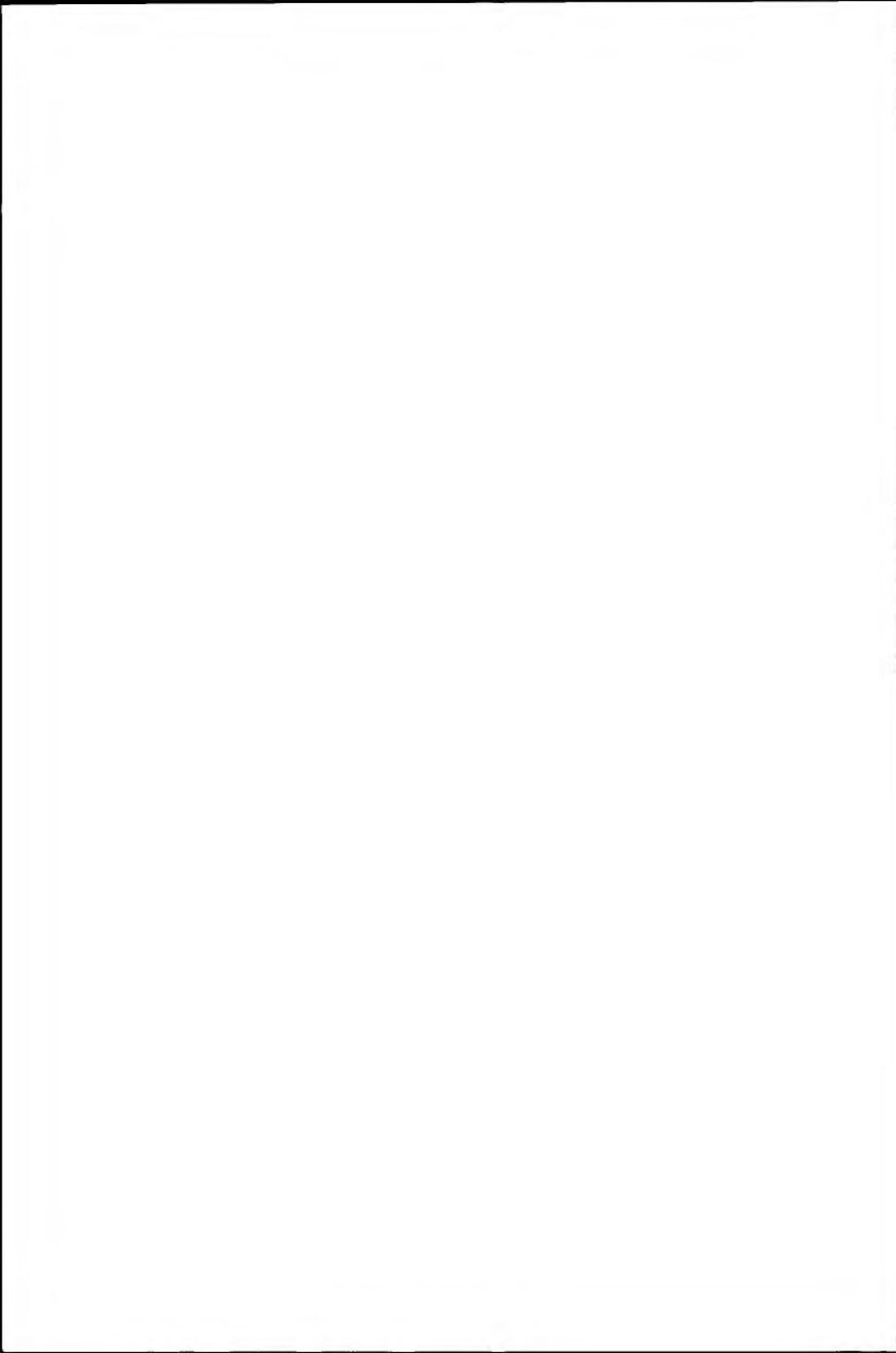
Verzeichniss der Schleswig-Holsteinischen Rhederei ult. 1864. Nach officiellen Quellen zusammengestelltes Verzeichniss aller in Schleswig-Holstein zu Hause gehörenden Schiffe von 10 Lasten und darüber, in alphabetischer Reihenfolge untischer Reihenfolge und districtsweise geordnet, Kiel 1865.

NOTER

1. Jes Peter Boysens to brevbøger, der befinder sig i Søfartssamlingen på Landsarkivet for Sønderjylland, udgør hovedparten af kildematerialet til denne artikel. Den første brevbog dækker perioden 1849-1856, den anden perioden 1856-1875. I artiklen henvises der til brevene ved deres datering.
2. Skibslister Aabenraa, diverse år-
gange.
3. Se f.eks. Japsen 1961, s. 58.
4. Om skibet *Creole* se Larsen 2012.
5. Hans Bruhn, s. 60.
6. Holdt 1982, s. 292.
7. Knudsen 1970, s. 104f.
8. Holdt 1982, s. 47.
9. Nielsen 2000, s. 184.
10. *Mercantil-Calender 1862*.
11. *Verzeichniss der Schleswig-Holsteinischen Rhederei ult. 1864*.
12. Holm-Petersen 1975; om *Java* specifikt se s. 132.
13. Becker 2012, s. 320.
14. Knudsen 1970, s. 89.
15. Om faderen Jep Hansen Schmidts død: se Jespersen og Matzen 2012, s. 36.
16. Holdt 1982, s. 130.
17. Holdt 1982, s. 292.

Zusammenfassung

Das Leben zur See war dicht mit dem Leben daheim verbunden. Das bekam der Kapitän Christian Hohlmann zu fühlen, als ihm sein Verwalten des Schiffes *Java* im Jahr 1866 die Verlobung mit seiner Auswählten kostete. Es verhielt sich nämlich so, dass der Vater des Mädchens, Kapitän Jes Peter Boysen aus Dyrhave auf Løjt, der als Mitreeder an der *Java* beteiligt war, keineswegs mit Hohlmann zufrieden war. Die Geschichte kann man in einem der Briefebücher von Jes Peter Boysen nachlesen und so einen guten Einblick in die Verhältnisse bekommen, die einen guten Segelschiffkapitän ausmachen. Neben Navigation und Instandhaltung des Schiffes sollte er auch das Schiff geschäftsmäßig führen können und die (Mit)Reeder über seine Dispositionen unterrichtet halten. „Ein tauglicher Kapitän“, so hieß es im Buch mit den Briefen, solle die „Interessen des Schiffes“ wahrnehmen können. Die verhältnismäßig dramatische Erzählung von einer aufgegebenen Verlobung bildet somit den Eingang zu zentralen Aspekten in der Seefahrerkultur des 19. Jahrhunderts.

Sigurd Kloppenborg Skrumsagers oplevelser og tanker fra sin deltagelse under 1. Verdenskrig

Af JENS SKRUMSAGER SKAU

Sigurd Kloppenborg Skrumsager i Rusland 1916

Ved Lens i kamp ved Vestfronten, 31. januar 1917: »Der kan komme øjeblikke, hvor man synes, at det hele kan være ligegyldigt, og da er det hele let og man kan spøge og være i humør. – Dog er den letteste vej ikke den rigtige, føler jeg godt. Med alle disse grublerier kommer man selv til kort – sit sted, hvor man går hen med dem og finder fred – så er menneskers magt og vilje jo dog kun lille og svag.«

Indledning

Sigurd var min morbror. Ud fra hans godt 1.000 breve fra krigsfrontene under 1. Verdenskrig, som han skrev og sendte til sine forældre

og søskende fra sin lange periode i tysk krigstjeneste, har jeg beskrevet hans oplevelser og tanker. I august 1914 rejste han til en by nær Berlin og blev indkaldt til session 1. oktober 1914 og indkaldt til militærtjeneste 12. november i Berlin. 18. marts 1915 blev Sigurd beordret til Østfronten, hvor han var indtil 4. december 1916, hvor han blev overflyttet til Vestfronten. Her var han ved fronten mellem Lens og Arras. Han blev alvorligt syg i de sidste dage af marts 1917, indlagt på krigslazaret nr. 23 i Ath og i august overført til Elberfeld. I november 1917 kom han endelig hjem til Københoved på rekreation, og den tyske krigstjeneste var dermed slut for ham.

En væsentlig kilde til fortællingen er tillige 15 breve fra læge Hans Lausten-Thomsen til Sigurds forældre, hvori lægen hver dag udførligt redegjorde for Sigurds sygdom og udvikling. Læge Hans Lausten-Thomsen gjorde tjeneste på krigslazaret nr. 23 i Ath, hvor Sigurd som nævnt blev indlagt i marts 1917.

For at få fuldt udbytte af historien skal man helst have en forhåndsviden om landsdelen Slesvig efter 1864 og et vist kendskab til de alliancer, som førte til, at 1. Verdenskrig brød ud 1. august 1914 og varede til 11. november 1918.

Sigurd Kloppenborg Skrumsager blev født på Bejstrupgård 6. juli 1894. Han var den ældste af en børneflokk på fem. De voksede op sammen på Bejstrupgård i Københoved, som ligger lige syd for Kongeåen.

Sigurd ønskede at komme ind ved garden i Berlin. Han havde søgt, men fået afslag, fordi de lokale myndigheder havde tiltænkt ham med hans sindelag noget meget mere »passende«. Sigurd rejste derfor til Halle i Sachsen i sommeren 1914 og meldte sig som bosiddende på en gård, hvor han som volontør arbejdede ved landbruget. Ved at flytte sikrede han sig at skulle på session i Berlin.

Sigurd var dansksindet, men tysk statsborger, fordi han blev født i den tabte danske landsdel Slesvig-Holsten. Han var dermed forpligtet til at blive tysk soldat, medmindre han ville stikke af over grænsen. Det kunne have den alvorlige konsekvens, hvis Tyskland fortsat bevarede herredømmet over landsdelen, at han ligesom alle andre ikke senere ville kunne vende tilbage til sin hjemstavn og for eksempel overtage den fædrene gård. Det var således ikke med den gode vilje, at Sigurd gik i krig på tysk side. Nødvendigheden for at sikre dansksindede i landsdelen krævede det. For hvis Tyskland vandt, ville landsdelen under alle omstændigheder fortsat være en del af Tysk-

land, og han ville sandsynligvis aldrig kunne komme tilbage til hjemstavnen. Nu gik det heldigvis anderledes. Tyskland tabte krigen, og fredstraktaten indgået i Versailles gav mulighed for en folkeafstemning. Ved folkeafstemningen 10. februar 1920 i 1. Zone – der svarer til det nuværende Sønderjylland – stemte 75 procent for, at Sønderjylland blev genforenet med Danmark.

30.000 dansksindede mænd var under 1. Verdenskrig i tysk krigstjeneste, og godt 5.000 mistede livet for en sag, som ikke var deres. Det er svært at sætte tal på, hvor mange der overlevede med sår på sjæl og legeme. Men mange dansksindede havde været under pikkelhuen og mere eller mindre modvilligt aflagt eden til den tyske kejser mellem 1864 og 1918.

Det er interessant, at Sigurd i sine breve aldrig nævner, at han har skudt med sit gevær ved fronten, har skudt på nogen, eller bare skudt for at overleve. Han lægger heller ikke skjul på, at han sympatiserede med »fjenden«, når det gik dem godt.

Uddrag af Sigurds 1.000 breve fra kort før indkaldelsen til session i Berlin til krigen var slut for ham i december 1917

Uden sine forældres viden tog Sigurd hold om sin egen skæbne. Han rejste til Sachsen i sommeren 1914 før 1. Verdenskrigs udbrud, fordi han ville være soldat i Berlin, og han ønskede at komme til »gardens Kraftwagenabteilung« for at få mulighed for at køre lastbil og bil som soldat.

Halle, 18. august 1914: »Jeg har spurgt og fået at vide, at det vil tage 3 til 4 uger at få uddannelsen til at køre bil og opnå kørekort, og det vil jeg gerne. Men et kørekort vil koste 160 Mark og med logi, mad og lommepenge vil det nok beløbe sig til 250 Mark. Det er ikke småting, og jeg håber, at I vil overveje det og sende pengene. Jeg vil ikke lægge nogen tvang på jer og håber dog på det bedste udfald, men et kørekort har jo også sine store fordele. Jeg kan komme til Kraftwagenabteilung i Berlin, når jeg skal være soldat. Sker det, vil jeg komme til at køre med officerer og mandskab osv. Sidenhen når det er overstået, vil jeg sikkert få brug for kørekortet.«

Halle, 30. august 1914: »Der er hårde kampe på Balkan, og jeg kan læse og høre, at der i Østpreussen kæmpes uden tvivl stærkt [ved

Tannenberg, 26.-30. august, JSS. Mange landsmænd må sikkert der gøre »deres tunge pligt«. Her er der stadig stor begejstring. Der flages dag og nat og synges nationale sange, og der vises i det hele et varmt og trofast sindelag, som er prisværdigt og må fylde enhver med agtelse og ærbødighed. Bylivet synes jeg i mange henseender godt om. Der er mere fart og flüge over det hele, og folk er mere vågne og lever mere end landboerne. Landlivet har dog for mig langt de største fortrin. Nu må jeg ud at gå en tur i det dejlige vejr og måske i aften i teater. [...] middagsmaden her er tarvelig og smudsig tillavet. Den består altid af en slags suppe, der ligner opvaskevand og er fyldt med grøntsager, kød, melboller som sneboller og alt mulig, og ofte serveres maden i det vaskefad, som vi alle bruger at vaske os i.«

Halle, 13. september 1914: »Den forfærdelige krig går sin gang og sætter sine spor overalt. Jeg har vurderet situationen nøje og mit ønske er: 1) Hurtigst muligt at blive færdig med militærtjenesten, 2) Ikke unødigt gå med i krigen. 3) Lagt planer for de tænkelige tilfælde [*om han tænker på at flygte? – det tror jeg ikke, JSS*], men ikke alt kan man skrive, og måske er jeg allerede gået for vidt.«

Brachstedt nær Halle, 24. september 1914: »Nu har jeg fået arbejde og får 1 mark om dagen. Endelig har jeg fået indkaldelse til session og skal stille den 2. oktober 1914. Krigen er i fuld gang – og kampene bringer ikke altid sejre og dermed truer min indkaldelse til fronten.« [*Kampen ved De Masuriske Søer, JSS*].

Halle, 2. oktober 1914: »Kommer lige fra session og vil straks meddele resultaterne. Jeg bad om at komme til Garde-Trainet, men det blev der ikke taget hensyn til. Derimod råbte man straks Garde Artilleri og derpå Garde Kürassier [*kavaleri – heste, JSS*] og man mente, at noget bedre kunne jeg ikke ønske, men i en fart skød jeg så ind, at så ville jeg hellere til fods (*dann mach ich lieber laufen*), og sessionsherrene sagde så i spøg: *Lass ihn denn laufen, Garder Infanteri I*, og så var loddet kastet. Gik det ikke efter de bedste ønsker, så er det dog en trøst, at det kunne have gået meget dårligere, og jeg er nu ikke så utilfreds med resultatet.«

[*Sigurd fik lov til at tage en tur hjem til Københoved efter sessionen 2. oktober. 12. november fik han besked om straks at stille som rekrut i Berlin. Men han ville først til Halle efter sit habengut, JSS*].

Berlin

Berlin, lørdag aften 14. november 1914: »Har nu endelig overstået en lang travl dag. Stillet mig på mobiliseringspladsen kl. 7 sammen med mange hundrede andre rekrutter. Travet meget rundt. I morgen skal vi iklædes. Ligger på stue med 11 andre – mest Rheinlændere. Adressen her i Berlin er: Kaiser Franz Josef Garder Grenadier, Regiment Nr. 2, Blüchenstrasse, Rekruttendepot 1,d, Kaserne 3, Berlin.«

Feltpost fra Berlin, 18. november 1914: »Nu har vi fået udleveret klædninger, men de er gamle og forslidte fra omkring år 1900. Man kan stoppe, vaske og pudse i en uendelighed. Her på vores stue er vi nu 50, deriblandt et par studenter, ellers mest købmand og andre byfolk, ingen landmænd uden mig. Har min seng under en stor ørn – en slem modsætning til hjemme. Landsmænd har jeg endnu ikke fundet. Hvis vi spørger til krigen, får vi svaret: »Den er vi snart færdige med. Snart går vi mod England.« Der meldes om en sejr, men ellers kan jeg ikke blive klar over noget. Der flages, og der kimes med byens mange klokker. Jeg har brug for pudselapper, et kort over Berlin, og lidt smør og kød, men det haster ikke.«

Feltpost fra Berlin, 22. november 1914: »Jeg må holde godt øje med mine sager. At stjæle og rapse er en ærlig sag her, og det undrer mig, at man kan være så hensynsløs mod sine kammerater. Mine sager har jeg dog holdt godt sammen på indtil nu.[...] Vi har nu fået geværer, bajonetter og overfrakker samt en del mere tøj. Her er ingen landsmænd.«

Berlin, 1. december 1914: »En af vore flinkeste feldwebler gik rundt på stuerne for at høre, hvor vi var fra. Da han hørte, at jeg var fra Nordslesvig, tiltalte han mig på dansk. Jeg lod mig dog ikke mærke med noget og blev heller ikke klog på, hvor han var fra. Senere kom jeg dog tilfældigvis til at se en postpakke fra Højer til en Garde Bossen. Senere fik jeg manden opsporet, og det er dejligt at træffe en landsmand, den eneste ved regimentet.«

Berlin, 6. december 1914: »Der er meget driveri – for dem, som er vant til at arbejde. Man bliver vænnet til tålmodighed og til at vente i timevis. Endvidere er det jo soldatens første bud at trykke sig, hvor man kan. Masser af pudsearbejde. I går var vi en tur omkring Sieges-säulen på Königplatz foran Rigsdagen, Unter den Linden og Friedrichsstrasse og morede os kostelig over gadelivet. Næsten halvdelen på stuen er katolske, og der gives mange fromme og tiltalende folk

Sigurd i uniform.

mellem dem, mere end blandt de evangeliske der gennemgående står fjernt fra kirken.«

Berlin, 8. december 1914: »Kære Mor. Her er lige en pakke med vasketøj og håber, at jeg kan få det tilbage inden alt for længe. Jeg mangler ellers intet, men et par underbukser kunne jeg godt bruge.«

Berlin, 13. december 1914: »Vi får nok ikke juleorlov. Krigen går det fortsat langsomt med, og det er ikke meget opmuntrende at læse beretningerne. Russerne har jo gang på gang store tab. I dag meldes der endog om et tab på 150.000 mand. [Det må være kampen ved Lodz i slutningen af november og i begyndelsen af december 1914. Tyskernes tab var på 140.000, JSS]. Her fra regimentet rykker der en af dagene igen

nye forstærkninger ud. Inden længe skal vi nok tages i ed. Vi er blevet vaccineret mod kolera og tyfus. Det går næsten til på samme måde, som når vi driver kalve ind og sprøjter. Huden foldes sammen på brystet, og så får vi en indsprøjtning. Bagefter blev vi alle mere eller mindre dårlige, og flere segnede om og kom på lazarettet. Inden længe skal vi nok også tages i ed.«

Berlin, 17. december 1914: »Tak for vasketøjet [*sandsynligvis retur fra Sigurds sending den 8. december, JSS*]. Julen nærmer sig, og vi landsmænd vil nok finde sammen for at holde jul. [...] Send ikke for meget til mig. En lille bog med underholdende læsning er meget kærkommen. Vi skal nu til at have marchøvelser, som kan være meget godt til en afveksling.«

Berlin, 19. december 1914: »Rygter om at videreuddannelsen for os skal ske et andet sted end i Berlin fra den 28. december. Her går rygter om, at man har fanget 500.000 russere, og der flages som aldrig før. Endnu er vi ikke taget i ed, men det sker nok en af dagene.«

Berlin, 22. december 1914: »Sender min bedste julehilsen, skønt det kniber mig meget at komme i julestemning. Rygte om, at vi skal afrejse den 28. december – måske vestpå. Jeg tænker nu på at få min næse kureret, hvis det bliver muligt. Så ligetil er det ikke, da der er så mange, der får sådanne tilfælde, selv officerer. Begejstringen er ikke så stor længere.«

Berlin, 26. december 1914: »Juleaften kom der telegram om, at vi skulle gøre os mobile, da vi sikkert skulle rykke ud den 28., så nu er det givet, at vi skal bort. Om jeg kommer med, vil tiden vise, men i dag har jeg meldt mig med min næse, som volder mig problemer. Den er dog ikke blevet undersøgt, da der ingen læger var på lazarettet. Kammeraterne skelede selvfølgelig lidt til mig, da jeg meldte mig, men de tænker dog ikke på at skade mig og kan da heller ikke gøre det. Det var en mærkelig jul, hvor toppen var, at der var fri øl til festen.«

Berlin, 27. december 1914: »I formiddag begyndte så vores iklædning. Først modtog vi vores lønningsbog til felten, blev så iklædt i feltgrå fra top til tå, fineste ting med stempler fra 1909 – 10 og 11 osv., så fra den tid havde det allerede ligget færdig. Om eftermiddagen så vores feltwebel listerne efter for at se, om vort kompagni var fuldtal- lig, og fandt så, at jeg havde meldt mig syg. Han kaldte mig så straks hen til sig og spurgte, om jeg mente, jeg kunne tage med. Jeg mente så, at det var bedre, at jeg fik min næse kureret. Efter at vi havde talt

lidt frem og tilbage, blev vi enige om, at jeg skulle blive tilbage og en anden tage af sted i stedet for. Jeg måtte så afgive mine sager og gik så i byen om aftenen og fandt landsmænd. I dag skulle jeg så have været undersøgt, men lægen var atter borte. Nu er jeg sammen med mine kammerater, der rykker ud i morgen, antagelig til Vestfronten. De har travlt med at pakke, og jeg har ikke meget at tage mig til. Jeg håber på at kunne blive på kasernen til februar, når far kommer til Berlin.« [*Sigurds far, Hans Diderik Kloppenborg-Skrumsager, blev medlem af Den preussiske Landdag valgt af dansksindede i 1908, JSS*].

Berlin, 28. december 1914: »Tjenesten falder mig hverken svær eller særlig kedsommeligt. Mange naragtigheder er der jo ved det, men dem har man jo lov til at more sig over. Vi eksercerer og har øvelser dagligt på Tempelhofer Plads. Endvidere er vi begyndt at skyde. Vores våben er belgiske, både bøsserne og bajonetterne, og de bærer præg af krigens skrammer – vemodigt er det at tænke derpå.«

Berlin, 29. december 1914: »Jeg sidder lige og venter på at høre fra jer, og om mine sidste breve har nået jer. I disse dage er jeg stærkt optaget af min næsehistorie, som nu skrider langsomt og sikkert frem og tegner til at bringe et godt resultat. Der er konstateret en S-formet forhøjning af næseskillevæggen. Tilfældet skulle være meget almindeligt og kan afhjælpes ved en lille operation. De andre er klar til at tage af sted til fronten, hver time, muligvis sker det i nat. Denne gang kommer jeg ikke med, og hvornår det vil ske, vil tiden vise. Jeg er glad ved tiden, der er gået, og håber også på en god fremtid.«

Berlin, 31. december 1914: »Der er fyldt med nye rekrutter overalt. Nogle er nogle små nogen, der kun er 1,58 meter høje. Næsehistorien. I går skulle jeg have været til overlægen, men da vi skulle tages i ed, måtte jeg vente til i dag, og resultatet blev knapt, som jeg havde ventet. Lægen sagde, at der ikke var noget i vejen, og at jeg måtte have min tjeneste med. Nu skal jeg så begynde uddannelse sammen med de nye rekrutter – og vente på bedre tider. Kammeraterne, som skulle have været bort den 28. december, er her endnu, men stadig mobile og kan skride hvert øjeblik. Vi får ikke lov til at gå ud i aften, da det er nytårsaften.«

Berlin, på vagten 4. januar 1915: »Efterretningen var meget trist at modtage og har vel bragt stor sorg derhjemme hos jer, og det må jo være svært for faster Kirsten at bære. Tiderne er så oprevne, og der sker så meget skrækkeligt, at ens følelser bliver så afstumpede, at der skal meget til virkelig at gøre dybe indtryk. [*Sigurds onkel, Johan Clau-*

sen, gift med faster Kirsten, faldt i Vestflandern 22. december 1914 og begravet samme sted. Der blev holdt mindehøjtidelighed i Rødding Frimenighed 6. januar 1915. Johan Clausens navn er nævnt på mindestenen i Rødding for de faldne, JSS]. I dag er vi på vagt på automobilparken, og jeg har lejlighed til at se, hvordan det er ved disse tropper. Jeg har nemlig tænkt at komme her. Næsen bragte altså intet resultat, men jeg er dog ved frejdigt mod og lider ingen nød.«

Berlin, 9. januar 1915: »Jeg er i forgårs aften blevet sendt på lazarettet, da jeg havde meldt mig syg. Lægen mente, at det var lidt influenza og forkølelse.«

Berlin, 11. januar 1915: »Jeg er kommet ud af sengen og ved godt mod. Tankerne har stadig søgt hjem til jer. Det må være svære tider for faster Kirsten og for jer alle, jeg vil gerne bringe jer min bedste trøst. Værst er sådan en tid vel altid for dem, der måtte blive hjemme. Dem, der derimod står i hede kampe, er så optaget, at meget af det tunge helt glemmes. Sådan føler jeg det i hvert fald personligt. Jeg søger stadig at fægte mig så godt som mulig igennem, og jeg har altid den største tro til, at det nok skal gå godt, når man bare gør ens bedste. Jeg tænker på, at det måske havde været bedre at være ved kavaleriet.«

Berlin, 12. januar 1915 (to breve): »Jeg er endnu på lazarettet, hvor jeg har det godt og kan forvente at blive et par dage endnu.« [I brevet gør Sigurd sig nye overvejelser om en stilling i militæret som chauffør og nævner, at infanteritjenesten er den mest udsatte, JSS].

Berlin, 13. januar 1915: »Lægen har nu lige gjort sin runde her på lazarettet, og han mente, jeg kunne godt blive her en dag eller to endnu. Betjeningen udføres af Røde Kors søstre. De er venlige og muntre og gør meget ud af deres soldater. På stuen her er vi næsten alle raske, og lægerne benyttede os forleden til forsøg, hvad dog ikke var meget slemt. Der blev taget en blodprøve af os for at se, hvorledes vaccinationerne havde virket. Jeg er selv blevet vaccineret 4 gange mod tyfus, kolera og kopper, så vidt jeg ved, og der er jo ingen skade ved at være det.«

Berlin, 14. januar 1915: »Skønt jeg ikke oplever så meget her på lazarettet, har vi dog en grammofon og en papegøje. Og så findes der desuden et bibliotek, hvor man kan finde lidt læsning. Tre gange om dagen kommer avis-konen med aviser, og hun har som offentlig hemmelighed lidt godter med. Det finder hun god afsætning for.«

Berlin, 16. januar 1915: »Jeg lider ingen nød. Jeg har taget 3 pund

på, så I forstår, at vi ikke lider nød. Så jeg er godt tilfreds her, men ved dog ikke endnu, hvor længe det kan vare. [...] Den 4. januar rømmedes Ersatz Bataljonen og blev da udfyldt af de krigsfrivillige (også et depot), samt de sørgelige rester af mit gamle depot 1a, hvor jeg også var med. Vi var vist 4-5 mand, hvoraf nogle havde været på lazarettet. I Ersatz Bataljonen har vi meget mere tjeneste end i rekrutdepotet, og alt går mere stramt til, da vi har de mange gamle og sårede. Soldaterne, som nu er i Ersatz Bataljonen, er meget dårligere. Jeg er glad for, at jeg ikke behøver at bimse med dem, da de ikke kan noget alligevel.«

Berlin, 18. januar 1915: »Opbruddet fra lazarettet skete, før jeg havde ventet det, nemlig i formiddags. Vi måtte tage afsked, hvor svært det end var, men håbede dog alle på gensyn. Nu er jeg tilbage i Ersatz Regimentet.«

Berlin, 22. januar 1915: »Det fryser og sner og er rigtig vintervejr. Vi får virkelig at føle, hvad det betyder at være soldat – som kvæg her.«

Berlin, 25. januar 1915: »Et godt glas øl har jeg ved siden til at hæve humøret. Det går stadig stramt til i kompagniet. Lige for et øjeblik siden havde vi appel i feltmæssig beklædning, og nu er det straks sengetid. Penge mangler jeg ikke. Jeg har 25 mark og tjener jo 33 pfennig om dagen.«

Berlin, 27. januar 1915: »Det er Kejsereens fødselsdag i dag. Obersten sagde et par ord, der selvfølgelig endte med et leve for kejseren. I fredstid fejres kejsereens fødselsdag på en hel anden og festlig måde, siger de gamle. At marchere gennem byen er altid morsomt. Berlinererne er jo glade for deres soldater og viser os megen venlighed. Undertiden kan der flyve appelsiner, cigaretter og cigarer ud i vores kolonner. Et kompagni på 250 er lige rykket til Vestfronten.«

Berlin, 3. februar 1915 – brevkort til sin mor: »Traf så atter sammen med far i aftes. Vi var i Habsburger Hof. I morgen rykker der en større transport af til fronten.«

Berlin, 7. februar 1915 – brev til sin mor: »Når du modtager dette brev, er far vel her, og vi kan være sammen, som jeg har glædet mig til i så lang tid. Jeg er nu i gang med at få mulighed for bilkørsel. Har meldt mig straks til bilbataljonen, og jeg venter nu på at blive antaget. Der var mange, der meldte sig, men der er kun få, som har eksamenbevis som jeg. Så jeg venter at blive antaget, også selv om de frivillige har førsteret. Det er nogle slemme karle – de krigsfrivillige – løber rundt på kasernen, og de bliver da også kaldt frivillige »brødspisere«.

[...] I går aftes fik jeg endelig orlov. Vi var i teater og så Strindbergs »Rausch«. Et berømt og meget dybsindigt stykke.«

Berlin, 13. februar 1915: »Jeg kan jo ellers sagtens, nu far er her, hver aften fin aftensmad, og vel nok en gang imellem lidt orlov, så vi kan se os lidt om. I aftes kom der en kedelig beretning fra Østfronten. Det er for galt, at det stadig er sådan.« [*Kampen ved Masuriske Søer – tidligere Østproussen, nu Polen. Tyskerne mistede 16.000 og russerne 54.000 mand, JSS*].

Berlin, 7. marts 1915 – brev til sin mor: »Hele vort kompagni på ca. 50 stykker rykkede i felten sidste fredag. Vi, der er blevet tilbage, har nu i går måttet gøre stuer og gange grundigt rene. Næste tranport afgår den 20. marts, og jeg håber, at jeg til den tid er blevet afkommanderet. Ellers bliver det kritisk for mig. I aftes var jeg sammen med far og N.N. i Wintergarden, og vi morede os helt godt for en stund. [*N.N. er formentlig Nis Nissen, dansksindet landdagskollega til Sigurds far, JSS*]. Krigen er det jo stadig det samme med, ingen tegn på forestående afgørelse. [...] Kun synes tyskerne at få grundig bank, og det kunne jo være en hel opmuntring, om det skete.«

Berlin, 13. marts 1915 – brev til sin far: »Jeg har haft besøg af Hans Gram, som siger, at han ikke kan skaffe mig et chaufførjob, men at han mener, at min far gennem officerernes forbindelser i Landdagen måske kan. Desuden sagde han, at jeg selv burde tale med feltweblen om det.« [*Hans Gram grundlagde i 1901 Bdrd. Gram i Vojens, og var også indkaldt under 1. Verdenskrig, JSS*].

Berlin, 15. marts 1915: »Kære far og mor! Er i formiddag pludselig blevet udtaget til at gå med i felten og har så måttet iklæde mig. Jeg har stadig søgt at få lejlighed til at komme ud af kasernen og lige sende jer et telegram, så I kunne tage stilling til det, men jeg får det vist ikke gjort inden i aften.[...] Et pludseligt tilfælde med næsen er ret umuligt og ville sætte mig i en dårlig stilling. Som I kan se, står jeg allerede i begreb med at skulle af sted. Jeg har talt med underofficeren, og han mente, at det kunne have været bragt i orden, hvis far ved hjælp af en officer kunne have fået lidt indflydelse på bataljonen. Dagen har selvfølgelig været kritisk, men jeg er nu rolig og tryk og betror mig til Guds førelse og dernæst soldat uforknytt. Vær nu ved godt mod. Alt skal nok gå godt.«

Østbanegården i Berlin, 17. marts 1915 klokken 21:20: »Jeg sidder nu i vinduet og venter efter jer, men nu har jeg snart opgivet det, derfor en sidste hilsen herfra. Vær ved godt mod og kun rolig, alt

indbringer mig nu
 og som jeg har
 i Thien, og med Henry til
 Kolsagen mente de, at
 den kunde være bragt i
 Orden vist for ved hjælp
 af en Officer kunde have
 faaet lidt Indflydelse paa
 Dok. (ligeledes som H. S. mente).
 Skulde jeg altsaa blive her
 var der maaske noget at
 gaa, selv naar jeg fo ikke.
 De mente ellers at jeg selv
 side i Frankfurt det kunde
 komme til det. Jeg har
 nu travlt med at ordne
 mine Sager. Sagen har selv-
 faldelig været kritisk men
 jeg er nu rolig og trygg
 og betror mig til Guds For-
 seelse. Det er sikkert at
 jeg nu ved godt, at det
 nok gaa godt.

Berlin d. 15/3 15.

Kære Far og Mor!

Er i Formiddags pludselig
 bleven indbogen til at
 gaa med i Felten og
 har saa nu maattet
 lade mig iklode hvormed
 jeg har haft travlt indtil
 nu omkring Kl. 3 $\frac{1}{2}$ da
 vi er bleven overladt lidt
 til os selv. Jeg har stadig
 søgt at faa Beflygthed til
 at komme ind af Kassen
 og lige sende jer et
 Telegram, saa I kunde høre
 jer Shilling til det, men

jeg naar det vist ikke gaaet inden i Aften,
 da jeg ikke kan risikere at gaa bort, da vi
 kan kaldes til at austrade hvert Øjeblik det skal
 være. Jeg har selvfølgelig søgt at give min Shilling
 saa godt jeg formaaede, men kunde ikke holde
 mig mere. Feldvæbnet har jeg helt lidt med men
 har desværre ikke kunnnet faa Kolsagen paa hale
 med ham endnu. Det er ikke saa let ved Militæret
 og mit Onkels Brev har jo godt nok, saa jeg ikke
 om godt kan fremføre det. Kan beklage det i Dag at
 jeg ikke havde det skæbnige - det var himmel og jorden
 skæbnigt - men jeg kan jo ikke sætte forklare ham
 om Forhold. Et pludselig Tilfælde med Kasse ~~sett~~
 er nu uimideligt og vilde sætte mig i en dødelig
 Shilling. - Som i hun se stam jeg altsaa i
 Bogen med at skal af Sted, men jeg har lige
 som et svagt Haab om, at det endnu kunne blive
 opret. - Jeg talte lidt med Underofficererne her ~~med~~

Sigurds brev af 15. marts 1915 til forældrene, lige inden han bliver sendt til Østfronten.

skal nok gå sin rigtige gang. De bedste hilsner til jer alle fra jeres Sigurd Kl. Skrumsager.« [*Sigurd fik sandsynligvis sendt et telegram 15. marts om aftenen til sine forældre, og muligvis er de skyndsomt rejst til Berlin for at hilse af, inden Sigurd skulle af sted til fronten. Sigurd har vel haft et spinkelt håb om, at hans far kunne hindre hans afrejse til fronten, JSS*].

Ved Østfronten

Østpreussen, på vej med toget 18. marts 1915 om morgenen: »Stadig bumler vi af sted gennem et ensformigt landskab, alt er hvidt, og det fryser godt. Kamppladserne har vi endnu ikke nået, men vi har dog passeret fæstningsværker.«

Insterburg, 18. marts 1915 [*i det tidligere Østpreussen og det nuværende Tjernjakhovsk i Kaliningrad, JSS*]. »Vi har kørt i tog og ikke set meget af krigens spor. Russerne har været her i tre uger uden at ødelægge noget af betydning. I aften ser det fredeligt ud – det fryser godt, og alt er klædt i hvidt.«

Cafe Hansa i Insterburg, 19. marts 1915: »Sidder lige nu på en fin cafe i selskab med en angelbo og en fra Vestpreussen – et rigtig godt selskab, og vi forstår hinanden udmærket. Hvad der ellers vil ske, aner vi ikke, men vi er godt tilfredse her og lader komme, hvad der vil.«

Gumbinnen, 20. marts 1915: [*det nuværende Gusev i Kaliningrad, JSS*]. »Nu i dag videre på vej til fronten – hvorhen vides ikke. Har nu passeret flere pladser, hvor der har fundet fægtninger sted – skyttegrave, krigergrave og afbrændte huse ser man jævnligt. Humøret efter omstændighederne upåklageligt. Meningsytringer nu ganske frie. Alt står ellers vel til. Med det bedste håb drager vi af sted.«

Suwalki, 21. marts 1915: [*I den nordøstlige del af Polen, JSS*]. »Endnu er vi stadig på vej til fronten og holder for øjeblikket lige på grænsen ved Suwalki, men hvor vi til sidst kommer hen, ved vi ikke. Landet her er forladt og byerne plyndrede og nedbrændte. Tankerne søger dog hjem til jer – vær I rolige og trygge, alt går sin gang, som det skal, og der er intet at ændre.«

22. marts 1915: »Ligger nu i reserven tæt ved fronten ved Augustow [*i den nordøstlige del af Polen syd for Suwalki, JSS*]. Det er nu tøvøj og et vældigt pløre. Men vi ser og oplever meget, som vi ikke har gjort før.«

På forpost ved Augustow i Polen, 24. marts 1915: »Det er gået rask med at komme til fronten. Vores kompagni fik i aftes en forpoststilling en 6–7 km foran vores egentlige hovedstilling. Vore poster ligger langs med en å lige over for russerne, som vi stadig hører arbejde i deres skyttegrave. Selv havde jeg fået en patrulje ved en sprængt bro, som russerne afgav nogle salver på, kort efter at jeg var blevet afløst. Alt blev derved alarmeret, men snart blev der dog ro igen. Om dagen ligger vi og hviler i et lille hus i en skovlund, men om natten må vi gå frem på vore poster. Nu ser og oplever man jo selv meget skrækeligt, og man hører om det i denne tid. Rart er det virkelig ikke, og det kan jo synes så uforståeligt, at man er tvungen ned i sådan en stilling. Det er en prøvelsestid, som dog nok skal have sin grund, og som man ikke kan komme uden om. Mange sådanne tanker kommer nemt, når man ligger på så udsatte poster. Man bliver lille og ydmyg og betror sig til Guds varetægt. Jeg er derfor også tryk i hvad fare, jeg så end er i, og glæder mig til en god fredens tid bagefter. – Her på forposten ligger vi i 48 timer ad gangen og ligger lige så længe i hovedstillingen bagved. Angreb fra vores side er der ikke tale om, men det modsatte vil nok snart ske, da vi ligger i en kile af fronten nogle kilometer bag ved Augustow. Det hedder sig, at vi snart skal flytte et andet sted hen. Der kunne være meget at fortælle herfra, men hvor stor pressefriheden egentlig er, er jeg knap klar over, og om jeg overhovedet kan give mig af med sådan brevveksling, er virkelig et stort spørgsmål. Det vil derfor være mig meget brugeligt, når jeg først hører, at I modtager mine breve. Så må jeg slutte – er ved godt mod og håber snart på et glad gensyn. Vær I kun trygge og bedes hilse fra jeres Sigurd.«

Augustow, 26. marts 1915: »Kære alle sammen! Vi ligger endnu stadig her ved Augustow og har det ret roligt. Selv har vi kun nogle patrulje sammenstød, som alle er løbet godt af. Til højre og venstre for os hører vi stadig en rolig kanonade, og en flyver lader sig undertiden se. Om aftenen ser man ildebrande og lyssignaler, men det er også det vigtigste af den slags ting. Fjenden selv er egentlig meget medgørlig og volder os ikke synderlige vanskeligheder, men de russiske forhold, som vi må leve under, er os næsten utålelige i alle måder. Forplejningen er det først galt med, navnlig med at få noget at drikke. Brønde har man næsten ikke, og dem der er, er usle, og vandet i dem så smudsige at man straks får diarré, når man drikker det. Vi må derfor først koge det, og det er besværligt og tager hele smagen fra

det. Havde man bare lidt vand at drikke, så var man lykkelig. Med maden går det ellers nogenlunde som i kaserne. – Vi har jo feltkøkkenet, som dog godt kunne lave sine sager lidt mere appetitligt og renligt. Mad og drikke er det, vi altid først må sørge for, hvis vi vil bestå. Selv kan vi nok koge lidt i vore kogekar, men der skal lidt erfaring til, inden det går rigtigt. De gamle karle får undertiden opsøgt et får eller andet, som vi kan holde måltidet på. Med logi er det ikke heller bedre. Den halve tid ligger vi på forposter og bor da for det meste i huler og telt, og det kan jeg endda finde mig i. Den anden halve tid ligger vi i reserven bag vor stilling og bor da i en russisk landsby, der mest består af små forfaldne træhuse, som er så fulde af utøj og møg, at det er en helt pest. Husene er stærkt belagt, så vi knap kan ligge ned alle på en gang. Bohave har jeg aldrig set i dem, men det er vel sagtens ødelagt. Hele gulvet er overstrøet med halm, som vi så ligger og døser i. Det er et rædsomt svineri i sådan et kvarter – rundt om husene ligger der møg og affald fra slagtinger. – Skind, indvolde, ben osv. Vejene er sådan, at man næsten ikke kan forestille sig det – nu da det tør, synker hjulene i til navene, og vi infanterister har møje med at slæbe os igennem. Undertiden er det hele oversvømmet. Der er så meget at fortælle, men jeg kommer lige fra vagt i nat og må derfor hen at sove ud til i aften, ellers går det galt. I dag skinner solen. Drikkevarer er det mest kærkomne. Så mine bedste påskehilsner til jer alle og en særlig lykønskning til bror Erik. Fra Sigurd.«

28. marts 1915: »I går måtte vores bataljon gå meget igennem. Det var en drøj march. Kl. 3 rykkede vi ud og nåede her i kvarter, en gammel kaserne, om natten mellem 11 og 12. Jeg må tilstå, at jeg aldrig i mine dage har været så dødtæt som i aftes.[...] Og hjemme holder I bare søndag, jo var der bare fred, og jeg var hjemme igen.«

29. marts 1915: »Vi ligger endnu her i kvarter og kommer til kræfter efter marchen. Mine ønsker om mad er, at I ikke sender kødvarer eller røgvarer, men derimod smør, sukker, chokolade eller svesker, og pakkerne må kun veje et halvt pund. Det synes måske påtrængende, men I kan tro, at man først og fremmest må sørge for mad, hvis man skal komme godt igennem det hele. Enkelte har travlt med at fjerne det værste utøj af sig, og hver gang der gøres en god fangst, er der stor glæde. Endnu har jeg ikke været plaget af det.«

Øst for Suwalki, 31. marts 1915: »Forleden nat blev vi pludselig med banen transporteret herop, hvor vi atter har nogle forpoststillin-

ger i nogle skyttegrave, hvor fjendens kugler piber en del. Nogle er sårede og har fået et såkaldt »heimatsschuss«. Det er en ret bakket egn, og der har været kæmpet ikke så lidt, men endnu er der ikke kommet en egentlig afgørelse. Der er sikkert noget at vente. Granaternes hvinen og kuglernes hvislen er en jævnlig musik, men fortræd gør de ikke. Mad og drikke er der knapt med. Meget er der ellers ikke at fortælle – først når jeg atter er hjemme hos jer – og det glæder jeg mig dagligt til. Livet her er de fleste virkelig trætte af. Vi ligger stadig alarmberedte. Og i morgen har I jo så konfirmation.« [*Bror Eriks konfirmation, JSS*].

Suwalki, 1. april 1915: »Rigtige fægtninger har vi endnu ikke haft. I stilhed har vi trukket os tilbage til Suwalki i dag ved daggry. Bag os blev broerne sprængt, og huse – ja selv en stor køn kirke brændte. Det er selvfølgelig sket af strategiske grunde. Byen her er ret stor, og der bor endnu mange jøder her – ret anstændige folk. Jøderne har helligdag i dag – spiser syrnet brød osv., som deres skik er.

Augustow, påskelørdag 3. april 1915: »Kom til Augustow i går eftermiddag og ligger her i reserven og har det ret godt. Augustow er en by med 30.000 indbyggere, men ikke at sammenligne med byer, vi kender. Der er dog en del stenvurede huse, men ellers er der mest små træhuse. Nogle enkelte brolagte hovedveje går gennem den, men ellers er der mest mange små gyder og baggårde, hvor den største smuds og fattigdom holder til huse. Der er kun en lille del af befolkningen tilbage, mest jøder og så de mest fattige og krøblinger. Nøden er stor blandt dem – mange løber barfodede omkring og har knap laser på kroppen. Jøderne er mere velstående. Forretninger er der ingen af, men undertiden kan man dog få en jøde opsøgt, som har et eller andet at sælge. Der er to meget kønne kirker her – en russisk og en romersk katolsk.«

Augustow, 4. april 1915: »Er endnu i Augustow, og her er stille og roligt, og jeg har været til feltgudstjeneste. Jeg har lige været i byen for at forsøge at købe sukker og chokolade – alt er tomt – og næsten intet af få.«

9. april 1915: [*Der er to postkort – et på tysk og et på dansk – hvis indhold næsten er det samme. Sandsynligvis fordi censuren har krævet at få oplyst, hvad Sigurd har skrevet på dansk, JSS*].« Lebe jezt friedlich und gemytlich und had uns Frühlingswetter.«

10. april 1915: »Vi har ekscercits og skansearbejde, når vi ikke hygger os i skyttegraven, hvor man dog kan lade os i ro.«

11. april 1915: »Udenfor er alt gråt i gråt, og det har silet ned hele dagen, så mange har holdt sig inden døre. Vi har været i denne stilling i en uge. Den ligger ca. 4 km øst for Augustow. Vi har gravet og bygget stillinger.[...] Men jeg må skrive mig ud af det, som er uforståeligt.«

14. april 1915: »Vi ligger stadig i den samme egn. Russerne ligger ca. 600 meter borte i et skovbryn. Artilleriet har endnu ikke voldt os ubehageligheder, og geværildten er vi godt skærmet for. Endelig en dag med hilsner hjemmefra.«

16. april 1915: »Endelig i går fik jeg den store glæde at få 8 pakker og flere breve fra jer. Stegen fik jeg lige tid til at holde aftenmåltidet på. Det gav lyst og mod og styrke både til sjæl og legeme, så nu er jeg blevet let i kroppen og ikke føler det hele så tungt og trist.«

I skyttegraven ved Kalvarija, 19. april 1915: »Vi blev med bane transporteret over Suwalki til Walkowyski [*nu Wilkaviskis, JSS*]. En interessant rejse til en afveksling – overalt gennem egne, hvor kampen har raset hårdt, afbrændte byer, skyttegrave efter skyttegrave. Trådforhindringer og hist og her krigergrave. Fra Wilkaviskis marcherede vi om lørdagen til Marijampole, en ret tiltalende by efter forholdene her – kønne kirker og ikke så få teglstensbygninger. Vi er nu i skyttegraven ved Kalvarija. Det har været roligt med geværild, men artilleriet buldrer lidt.«

Kalvarija, 20. april 1915: »I går var der artillerikampe på begge sider af os, men i dag er det roligt. Geværild er der ingen af, og det kommer mig for, at vi på begge sider mest havde lyst til at gå sammen og drikke et venskabsbæger. Jeg talte lige med en kammerat fra Vestpreussen, og i al spøg foreslog han at spadserere derover. Et russerhus her har i reglen en stor stue, hvori der står et åbent ildsted, bag hvilken der er en stor ovn. På ildstedet står der en del sodede lerpotter, der bruges til kogekar. Ovnene er vel egentlig til bagning, men har dog desuden en anden meget vigtig opgave. Oven på den er der ofte indrettet et leje. Der ligger så fatter og »matka« og så mange, der nu kan være og driver den af den lange kolde vinter. Påfaldende er også, at de anbringer små børn – ikke i en vugge, men i en kurv, der hænger og vipper på en stang, som er fastgjort ved en af loftsbjælkerne. Husene er næsten uden undtagelse bygget af træ, og væggene er tætnet med ler og mos.«

I skyttegravene ved Kalvarija, 25. april 1915: »Der er sådan en ro i stillingerne om dagen, men om natten er der også blevet skudt helt vanvittigt undertiden, mest fra russerne, der skyder mest ud i det blå, så man næsten ikke ved, hvad der foregår, og ingen vil bryde sit

hoved med det. Vi ligger ellers godt her i stillingen og har ingen tab.«

I skyttegravnen ved Kalvarija, 26. april 1915: »Kære alle! I dag ligger vi atter i strålende forårsvejr og nyder livet i ro her i skyttegravnen. I aften skal vi atter afløses og kommer så tilbage og får forhåbentlig atter post en gang, og da kan vi jo sagtens. Det gode vejr, vi har haft på det sidste, har hjulpet os uhyre, så vi har virkelig alle befundet os så vel. Nætterne bliver korte og lyse. Det er en uhyre lettelse for vagttjenesten om natten. – I har vel sagtens hørt så meget om skyttegrave, at det næsten er overflødigt at skrive om dem – dog – jeg vil lige fortælle lidt om, hvordan vi har det. Vores skyttegrav ligger på en lille bakkeskråning, – udstyret med et par planker – nogle huler er gravet ind i baggrunden, hvor vi har vores egentlige opholdsrum, når vi ikke har vagter. Hver mand har sit skydeskår, og der er plads til tornyster, patroner, spade osv. På grund af fugtighed er gravene knap så dybe, at man kan gå oprejst der, hvad der jo er en fejl. På bakkeskråningen – en 500-600 meter foran os – ligger russerne i deres stillinger. Vi bemærker dem sjældent – kun om natten hører vi dem tydeligt, når de arbejder på deres trådforhindringer, som de har en 30-50 meter foran gravene. Også vi har trådforhindringer foran os, og sidste nat måtte vi i vor gruppe ud for at arbejde på dem. Om dagen er der i reglen ikke meget løs. Der står kun nogle enkelte poster, og ellers kan vi drive den af, som vi vil, når bare artilleriet vil lade os i ro, hvad de heldigvis gør – kun skyder de fra begge sider oven over os. Når natten kommer, har vi så vores egentlige arbejde. Der bliver opstillet dobbeltposter og udsendt patrulje foran trådforhindringerne. Dernæst bliver gravene udbedret, og i reglen hentes der også mad. Artilleriet skyder sjældent om natten, men derimod falder der jævnligt nogle geværskud, eller et maskingevær skratter. Lyskastere afsøger med mellemrum terrænet. Lyskugler afskydes hist og her. Sådan forløber dag og nat, når der ikke er noget særligt løs, og der er da ikke megen fare ved det. Og vi har ikke en gang nogle sårede. I begyndelsen er det selvfølgelig lidt trangt at leve i disse huler, men man vænner sig hurtigt til det og finder også snart behag derved. Det er jo nu en gang krig, og man er tvungen ind i det, men søger dog alligevel at komme så godt som muligt igennem det. Lysten er kun ringe – også andre steder kan jeg forstå, – at man kunne finde sig i det. – Det var lige et par ord – alt vel ellers – håber også, at det står godt til hos jer. Mange gode hilsner fra jeres Sigurd. NB. Kunne godt bruge en god blyant og et stykke sæbe.«

Sigurd	November	Niels Ebbesen
5-		5-
6-30	Sjov	6-21 Sjov
7-31	Kage Chokolade	7-22 Kage C
8-32	Shevhabbe	8-23 Shevhabbe
9-33	Fløjl Pinke	9-24 Fløjl & Skind
10-34	Øl	10-25 Øl
11-35	Monnylaff	11-26 Monnylaff
12-	mandkalk	12-
13-36	Sjov	13-27 Sjov
14-37	Julekage	14-28 Julekage
15-38	Fløjl And	15-29 Fløjl And
16-39	Cigaren, Fiske Baller Chokolade, Papir	16-30 Cigaren, Fiske Baller Chokolade, Papir
17-40	Luesker, Øl, Salt	17-31 Luesker, Øl, Salt
18-41	Frekadeller	18-32 Frekadeller
19-		19-
20-42	Sjov	20-33 Sjov
21-43	Vafler, Shevhabbe	21-34 Vafler, Shevhabbe
22-		22-
23-44	Sukker	23-35 Sukker
24-45	Bøf	24-36 Bøf
25-46	Bromkage	25-37 Bromkage
26-47	Hamning	26-38 Hamning
27-48	Sjov	27-39 Sjov
28-49	Pullerjølke, Shevhabbe	28-40 Pullerjølke, Shevhabbe

Sigurds mors oversigt over de pakker, som hun i november 1916 sendte til Sigurd og hans to år yngre bror, Niels Ebbesen Kloppenborg Skrumsager, der også var indkaldt.

30. april 1915: »Vi har haft det så uroligt. Den søde skyttegravsfred er nu forbi, men det kan snart blive godt igen. Gud har som hidtil holdt sin hånd over os og vil nok stadig stå os bi.«

1. maj 1915: »Vi er gået i dækningsgraven og venter på et stormangreb – ja det har været stormfulde dage. Vi venter at skulle bryde op. Johansen er faldet, men Gud ske tak er jeg stadig sund.« [Johansen var søn af en lærer, uddannet som købmand og et par og tyve år, da han faldt ved fronten, skrev Sigurd i brevet af 5. maj, JSS].

4. maj 1915: »Efter de stormfulde dage synes der nu atter at være kommet ro, dog suser sharpnellerne også om os nu i øjeblikket. Vi er fortsat på samme sted.«

6. maj 1915: »Vi ligger endnu i de gamle stillinger – nogle steder i 100 meters afstand til russerne, og de lader os ingen ro. Overløbere kommer der også en del af – døde ligger omkring – det er en trist tid.«

6. maj 1915: »Vi kom i aftes ud af skyttegravene og ligger i dag i reserven et par kilometer bag. Jeg håber at få lidt fred og ro til at nyde indholdet af de pakker, I har sendt.«

8. maj 1915: »Blod og jern er luften her fyldt med. Vi ligger fortsat i samme stilling, hvor russerne stadig arbejder sig nærmere på. Flere af kompagnierne har haft større tab, men vi har haft held med os. Gud give, det snart må have en ende.«

9. maj 1915: »Vi står lige for igen at rykke ud i skyttegravene. De sidste dage af april og de første dage af maj var slemme. Vi har ligget i en uhyggelig ild, særligt den 29. april. Russerne har flere gange angrebet, men vores kompagni har været heldig, og vi har ikke været så slemt med. Vi holder stadig de samme grave, men russerne er enkelte steder nær – et sted kun 30 meter fra trådforhindringen, så der kan tales sammen. Håndgranater, miner og sådant kram bruges.«

I skyttegravene ved Kalvarija, 11. maj 1915: »Når vi er i skyttegravene her, må vi enten være på lyttepatrulje eller stå på vagt hele natten – med opplantet bajonet. Her har vi manganen en gang ventet i spænding på fjenden. Russerne brød igennem ved 4. kompagni, og 100 russere havde sat sig fast i vores løbegrav bag dem, men med stor hårdhed atter blevet kastet ud af et reservekompagni, hvorved der faldt en mængde. De sibiriske tropper, vi her ligger over for, skulle være ret energiske. De har sorte huer. Endnu ligger der her flere døde russere ved stillingen. Mærkeligt, at Røde Kors ikke løser sådanne opgaver. Vores har da også kastet en seddel over til russerne, hvorpå de havde skrevet, at de skulle komme over til os – de ville ikke blive skudt. Svar er der ikke kommet, undtagen af og til et par håndgranater, som atter er blevet besvaret. Urolighederne begyndte egentlig fra vores side den 28. april, da vi skulle storme. Næste dag gik russerne på os.«

12. maj 1915: »Vi ligger et par kilometer bag fronten. Der kommer mange forvildede kugler, så vi må finde fuld dækning. Der kom lige et rygte, at krigen næsten skulle være udbrudt med Italien, hvad der

dog dæmper lidt på nogle, men det forvisser mig endnu mere om en såkaldt »Endgültigen Sieg.« Ja – det er jo en skrækkelig tid for hele verden – diplomaterne driver deres spil og lader tropperne marchere. Fremmarchen i nord og syd er vi ganske uberørte af, og jeg kan ikke tænke, at det virkelig skal gå så slemt. Russernes magtesløshed ligger ubetinget i førelsen – folkene går blindt på – gang på gang under store tab – det ærgrer mig altid.«

Ved Kalvarija, 16. maj 1915: »Vi har fået lavet en rigtig god hule, hvor vi kan ligge en hel gruppe. Den har fået navnet »Villa Käthe«, navnet på vores gruppefører Milch's kone.[...] I går havde vi en ret oprørende og anstrengende dag i skyttegraven, hvor russerne angreb os og nemt kunne have overrumplet os, hvis de havde været under en god ledelse – men der brister det jo altid for dem. Førerne sidder i gravene og driver folkene frem, og de går blindt på, men der mangler jo samlingen i det hele, og så fører det jo ikke til noget uden tab. Det var et stormende øjeblik, så længe det stod på – granater og shrapneller suste fra begge sider, så det hele stod i røg og damp, men i spændingen ænser man ikke faren. For hvem, der kan forbinde handling med ønsker, er det jo let – ja kunne man bare det.«

Pinsen 1915: »Kære far, mor og søskende! Nu vil jeg fortælle lidt om, hvorledes vi har fordrevet pinsen. Vi har stadig haft herligt vejr de sidste dage. Pinselørdag tænkte jeg ofte på, hvordan vil pinsen dog blive under disse forhold, og mine tanker gled ofte hjem til jer og søgte at forestille mig, hvordan I havde det. Vi lå i skyttegraven – og natten mellem lørdag og søndag arbejdede vi stærkt på en ny hule, og jeg var blandt andet også på lyttepatrulje. Månen skinnede, og luften var lind. Allerede kl. 2 var det omtrent lyst, og trods højtiden faldt der stadig skud fra vor side, men det stilnede dog snart af, efterhånden som de fleste kunne lægge sig til ro, og der kun blev nogle enkelte poster tilbage. Jeg havde nu svært ved at sove, da de små feltgrå bearbejdede mig så flittig, og enden blev da også, at jeg til sidst stod op og påbegyndte en lille renselsesfest. Solen skinnede varmt ned i graven til os, og jeg sad i nøgen figur og undersøgte tøjjet fra top til tå. Bedst som jeg var i gang hermed, råber posten, der stod ved siden af mig, at nu har russerne plantet et par hvide faner på deres dækning – jeg sprang op og ser – ja minsandten[...] hænger min skjorte på en spade og vinker af alle kræfter, og de vinker igen. Hoved kommer frem ved hoved, og snart kan også vi vise os fri for dækningen, og vi råber til hinanden, og en af russerne tager en af deres faner

og løber frem imod os – men – kammeraterne vil dog ikke følge ham, og han må snart løbe tilbage igen, dog vinker han stadig med fanen og viser sig så bevæget. Henrykkelsen varer en tid – det kunne selvfølgelig ikke blive ved, – men der faldt stadigvæk ingen skud den formiddag. Det var dog kun et forspil for, hvad der skete om eftermiddagen – det var næsten utroligt – da udveksledes der håndtryk, og næsten alle løb vi frie omkring – men derom senere. Om aftenen blev vi afløst af 4. kompagni og måtte så arbejde på løbegravene, til det dagedes, og kom så sultne og trætte i vort reservekvarter her. Der måtte så soves, og jeg har lige vasket og tumlet mig frit her på græsset – man bliver jo ellers så stiv og krum af de bøjede stillinger, vi stadig går i. Nu kalder spaden igen – modtag da mine bedste hilsner fra jeres Sigurd. Gud give os snart en god fred. Hilsner fra jeres Sigurd.«

21. maj 1915: »Vi har meget skansearbejde og kommer sjældent i ro – ellers alt vel.«

»Villa Käthe«, **25. maj 1915:** »Vi har lige været ved at arbejde lidt på vores lejlighed – har fået bord og nogle bænke stillet op uden for vores hule og søgt at gøre os det lidt hyggeligt. I aften marcherer vi atter ud for at hilse på russerne – forhåbentlig lige så venligt som på pinsedag.«

29. maj 1915: [*Sigurds far sendte 29. maj et brev til Sigurd, som blev returneret til Bejstrupgård. Sikkert fordi Sigurd fik orlov mellem 26. og 28. maj og straks rejste hjem. Han havde orlov til 30. juni om aftenen, JSS.*]

Berlin Hovedbanegård, middag 28. juni 1915: »Rejsen er gået godt, og jeg har nu fået mine ærinder besørget.[...] Nu er jeg først klar over, hvor godt jeg har haft det hos jer derhjemme.«

Königsberg, 29. juni 1915: »Alt her er ved det gamle. Krigen har sat sit alvorlige præg på det hele. Høsten tegner meget dårlig i egnene, vi er kommet igennem.«

Eydtkuhnen, 29. juni 1915 om formiddagen: [*Østpreussen på grænsen mellem Kaliningrad og Litauen, JSS.*] »Krigen har hærgnet slemt her engang, og hvor ser det endnu afskyeligt ud.«

Vilkawiszki, 29. juni 1915: »Jeg har nu fået opsporet mit regiment, som ligger 15 km øst for Marijampoli. Der er en vældig færdsel her i byen, og der er efterhånden dukket en mængde jødeforretninger op i den, så der nu kan købes mange ting. Der er rejst en mindsten til ære for de faldne krigere.«

Marijampoli, middag 30. juni 1915: »Jeg er nu vej ud til mit regiment og har truffet flere sårede, som kommer fra lazaretter og skal ud til fronten igen. Har det efter omstændighederne godt.«

1. juli 1915: »Jeg er tilbage, og regimentet har lejet sig ind i en stor lade. Nu er der vist ro, men russerne har dog krudt endnu.«

Zirmiskiai ca. 15 km øst for Marijampoli, 2. juli 1915: »Jeg er kommet godt tilbage. Det er ellers svært for mig at rejse herop anden gang – det så så sort ud, alt var en elendighed. Det er svært at forliges med krigen. Kammeraterne ville selvfølgelig høre nyt – navnlig om fred, men derom havde jeg desværre intet. Vi delte så smørret og vinen, og lod os det smage godt. Alle mine nærmeste kammerater er her endnu. Fluere er der et mylder af, så man næsten ikke kan være i fred for dem.«

Zirmiskiai, 3. juli 1915: »Eggen her er næsten ikke ødelagt. Befolkningen og dyrene er borte. Håber, at jeg får lov til at fejre min fødselsdag her.«

Ilskani ved Marijampoli, 6. juli 1915: »I dag er det så min fødselsdag – har et stille varmt sommervejr – ligger stadig i vort gamle kvarter og mærker ikke meget til fjendtlighederne. Fluerne er nu den værste plage. Vi har set en spion blive ført til sit sidste hvilested – dommeren oplæste dommen for ham – en salve lød, og det var forbi – men indtryk gjorde det vist på alle. Vi ved ikke, hvor længe vi bliver her.«

Igliskeliai, 11. juli 1915: [*Igliskeliai ligger 8 km øst for Marijampoli, JSS*]. »Læste i Dannevirke om, at Jens Skøttegård fra Abkær skulle være faldet samt Chr. Møller fra Harreslev – hvor er det dog stadigvæk mange, der rives bort. Det er en tragisk tid på mange måder, og man kan nemt forfalde til tungsindighed. Her er stadigvæk stille og roligt. Hejmdal kommer næsten aldrig mere, men derimod kommer Modersmålet dagligt.«

Kurland, 16. juli 1915: [*Stedsangivelsen Kurland i denne og følgende 4 breve er ikke korrekt. Kurland ligger i det nuværende nordvestlige Letland, og Sigurd befinder sig fortsat i det nuværende Litauen JSS*]. »Der er ikke meget at lave. Vi ligger fortsat i en stor lade. Mangen en gang har jeg tit længtes efter at have en god bog at underholde mig med.«

Kurland, 18. juli 1915: »I forgårs aften kom der så pludselig befaling om at gøre os marchberedte, og næste morgen gik det så løs. Hvorhen vidste vi selvfølgelig ikke, men det gik nordpå, følte vi. Langsomt sneglede vi os så frem gennem gode og kønne egne med store kraftige skove. Omsider nåede vi så Marijampoli-Kaunas vejen og fortsatte så efter Kaunas. Vi er nu tæt på fronten.«

Kurland, 24. juli 1915: »Den 18. juli kom vi så i skyttegravene, og

det blev sagt, at vi skulle storme den følgende morgen, men på grund af regnvejr blev det udsat, og sådan gik det dag for dag indtil den 20. om aftenen. Da blev vi i 1. bataljon afløst af 2. bataljon, og vi kom i reserven – og de skulle storme. Efter frygtelig artilleribeskydning blev gravene stormet uden modstand – alle var flygtet, og snart kunne artilleri og reserver rykke frem over det hele. Om formiddagen kom vores kompagni i spidsen, og vi fik til opgave at undersøge nogle skovbryn, hvad der gik let – alle flygtede for os, men ved middagstid mødte vi dog modstand og opdagede, at vi lå over for en russisk hovedstilling. Vi gravede os ned – hver mand i sit hul, og vi fik befaling om at blive liggende. Så vidt jeg kan forstå, ligger vi nu i en kile ind mod Kaunas ved fronten mod syd. Nu er vi blevet afløst og ligger i reserven.«

Kurland, 25. juli 1915: »Her i dag har vi atter haft en fægtning, men er allerede blevet afløst. Vi kommer nu nok på en ny transport.«

Kurland, 26. juli 1915: »I går havde vi atter en lille fægtning – og tog ved hjælp af artilleri og miner en stærk skyttegrav i en skovkant. Vi havde ikke videre tab. Sagen var nemlig godt forberedt. Det går jo voldsomt fremad her, og ens stilling her kan jo være blandet nok, men når man tænker lidt ligegyldigt, kan man finde sig i det, og det er man nødt til. De åbne fægtninger synes ikke at være så farlige som den stilling, vi havde ved Kalvarija.«

Kaunas, 30. juli 1915: »Er nu kommer i kvarter igen – lå i går i fægtning det meste af dagen – er sund og rask. Gud være med os alle.«

Kaunas, 31. juli 1915: »Den sidste fægtning havde vi den 29. juli, og det var også den værste, vi havde den dag – 11 mand tabt i vor kamp. Vi begyndte ved solopgang og nåede straks ind på 700 meters afstand fra den russiske stilling, og der måtte vi så blive liggende til kl. 1. Da stormede vi under kraftig støtte fra vort artilleri. Russerne overgav sig straks. I store klynger kom de frem og blev drevet sammen og transporteret tilbage. Derved var det værste overstået, og der blev ikke gået meget mere frem. Vi var da tæt inde på Kaunas og kunne blive beskudt med artilleri fra forterne, hvad der er mest ubehageligt ved stillingen her. Vores tøj er kommet til at se medtaget ud efter fægtningerne.«

Kaunas, 2. august 1915: »Sidste nat blev vi kommanderet ud på lyttepoststilling, og vi drev ganske fredeligt omkring 500 meter foran vores stilling. Der skete intet.«

10 km fra Kaunas, 3. august 1915: »I dag ligger vi i den russiske skyttegrav, som vi tog den 29. juli. De russiske skyttegrave er mange gange

bedre end vores, og det i alle henseender, men de er jo også blevet anlagt i ro og fred. Gevær og shrapnel-ild er man næsten fuldstændig skærmet for i dem. De er meget rummelige og udstyret med bord og bænke. Desuden er der en mængde huler med gode lejer – væggene er beklædt med strå, og enkelte har været pyntet med blomster og helgenbilleder. Trods det, er de løbet fra det. Den egentlige front ligger 1.000 meter forude. Russerne har lige sendt en ballon op med deres artilleriagttagere. Det er en mærkelig kolos, og den hænger og svinger rundt, og man skulle undres over, at den ikke straks blev skudt ned af os, men vort artilleri er vel bange for at forråde deres egen stilling.«

Kurland, 7. august 1915: »I går aftes gik vi atter frem. Forhåbentlig bliver vi snart afløst – vi er næsten sorte som negre. Vi er ikke blevet vasket den sidste uge.«

Kurland, 9. august 1915: »Vi er stadig foran Kaunas, som daglig bombarderes. Lå i går i artilleriild og forsøgte at gå frem. Har det godt efter omstændighederne, men har ellers fået nok af det hele de sidste dage – dem glemmer jeg aldrig.«

Syd for Kaunas, 11. august 1915: »I går aftes tog vi igen med stor lethed en meget stor russisk stilling og fik nogle fanger, men kun få. De var løbet i tide. Vand er det knapt med. Brøndene er ødelagte som alt andet.«

13. august 1915: »Stillingen den samme. I går slog en granat ned lige foran min sidemand og mig, så vi blev helt tildænget med jord, men ellers slap vi lykkeligt fra det. Også i øjeblikket bombarderes vi stærkt, og vi må af og til søge ned i vores hule og søge dækning. Vi har nu ligget så længe i denne kanonade, at vi tager koldblodigt på det – det bliver til en hel vane.«

Foran Kaunas, 15. august 1915: »I går gik vi atter stærkt frem. Fægtningerne synes at være meget hårdnakkede i går, og forskellige steder måtte vi løbe tilbage. Natten igennem hørtes stadig råb og skrig fra dem, der gik frem til storm. Så vidt jeg kunne høre, prøvede russerne også på at gå frem adskillige gange. Det siges, at et fort er taget og et par kompagnier har været inde i et eller andet. Vi har nu ligget i 3 dage i forreste linje, hver mand i hver sit lille hul.«

Syd for Kaunas, 16. august 1915: »Vi ligger i en forladt russisk skyttegrav. Kanonaden er vedvarende stærkere, og den brager næsten både nat og dag, men det synes ikke at have de store virkninger.«

Syd for Kaunas, 18. august 1915: »I går trængte vi ind i forsvarsværkerne i Kaunas og ligger nu i et virvar af skyttegrave og trådfor-

hindringer, krat og kløfter, så det er ikke så nemt at finde sig tilrette.«

16 km øst for Kaunas, 21. august 1915: »Kaunas er nu falden – måske. Den 19. august marcherede vores bataljon med musik i spidsen gennem den sydlige del af det faldne fæstningsværk og kønne anlæg, som nu bærer spor af krigens hærgninger. Den 18. lå vi i fort 4 og den 19. i fort 6, og derpå gik vi østpå og fik en forpost i Njemen. I går morges gik det videre østpå. Russerne viger stadig, men har dog hist og her punkter, hvor de holder os op en tid.«

Omtrent 40-50 km øst for Kaunas, 24. august 1915: »Vi marcherer stadig østpå uden at have rigtige træfninger med russerne. Det går stadig i zigzag gennem dalene. Befolkningen er væk.«

26. august 1915: »Vi er endnu på vej østpå, og vi vil snart nå Vilnius.«

28. august 1915: »Vi er nu 40 km fra Vilnius og tæt ved en flod. Vi har flyttet lidt rundt uden at kunne komme frem for russere.«

Omkring 40 km vest for Vilnius, 30. august 1915: »Hen imod aften stormede vi så og trængte derpå et par kilometer frem og tog nogle fanger. Vort kompagni havde et tab på 4 døde og 4 sårede (4. kompagni havde derimod 20 døde og sårede). Der er et ganske vildt terræn her og ikke nemt at opklare, og russerne yder tilmed hårdnakket modstand, så vi kommer ikke meget fremad. Just behageligt er det ikke at drive rundt i dette vildnis, hvor man ofte ikke ved, hvilken side af fronten man er på. Vort mål er Vilnius, og vi er ved en flod med mange søer. På et kort kan I nok se det.«

1. september 1915: »Vi er i en af Ruslands fyrreskove mellem Vilnius og Memel« [*Klaipeda*, JSS]. »Jeg ligger på lyttepost og skriver. Fremmarchen er standset, og vi graver skyttegrave. Det er svært at sige, om russerne vil lade os komme frem, eller om de endog vil forsøge en ny offensiv, – men de har vel lidt så mange tab, at de endnu må gå tilbage.«

Vistnok lidt øst for Ganuschichki, 2. september 1915: »De sidste dage har været ret regnfulde, noget vi ellers har været forskånet for her i området. Landskabet er helt idyllisk – bakker, søer og skove.«

Drabuzininkai, 4. september 1915: »Vi har arbejdet med at bygge huler. Gud ved, om vi får brug for dem.«

Nær Spindzius, 6. september 1915: »Rykkede igen ud i første stilling og har haft travlt med at udbygge huler – skydeskår m.v. Russerne ligger endnu nogle kilometer borte, så vi har egentlig gode og rolige dage. Tiden skrider fremad, så vi dog snart må nærme os enden på al denne ufred.«

Drabuzininkai, 8. september 1915: »Vi befæstede vores stillinger

stadig mere og mere, men har det ellers roligt her. Endnu kniber det med at skaffe forplejninger frem.«

Spindzius, 10. september 1915: »Russerne ligger 3-4 km herfra og lader os i ro. Stillingen er altså her ganske enestående, og vi er glade, så længe vi får lov til at blive her. Men mange længes efter lidt sul, og enkelte forsøgte så jagten på nogle omstrejfende får, hvoraf der blev nedlagt nogle stykker. En af dem hænger nu ved vores skyttegrav til fri afbenyttelse. Jeg gjorde forsøg med at lave lidt bœf, og det faldt helt godt ud.«

18. september 1915: »Efter at vi havde stormet den 16., er vi på fremmarch mod Vilnius. Vi gør i øjeblikket holdt ved et jernbaneknudepunkt N... F... Alt vel efter omstændighederne.«

20. september 1915: »I forgårs passerede vi Vilnius og er nu på vej sydøst og har tilbagelagt ca. 25 kilometer. Forplejningen er det dårligt med.«

Nordvest for Crekmjany?, 22. september 1915: »Vi er endnu på fremmarch, men det går kun småt frem. Russerne yder synlig hård modstand. Det kniber med at få fødevarer frem, så brødet er nu blevet en lækkerbid.«

20 km øst for Crekmjany, 24. september 1915: »Samtalerne går i stå – der tales ikke meget, tilmed er alle sultne, og man skal være om sig for at få stillet appetitten.«

Crekmjany, 28. september 1915: »Vores frontafsnit strækker sig gennem en tæt skov, hvad der kan være yderst ubehageligt, da russerne har været ret dristige og undertiden er kommet enkeltvis og tæt ind på stillingen. Følgen har været, at der knaldes hele tiden fra begge sider, så der nemt kan ske ubehagelige overraskelser.«

29. september 1915: »Vi blev pludselig afløst fra de første stillinger og trukket tilbage til et kvarter på et stort gods. Befolkningen er flygtet, og vi finder gods og vogne gemt i skovene.«

I kvarter ca. 20 km øst for Crekmjany, 3. oktober 1915: »Russerne har lavet et gennembrud lidt til venstre for os i natten mellem den 29. og 30. september. Vi mistede flere hundrede, som døde, blev sårede eller taget til fange. Russerne har også haft umådelige tab og blev atter kastet tilbage. Vi var ude, fordi vi ventede et nyt angreb, men det blev der intet af. Endnu lå der en del døde og et par sårede omkring – vore og russere mellem hinanden. Det går over ens forstand, når man ser sådanne billeder. Nu må jeg slutte – vi marcherer nu atter ud i de forreste stillinger – forhåbentlig vender vi snart tilbage og får bedre dage.«

10. oktober 1915: »I går var vi på en længere march mod nord og ligger i dag i ro. Jeg har været stærkt optaget og derfor ikke kunnet skrive siden den 7. oktober.«

Smorgon, 11. oktober 1915: [*Nu Smarhon, 60-70 km øst for Vilnius, JSS*]. »Vi ligger 6-7 km bag fronten og har det ret roligt. Begivenhederne ved Vestfronten har jo vakt en del interesse for os i den sidste tid – men ak – hvad bliver det til – endnu synes det mig så underlig fjernt. Der har sikkert været umådelig store tab over al den tid, og mange triste budskaber må der modtages. Så jeg kan godt forstå, at I går i spænding, eftersom I slet ikke hører fra mig – men det må ligge i, at der er spærret. – Jeg er Gud ske lov kommet godt gennem alt til det her og er endnu sund og rask.«

[Sigurd blev i området ved Smorgon i knap 14 måneder, indtil han blev forflyttet til Vestfronten i december 1916. Smorgon ligger i det nuværende Hviderusland. Ved at skimme de mange breve og brevkort fra oktober 1915 og indtil Sigurd blev forflyttet til Vestfronten, er der selvfølgelig mange hændelser. Her nævnes nogle få, JSS].

I skyttegraven ved Smorgon, 20. marts 1916: »Kære far og mor! I går, da jeg var ude for at søge vand, traf jeg helt tilfældigt en landsmand – Hellesø fra Jels. Han er ved lyskasterne her og blev selvfølgelig meget glad ved at træffe en landsmand. Han er urmager og har været hos Markussen i Rødding. Blandt andet er der nu for alvor blevet liv her på fronten, men vi er sluppet godt igennem det hele her. I går var det en ganske forrykt dag – vort artilleri skød meget af tiden og undertiden med største heftighed – samtidig satte infanteriet tre gange ind med geværid – lyskugler sted til vejrs, og vi skulle råbe HURRA – som vanvittige skabte vi os – og jeg ved ikke, hvad russerne tænkte – men de var meget rolige. Vi får ikke megen ro i disse dage. Gud står os stadig bi – her. Bedste hilsner jeres Sigurd.«

26. marts 1916: »Nord for os står der dog jævnligt kampe – i aftes meget heftig.«

Smorgon, 1. april 1916: »Luften har et par dage været så klar, at vi rigtig har kunnet iagttage de russiske stillinger – den ene bag den anden. Artilleriet lod os dog i ro. Russerne har sikkert trukket det bort her en tid. Flyverne har været i stærk virksomhed, og i går havde russerne ikke mindre end 5 balloner oppe her i egnen.«

Smorgon, 2. april 1916: »Det er ret roligt i dag – kun en underofficer – en skolelærer har stået og knaldet efter russerne – det er nu hans lyst – hvad der ellers ikke gør os tilværelsen mere behagelig. I en

kikkert kan man ellers tydeligt iagttage russerne – der vasker deres tøj, soler sig osv. i dag. De længes også sikkert efter freden som os. Ærgerligt at der gives sådanne fredsforstyrreere.«

Smorgon, 21. juni 1916: »Billedet viser vores kompagnis musikkorps. Instrumenterne vil vist være jer fremmede, men vi har nu været henvist til dem alene. Vi finder dem meget morsomme, når bare de kommer i talentfulde hænder.

[I juni 1916 foretog et par bataljoner et stormløb mod russiske tropper og vandt nogle sejre og besatte nogle russiske skyttegrave. De to bataljoner fik lykønskninger og øl og rom sendt fra Hindenburgs højre hånd, Ludendorff. Rommen var ankommet den 18. juni og Sigurd skriver, JSS]:

»Mange er nu kommet i løftet stemning – jo det er tilstande – måtte bedre tider snart oprinde.«

Smorgon, 10. juli 1916: »Vi kan ikke fortælle alt. Gasangrebet, som russerne har skrevet om, er rigtigt nok, og vi var også delagtige i det, men det blev ikke omtalt fra vores side, vel på grund af det mindre gunstige udfald, og det var ikke skadeligt på grund af ugunstige vejrforhold.«

Neu Westend, Berlin, 31. august 1916: »Her går der nu en mængde rygter om nye krigserklæringer. Med Rumænien og Italien har det nok sin rigtighed, men i dag fortælles der endog, at Danmark også skulle have erklæret os krig. Det er selvfølgelig opspind.«

[Italien gik allerede i maj 1916 ind i krigen mod Tyskland og Østrig-Ungarn på Ententemagternes side. Sigurd var på en kort orlov i september måned – hvor længe og hvor er ikke nævnt. Orloven er nævnt i brev fra 9. og 10. oktober, JSS].

Smorgon, 5. oktober 1916: »I dag blev alle elsasserne fra hele regimentet kaldt sammen, og majoren lod dem sige nogle alvorsord i anledning af, at nogle have forduftet sig. [Befolkningen i Elsass-Lothringen/Alsace-Lorraine blev indlemmet i Tyskland i 1870-71 efter det franske nederlag i den tysk-franske krig. Deres situation mindede derfor meget om de dansksindede sønderjydere, JSS]. Hvor meget det hjælper, er vel nok et spørgsmål. Det synes snart, som de deraf holder mere sammen. Russernes udlevering af dem til Frankrig er selvfølgelig en slem faktor. Der hersker selvfølgelig stor forargelse over slynglerne [...]«.

Smorgon, 22. oktober 1916: »Kære far, mor og søskende! Så svandt endnu en uge – atter er det søndag. Selv her i stillingen har vi en følelse af, at der er festdag. Alle arbejdere hviler, kun de enkelte dagsposter står, men ellers er det tomt i gravene – alle har søgt ind i deres

huler til ro og fred, og så kan de udenfor skyde og gøre, hvad de vil. Det er endnu eftermiddag, og jeg sidder her og skriver, mens alle kammeraterne ligger på deres brikse og blunder. I formiddags var jeg til feltgudstjeneste – ja det gik sådan til. I aftes kom der befaling, at der fra hver gruppe skulle en mand til gudstjeneste. Som sædvanlig var der ingen, der frivilligt havde lyst at være med, men én skulle der jo med. Det var jo tjeneste, og så trak vi lod om det, og loddet faldt på mig. Jeg var dog helt glad ved det, da man dog fik lidt bevægelse og kom lidt ud og se sig lidt om en gang. Vi måtte marchere til en lille by Sadsoni [*nu Soly, 10 km vest for Smorgon, JSS*] – en god times gang. Herude på en mark i læ ind til en skov var der lavet en lille talerstol, om hvilken vi så tog opstilling i hesteskoform. Efterhånden som officererne indfandt sig, blev der gjort honnør, og det går jo nøje til med det. Officererne samlede sig inde i midten, og endelig kom divisionspræsten og optrådte i al sin værdighed, udklædt i en grå uniform, bærende et stort sølvkors på brystet. Der synges et par vers, og et lille orkester ledsagede. Efter oplæsningen af en lille tekst følger så en lille prædiken, og altid er der meget patriotisk indvævet. Da det i dag var kejserindens fødselsdag, dvælede præsten især ved hende og kejserhuset, der nu med os bærer krigens tunge savn i det tredje år. Mod slutningen sagde præsten: »Det går nu på liv og død«, og endte så med nogle betragtninger om dødsforagt. Det kunne jo være meget godt, men folk synes kun at føle sig lidt traurige til at høre derpå. Det er, som om sådan noget dårligt kan trives under de militæriske former. Efter prædiken fulgte en kort bøn og en salme, og vi skiltes hver til sit. Jeg traf Hans Petersen, som før var ved kompagniet. Han var sammen med en Mathiasen fra Læk, som jeg også hilste på – han talte også dansk og sagde, at det gjorde alle på hans hjemegn. Nu ønsker jeg jer en god søndag. Og alle får så den bedste hilsen, jeres Sigurd.«

Smorgon, 5. november 1916: »Det sidste næsten overraskende nyt, som vi har fået, er proklamationen om Polen til kongerige. Hvem kongen er, har jeg endnu ikke fået fat på, men det har jo også mindre at sige, man kan jo tænke sig til det. Bevæggrunde til skridtet kan man finde nok af. – Hvordan polakkerne vil tage det, vil tiden vise. – Hvis det dog bare kunne blive et indledende skridt til den kære gode FRED. Vort nabokompagni havde i dag den molør [*ulykke, JSS*], at en russisk granat slog ned i en hule og sårede ni mand. Ellers har vi almindelig ro. Ungdomstiden, der kunne være blevet så dejlig, hvor

ødsles og spildes den ikke hen. Udviklingen går på mange måder i stå. Hvad krigen dog bringer med sig. Der er så meget, som er tragisk – og man magter så lidt.«

Ved Vestfronten

På rejse og ankommet til Belgien, 9. december 1916: »Rusland har vi nu forladt. Den 4-12-1916 rejste vi over Vilnius og til grænsestationen Kalins i lukkede godsvogne og gennemgik der en grundig desinficering og aflusning. Om morgenen den 7. december kom vi med et nyt transporttog med 3. klasses vogne, og så gik turen videre ned midt gennem Tyskland – en helt interessant rejse. Den 8. december passerede vi den belgiske grænse, og nu fik vi en meget køn rejse ind gennem Belgien over Liège – Bryssel, og nu er vi så her i L. – *[navnet er ikke skrevet, sandsynligvis på grund af forbud, men byen er Lille, JSS]*. Hvilken himmelvid forskel der dog er på alle måder – her og så i Rusland. Man må virkelig beundre det høje kulturtrin, som alt her står på. Hvad rejsen gælder, er mig ukendt.«

L.... 10. december 1916: *[Lille i Frankrig, JSS,]* »Byen L.... er en pæn by med prægtige bygninger og kønne anlæg. Der er noget sirligt og fikst ved det hele, og der er mange kvinder. Befolkningen er i højeste grad proper og dannet og forstår at klæde sig. Man er her med på moden helt igennem. Forretningslivet er selvfølgelig ret indskrænket, men man kan dog få mange ting, men ofte til fabelagtige priser (1 pund smør til 10 fr., 1 pund flæsk til 10 fr. osv.) Alligevel synes befolkningen at stå sig nogenlunde igennem. Ude fra fronten hører man kanonernes torden, og jeg tænkte så på kammeraterne. Nu nærmer vi os julen, men man føler det kun så lidt.«

16. december 1916: »Så forlod vi i går morges H. ved L. og marcherede mod sydvest og ligger nu i en by S. øst for L. B. Vi ligger nok som en eller anden reserve. Landskabet her er ganske fladt – ingen skove – lidt hegn – hyppige meget høje popler eller linde langs de meget gode veje – byerne ligger meget tæt, mange bondehuse er ofte meget statelige – altid tegldækket. Jordbunden er fed leret – alt bærer præg af stor frodighed. Ind mod fronten er alt skudt i grus, og der ligger det hele hen i et vildnis. Her har vi jo englændere over for os. De er meget dygtigere og mere behændige i krigsførelse ved fronten. Især er de godt beslået med artilleri og har et godt flyvevæsen.[...]

Til nu er alt forløbet meget roligt, og vi begynder at leve os ind i forholdene.«

17. december 1916: »Over alt møder man krigens hærgning. Man ser, at folkene har rømmet det hele i hast – redskaberne står ofte, som om man er løbet fra dem. På en mark så jeg tre selvbindere stå på rad, som man kunne havde spændt for – nu næsten helt tilgroede og ødelagte osv. Vi passerede også en større by Herlies? [*mellem Lille og Lens, JSS*], der så ud til at have været en prægtig by, men nu var alt ruiner. Selv den store kirke var der næsten ikke sten på sten. Også kirkegården var gennempløjet af granater.«

22. december 1916: »Her ved fronten er det alligevel en hel del mere uroligt end vi er vant til, og fra alle sider hører vi også, at englænderne er de mest hårdnakkede. Ellers er det lutter folk fra Bayern, som vi her ligger sammen med. Større venskab kan man jo ikke sige, der hersker iblandt os – tværtimod. Jeg har fået det indtryk af dem, at de uhyre let bliver gale i hovedet, og så bander de meget kraftigt – for øvrigt volder det endog lidt vanskeligheder med at forstå dem fuldt ud med det samme.«

5. januar 1917: »I går forlod vi L, hvor vi har været siden den 15. december og marcherede en halv snes kilometer sydpå og ligger nu i reserven. Vi vil snart komme i stillingen syd for kanalen. Det bliver tungere og tungere med denne utålelige og ubegribelige krig.«

Le Bassée, 14. januar 1917: »Vi ligger til venstre for kanalen meget tæt på englænderne. De fleste steder er der kun 20-30 meter mellem os og nogle steder meget mindre. Nogle rigtige skyttegrave er der ikke – det meste er skudt i stykker eller sunket sammen, så der kun er en mudderrende. Første aften, vi kom herind, var vi ved at opgive det hele – muddret gik til langt op over knæene. Heldigvis havde vi forinden beviklet benene fra øverst til nederst med gamle pjalter, og hvad vi kunne få fat i. Til alt held er der da nogle få tørre opholdsrum – minegange.«

Berklau, 19. januar 1917: [*mellem Lille og Arras, JSS*] »Til stort held var englænderne meget fredelige og gjorde ikke meget, når vi bare lod dem i ro. Artilleriet var heller ikke så slemt for os i første linje. En stor hjælp var det, at vi havde så mange bombesikre minegange at søge dækning i. Vi har kun haft en enkelt dræbt i de sidste 10 dage. Jeg vil gerne indrømme, at vi var ved at gå fra snøvsen de første dage og gjorde os alle mulige tanker og sagde til os selv, at vi lige så godt kunne være gadefejere et andet sted. I hvert fald er jeg grundigt træt

af det hele og må jo gang på gang sige mig, at sådan kan det ikke gå videre. Jeg vil ikke udtale mig mere, men tror kun ikke, at man her tankeløst driver med, men ved også, at man kun magter lidt – men alligevel vil jeg forsikre, at jeg ikke vil miste modet.«

29. januar 1917: »I dag går det løs.«

N. ved Lens, 31. januar 1917: »Strabadserne er ikke det, der piner – men det ubegribelige målløse i det hele og tit det spørgsmål, om det egentlig er det rigtige og nødvendige osv. I vil jo let forstå det. Der kan komme øjeblikke, hvor man synes, at det hele kan være ligegyldigt, og da er det hele let, og man kan spøge og være i humør. – Dog er den letteste vej ikke den rigtige, føler jeg godt. Med alle disse grublerier kommer man selv til kort – sit sted, hvor man går hen med dem og finder fred – så er menneskers magt og vilje jo dog kun lille og svag. Aldrig vil jeg derfor blive forknyt, om det så ser nok så sort ud, men håber på bedre tider. Ja – lad os alle det – være uforknytte og ved godt mod.«

Lens, 2. februar 1917: »Jeg kom i aftes i stilling, men endnu i reserven i tredje linje. Alt er godt udbygget. Undergrunden kalk, der egner sig fortrinligt til anlæg af skyttegrave. Den her usædvanlige vinter holder ved til vores store glæde.«

Lens, 14. februar 1917: »Blev afløst i forgårs, og kompagniet gik i hvilestilling i N, hvor vi før har ligget. Vi – henimod 6 mand og en underofficer – fik ordre til at melde os ved armeringsbataljonen her i Lens for at hjælpe dem nogle dage. Det kan være lige så godt som det andet, og mange ville endog være meget glade ved det, da Lens jo er en stor by, og den derfor er en hel del »rehiels« [*»fristelser m.v.« JSS*], som tyskerne siger. Vi har nu endelig fået os nogenlunde indkvarteret. Endnu har ingen forlangt noget af os, og det er vi selvfølgelig ikke kede af. – Det er mærkelige forhold at leve under. Trods det, at artilleriet daglig skyder herind, bor civilisterne endnu stadig her. Der er mange faldne blandt dem, og de må se på, at deres huse dag for dag bliver mere og mere ødelagte. Den store fare er de dem nok ikke bevidst, for ellers ville de drage bort – alle bor de i kældrene.«

Lens, 15. februar 1917: »Det har truffet sig sådan, at den armeringsbataljon, som vi blev tildelt, netop er den, som sidste efterår lavede skyttegravsanlæggene inde ved Arnum og Skærbæk. Jeg har selvfølgelig spurgt dem ud om, hvordan de havde været tilfredse og måtte så høre, hvor utilfredse de havde været med alt. Befolkningen var fjendtlige, alt tarveligt osv. – ja, de påstod endog, at folkene var dov-

ne – nå – det hele er jo ikke værd at høre på – men det morede mig dog at høre deres dom – men le måtte jeg især, da de fortalte, at folkene spærrede alle deres unge piger ind – de lod dem slet ikke se [...].«

Lens, 16. februar 1917: »I går skulle der her på egnen være blevet skudt fire engelske flyvere ned. Selv har jeg dog kun set én flyverkamp. Det var spændende at se på – lige som høge suser de efter hinanden – englænderne er i tal langt de overlegne – er frække og koldblodige og aner ikke meget, når de skyder på dem. Vore ser man kun lidt, og de synes ikke at være så mange, men de er uhyre behændige og snedige. – Det er jo tunge tider, og det er ikke til at komme uden om.«

Lens, 17. februar 1917: »I går var det en slem dag, da englænderne skød meget med svært skyts, og da holder kældrene, som vi ellers søger ned i, ingenting. Bombesikre rum findes der kun få af – da er det snart bedre i skyttegravene, hvor vi har skakterne. Værst er det for de udækkede civile – koner, børn og gamle folk – de må sandelig døje meget, og man ser det på dem, at de lever i jammer og elendighed.«

Lens, 21. februar 1917: »Til venstre for os forsøgte vore forleden at trænge ind i de engelske stillinger, men det lykkedes dog ikke. Overalt på fronten forsøger begge parter at gøre sådanne omklamringsforsøg – mest er det frivillige patruljer. Vi er her det samme for englænderne, som russerne var for os i øst. Til trods for den livlige beskydning har vi dog næsten ingen tab.«

Acheville, 27. februar 1917: [*Syd for Lens, JSS*]. »Ved L. B. [*første linje ved fronten, JSS*] kunne vi jo tale med englænderne, men det var der nu ingen tale om, og der syntes tværtimod at herske en uhyre gensidig forbitrelse, og det var for mig det mest ubehagelige under de urolige forhold. – Hvad englænderne ellers formøbler af »muvilian« er ganske enestående. [*Muvilian er et slangudtryk for ammunition, JSS*]. Nat og dag lægger de både fronten og tilførselsvejene under en jævnlig ild. Store resultater har de vel næppe dermed, men det er meget foruroligende. På vores side synes det næsten at blive mere og mere sparsomt med muvilian.«

Acheville, 1. marts 1917: »Englænderne skal have gjort mange hårdnakkede angreb og opnået små resultater. Gas brugte de også, og vi var i den anledning alarmeret, men kom dog atter til ro. I dag har vi været til badning og aflusning i et gammelt bryggeri. Lusene

er nu her lige så slemme som i Rusland. Vi er virkelig meget mere beskidte her end før i Rusland.«

Vimy, den 3., 4. og 5. marts 1917: *[Mellem Lens og Arras, JSS].* »Vi ligger nu 30-50 meter fra englænderne. Englænderne begravede deres døde fra sidste gasangreb.«

Vimy, 6. marts 1917: »Efter alt at dømmen nærmer vi os vist stærkt en stor offensiv. Flyvervirksomheden er her undertiden ganske enorm. For øjeblikket (jeg har nemlig vagt) hænger der ikke mindre end 21 over os – deriblandt en flok på 16 styk. Vores lader sig næsten ikke se – kun i udkanten dukker der et par kampflyvere op, og de skal straks have hentet tre englændere ned. I kamp er vores vist dog de overlegne.«

Vimy, 9. marts 1917: »Ja, det er en omvendt tilværelse – dette muldvarpeliv og natmandsliv. Man ser ud som et svin – kan jo aldrig vaske sig – det er et hundeliv – men svært at komme udenom, selv om man vil være nok så snedig.«

Acheville, 21. marts 1917: »I går meldte jeg mig syg. Jeg har følt mig lidt sløj den sidste uges tid. Er nu i reserven.«

Acheville, 23. marts 1917: »Er ved at være udhvilet. Driver tiden hen og får et par aspirintabletter.«

Krigslazaret nr. 23 i Ath, 31. marts 1917: *[Ath ligger lidt nord for Mons og næsten midt mellem Lille i Frankrig og Bryssel i Belgien – ca. 60 km fra fronten i Vimy i Frankrig. Det var her, Hans Lausten-Thomsen var læge. Sigurd blev først overflyttet til denne læges sygesal i Mittelschule natten mellem den 7. og 8. maj, men da havde han allerede været på lazaret nr. 23 i Ath siden den 30. marts, dog sandsynligvis på en anden sygesal. Der er forskellige oplysninger i Sigurds breve og i Hans Lausten-Thomsens breve dateret 8. og 9. maj 1917. Oplysningerne i denne beretning er medtaget uændrede i henhold til deres breve, men det må nok konkluderes, at Sigurds tids- og stedsangivelser er de korrekte. For eksempel oplysningen om, at Sigurd allerede kom til lazarettet i Ath 30. marts 1917, JSS].* »Pludselig den 29. marts om natten fik jeg dårlig mave og høj feber. Lægen besluttede at sende mig på lazarettet. Om middagen gik det så løs i en gammel kassevogn – vi var nogle stykker. Undervejs havde vi det uheld, at en granat slog ned kort foran vognen og gjorde hestene så bange, at de rendte rundt og masede vognen i stykker. Vi måtte så gå det sidste stykke til fods. Har fået anvist en seng. Jeg blev sendt herhen på grund af feberhaften durchsats? *[det er sandsynligvis dysenteri som Hans Lausten Thomsen skrev i sit brev 8. maj, JSS],* men føler mig snart igen alt for vel.«

Krigslazaret nr. 23, 1. april 1917: »Alt er nu fredelig og idyllisk, og hvor er det dejligt atter at ligge i en blød seng og få alle lumper, utøj og snavs af kroppen.«

Krigslazaret nr. 23, 12. april 1917: »Det går godt fremad med helbredet – alligevel håber jeg at blive nogle dage her endnu. Rigtignok er det som følge af den nye engelske offensiv ikke let at opstille beregninger. Sandsynligvis rømmer vi lazarettet i nær fremtid, og det bliver måske lavet til feltlazaret. Trommeilden derude har i eftermiddag opnået en usædvanlig styrke. Alles sind er optaget af det. Der er åbenbart en stor sag i gang.«

Krigslazaret nr. 23, 26. april 1917: »Kampene viser sig som aldrig før. Måtte det dog snart gå mod den gode ende. Her i byen er livet ikke så stærkt berørt af krigen. I dag er der torvedag og mange mennesker i byen.«

Lille, 27. april 1917: »Så sidder jeg atter i Lille og venter på toget til Ath – og kommer fra Douai [*Douai ligger ca. 15 km bag fronten øst for Arras og Lens, JSS*], hvor jeg blev sendt hen i går eftermiddags. Sagerne har jeg besørget. Skulle hente en melding fra et lazaret der. I Douai var alt fyldt med soldater. I lazarettet lå der en 300 englændere, mest hårdt sårede. Krigens gru slog én her på en særlig måde stærkt i møde. Jeg havde lejlighed til at kaste et blik ind i de stærkt fyldte sale og så dem ligge der, den ene ved siden af den anden, lemlæstede og lidende. I operationssalen var man travlt i arbejde. Ude i gården stod der 6 simple kister med dødens rov fra denne nat – alt den skrækelige krigs følger. Røde Kors plejere og søstre øver her et stort og godt arbejde. – Sådant noget gør indtryk. Ikke heller glemmer jeg, da vi i går modtog en transport sårede direkte fra fronten ved Arras, blandt hvilke også var en hel del slemt medtagne. Her bag fronten møder sygdomme en på en anden måde end derude i skyttegravene.«

3. maj 1917: »Jeg har lige fået til opgave igen at rejse til Douai med meldinger. Rejser her fra Aht i nat kl. 2 og vil være tilbage i morgen aften en gang, – ikke så galt en rejse.«

Krigslazaret nr. 23 i Ath, 5. maj 1917: »Befolkningen her er ikke åbenbart fjendtlige, men dog heller ikke venlige, hvad jeg dog godt kan begribe. Vi har i dag igen modtaget en transport af sårede og syge, så vi snart er fyldt godt op.«

[Ovenstående brev er det sidste fra Sigurds hånd, inden han blev virkelig alvorligt syg af lungehindebetændelse og fik mere end 40 i feber. Den dansk-sindede læge Hans Lausten-Thomsen så Sigurd 8. maj for første gang og tog

straks affære. Han skrev først til Sigurds far i Berlin og igen 9. maj til Bejstrupgård. Nedenstående indeholder korte citater fra læge Hans Lausten-Thomsens 15 breve, som lægen sendte til Sigurds forældre mellem 8. maj og 1. juni 1917, JSSJ.

8. maj 1917: »I morges da jeg kom ind i min sygesal i lazarettet, »Mittelschule« i Ath i Belgien, læste jeg navnet Skrumsager over en seng. Det var din søn Sigurd, der har været syg i 8 dage og i nat er havnet på min sygeafdeling. Sigurd har en ret stærk lungehindebetændelse med høj feber og kan ikke selv skrive. Han er fuldstændig ved klar bevidsthed trods 40 grader i feber, hjertet arbejder godt, der er udsigt til, at den kraftige unge mand nok skal klare situationen, men i alle tilfælde er han ret svært syg, og jeg vil foreløbig føle mig forpligtet til at sende dig en lille daglig beretning.«

9. maj 1917: »I går sendte jeg dig et brev til Berlin med fortællingen om din søn Sigurds sygdom. Han har jo ligget på lazarettet Lambrecht i Montigny-en-Gohelle i nærheden af Douai med dysenteri, der synes at forløbe meget let. Han blev så sendt til en afdeling for let syge i Ath i Belgien, men blev atter syg. Sigurd har lungehindebetændelse med udskillelse af en del væske i lungesækken. Denne væske er dog kimfri, og jeg har frem for alt andet i dag kunnet fastslå, at den er fri for tuberkulosebakterier. Han er dog ret svært medtaget og havde i går hele dagen temperaturer over 40 grader. Hjertet arbejdede i går aftes og endnu i morges ret uregelmæssigt og sløjt, men temperaturen var dog i morges sunket til 39 grader. Sigurd snakker om selv at skrive, for han havde lige fået brev om, at du nu var hjemme, men jeg sagde nej. Han får ikke lov til at skrive, før jeg er sikker på, at anstrengelsen ikke skader ham. Så længe skal jeg nok sende den daglige beretning.«

10. maj 1917: »Stor forandring er der ikke i Sigurds tilstand. I aftes gik det slet ikke godt. Temperaturen steg til 39,9, og pulsen var meget sløj og uregelmæssig.«

11. maj 1917: »I aftes holdt temperaturen sig på 38 grader, men natten var ikke god. Din søn sov dårligt, fantaserede en del og havde i morges 38,5 grader. Vandmængden i lungerne er steget noget, og undersøgelsen var i morges en meget stor anstrengelse for ham. Sigurd er begyndt at spise. I går fik han ikke mindre end 4 æg.«

12. maj 1917: »Hjertet arbejder for øjeblikket godt og regelmæssigt, men hele venstre lunge er sat ud af funktion. Din søn har fået appetit. Han satte i dagens løb ikke færre end 6 æg til livs, drak en flaske rødvin og en dygtig portion mælk.«

Den 8. maj 1917

Kære Kloppenborg!

I morgen da jeg kom ind i min ajsesal: barometeret, "Hittelschmidt's", stik i Belgien, læste jeg nemlig Skrummsager over en ising. Det var din søn Sigurd, der har været syg i 8 dage og i nat er havnet på min ajsafdeling. Han var ikke rigtig til freds, da jeg efter aften, ajsølsen sagde, at jeg vilde skrive til far, "for der er da ingen fare på færde". Det har han nok ret i, der er ingen overhængende fare, men han har en ret stærk lungebrændbetændelse med høj feber og han ikke selv skrive. Han er fuld, kold og klar bevidsthed ved 40°, hjertet arbejder godt, der er al indlygt til at den frøftige unge mand nok skal klare situationen men i alle tilfælde er han ret overværet, og jeg vil foreløbig føle mig forpligtet til at sende dig en lille daglig beretning.

Jeg vil allersidst ikke til far med de sidste dages begivenheder, jeg havde ikke troet, at fjenden endnu var så stærk, men det går dog nu tydeligt ned af bakke for ham. Med fjenden menes her Tyskland, hvilket han af hensyn til censuren ikke kunne skrive. Efter Genforeningen blev Lausten-Thomsen amtslæge i Tønder Amt. Han deltog aktivt i det kulturelle liv i Sønderjylland og var bl.a. i 20 år formand for Historisk Samfund for Sønderjylland.

Din heng. J. Lausten-Thomsen

Læge Hans Lausten-Thomsens første af i alt 15 breve til Sigurds far, landdagsmand H.D. Kloppenborg Skrummsager, hvor han holder ham underrettet om sønnens tilstand. Bemærk samtidig den kodede meddelelse til sidst i brevet: »Jeg havde ikke troet, at fjenden endnu var så stærk, men det går dog nu tydeligt ned af bakke for ham«. Med fjenden menes her Tyskland, hvilket han af hensyn til censuren ikke kunne skrive. Efter Genforeningen blev Lausten-Thomsen amtslæge i Tønder Amt. Han deltog aktivt i det kulturelle liv i Sønderjylland og var bl.a. i 20 år formand for Historisk Samfund for Sønderjylland.

13. maj 1917: »Tilstanden uforandret, men ret tilfredsstillende. Temperaturen i aften 39,7 og i morges 38,4. Pulsen god og regelmæssig«

14. maj 1917: »Beretningen kan ikke meddele om store fremskridt, heller ikke i dag. I aften var temperaturen 39,7 grader og i morges 38,4 grader. Appetitten kommer, venstre lunge begynder at røre på sig, selv om den endnu svømmer i væske, hvad der har meget at sige. Hjertets arbejder bliver dag for dag solidere og mere regelmæssige.«

15. maj 1917: »Endnu ingen større forandring. Temperaturen var i aftes 39,4 og her i morges 37,8 grader.«

16. maj 1917: »Temperaturen i aftes kun 38,2, i morges 37,8 og pulsen regelmæssig og tilfredsstillende. Appetitten har det knebet med i går og i dag. Han takker for hilsenen fra sin moder. Jeg spurgte, om han ville læse brevet. Han tog det også i hånden, men gav sig ikke til at læse det. Han fandt anstrengelsen for stor.«

17. maj 1917: »Endelig kan jeg skrive et brev om fremskridt uden »men«-er. En tydelig bedring, selv om den endnu ikke er stor. Tak for både dit og din kones breve og venlige hilsner til jer begge.«

18. maj 1917: »I aftes var temperaturen 38,7 men efter en god nats søvn havde Sigurd i morges kun 37,0 grader. Første gang fri for feber.«

19. maj 1917: »Sigurds temperatur, der i aftes steg til 38,4, var i morges atter 37,0 grader. Han er betydelig livligere og kvikkere. Det synes at gå godt om end langsomt fremad, og jeg sender ikke mere daglige bulletiner, skal dog nok flittigt sende besked, indtil din søn selv kan skrive. Det vil forhåbentlig ikke vare længe.«

24. maj 1917: »Det går os vedblivende godt. Højeste temperatur siden jeg sidst skrev, 37,9 grader. Vi er tydeligt på den bedste vej, men den vil blive lang.«

27. maj 1917: »Det går vedblivende godt, men langsomt. Sigurd skriver jo selv nu, så jeg holder op med mine bulletiner. Jeg håber at kunne rejse hjem med 14 dages orlov sidst i denne uge. Din søns tilstand er nu således, at han ikke volder mig den mindste betænkelighed i så henseende.«

Skærbæk, 1. juni 1917: »Så svigtede jeg Sigurd og tog hjem med 14 dages orlov. Det knob lidt for ham, da jeg sagde farvel. Det var ikke fri for, at der igen ville komme vand i øjnene. Men det går ellers vedblivende godt fremad. Kræfterne tager tydeligt til. 4-5 uger bliver han sikkert endnu i Ath, og så tænker jeg, at jeg kan sende ham på et reservelazaret i Tyskland.«

[Herefter er det igen Sigurds breve, JSS].

Krigslazaret nr. 23 i Ath, 23. maj 1917: »Kære far, mor og søskende. I kære derhjemme. Tak for jeres breve. Jeg føler mig nu lidt bedre, men det har været drøjt, og der er endnu langt igen. Men først og fremmest må jeg takke Gud Fader, der så godt har stået mig bi. Måtte han sund og rask føre mig hjem til jer – hans vilje ske. Mange gode hilsner jeres Sigurd.«

Sigurds souvenirs fra felten.

Krigslazaret nr. 23 i Ath, 24. maj 1917: »Endnu er det småt med mig, det går så langsomt, men jeg føler dog, at det bliver bedre. En lykke og glæde for mig er det med Dr. Thomsen. Så har jeg haft en sådan god bayersk søster til at pleje mig – hun har været som en moder for mig – men nu er hun rejst i orlov – godt at jeg er kommet så langt med hende, for nu er jeg ikke så hjælpeløs mere. – Det er trange tider, men Gud Fader i himlen – måtte han snart bringe forløsning.«

Ath, 31. maj 1917: »Det kan endnu ikke nytte med besøg, som I spørger om. Jeg er alt for svag til at døje det – har ingen vilje og kraft til at beherske mig. – Det er ikke let, når det går sådan for en. – men lad os håbe på bedre tider. I går havde jeg en stor sorg i det, at læge Thomsen rejste på orlov. Først forlod min gode søster mig og nu min kære læge, men lidt på vej har de dog taget mig, så jeg nu knap er så hjælpeløs. I dag har der så været en ny læge, som jeg var meget glad for. Han skal også nok tage sig godt af mig, så jeg ser fremtiden godt i møde. Men en langsom og drøj historie er det. Den vil tage lang tid,

så Thomsen vil sikkert nok nå at komme tilbage og kurere på mig igen. Han er vist på orlov en 14 dage eller 3 uger.«

Ath, 15. juni 1917: *[15. juni 1917 var Sigurd oppe at sidde et par minutter for første gang. Han skrev hver dag fra lazarettet om sin tilstand og tanker. Jo nærmere tidspunktet kom for forældrenes tilladelse til at komme på besøg, prægedes brevene mere og mere af savn og sygdom samt håb om et snarligt gensyn. De kom på besøg 17. juli og rejste igen 20. juli. Det var to måneder og 12 dage efter oplysningerne fra læge Hans Lausten-Thomsen om, at Sigurd var alvorligt syg. Jeg har ingen oplysninger om deres rejse, men den rejse gennem et krigshærget land med varemangel må have været vanskelig at planlægge og gennemføre, JSS].*

23. juli 1917: »Kære far, mor og søskende! Tak for at I kom for at besøge mig – hvor sløj jeg så var, så har jeg dog haft meget ud af det. Jeg har fået meget mere ro i kroppen og nyt mod til at komme rigtig i gang igen. Ja, tak fordi I bar over med mig, nu jeg har været utålmodig og utilfreds. Jeg har kun lov til at sige tak for alt godt. Jeg betror Vorherre min sag, og han vil nok stå alle bi. Vær nu ubekymret – jeg er i gode hænder. Mange gode hilsner til jer alle.

Jeres hengivne Sigurd.«

Elberfeld, 25. august 1917: *[En forstad til Wuppertal i Tyskland, JSS].* »Med lazarettoget forlod jeg så Belgien den 22. august og kom hertil i aftes og er blevet godt modtaget. Lægen her er civil, og søstrene synes flinke. Desværre er det her midt i byen, så her savner jeg atter den friske luft, men foreløbig må jeg se at komme til ro. NB. Skal hilse fra Thomsen – han kunne ikke længere beholde mig, sagde han, og det var da heller ikke meningen.«

Elberfeld, 31. august 1917: »Jeg er blevet røntgengennemlyst. I eftermiddag fik jeg pludselig ordre til at flytte andetsteds hen. Det her er et ganske lille lazaret med en 30 mand. Vi bor her i et villakvarter i byens udkant – ret kønt, stor have osv. Lægen har jeg ellers ikke talt med, men det er ham, som har fået mig flyttet til mere ro og luft. Han kommer også her. Røntgenhistorien ved jeg endnu intet om. Venter meget på post – og også lidt på besøg.«

Elberfeld, 17. september 1917: »Besøg af jer vil jeg være meget glad for, men jeg tror, at det for dig og søster, mor, vil være alt for vanskeligt især med sproget osv. NB. Jeg har i dag modtaget et lille brev fra Thomsen. Han er blevet forfremmet til overlæge.«

Elberfeld, 5. oktober 1917: »Jeg vil blive udskrevet den 13. oktober, og når jeg så kommer ud her fra, vil det være så vidt, at jeg straks

kan rejse hjem, mente lægen. Efter alt dette at dømme kommer du vel næppe her og besøger mig, far, men det kunne se meget ud efter, at Köpenick [en forstad til Berlin, JSS] vil blive træfpunktet – lad os håbe det bedste.«

Elberfeld, 14. oktober 1917: »I morgen middag, mandag den 15. går turen til samlingsstedet i Düsseldorf og derfra videre til Köpenick. Måske vi allerede ses, når jeg når til Berlin, far.«

Köpenick, 20. oktober 1917: »Far var herude i går. Orlovspapirer lader vente på sig.«

Berlin, 4. november 1917: »Med hensyn til min sag står alt ved det gamle – men ellers er jeg meget nysgerrig efter at høre fra dem.«

Efterskrift

Den oprindelige årsag til, at jeg lånte Sigurds breve fra fronten af hans datter, Agnete, var myten om, at Sigurd var blevet alvorligt såret i Belgien, men blev reddet af en snarrådig læge, mens Sigurd lå i den del af lazarettet, hvor alt håb var ude.

En dansksindet læge ved lazarettet havde set navnet Skrumsager over en seng med en patient med mere end 40 grader i feber. Lægen genkendte navnet Skrumsager og kontaktede straks Sigurds forældre. Han fortalte dem om den meget alvorlige situation, Sigurd var i. Lægen bad forældrene om straks at tage affære, hvis de ønskede deres søn Sigurd levende hjem og ud af krigshelvedet. Sporenstregs satte Sigurds forældre alt i bevægelse og kørte i bil ned til Belgien gennem det krigshærgede Europa. De fik efter møje og besvær tilladelse til at køre derned og ankom til lazarettet kort tid efter. De fandt Sigurd, og de fik lov til at tage ham med i bilen hjem til et hospital i hjemstavnen.

Sigurds breve ændrer myten på mange punkter. Sigurd blev ikke såret, men fik pådraget sig en alvorlig lungesygdom. Sigurd blev syg i april 1917 ved fronten i Frankrig og ikke i Belgien. Lægen tog sig af behandlingen af Sigurd og informerede hver dag forældrene om sygdomstilstanden, indtil Sigurd igen kunne skrive. Forældrene fik først tilladelse til at besøge Sigurd godt to måneder efter, at de af lægen havde fået underretning om Sigurds alvorlige sygdom. Hvordan de rejste ned til lazarettet i Ath, Belgien, er uafklaret. Endvidere fik forældrene ikke lov til at tage Sigurd med hjem, også fordi han var for syg til en sådan rejse, og lægen har sikkert også forbudt det.

Sigurd efter 1. Verdenskrig. Sigurd købte i 1924 gården Kanekær i Kelstrup og giftede sig samme år med sygeplejerske Christine Clausen fra Nordborg, som han havde mødt på Vejle Tuberkulose Sanatorium, hvor han i 1920-21 var indlagt til behandling for tuberkulose. De fik fire børn. Ved den tyske besættelse i 1940 viste det sig, at Sigurd ikke havde fået dansk statsborgerskab. De tyske myndigheder krævede derfor, at Sigurd igen indtrådte i tysk tjeneste, hvilket dog efter en besværlig proces blev undgået.

Sigurd kom først hjem til Bejstrupgård i november 1917, og hans krigstjeneste var dermed endelig slut. Jeg vil lade Sigurd få det sidste ord fra hans stilehæfte på Askov Højskole kort tid efter afstemningen 10. februar 1920, hvor Sigurd havde nogle refleksioner om 1. Verdenskrig og om det at være dansksindet tysk soldat: »Når man ser på de senere års udvikling af den nationale kamp i Sønderjylland, må man i høj grad sande det gamle ordsprog, der siger, at når nøden er størst, er hjælpen nærmest. Gennem fire år formåede de tyske våben at holde hele verden i frygt og bæven, og det så længe ud, som om det ville blive Tyskland, der skulle komme til at diktere freden. Den bedste

og kraftigste sønderjyske ungdom ødelagdes på valpladserne, alt gik tilbage og i forfald, man tabte modet, og håbet blev mange gange lille. Men så kom endelig omslaget i sommeren 1918. Det begyndte at lysne, og snart følte alle, at nu bar det nok frem mod befrielsens dag.«

Zusammenfassung

Sigurd Kloppenborg Skrumsager schrieb gut 1000 Briefe an seine Familie in Københoved über seine Gedanken und Erlebnisse an der Kriegsfrente während des ersten Weltkrieges. Er war dänisch gesinnt, aber zu deutschem Wehrdienst verpflichtet, falls er seine Zukunft in Nordschleswig verbringen wollte.

Sigurd wurde am 6. Juli 1893 geboren und war gerade erst 21 Jahre alt, als er am 12. November 1914 in Berlin zum Militärdienst einberufen wurde. Im März 1915 kam er an die Ostfront im damaligen Russland. Im Dezember 1916 kam er an die Westfront bei Lens und Arras im westlichen Teil Nordfrankreichs. Sigurd wurde nicht verwundet, erkrankte aber an der Front im März 1917 an Rippenfellentzündung und Tuberkulose und kam ins Kriegslazarett Nr. 23 in Ath (Belgien). Später wurde er zur Erholung nach Deutschland geschickt, bis er im November 1917 zur Erholung zu Hause in Københoved ankam. Damit war der Kriegsdienst für ihn zu Ende. Zur Information über seine Krankheit dienen auch 15 Briefe, die der Arzt Hans Lausten-Thomsen an die Eltern Sigurds schrieb. Hans Lausten-Thomsen war ebenfalls dänisch gesinnt und zum deutschen Militärdienst einberufen, er war im Kriegslazarett Nr. 23 in Ath tätig. In seinen Briefen berichtet er ausführlich über die Krankheiten und die Entwicklung Sigurds. Es ist kaum zu bezweifeln, dass Sigurd durch den Arzt von dem Schicksal verschont blieb, dass 5.000 andere dänisch gesinnte Soldaten erlitten in einem Krieg, der nicht ihr Krieg war.

Trotz der heftigen Erlebnisse während des Krieges und der äußerst schweren und langen Tuberkuloseerkrankung und mehreren Krankenhausaufenthalten entwickelte sich Sigurd als erfolgreicher Landwirt in der Nähe von Haderslev. Er heiratete und wurde der Vater von vier Kindern.

Christian X og Sønderjylland

Af KNUD J.V. JESPERSEN

Ved Genforeningen 1920 blev Sønderjylland atter en del af det danske monarki efter 56 års adskillelse. Ved samme lejlighed skiftede Christian X position fra i befolkningens øjne at være en politiserende monark til at blive et nationalt samlingsmærke hævet over politiske stridigheder – en status, han bevarede i resten af sin lange regeringstid. Med udgangspunkt i kongens egne optegnelser viser historikeren Knud J.V. Jespersen, hvilken central rolle det sønderjyske spørgsmål spillede for kongens handlemåde under Påskekrisen i marts 1920 og i forbindelse med Genforeningen få måneder senere. Artiklen er baseret på kildemateriale, som forfatteren har fremlagt i to tidligere bøger om emnet, nemlig *Rytterkongen. Et portræt af Christian 10.* (2007) og *Vejen hjem. Sønderjyske skæbner 1864-1920* (2012).

Kongehuset og Sønderjylland

Tirsdag den 10. februar 1920 var dagen, hvor befolkningen i 1. afstemningszone, det vil sige området fra Kongeåen og ned til den nuværende dansk-tyske grænse, skulle afgøre, om den ville blive under tysk styre eller for fremtiden høre til Danmark. Resultatet blev som bekendt et klart ja til forening med Danmark – 75 procent af de stemmeberettigede stemte for dette, mens 25 procent stemte imod. Da resultatet dagen efter forelå, blev der i København afholdt Statsråd under forsæde af Christian X. Kongen fremsatte ved mødets begyndelse følgende erklæring:

»Da min kære bedstefader for omtrent 56 år siden tog afsked med den befolkning, hvis efterkommere snart vender tilbage til Danmark, tolkede han folkets smerte over sønderlemmelsen; men i sit hjerte bevarede han håbet om, at en dag med oprejsning, retfærdighed og lykke en gang ville oprinde. Min fader skulle ikke opleve det, han i tanken omfattede med tro og tillid. Det er uforskyldt faldet i min lod at se denne store dag. I dyb taknemmelighed til Gud, i erindring om levende og døde, der har kæmpet for at bevare danskheden i Slesvig – og i håb om en lykkelig fremtid sender jeg – her foran Statsrådet – den første velkomsthilsen til de tilbagevendende landsmænd, hvis

lange og trange udlændighed forøgede og styrkede deres kærlighed til fædrenes land. Gud bevare Danmark og det danske folk!¹

For de tavst lyttende radikale ministre har disse kongeorde næppe været andet end højstemte tirader; men der er til gengæld ikke tvivl om, at kongens ord kom lige fra hjertet og udtrykte et dybt personligt engagement i grænselandets skæbne. Det viser alene hans stærke understregning af, at sønderjydernes skæbne altid havde været både en livs- og æressag for kongeslægten, og den klare betoning af at Sønderjyllands tilbagevenden også i høj grad var en personlig æresoprejsning for kongehuset. Med sit ordvalg udtrykte kongen med andre ord den nære forbindelse, der historisk set altid havde bestået mellem kongehuset og grænselandets befolkning helt tilbage fra hertugdømmet Slesvigs opståen i middelalderen.

Hvis Christian X havde haft magt, som han havde agt, ville hans velkomsthilsen til de tilbagevendende sønderjyder i Statsrådet 11. februar have omfattet større dele af det tidligere hertugdømme Slesvigs befolkning. Det blev imidlertid forhindret ved afstemningen i 2. zone 14. marts 1920, der faldt ud til gunst for Tyskland. Hans bestræbelser for et samlet Slesvigs tilbagevenden blev desuden systematisk modarbejdet af den radikale regering under statsminister C. Th. Zahles ledelse.

Med baggrund i kongens egne skriftlige optegnelser vil der i det følgende blive argumenteret for, at Christian X i lighed med bedstefaderen i hjertet var helstatsmand, og at han lige fra krigsafslutningen i 1918 og frem til Genforeningen i 1920 energisk forfulgte det mål at få hele Slesvig tilbage enten som en integreret del af kongeriget eller nært knyttet til dette med kongehuset som forbindende led. Det vil videre blive søgt sandsynliggjort, at denne grundholdning hos kongen var den egentlig udløsende faktor i Påskekrisen 1920, der var nær ved at kaste landet ud i politisk og økonomisk kaos og en kort overgang fik selve kongetronen til at vakle.²

Arven fra bedstefaderen

Holdningsmæssigt og mentalt set var Christian X i langt højere grad sin bedstefars sønnesøn end sin fars søn. Selv om han aldrig hverken i skrift eller tale ytrede et eneste nedsættende ord om sin far, var det åbenlyst, at han på ingen måde delte Frederik VIII's liberalistiske anskuelser eller dennes sympati for Systemskiftet i 1901, som introducere-

Officielt foto af Christian IX og Dronning Louise i anledning af deres guldbryllup i 1892. Christian IX forblev hele livet tro mod de konservative normer, som han var vokset op med under den sene enevælde. Han blev også i denne henseende et forbillede for sønnesønnen Christian X. Fra Rytterkongen, s. 43.

de parlamentarismen i Danmark. Med sin militære baggrund og soldatermæssige tankegang lå han i adfærd og tankesæt langt nærmere på sin bedstefar, Christian IX, som han gennem hele sin barndom og ungdom havde knyttet sig nært til og nærede stor beundring for.

Den slesvigsk fødte Christian IX kom som ung mand til Frederik VI's enevældige hof, hvor hans forestillinger om kongemagtens centrale politiske rolle i statsstyret blev formet. Ideen om kongens endeli-

ge ansvar for landets ve og vel og opfattelsen af kongemagten som selvstændig politisk aktør på linje med regering og rigsdag videreførte han i sin egen lange regeringstid fra 1863 til 1906. Hans insisteren på denne rolle – dygtigt sekunderet af den konservative konseilspræsident J.B.S. Estrup – var stærkt medvirkende til de forbitrede forfatningskampe mellem Højre og Venstre, der satte stærkt præg på det politiske liv i de sidste årtier af 1800-tallet, hvor kongen – utvivlsomt ud fra de ædleste motiver – nærmest fremstod som allieret med de konservative kræfter personificeret i Estrup.

Christian IX anskuede fædrelandets vel i en konservativ optik, og der herskede ikke den ringeste tvivl om hans oprigtige kærlighed til fædrelandet som helhed. Som prins kæmpede han således under Treårskrigen aktivt på dansk side som rytterofficer mod den slesvigholstenske løsrivelsesbevægelse. Men som slesvigsk født var hans fædrelandsfølelse ikke begrænset til kongeriget, men omfattede også Slesvig og til dels Holsten, som fra gammel tid havde været en del af den danske konges riger og lande. Han var i sin grundindstilling en helstatsmand, der betragtede den nymodens fremadstormende nationalisme som en fare for den monarkisk definerede verdensorden, som han var vokset op med og satte pris på.

Hans grundlæggende helstattænkning kom måske klarest til udtryk i hans handlemåde i de kritiske dage efter den preussiske erobring af Als 29. juni 1864, der i praksis afsluttede den ulykkelige krig og endeligt beseglede det danske nederlag.³ I denne paniske situation, hvor det stod uklart, hvor langt videre preusserne var rede til at gå militært, tog Christian IX – uden at rådføre sig med regeringen – det drastiske skridt via den belgiske konge i fortrolighed at foreslå den preussiske regering, at Danmark som helhed indtrådte som medlem af Det tyske Forbund mod at Hertugdømmerne blev givet tilbage til den danske krone. Dette forslag blev blankt afvist af Bismarck og blev derfor kvalt i fødslen; men det afslører i et glimt to ting om kongen og hans tænkemåde.

For det første, at han mente sig berettiget til at optræde som selvstændig politisk aktør i en sag, som efter hans opfattelse tjente hans lands og folks interesser bedst. Og for det andet, at han ikke tillagde snævre nationalitetshensyn synderlig vægt, men netop tænkte i de helstatsbaner, som var fremherskende i hans ungdoms enevældige Danmark. En sen eftertid, for hvem nationalstaten nærmest er det givne udgangspunkt, vil måske være tilbøjelig til at dømme kongens

handlemåde som lodret landsforræderi; men det er en anakronistisk dom at fælde over en tid, hvor nationalstaterne endnu var i deres vorden, og hvor helstatsdannelser som den danske stadig var en del af normalbilledet. Christian IX opfattede sig som retmæssig konge over både sine dansk- og tysktalende undersåtter, og han oplevede det derfor som et personligt tab og en uafvaskelig plet på kongehusets ære, da Hertugdømmerne gik tabt efter en fejlslagen krig, som han fra begyndelsen havde været stærkt imod.

Det var disse grundholdninger, som han videregav til sin sønnesøn, der villigt tog dem til sig og gennem sine mange samtaler med bedstefaderen fik et levende indtryk af, hvor dybt beskæmmet denne – både på egne og på kongeslægts vegne – var over tabet af Hertugdømmerne. På denne måde var Christian X lige fra barnsben blevet indpodet, at Hertugdømmerne – og især Slesvig – havde en ganske særlig plads i kongeslægts selvførelse og historie, og at det knæk, som slægts ære havde lidt ved tabet af dem, kun kunne genoprettes ved at vinde i det mindste noget af det tabte tilbage. Det er på den baggrund ikke spor overraskende, at ordet ære kom til at udgøre en del af den treenighed, som siden blev Christian X's officielle valgprog: »Min Gud, mit Land, min Ære«. Deri lå nærmest en programklæring og en grundfæstet livsholdning, som skulle blive afgørende for kongens handlinger og optræden, da en generhvervelse af noget af det tabte viste sig som en mulighed efter Tysklands sammenbrud i 1918.

Christian X og ministeriet Zahle 1918-19

1918 blev det år, hvor den store krig med alle dens lidelser og ødelæggelser omsider fik ende, og Tysklands sammenbrud blev en kendsgerning. Denne udgang tændte for alvor håbet hos mange danske om – med de vestallierede sejrsmagters hjælp – at vinde en del af det tabte land tilbage. Det gjaldt naturligvis også Christian X. Ved årets udgang sammenfattede han i sin private dagbog sine håb og ønsker med følgende bemærkning:

»Med tak til Gud sluttes 1918 for al hans usigelige nåde mod os alle for at have holdt sin skærmende hånd over Danmark i disse tunge år, siden august 1914 for hele verden, og med tak for den signede dag vi synes er ved at oprinde, hvor det skilte atter skal samles, og hvor

Christian X modtager folkets hyldest på Amalienborg Slotsplads den 15. maj 1912, da han blev udråbt til konge. Som sit valgsprog tog han »Min Gud, mit Land, min Ære« – en programerklæring, der også blev bestemmende for hans ageren i genforeningssagen. Fra Rytterkongen, s. 136.

Slesvig atter forenes med os efter hans vilje. Han lader os i ydmyghed og med tak modtage dem, når genforeningens time slår.«⁴

Det er værd at lægge mærke til, at kongen her ikke talte om Sønderjylland eller dele af Slesvig, men slet og ret om »Slesvig«, hvorved han åbenlyst mente hele det gamle hertugdømme.

Dermed gjorde kongen det klart, at det samlede Slesvigs tilbagevenden til den danske krone som udgangspunkt var hans ønske og håb på samme måde, som det havde været hans fars og bedstefars ønskemål. Og det løb som en rød tråd gennem alle hans ytringer og dagbogsnotater lige fra våbenstilstanden og frem til Påskekrisen i 1920, at dette var hans højeste prioritet og den egentlige bevæggrund for de fleste af hans handlinger.

Men dermed var han fra første færd på direkte kollisionskurs med den radikale Zahle-regering og især udenrigsminister Erik Scavenius, hvis lige så klare standpunkt var, at en eventuel grænserevision kun skulle omfatte den nordlige, overvejende dansksindede del af det tidligere hertugdømme, det vil sige området ned til den nuværende grænse. Rationalet bag regeringens holdning var, at det på længere sigt kunne være farligt at provokere et måske kun midlertidigt svækket Tyskland ved at stille for omfattende krav, og at for mange tysk-sindede nord for den nye grænse kun ville give anledning til uro. Omvendt anskuede kongen først og fremmest sagen under en slægtsmæssig synsvinkel, og ifølge den var Slesvig en udelelig helhed under den danske krone. Der var kort sagt tale om uforenelige holdninger udsprunget af vidt forskellige måder at anskue slesvigproblematikken på.

Det kom til at stå lysende klart i de samtaler, som kongen førte med Scavenius i tiden omkring våbenstilstandsftalen. I en samtale 18. oktober 1918, hvor de to drøftede Tysklands nært forestående sammenbrud og det deraf følgende genforeningsspørgsmål, gjorde kongen det klart, at han af slægtsmæssige grunde ønskede hele Slesvig genforenet med Danmark. Samtidig understregede han dog, at der var tale om et personligt ønske, som naturligvis måtte underordnes regering, rigsdag og folk. Hertil replicerede Scavenius afmålt, at han ikke alene fandt kongens ønske urealistisk, men også direkte skadeligt for de videre forhandlinger.⁵

Diskussionen mellem de to blev genoptaget under udenrigsministerens foretræde 14 dage senere, 6. november 1918, hvor bølgerne efter kongens referat at dømme synes at være gået højt. Kongen ind-

ledte med at bebrejde Scavenius, at denne kørte sit eget løb i genforeningsspørgsmålet uden at holde ham orienteret, hvilket han havde erfaret under en samtale to dage forinden med Ø.K.'s direktør H.N. Andersen. Kongen understregede i forlængelse deraf, at han af hensyn til regeringen hidtil havde tilsidesat sine egne følelser i denne sag, men pegede i øvrigt på, at når islændingene netop havde kunnet vælge deres egen konge, så »kan vi ikke hindre, at f.eks. slesvigerne vælger mig, der har et berettiget arvekrav«. ⁶

Hvad kongen her mere end antydede som en mulig udvej, var med andre ord en slags helstatsløsning, hvorved hele Slesvig igen knyttes til Danmark gennem en fælles konge. Det vidner om, i hvor høj grad Christian X havde overtaget bedstefaderens arvegods. Denne havde, som tidligere nævnt, også i sin tid haft følere ude for at opnå en lignende løsning. Disse forestillinger bragte tilsyneladende Scavenius helt op i det røde felt. Stærkt ophidset erklærede han, at det netop var det farlige ved kongen, at han førte politik med hjertet og ikke med hjernen, og han fastslog som sit og regeringens standpunkt, at »vi ikke har brug for tyskere inden for vort territorium.«

Dermed var fronterne trukket skarpt op – måske også for skarpt. Fire dage senere gik Scavenius nemlig bodsgang til Sorgenfri for over for kongen at undskylde sin noget ubeherskede optræden forleden. Kongen modtog undskyldningen, men fastholdt i øvrigt sin opfattelse. Dette kom klart til udtryk i en fortrolig samtale, som han 14. maj 1919 havde med finansminister Edvard Brandes, det eneste medlem af regeringen, som han havde et tillidsfuldt forhold til. ⁷ Uden omsvøb erklærede kongen under den lange samtale, at han fandt Scavenius alt for egenrådig og ensidigt tyskvenlig i sin grænsepolitik, og han tilføjede ifølge sit eget referat: »Jeg førte ikke – og agtede ikke at føre – en personlig politik uden om Rigsdagen, men erkendte, at mine følelser hvilede på den historiske Dannevirkegrænse – idet Slesvig efter min opfattelse strakte sig så langt.«

Han fandt, at eventuelle problemer med det tyske befolkningselement i et genforenet Slesvig let ville kunne løses, idet han var overbevist om, at også de tyske slesviger ville være loyale over for ham. Brandes, hvis indflydelse i regeringen på dette tidspunkt i øvrigt var stærkt på retur, udtrykte ganske vist forståelse for kongens holdning, men erklærede sig dog uenig i dennes optimistiske syn på problemerne i forbindelse med indlemmelse af et udelt Slesvig.

30. juni 1919 blev der afholdt statsråd i anledning af den endelige

Det danske mindretals leder, redaktør H.P. Hanssen, afgiver sin stemme ved et valg, mens Sønderjylland endnu var under tysk styre. H.P. Hanssen (1862-1936) var redaktør af Aabenraa-avisen Hejmdal. I årene 1906-19 repræsenterede han mindretallet i den tyske rigsdag, og 1919-20 varetog han som minister for sønderjyske anliggender i den radikale Zahle-regering landsdelens interesser i afstemningsperioden. Fra Vejen hjem, s. 52.

fredsslutning mellem de stridende stormagter og den sønderjyske leder, redaktør H.P. Hanssens indtræden i Zahle-regeringen som særlig ansvarlig for sønderjyske anliggender. Kongen benyttede denne anledning til at gøre sin holdning helt klar over for den samlede regering. I en udtalelse ved mødets begyndelse fastslog han:⁸

»Jeg kan ikke ved denne lejlighed undlade at mindes min højtelskede bedstefader, hvis vugge stod i Slesvig – et forhold, der bevirkede, at han i begyndelsen af sin regeringstid herhjemme stemples som tysker – og som aldrig glemte sine landsmænd. Ligesom jeg også mindes min højtelskede fader, der havde været mere berettiget til at opleve denne tid end jeg, som så ufortjent i min korte regeringstid skal opleve denne lykke.«

Tydligere kunne det vist ikke siges, at kongens opfattelse var uændret, at Slesvigs tilbagevenden til Danmark for ham var et dybt personligt og slægtsbestemt anliggende, og at Slesvig for ham var hele

Slesvig. De lyttende ministre kunne efter dette ikke være i tvivl om, at de fra kongens side ville få kamp til stregen i grænsedragningsspørgsmålet. Det kom også til at holde stik.

Fronterne trækkes op 1919-20

Da debatten om grænsesagen for alvor tog fart fra efteråret 1919, blev synspunkterne i den offentlige debat efterhånden trukket op med større og større skarphed. Regeringens tilhængere forsvarede stædigt en grænsedragning efter sindelagsprincippet, hvorimod mere konservative kredse med stigende styrke agiterede for en sydligere grænse. Også på de indre linjer, i forholdet mellem kongen og regeringen, skærpedes fronterne. Utvivlsomt opmuntret af den tiltagende offentlige kritik af regeringens tilbageholdende linje i grænsesagen, gik også kongen i højere grad i offensiven over for ministeriet, som han mere og mere betragtede som den væsentligste modspiller i det, der for ham forblev en hjertesag.

Det skærpede modsætningsforhold kom klart til udtryk i en fortrolig samtale, som Christian X 27. oktober 1919 havde med Berlingske Tidendes redaktionschef, Svenn Poulsen. I løbet af samtalen, der førtes under tavshedsløfte, kom kongen også ind på grænsesagen og betroede ifølge sit eget referat Poulsen følgende:⁹ »Jeg troede ikke, regeringen nåede at komme derned som ministerium, thi jeg mente, at kun rene hænder kom til at modtage Slesvig, og rene kaldte jeg dem, der trofast havde talt for dem dernede.«

Disse åbenhjertige kongeorde kan meget vel tolkes som et forvarsel om det drama, der kom til at udspille sig fem måneder senere, da kongen i forbindelse med Påskekrisen afskedigede ministeriet Zahle. Og de vidner under alle omstændigheder om den afgrundsdybe mistillid mellem kongen og ministeriet i grænsedragningsspørgsmålet. Selv om Svenn Poulsen i kraft af sit nære slægtskab med flere fremtrædende kongelige skuespillere hørte til i periferien af kongens personlige omgangskreds, vidner alligevel det forbløffende faktum, at Christian X valgte at betro sig til en udenforstående journalist, stærkt om den frustration, der efterhånden havde grebet ham ved at være vidne til regeringens i hans øjne landsskadelige virksomhed. Der var efter hans opfattelse tale om en regering med urene hænder i det slesvigske spørgsmål, en regering, som uden følelse for hverken fædreland eller slesvigernes sag blokerede for det, han mest af alt ønske-

de, nemlig en forening af Danmark og det Slesvig, der i kongens optik var en udelelig helhed.

Denne kongelige grundholdning kom klart til udtryk, da Scavenius 11. januar 1920 atter var hos kongen for at få godkendt ordlyden af de telegrammer, der skulle sendes til stormagterne i anledning af de endelige ratifikationer af fredsaftalen dagen forinden.¹⁰ I telegramteksten indgik en omtale af det landområde, som Danmark håbede ville vende tilbage til landet. Dette havde regeringen i telegramudkastet forsigtigt beskrevet som området »Sønden Kongeå«. Men dette ubestemte udtryk rettede kongen kort og godt til »Slesvig« med en bemærkning om, at: »man burde betragte Slesvig som en helhed, som man ikke vilkårligt kan skære over; selv om sproget er forskelligt, hører befolkningen til samme landsdel.«

Da udenrigsministeren fremhævede farerne ved at optage et for stort tysk befolkningselement, bed Christian X ham af med en erklæring om: »at jeg selv er part i sagen, derfor så jeg anderledes på det end han; mine følelser for slesvigerne har jeg arvet fra min bedstefader og fader, aldrig har jeg hørt om en deling kun et helt Slesvig.«

Med disse bemærkninger vedkendte kongen sig, at hans holdning til det slesvigske spørgsmål hang uløseligt sammen med hans stærke slægtsfølelse, og han plæderede lige ud for en slags helstatsløsning, der kunne minde om situationen før 1864. Dermed trådte han åbent op imod den løsning efter nationalitetsprincippet, som regeringen ønskede.

Den uforsonlige stemning mellem de to parter mildnedes ingenlunde af afstemningen i 1. zone 10. februar 1920, der gav et klart flertal for Danmark. Tværtimod skærpede resultatet snarere skyttegravskrigen mellem kongen og ministeriet. Det gunstige udfald fik nemlig Christian X til at vejre ny morgenluft for sit ønske om at få i det mindste også 2. zone tilbage, mens det omvendt bekræftede ministeriet i rigtigheden af den kurs, som det hidtil havde fulgt. Det blev klart på et stormfuldt møde 10. marts 1920 – fire dage før afstemningen i 2. zone skulle finde sted – mellem kongen og regeringstoppen repræsenteret ved statsminister Zahle og udenrigsminister Scavenius.¹¹

Baggrunden for mødet var, at der søndagen forinden, den 7. marts, havde været et stort folketog til Amalienborg til støtte for kravet om Flensborgs genforening med Danmark uanset afstemningsresultatet i

2. zone. Under demonstrationen havde kongen fra residenspalæets balkon offentligt udtalt, at han udmærket forstod de demonstrerendes følelser, hvilket tydeligt mishagede ministrene. På mødet krævede de derfor Amalienborg Slotsplads afspærret for at hindre flere demonstrationer, der efter deres opfattelse kunne forværre landets fremtidige forhold til Tyskland.

Kongen afviste imidlertid kategorisk at gå med til en afspærring af slotspladsen og tilføjede ifølge sit eget referat, »at jeg fra begyndelsen havde sagt, at vi løste opgaven helt forkert – nu var Sønderjylland delt i zoner og kvadrater – et helt roderi!« Han pegede i stedet på muligheden for med den internationale afstemningskommissions bistand at gøre krav på også 2. zones forening med Danmark og føjede derefter til:

»For at fremstille mit personlige forhold måtte jeg bemærke, at disse tysktalende – hvis de kommer til os – i det mindste skal føle, at jeg ikke har slået hånden af dem. Jeg er ingen præsident, der kan takke af – jeg må handle på langt sigt – og ønsker intet hellere end at vide, hvorledes mit folk stiller sig; men mine krav om valg afvises stadig i ministeriet.«

Dette skarpe kongelige angreb på regeringen og dens politik bragte Zahle til lige så skarpt at bemærke, at kongen i den nuværende situation var den eneste, der kunne berolige gemytterne, hvorfor det var vigtigt, at han ikke tog for stærkt parti. I så fald, mente Zahle, kunne han »risikere tog mod Flensborg på mange tusinder – og så var det hele kaos.« Dertil replicerede kongen, at han da gerne modtog sådanne tog, og at skylden for forvirringen lå hos Zahle selv. Efter kongens opfattelse var demonstrationerne både *for* Flensborg og *mod* regeringen, hvorfor et valg efter hans mening var den eneste løsning.

Nu var Zahle for alvor bragt i harnisk. Han påpegede vredt, at regeringens demission ville bringe kongen i en yderst pinlig situation, idet regeringen hvilede på et parlamentarisk flertal, og Rigsdagen var det forum, hvori den skulle stå til regnskab – ikke over for en hob »sammenløbne demonstranter«. Selvsikkert føjede Zahle til, at hans støttepartier ønskede, at han skulle modtage Genforeningen, og derfor blev han, »ligesom han var sikker på at komme tilbage med en knusende majoritet.«

Denne uhørt skarpe ordveksling, hvor begge parter gav råt for usødet, mindede mest af alt om et åbent brud mellem kongen og ministeriet på grænsedragningsspørgsmålet. På den ene side stod Chri-

Folkelig demonstration på Amalienborg Slotsplads i de kritiske dage under Påskekrisen omkring 1. april 1920. Om ikke før erfarede Christian X ved denne lejlighed hvilken høj pris, der kunne være forbundet med at være politiserende monark. Fra Rytterkongen, s. 312.

stian X, der – som det vil være fremgået af gennemgangen af hans ytringer helt tilbage til 1918 – af hele sit hjerte ønskede hele Slesvig tilbage, om fornødent som led i en slags helstatsløsning, for på den måde at indfri den gæld, som han mente at stå i til sine forgængere på tronen. For ham var sagen personlig og slægtsbestemt, og under hans synsvinkel repræsenterede et betydeligt tysktalende befolkningselement ikke noget større problem, ligesom forholdet til det slagte Tyskland ikke for ham spillede nogen særlig rolle. På den anden stod den radikale regering. For den var hensynet til Tyskland en hovedsag og en videreførelse af krigsårenes neutralitetskurs med tysk hældning fortsat vigtig for Danmarks sikkerhed. Derfor modsatte den sig med næb og kløer en grænsedragning, der implicerede et stort tysk befolkningselement nord for den dansk-tyske grænse. Det kunne efter deres opfattelse blive yderst farligt, når Tyskland engang atter rejste sig af asken.

Begge standpunkter var hver især ud fra deres respektive forudsætninger fuldt forståelige, men til gengæld fuldstændig uforenelige. Kursen var dermed lagt frem mod kongens afskedigelse af ministeriet 19 dage senere i et sidste fortvivlet forsøg på at påvirke den interna-

tionale afstemningskommissions afgørelse til gunst for en sydligere grænsedragning end 1. zone. Der kan efter det foreliggende ikke herske større tvivl om, at slesvigspørgsmålet var et hovedmotiv for kongens drastiske handling 29. marts 1920. Når hans bestræbelser alligevel endte uden resultat, skyldtes det dels den overbevisende tyske sejr ved afstemningen i 2. zone 14. marts, dels det kaotiske politiske forløb, der fulgte i dagene efter afskedigelsen af ministeriet Zahle. Disse højspændte begivenheder – kendt under navnet Påskekrisen – bragte momentvis tronen til at vakle og belærte på den hårde måde kongen om, hvor snævre grænserne for en konstitutionel kongemagts politiske handlefrihed i et parlamentarisk demokrati egentlig er. Denne side af historien hører imidlertid ikke til i denne sammenhæng. I stedet kan vi vende os til den begivenhed, som med god ret kan kaldes Christian X's »finest hour« - genforeningsdagen 10. juli 1920, og hvad deraf fulgte.

Genforeningen

I lighed med tidligere år afsluttede Christian X også sin private dagbog for året 1920 med en tak til Gud og nogle sammenfattende betragtninger over året, der gik:

»Med tak til Gud sluttes 1920, der usletteligt vil være prentet i hjertet gennem Genforeningens solrige strålende dage. Gud ledede, da hans time kom, alt til det bedste, rigere og fyldigere end nogen tanke havde kunnet udtænke. For mig er det blevet uforglemmeligt ved synlige tegn på Hans Nådes gennemgriben. – Gud hjælpe mig til i ydmyghed at erkende min tak og at tjene mit land og folk.«¹²

Den afsluttende bemærkning om ydmyghed i forhold til sit kald var det nærmeste, kongen her kom en refleksion over årets ene store begivenhed, Påskekrisen. Langt mere eksplicit var han i omtalen af årets anden store begivenhed, Genforeningen. Den er i hans beskrivelse badet i sollys og stråleglans – selv om vejrliget i genforeningsdagene vist i virkeligheden var temmelig skiftende og himlen overskyet – og udlægges som udtryk for Guds vidunderlige førelse og nåde. Selv om den ikke blev opfyldelsen af det mål, som han havde kæmpet så hårdt for – foreningen af hele Slesvig med Danmark – var genforeningen med Nordslesvig for ham alligevel en Guds gave og i det mindste en delvis indfrielse af den slægtsmæssige gæld, som han så dybt følte, at han skyldte sine forgængere på tronen. Den taknem-

melighed over for de højere magter, der lyser ud af kongens ord, er derfor fuldt forståelig.

Endnu mere forståelig bliver kongens taknemmelighed over Genforeningen, når man betænker den voldsomme politiske storm, som han blot få måneder forinden kun med nød og næppe havde overlevet med kronen i behold. Hans symbolske ridt ind i det genvundne Sønderjylland på genforeningsdagen 10. juli 1920 og hans optræden ved de følgende dages festligheder i landsdelen gav ham nemlig for første gang mulighed for at lægge rollen som politiserende monark bag sig og i stedet træde i karakter som det nationale samlingsmærke hævet over daglig politisk strid, som han endte med at blive resten af sin regeringstid. Dermed var tavlen visket ren, og han kunne – takket være Genforeningen – så at sige starte på en frisk og redefinere sin kongerolle.

Selve sceneriet omkring kongens grænseridt var ikke alene en nøje tilrettelagt national manifestation, men havde også en mytologisk dimension, der nærmest med et slag løftede kongen bort fra den politiske sfære og ind i de urrlige ikoners verden. Hele ceremonien var koreograferet i overensstemmelse med Jomfru Fannys spådom om Genforeningen. Jomfru Fannys borgerlige navn var Franziska Enge (1805-81). Hun ernærede sig som syerske i Aabenraa, men havde tillige synske evner, som gjorde hende til en populær skikkelse blandt dansksindede sønderjyder. Kort før sin død forudså hun i et syn Genforeningen:

»[...] Det bliver ikke Christian IX, som kommer herved som dansk konge. Kongen som kommer hertil, er en mand i sin bedste alder, hverken gammel eller ung. Han kommer ridende på en hvid hest. Bønderne vil pynte deres heste med bonderoser, og der vil være sort af mennesker for at tage imod ham, men jeg ser ikke et eneste bekendt ansigt [...].«¹³

Jomfru Fannys spådom blev hurtigt kendt viden om, og som følge deraf antog de danske sønderjyders drøm om genforening med Danmark tidligt konkret skikkelse af den danske konge ridende over grænsen på en hvid hest. Kongen på den hvide hest levede så stærkt i folkedrømmen, at det nærmest var utænkeligt, at hans indtog i landsdelen kunne ske på andre måder, da Genforeningen i 1920 blev en realitet. Begivenhederne på genforeningsdagen 10. juli blev derfor nøje iscenesat, så de kunne leve op til drømmene og forventningerne. På denne måde blev kongen i dette øjeblik selve inkarnationen af

Det bevægende historiske øjeblik, da Christian X i spidsen for den kongelige kortege den 10. juli 1920 red ind i det genvundne Sønderjylland. Fra dette øjeblik var Genforeningen en kendsgerning, og i samme nu skiftede kongen status fra omdiskuteret politiserende monark til nationalt ikon hævet over al partistrid. Fra Rytterkongen, s. 17.

Danmarks og Sønderjyllands skæbne og symbolet på, at i det mindste en del af tabet efter den fejlslagne krig i 1864 nu omsider var udlignet. I kraft af Sønderjylland blev Christian X fra dette øjeblik et urørligt nationalt symbol, hvis navn for stedse er uløseligt knyttet sammen med Sønderjyllands tilbagevenden til Danmark i 1920. Den stærkt troende konge var selv i sit inderste overbevist om, at det hele var

Guds værk, og at han selv i dette anliggende blot var Guds udvalgte redskab. Det fremgår af de par dagbogslinjer, hvormed han afsluttede sin private beskrivelse af genforeningsdagene: »Gud ske lov for sin Nåde mod os alle, som vi i ydmyghed modtager. Lykkelige os, der oplevede en sådan dag, som slægten håbede på før os.«¹⁴

Tydligere kunne kongens forbundenhed med sin Gud og identifikation med sin slægt og sit folk næppe udtrykkes.

Kongens grænsesridt var kulminationen på et forløb, der havde strakt sig hen over foråret 1920, efter at afstemningerne havde afgjort, hvor den nye grænse mellem Danmark og Tyskland skulle drages, og forløbet af Påskekrisen tillige havde gjort det klart, at grænsen mellem 1. og 2. zone skulle være den nye nationalitetsgrænse. 5. maj rykkede danske tropper ind i Sønderjylland, og efter at der var etableret en effektiv spærring af grænsen mellem 1. og 2. zone 70 km syd for den gamle Kongeågrænse, blev den danske kronemønt indført som gældende betalingsmiddel 20. maj. Samme dag gik administrationen af landsdelens postvæsen over på danske hænder. Natten mellem 26. og 27. maj blev der indført pastvang med tilhørende paskontrol ved den nye grænse, hvilket var et særdeles konkret udtryk for, at det gamle hertugdømme Slesvig nu endegyldigt var delt i et dansk Sønderjylland og et tysk Mellem- og Sydslesvig. 16. juni udløb den internationale kontrolkommissions mandat i området, og 5. juli stadfæstedes overdragelsen af Sønderjylland til Danmark ved en tosidede traktat mellem den danske regering og de allierede sejrsmagter. Fire dage senere, den 9. juli, underskrev Christian X i statsrådet loven om indlemmelse af de sønderjyske landsdele. Det var slutpunktet på den formelle genforeningsprocedure, hvilket de følgende dage blev festligt markeret med kongens grænsesridt og genforeningsfester overalt i landsdelen. Den største fest fandt sted 11. juli på Dybbøl – den lokalitet, der i 1864 havde været skueplads for krigens blodigste kampe – hvor kongefamilien og regeringen sammen med omkring 100.000 andre deltagere fejrede den historiske begivenhed.¹⁵

Genforeningen var for sønderjyderne slutpunktet på en 56 år lang og sej kamp, som havde kostet mange ofre både menneskeligt og materielt. Ikke mindst under den seneste storkrig, hvor omkring 30.000 unge mænd fra landsdelen som soldater måtte kæmpe ved krigens fronter under tysk flag. Af disse mistede ikke færre end 5.270 livet under kampene på krigens forskellige fronter, flest i skyttegravskrigen på Vestfronten. De efterlod sig omkring 1.500 unge enker og

5.000 faderløse børn. Omkring 7.000 vendte hjem som krigsinvalider, mens ca. 4.000 måtte tilbringe kortere eller længere tid i krigsfangelejre i Rusland, Frankrig og England.¹⁶ Også civilsamfundet led stærkt under krigens tryk, der tærede stærkt på livsmodet og sled infrastrukturen i bund. Det var derfor en hårdt prøvet befolkning og en nedslidt landsdel, der i 1920 vendte tilbage til Danmark.

Selv om kongeriget Danmark i de fleste henseender var sluppet nådigere gennem adskillelisesperioden og i kraft af neutralitetspolitikken kun indirekte havde mærket krigens følger, var Genforeningen økonomisk set en stor mundfuld. Helt konkret kostede genopretningen af Sønderjyllands nedslidte infrastruktur og opbygningen af en dansk forvaltning den danske stat i omegnen af 300 mio. kr. regnet i 1920-priser. Det var et meget betydeligt beløb, når man tager i betragtning, at dette års samlede finanslov lød på 286,5 mio. kr.

En medvirkende årsag til beløbets størrelse var, at den nye grænse-dragning skar en region, der hidtil havde fungeret som en administrativ helhed, midt over, hvilket i forvaltningsmæssig henseende efterlod landsdelen nærmest på bar bund. Og samtidig lå regionens største by, Flensborg, nu syd for grænsen. Mange institutioner og forvaltningsstrukturer skulle derfor nærmest opbygges fra grunden. Den danske stat fremskaffede det store beløb ved at optage et såkaldt »genforeningslån« på 145 mio. kr. og besluttede samtidig at anvende provenuet fra salget af De Vestindiske Øer til USA i 1917 til genforeningsformål. Dette udgjorde i tidens priser omkring 153 mio. kr. Uanset disse kunstgreb repræsenterede Genforeningen en meget betydelig belastning af de danske statsfinanser gennem de første år, hvilket dog på ingen måde dæmpede glæden over begivenheden, der først og fremmest opfattedes som en retfærdighedshandling over for landsdelens danske indbyggere og en delvis oprejsning efter ydmygelsen i 1864.

Ordensvæsenet og sønderjyderne

Christian X var som foran beskrevet en stærkt engageret aktør i spillet om Slesvig og Sønderjylland i tiden mellem 1. Verdenskrigs afslutning og selve Genforeningen, hvori han ligeledes med stort personligt engagement spillede en hovedrolle. Også i tiden derefter – da dagligdagen meldte sig, og den langvarige normaliseringsproces gik i gang – gjorde han, hvad der stod i hans magt for at støtte den gen-

vundne landsdels integration i det samlede kongerige. Belært af erfaringerne fra Påskekrisen undgik han dog nu omhyggeligt at blande sig direkte politisk. I stedet valgte han at udnytte sin nyerhvervede status som nationalt samlingsmærke i sagens tjeneste. Dette skete ved hyppige rejser rundt i Sønderjylland og ikke mindst ved bevidst anvendelse af det kongelige ordensvæsen, som rummede en betydelig national symbolværdi, og som han fortsat rådede suverænt over.¹⁷

Både i forbindelse med selve Genforeningen og i årene derefter lod han således talrige sønderjyder dekorere med forskellige grader af dannebrogordenen som udtryk for sin og det officielle Danmarks anerkendelse af deres indsats for den danske sag. Ordenstildelingerne gik til en bred skare af de mænd, som i den tyske tid havde stillet sig i spidsen for kampen for danskheden eller på anden vis havde øvet en fortjenstfuld indsats i landsdelen. Det gjaldt sønderjyske politikere, bladfolk, præster, lærere, gårdejere osv., som hver på deres måde havde bidraget til danskhedens overlevelse. Der var tale om hundredvis af dekorationer til disse særlige målgrupper, som til gengæld kvitterede for udmærkelsen med øget kongetroskab og dermed også øget loyalitet over for den danske stat. Skønt en anelse u håndgribelig skal man ikke undervurdere den integrerende virkning af disse omfattende ordenstildelinger, der gav ordensmodtagerne en fornemmelse af at høre til og være anerkendt af selve nationens inkarnation, kongen.

Der var imidlertid også et andet regnskab på det dekorationsmæssige område, som i høj grad trængte til at blive gjort op, nemlig den sparsomme dekorerings af de tilbageværende veteraner fra krigen i 1864 som officiel anerkendelse af udvist tapperhed. Under og efter 1. Slesvigske Krig 1848-50, der med lidt af en tilsnigelse udlagdes som en entydig sejr for de danske våben, uddeltes der i alt omkring 2.000 dekorationer i form af ridderkors og dannebrogsmændenes hæders-tegn (sølvkorset). Heraf gik godt 300 ridderkors til officersgruppen, mens knap 1.700 menige og underbefalingsmænd modtog sølvkorset som belønning for deres indsats. Denne fordeling afspejlede så nogenlunde styrkeforholdet mellem officerer og øvrige grupper i den daværende hærstyrke.

Under og lige efter 2. Slesvigske Krig i 1864 uddeltes der blot i alt 750 dekorationer for tapper krigsdeltagelse. Det lave tal må formentlig tages som udtryk for, at det officielle Danmark ikke fandt, at der var noget at fejre efter det knusende nederlag, som man helst så fortonne sig i glemslens tåger. Det forholdt sig yderligere sådan, at næsten

halvdelen – helt præcist 320 – af disse 750 dekorationer var ridderkors, der gik til officersgruppen. Det svarede til, at næsten 24 procent af de deltagende officerer modtog en dekoration for deres indsats. De resterende 430 dekorationer var sølvkors til menige og underbefalingsmænd. Denne mandskabsgruppe omfattede imidlertid ikke færre end 71.000 mand, hvorfor realiteten var, at kun omkring en halv procent af de menige og underbefalingsmændene modtog en officiel ordensmæssig anerkendelse for deres indsats i krigen. Der var med andre ord tale om en iøjnefaldende og ganske uretfærdig skævhed i ordentildelingerne, hvilket som nævnt sikkert må sættes i forbindelse med nederlagets traumatiserende virkning på landets ledelse fra kongen og nedefter. Det var dette skæve regnskab, som Christian X gerne ville rette op på, da lejligheden bød sig efter Genforeningen, efter devisen bedre sent end aldrig.

På hans initiativ blev der i den følgende tid gennem soldaterforeninger, veteransammenslutninger og lignende iværksat et omfattende opsøgende arbejde for at opspore endnu levende fortjente veteraner fra 1864-krigen og tildele dem det sølvkors, som de så ærligt havde fortjent, men af forskellige grunde aldrig fået. Det var ikke et øjeblik for tidligt, eftersom de på dette tidspunkt typisk havde rundet de 80 år. Ikke desto mindre lykkedes det i løbet af 1920'erne at opspore et ganske betragteligt antal veteraner både nord og syd for den tidligere kongeågrænse og tildele ikke færre end 2.000 gamle mænd det sølvkors, som de omkring 60 år tidligere havde gjort sig fortjente til. Resultatet af dette kongelige initiativ rettede i sidste øjeblik lidt op på den oprindelige skævhed i tildelingen af ridderkors og sølvkors. Og samtidig var dette dekorationsinitiativ et klart signal fra kongen om, at det samlede regnskab for 1864-krigen nu var gjort op både i forhold til befolkningen og i forhold til Tyskland. Den kongelige dekorationspolitik i forbindelse med Genforeningen sendte samlet set det budskab, at tiden nu var inde til endegyldigt at lukke det kapitel i danmarkshistorien, som i en menneskealder havde redet den danske befolkning som en mare.

Det var – og er – skik, at modtagerne af en kongelig orden i forbindelse med dekorationen indsender en skriftlig selvbiografi – et levnedsløb – til kongens ordenskapitel, hvor den indgår i en righoldig og stadig voksende personalhistorisk samling. Denne skik blev troligt efterlevet af de mange sønderjyder og veteraner, der blev dekoreret i forbindelse med Genforeningen. Deres beretninger om usædvanlige

21-5-1864

Dannebrogsmænd

J. P. Nielsen Søværns. N:o.

Levnedsbeskrivelse.

Jeg er født i Bøtting den 5 Februar 1826.
 blev indkaldt til Militærtjeneste den 30 Juli 1848
 til første Jægerkor & Comp. Capt. Brønshøj. Pion.
 miser. Leitmans. Fors. og Oberstleutnant. Det første
 var mine Officere. Jeg var ansat i den store
 Grønge-division ved Hønsborg 1849 blev for-
 taret samme Dag i September; jeg indførte saa med
 Lovile Håndværk til Frederiks den 4 Lad ved Sø-
 borg den 15 November 1863, men saa blev jeg efter
 indkaldt til Hønsborg, og kom til at staa ved
 et Regiment & Comp. N:o 318 Regimentet kom
 straks til Hølssten, og blev indkaldet til
 Søborg, der vi skulle holde Ordren i Hølssten,
 gen. Juleaften maatte vi ind paa Landet, men
 kom ind til Søborg igennem Juleaften, men saa
 trok Regimentet sig tilbage til Hølssten, der vi
 ankom i Aftensstunden, vi maatte saa paa Arbejdet
 og søgte Hølssten, og holde en Parade paa Sønd-
 dagen; Ellige Skansearbejde den 2 Februar
 kom vi paa Torpet ved Jæger, og den 3 om
 Middagen, gik Esterigerne paa, og vi maatte
 fremme ind den 4 Aften, den 4 kom vi paa
 Torpet igennem a Skansen den 5 blev jeg
 afført om Morgenen til 2 det var nemlig min

Eksempel på en levnedbeskrivelse indleveret til Ordenskabet af en veteran fra 1864. Denne er usædvanlig kort. Typisk fylder veteranberetningerne 3-4 håndskrevne sider. Fra Vejen hjem, s. 142.

og ofte nøjsomme livsforløb udgør den dag i dag et væsentligt element i denne kongelige samling.¹⁸ De vidner i kraft af deres indhold og mængde om, at det ikke blot var Christian X, der som foran beskrevet følte et særligt tilhørsforhold til Sønderjylland, men at sønderjyderne omvendt også udviklede et nøje troskabsforhold til kongen – så nøje, at han stadig i landsdelen kærligt-fortroligt ofte omtales som »Kette Kryds«. Sønderjylland spillede som vist en determinerende rolle i Christian X's tidlige kongegering. Til gengæld blev kongen i Sønderjylland selve indbegrebet af danskhed. De to – kongen og Sønderjylland – blev på næsten mystisk vis sammenknyttet i et skæbnefællesskab, der har sat sit dybe præg på den nyere danmarkshistorie.

KILDER OG LITTERATUR

Kilder

Det primære kildemateriale, der ligger til grund for artiklen, er Christian X's omfattende dagbogsmateriale i kongehusarkivet i Rigsarkivet samt Ordenskapitlets Arkiv. Til denne artikel er der imidlertid udelukkende anvendt kildestof, der allerede foreligger aftrykt i *Rytterkongen* (2007) og *Vejen hjem* (2012).

Litteratur

Adriansen, Inge m.fl. (red.): *Sønderjylland A-Å*, Aabenraa 2011.

Buk-Swienty, Tom: *Dommedag Als 29. juni 1864*, København 2010.

Jespersen, Knud J.V.: *Rytterkongen. Et portræt af Christian 10.*, København 2007.

Jespersen, Knud J.V.: *Vejen hjem. Sønderjyske skæbner 1864-1920*, København 2012.

Rud, Helene: *Jomfru Fanny*, København 1945.

Stevnsborg, Lars: *Kongeriget Danmarks ordener, medaljer og hæderstegn*, Odense 2005.

NOTER

1. *Rytterkongen*, s. 292, citeret efter Christian X's politiske dagbog under 10.2. 1920.
2. Den følgende redegørelse for kongens holdninger og optræden i genforeningssagen bygges i hovedsagen på afsnittet om Påskekrisen i *Rytterkongen*, s. 276-322, hvor også de anførte citater fra kongens dagbogsoptegnelser er trykt.
3. *Dommedag Als*, s. 351 ff.
4. *Rytterkongen*, s. 287, citeret efter Christian X's private dagbog 31.12. 1918.
5. Samtalen med Scavenius refereres i kongens politiske dagbog under 18.10.1918; *Rytterkongen*, s. 287.
6. Citat fra kongens politiske dagbog 6.11.1918; *Rytterkongen*, s. 287. Med bemærkningen om islændingene sigtede kongen til Forbundsloven af 1918, der gjorde Island til et selvstændigt kongerige i personalunion med Danmark, det vil sige med Christian X som det fælles statsoverhoved. Loven stadfæstedes endeligt den 30.11.1918.
7. Samtalen med Edvard Brandes refe-

- teres i kongens politiske dagbog under 14.5.1919; *Rytterkongen*, s. 288.
8. Udtalelsen er optegnet i kongens politiske dagbog under 30.6.1919; *Rytterkongen*, s. 290.
 9. Christian X's samtale med Svenn Poulsen refereres i kongens politiske dagbog under 27.10.1919; *Rytterkongen*, s. 290.
 10. Kongens eget referat af samtalen med Scavenius i hans politiske dagbog under 11.1.1920; *Rytterkongen*, s. 290.
 11. Ordvekslingen på mødet er refereret i kongens politiske dagbog under 10.3.1920; *Rytterkongen*, s. 292-93.
 12. Indførsel i kongens private dagbog 31.12.1920; *Rytterkongen*, s. 311.
 13. Jomfru Fannys spådom gengives i *Jomfru Fanny*, s. 31.
 14. Kongens private dagbog under 11.7.1920; *Rytterkongen*, s. 23.
 15. *Vejen Hjem*, s. 57.
 16. Sst., s. 53-54. De anførte tal er hentet i opslagsværket *Sønderjylland A-Å*.
 17. Afsnittet om ordensvæsenet og sønderjyderne bygger på *Vejen hjem*, s. 59 ff., og oplysninger fra *Kongeriget Danmarks ordener, medaljer og hæderstegn*.
 18. En mindre del af disse (60 stk.) er i let redigeret form udgivet i *Vejen hjem*.

Zusammenfassung

Die Frage der Wiedervereinigung, die nach dem Zusammenbruch Deutschlands aktuell wurde, brachten Christian X und die radikale Regierung unter Leitung von C. Th. Zahle auf direkten Kollisionskurs. Die Regierung vertrat den Standpunkt, dass die neue Grenze zwischen Dänemark und Deutschland auf dem Nationalitätsprinzip bauen solle, um zukünftige Konflikte mit Deutschland zu vermeiden. Christian X wollte aber die Grenze südlicher verlegen lassen. Es kam zur hochgespannten Påskekrise (Osterkrise) im März 1920, die zum Rücktritt der Regierung und nahezu revolutionären Zuständen führte, bis sich die Verhältnisse wieder beruhigten.

Im Artikel werden auf Grund eigener Aussagen von Christian X Argumente dafür angeführt, dass die dreiste Handlungsweise vom Verhalten zur Idee des Gesamtstaates herrührte, ein Erbe von seinem Großvater, Christian IX, und von dem brennenden Wunsch, den Flecken an der Ehre der Königsfamilie zu entfernen, den der Verlust der Herzogtümer 1864 hinterlassen hatte.

Die Grenze wurde nach den Nationalitätsprinzipien festgelegt und es kam zur Niederlage der Gedanken vom Gesamtstaat von Christian X. Die Wiedervereinigungsbestrebungen gaben dem König die einzigartige Gelegenheit, aus dem politisierenden Monarchen einen unanfechtbaren nationalen Sammlungspunkt zu machen. Nordschleswig spielte so eine entscheidende Rolle in der Entwicklung der dänischen

Monarchie, der König erreichte im wiedergewonnen Teil des Landes sehr große Beliebtheit, im Volksmund nannte man ihn liebevoll »Kette Kryds« (Kette Kreuz).

To drab og et attentatforsøg

Tre hændelser fra sønderjysk efterkrigstid
1945-1948

Af HANS SCHULTZ HANSEN

Fem års tysk besættelse af Danmark satte sindene i kog, ikke mindst i Sønderjylland, og både hos landsdelens danske flertal og tyske mindretal. Selv om freden kom til grænselandet ved Befrielsen den 5. maj 1945, indfandt roen sig først efter nogle år. I artiklen fremdrager arkiv- og forskningsleder Hans Schultz Hansen tre voldelige hændelser med mere eller mindre tragisk udgang for de implicerede fra årene 1945, 1946 og 1948. Disse begivenheder afspejler de første efterkrigsårs hadefulde klima mellem dansk og tysk og viser, at nazistiske metoder levede videre – også hos nogle af dem, som havde bekæmpet nazismen. Hændelserne sætter også spørgsmålstegn ved politiets og domstolenes neutralitet.

De første efterkrigsår 1945-1948

I Sønderjyllands historie udgør de første fire år efter Befrielsen den 5. maj 1945 en periode for sig.¹ Den var stærkt præget af de mørke skygger, som 2. Verdenskrig og besættelsen af Danmark kastede ind over den umiddelbare efterkrigstid. I krigens sidste måneder kom i tusindvis af tyske flygtninge til både Syd- og Nordslesvig, hvor de skulle underbringes og forsørges og for Sydslesvigs vedkommende også integreres.² Sydslesvig blev besat og styret af briterne, der iværksatte en afnazificering. Nord for grænsen fandt et retsopgør med kollaboratører og værnemagere sted.³ Det blev indledt straks ved Befrielsen med omfattende interneringer hovedsagelig af medlemmer af det tyske mindretal i Fårhuslejren og på Sønderborg Slot. Det blev ført videre med domfældelse og afsoning, hvor den store proces mod mindretalslederne i 1948 og afviklingen af Fårhuslejren i 1949 henholdsvis markerede enden på begyndelsen og begyndelsen på enden.

Opgøret med mindretallet havde flere fronter end den retslige. Mindretalsordningen af 1920 blev ophævet i 1946 og de kommunale tysksprogede skoler nedlagt. Mindretallet var fremover henvist til at

oprette private skoler. I første omgang blev de eksisterende private skoler imidlertid lukket for at standse videre nazistisk indoktrinering af børnene, og de private skolebygninger blev beslaglagt. Beslaglæggelsen af tysk og japansk ejendom ramte også Kreditanstalt Vogelgesang og adskillige private mennesker. Andre rantes som tyske statsborgere af udvisning. Opgøret gav anledning til en bitter strid internt på dansk side mellem de gamle nationale ledere, der ønskede forsoning, og modstandsbevægelsen, der forlangte et opgør til bunds.

På mange måder gjorde den samme frontstilling sig gældende i det genåbnede grænsespørgsmål, hvor Sydslesvig-hjem-bevægelsen fik mange støtter nord for grænsen. Også her blev året 1949 et vendepunkt. Med Kiel-erklæringen om det danske og frisiske mindretals rettigheder blev grænsespørgsmålet til et sydslesvigsk mindretalsspørgsmål, og Københavnsnotatet lagde med sin præcisering af de almindelige danske frihedsrettigheder i forhold til det tyske mindretal grunden til en ny dialog mellem dette og den danske stat.

Foruden herbergsstatens opgør med mindretallet var årene 1945-48 kendetegnet af en række private aktioner. Sprængningen af de tyske krigsmindesmærker på Dybbøl og Arnkilsøre i maj-juni 1945 og hærværket mod andre tyske mindesmærker på Dybbøl og Broager kirkegårde samt ved Trappen og i Tønder var rettet imod tyskheden i almindelighed. Andre aktioner havde direkte adresse til mindretallet. I juni-august 1945 var flere virksomheder i Sønderborg og Tønder med tysksindede ejere mål for sprængstofattentater. I august gik det ud over mindretallets avis, Nordschleswigsche Zeitung, i Aabenraa. Samme måned blev Bismarcktårnet på mindretallets festplads på Knivbjerg sprængt, og i september gik hærværket ud over roklubben i Aabenraa, mens klubben i Tønder blev ramt så sent som i maj 1947.⁴ I Ensted blev der i januar 1946 sendt trusselsbreve til en gårdejer, der lagde lokaler til hjemmeundervisning af børn fra mindretallet, og da de ikke fik det ønskede resultat, blev der sprængt en bombe med det resultat, at undervisningen blev indstillet.⁵

I denne atmosfære af gensidigt had og opgør skal vi se tre hændelser, som her skal nærmere undersøges. Den første hang nært sammen med retsopgøret, eftersom bager Asmus Jensen fra Kiskelund blev skudt ved Frøslev i forbindelse med sin arrestation den 9. maj 1945. Den næste var blandt andet en reaktion imod retsopgøret og bestod i et attentat mod politistationen i Tinglev den 20. april 1946, der heldigvis kun udrettede materiel skade. Den sidste hændelse var drabet

i Løgumkloster den 28. december 1948 på lærerinde Wilhelmine Sass fra Aabenraa. Hun blev dødeligt ramt, da der blev skudt mod et vindue i Hotel Løgumkloster for at chikanere en fest i Bund deutscher Nordschleswiger.

De tre hændelser er kendt fra litteraturen og pressen, men er i vid udstrækning gået i glemmebogen – og vel også fortrængt. Hensigten med artiklen er at rekonstruere de tre begivenheder på grundlag af samtidigt materiale fra politiets og domstolenes arkiver. Hvordan var de nærmere omstændigheder, hvem var ofrene, hvem var de skyldige, hvilke motiver havde de, og hvordan reagerede myndighederne – det er nogle af de spørgsmål, som forsøges besvaret.

Politiets og domstolenes sager om de tre hændelser bliver først almindeligt tilgængelige 75 år efter begivenhederne, men undertegnede har opnået adgang til dem på det vilkår, »at navne på personer, der ikke har haft selvstændigt administrativt eller politisk ansvar, ikke viderebringes eller offentliggøres, medmindre de tidligere har været offentliggjort eller må anses for almindelig kendte i forbindelse med de forhold, undersøgelsen omfatter«. Selv om nogle af gerningsmændenes navne har været nævnt i datidens presse, har artiklens forfatter valgt at anonymisere dem alle.

Drabet på Asmus Jensen, Kiskelund, den 9. maj 1945

Asmus Jensen var født i 1919.⁶ Ifølge moderens oplysninger til politiet boede han forud for drabet sammen med sin hustru hos sine forældre i Kiskelund ved Kruså. Indtil kort før den tyske kapitulation arbejdede han hos en bager i Flensborg. Asmus Jensen var fra april til oktober 1944 medlem af Sommerkorpset, blandt andet med vagttjeneste på Møn og i Værløse. Han bar korpsets sorte uniform, men moderen vidste ikke, om han også var bevæbnet. Ifølge moderen var han indstillet på at tage straffen for sit medlemskab af Sommerkorpset, men da »han ikke havde lavet noget han kunne blive særligt straffet for«, regnede han ikke med, at det ville blive så slemt.⁷ Det gjorde det så alligevel.

Hovedkilden til drabet på Asmus Jensen er en rapport fra Feltpolitidetachmentet af 9. maj 1945. Feltpolitidetachmentet var en særlig politienhed oprettet i tilknytning til Den danske Brigade i Sverige i 1944. Det havde til opgave at anholde mulige krigsforbrydere i henhold til en liste fra de allieredes overkommando samt danskere i tysk

krigstjeneste. Feltpolitidetachmentet bestod af 66 mand. Det var gennemgående erfarne politifolk, som alle blev udnævnt til sekondløjtnanter, hvis de ikke i forvejen havde en højere rang. Feltpolitiet var inddelt i distriktskommandoer og underinddelt i sektioner. Hver sektion bestod af to mand, der begge var bevæbnet med en 9 mm maskinpistol og en 9 mm pistol af fabrikat Husqvarna. Hver sektion fik også en bil. Distriktskommando Haderslev udgjordes af sektioner i Haderslev, Aabenraa, Gråsten og Tønder. Der var således ikke lagt op til en særlig stærk tilstedeværelse i Sønderjylland, men på engelsk forlangende blev halvdelen af hele den jyske styrke sendt til grænsen for at varetage anholdelser her. Den virkede ved grænsen indtil den 20. juni, hvor hæren og grænsegendarmeriet overtog bevogtningen. Samme dag blev Feltpolitidetachmentet opløst.⁸

Feltpolitidetachmentet gik til opgaven med stor nidkærhed og selvbevidsthed. Ifølge en rapport til Frihedsrådets arrestationsudvalg havde Feltpolitidetachmentet i begyndelsen ikke nogen heldig hånd, men siden blev det bedre: »Efterhånden blev feltpolitiets repræsentanter dog vist noget afdæmpede, og da vi forlod Sønderjylland, havde vi indtryk af, at det gik helt godt, og at feltpolitiet ikke foretog sig større ting på egen hånd. Selv fortalte de, at de havde en ganske særlig opgave, og at de sorterede direkte under Montgomery.«⁹ Omstændighederne ved nedskydningen af Asmus Jensen bekræfter denne indirekte kritik af Feltpolitidetachmentet.

Tilbage til rapporten af 9. maj 1945.¹⁰ Den er udarbejdet af løjtnant EL af reserven fra feltpolitiet og godkendt af de to andre implicerede fra feltpolitiet, premierløjtnant EM og sekondløjtnant AG. Det fremgår heraf, at rapportens forfatter ved ottetiden om morgenen den 9. maj blev gjort opmærksom på Asmus Jensen, der på sin cykel kørte ad Kruså Korsvej mod Aabenraa. To unge damer udbrød ved synet: »Der kører den forbandede Sommermand«. Asmus Jensen blev straks anholdt ved hjælp af en engelsk soldat. Han indrømmede, at han var medlem af Sommers vagtkorps, og blev straks ført til feltpolitiets kontor i Kruså. Her kom han i forhør, hvor han skulle have vedgået, »at han havde deltaget i adskillige af Sommerkorpsets aktioner mod danske patrioter«. Asmus Jensen forklarede endvidere ifølge rapporten, at han havde en kammerat, som var SS-mand, og som sikkert ville søge over grænsen. De tre løjtnanter kørte nu sammen med Asmus Jensen af sted for at anholde SS-manden. Asmus Jensen blev taget med for at vise, hvor kammeraten i givet fald nok ville gå over

grænsen. Løjtnanterne fandt Asmus Jensens adfærd noget løjerlig, men mente, at han måske håbede på selv at slippe billigere ved at angive en kammerat. Asmus Jensen førte løjtnanterne til en sekundær grænseovergang syd for Frøslev. Her stod alle ud af bilen. »Pludselig gav Asmus Jensen et spring til siden og stak i løb over grænsen i sydlig retning. Vi forfulgte ham under tilråbet: Stop, eller vi skyder. Han fortsatte sit løb langs et hegn, medens der blev afgivet varselskud fra undertegnede samt mine to kolleger. I det øjeblik, han ville smutte ind mellem noget buskads, affyrede vi nogle skud med sigte efter ham. Han var på dette tidspunkt nået ca. 50 meter ind på tysk grund, hvor vi ikke kunne sætte efter ham, idet vi ikke ønskede at blive beskudt af en eventuel grænsevagt. Vi så, at han faldt, og blev liggende ved åbningen i hegnet.« EM gik over grænsen frem til Asmus Jensen, der lå på maven med blod flydende ud af det højre øre. Løjtnanten kunne straks se, at Asmus Jensen var død. De tre løjtnanter lod liget ligge og kørte tilbage til Kruså for at rapportere det skete.

Ifølge feltpolitiets rapport blev Asmus Jensen altså skudt under et flugtforsøg. Der er imidlertid grund til at se kritisk på rapportens informationer. Det skyldes især tre forhold: Den manglende underretning af de pårørende og det lokale politi, mystikken om håndteringen af Asmus Jensens lig og resultaterne af politiets og retsmedicinernes undersøgelser.

For det første gav feltpolitiet ikke besked til Asmus Jensens pårørende, ligesom Gråsten politi heller ikke modtog nogen underretning, da det som det øvrige danske politi trådte i funktion igen den 13. maj. Asmus Jensens forældre og hustru var derfor uvidende om sønnens skæbne og satte en privat eftersøgning i gang. Således fik Asmus Jensens far formanden for Arbejdernes Fællesorganisation i Kruså til at skrive til Feltpolitidetachmentet i Kruså efter nærmere besked, idet formanden kendte et rygte om, at Asmus Jensen skulle være skudt under flugtforsøg. Han fik imidlertid intet svar på sin henvendelse.¹¹ Først så sent som den 29. juni bekvemmede feltpolitiet sig til at fremsende rapporten af 9. maj til Gråsten politi, og den 9. juli kunne overbetjent Damm fra stationen i Kruså overbringe Asmus Jensens forældre den triste nyhed. De anmodede om at få liget udleveret sammen med 200 kr., et fransk rejseur og en cykel, som Asmus Jensen var i besiddelse af ved anholdelsen. Københavns politi underrettede Asmus Jensens hustru, der da opholdt sig i hovedstaden.¹²

For det andet er det omgærdet med stor mystik, hvad der skete

med Asmus Jensens lig, efter at de tre løjtnanter angiveligt efterlod det syd for grænsen. Om formiddagen den 19. juli kom EM og AG, der nu begge var tilknyttet Generalstabens Efterretningssektion, tilbage til åstedet. Stedet, hvor Asmus Jensen blev dræbt og liget efterladt, blev nu påvist ca. 100 meter syd for grænsen ved en markindgang på den vestlige side af den gamle vej fra Frøslev til Hanved. Umiddelbart syd for markindgangen blev der fundet spor i jorden efter nylig opgravning. Ved at rode lidt i jorden så man resterne af et lig. AG erklærede ifølge politiets rapport, »at der den nævnte dag [den 9. maj] ikke blev foretaget nedgravning af liget, og han ved ikke, hvad der senere er sket med det. Han kan navnlig ikke oplyse af hvem eller hvornår, liget er nedgravet«. ¹³ Gråsten politi foretog flere afhøringer nord og syd for grænsen, som kun førte til den slutning, at liget blev begravet senest ved 17-tiden den 9. maj. ¹⁴

På grundlag af de bevarede akter hos Gråsten politi er det således ikke muligt at afklare mystikken, men man kan forestille sig flere muligheder. De tre løjtnanter kan have fortalt den fulde sandhed, og begravelsen blev så uden deres vidende foretaget af kolleger i feltpolitiet, af lokale modstandsfolk, som blev beordret dertil, eller af tilfældigt forbipasserende fremmede, hvem det så end måtte være. De tre løjtnanter kan også have fortalt den halve sandhed, nemlig at de ikke selv begravde liget, men fik andre til at gøre det. Ifølge to rapporter fra Gråsten politi fik Asmus Jensens mor over flere led oplyst, at en navngiven landmand havde været med, da Asmus Jensen blev skudt, ligesom en navngiven slagter i maj skulle have vidst, at Asmus Jensen var blevet skudt. Slagteren havde da udtalt: »Vi kender ikke til medlidenhed«. ¹⁵ Gråsten politi undlod at forhøre de to navngivne, og vi kan derfor ikke med sikkerhed fastslå, om der var lokale med ved nedskydningen af Asmus Jensen, og om de i så fald stod for begravelsen af liget. Endelig kan de tre løjtnanter have talt usandt og selv begravet liget – så vel kun med den hensigt at skjule de nærmere omstændigheder ved drabet.

For det tredje sætter politiets undersøgelse på drabsstedet, ligsynet og obduktionen af Asmus Jensens kranium to kritiske spørgsmålstejn ved de tre løjtnanters rapport. Det ene vedrører skudafstanden. I løjtnanternes rapport angives den til ca. 50 meter, mens politiets rapport opererer med en afstand på ca. 100 meter fra grænsen til stedet, hvor Asmus Jensen faldt om. En senere afskridtning ved Teknisk Afdeling i Kolding gav en afstand på ca. 65 meter. ¹⁶ En moderne pistol har en

Stedet i diget, hvor Asmus Jensens lig blev nødtørftigt nedgravet på drabsdagen den 9. maj senest kl. 17 om eftermiddagen. LAÅ, Gråsten Politi nr. 807, sluttet sag K 516/45.

effektiv skudvidde på 25-30 meter.¹⁷ Nu kan det ikke udelukkes, at de tre løjtnanter har haft held til at ramme Asmus Jensen på hverken 50, 65 eller 100 meter, men nogen overvældende sandsynlighed herfor er der ikke. Det andet spørgsmålstegn gælder skudhullernes placering. Undersøgelsen hos Universitetets retsmedicinske Institut viste en skudkanal gående ind på højre side af kraniet 8 cm over og 2 cm bag øreåbningen og derfra nedefter mod venstre og lidt bagud og ud på venstre side af kraniet på højde med øreåbningen og 4 cm bag denne. Instituttet undersøgte også Asmus Jensens jakke og fandt et ca. 5 mm stort hul delvis i kraven og delvis i rygstykket 5 cm til højre for midtlinjen, som »meget vel« kunne hidrøre fra et skud.¹⁸ Skuddet i kraniet fra siden og oppefra og nedefter kan næppe være affyret mod en flygtende mand af en skytte et pænt stykke bagefter denne. Politiet spurgte – åbenbart i mistillid til løjtnanternes forklaring – instituttet, om skuddet mod Asmus Jensen »kan være affyret mod pgl. i oprejst eller liggende stilling«. Instituttet kunne ikke give noget svar på dette spørgsmål. Nogen entydig konklusion kan der således ikke

drages ud af den retsmedicinske undersøgelse, men i det mindste må den mulighed stå åben, at Asmus Jensen er blevet skudt i hovedet på nært hold i knælende, sammenkrøbet eller liggende stilling, eventuelt efter at et skud et sted mellem ryg og nakke har standset hans flugt. I så fald var der også et motiv til en hurtig begravelse på stedet, nemlig at skjule, at der reelt var tale om en likvidering.

En sådan likvidering kan være sket i en blodrus, efter at Asmus Jensen var blevet ramt i ryggen og bragt til standsning. Så var der tale om en likvidering begået i ophidselse, og de tre løjtnanter har så næppe haft dybereliggende motiver. Men det er også muligt, at en mulig likvidering skal ses på baggrund af Asmus Jensens adfærd under krigen.

Mellem Gråsten politis akter om drabet på Asmus Jensen befinder sig nogle papirer fra Abwehrnebenstelle Aarhus. De viser, at Asmus Jensen i oktober 1943 havde videregivet Abwehr nogle ytringer fra en jernbanearbejder i Padborg, som han tilfældigt havde hørt på Smedeby kro. Den pågældende blev anholdt og kom i forhør, men blev løsladt igen inden for samme døgn uden at have lidt overlast. Banearbejderen var ifølge hans oplysninger til politiet ikke vidende om, at Asmus Jensen havde angivet ham; han kendte ham slet ikke.¹⁹ Det er således ikke sandsynligt, at et motiv til en eventuel likvidering af Asmus Jensen skal søges i denne sag.

Som nævnt var Asmus Jensen medlem af Sommerkorpset. Dette korps var oprettet begyndelsen af 1944 af kaptajn Poul Sommer. Det bestod af ca. 800 mand, som holdt vagt ved tyske flyvepladser og ved virksomheder, der producerede for værnemagten. De bar en sort uniform og våben. Korpset fungerede ikke som hjælpepoliti for besættelsesmagten, men en snes mand fra korpset dannede under Folkestrejken i København i sommeren 1944 en terrorgruppe, som kørte rundt i lastbiler og skød mod civile. Dette og den sorte uniform gjorde, at Sommerkorpset i folks bevidsthed blev slået i hartkorn med det forhadte Hipokorps.²⁰ De to unge damer, som udpegede Asmus Jensen for feltpolitiet, kaldte ham i løjtnanternes rapport for »den forbandede Sommermand«. Ifølge samme rapport tilstod Asmus Jensen, at han havde medvirket i korpsets aktioner mod danske patrioter, men rapporten fortæller intet konkret herom. Vi kan derfor ikke afgøre, om Asmus Jensen var iblandt den snes mand, som øvede terror under Folkestrejken. Umiddelbart ville det stride mod Asmus Jensens udsagn til sin mor.

Hvad enten det skyldtes medvirken til terror eller det blotte og

bare medlemskab af Sommerkorpset, kan vi forestille os, at Asmus Jensen fik en hårdhændet behandling under forhøret i Kruså. Vi kan videre forestille os, at han nu troede at stå til en langt hårdere straf, end han havde fortalt sin mor, og at han i sin desperation udtænkte ideen om at udnytte sit lokalkendskab til at flygte hen over grænsen. Vi kan yderligere forestille os, at han i første omgang undslap, men blev standset og likvideret. Vi kan endelig forestille os, at de tre løjtnanter efter at have sundet sig godt kunne se, at de havde handlet forkert, og at de derfor selv eller via kolleger i feltpolitiet eller hjælpe-re fra modstandsbevægelsen fik begravet Asmus Jensen i en fart, så liget ikke kunne sladre. Er denne række af forestillinger rigtig, døde Asmus Jensen som følge af en misforstået opfattelse af Sommerkorpset. Det kan synes banalt, men dette er nok den tolkning af forløbet, som kildematerialet yder mindst modstand imod.

Under alle omstændigheder anså Gråsten politi ikke sagen for fuldt opklaret med løjtnanternes rapport og forklaring på drabsstedet. Den 27. juli 1945 anmodede Gråsten politi derfor om assistance fra Rigspolitiets Rejseafdeling. Den 28. august svarede vicepolitiinspektør Himmelstrup fra Rejseafdelingen imidlertid, at sagen om Asmus Jensen var henlagt. I december 1945 stillede bladet »Revision« spørgsmålet: »Hvem dræbte Asmus Jensen og hvem plyndrede liget?«. Det førte til fornyet overvejelse om en nærmere undersøgelse af drabet. Nu anbefalede også Statsadvokaten i Sønderborg dette over for Justitsministeriet, men Rigsadvokaten skønnede yderligere efterforskning formålsløs, og den indstilling tog ministeriet til følge. I 1949 skrev Asmus Jensens svoger til politimesteren i Gråsten med anmodning om »en grundig og tilbundsgående undersøgelse« af drabet. Denne gang nåede forespørgslen kun til Statsadvokaten i Sønderborg. I 1971 spurgte *Der Nordschleswiger* politiet i Gråsten, hvad anklagemyndigheden havde foretaget sig i sagen. Politimesteren fik på sin forespørgsel til Justitsministeriet besked på at svare avisen, at sagen i sin tid var henlagt af Justitsministeriet, og »at der ikke i øvrigt er grundlag for at imødekomme den pågældendes ansøgning om at blive gjort bekendt med det i sagen passerede«. ²¹ Justitsmyndighedernes gentagne afvisning af en tilbundsgående undersøgelse har naturligvis kun fremmet formodninger om, at der var omstændigheder ved drabet, som ikke måtte frem i lyset. Så meget mere som politiet satte rigelige ressourcer, herunder Rejseholdet, ind på opklaringen af den næste forbrydelse, som her skal undersøges.

Attentatet mod politistationen i Tinglev den 20. april 1946

Sent om aftenen ved 23-tiden den 20. april 1946 blev der kastet en tysk håndgranat ind ad vinduet til kontoret på Tinglev politistation. Der skete stor materiel skade på kontoret, men husets beboere var ikke hjemme. Politibetjent Jens Peter Egebjærg Andersen var til hjemmевærnsmøde i Odense, og hans hustru var på stationen for at hente sin mor, der kom med toget. Denne gang satte politiet alle sejl til. Alt disponibelt politi i Tønder politikreds under politimester Erik Bøvings egen ledelse blev samme nat sat ind i opklaringen og fik hjælp fra mandskab ved politikasernen i Tinglev. Fra Rigspolitiets Rejseafdeling blev to mand sendt til grænselandet for at assistere.

Attentatet var rettet personligt imod Jens Peter Egebjærg Andersen (1916-81), i brede kredse kendt som »Sheriffen fra Tinglev«. Han var fra Esbjerg, men kom i 1941 som politibetjent til Tinglev, hvor han hurtigt blev vellidt blandt de dansksindede, mens hans forhold til de tysksindede var anstrengt. Det var der intet løjerligt i, besættelsen taget i betragtning, men Egebjærg Andersen fik også snart en personlig grund til ikke at kunne lide tyskere. Fra begyndelsen af 1943 deltog han i modstandsarbejdet på Tinglevegnen og blev leder af den lokale gruppe, indtil han blev arresteret den 5. juni 1944 i forbindelse med Gestapos aktion mod terrænsportsgrupperne i Sønderjylland. Under forhøret røbede han ikke de andre medlemmer, der først blev arresteret i oktober måned. Egebjærg Andersen kom fra Staldgården i Kolding til Frøslevlejren, men den 13. januar 1945 blev han sammen med sin gruppe deporteret til koncentrationslejren Neuengamme. Under de forfærdelige forhold her var »sheriffen« en støtte og et forbillede for sine medfanger. I april 1945 kom han tilbage til Danmark med de hvide busser. Efter Befrielsen genoptog han sit arbejde som landpolitibetjent i Tinglev. To hændelser gav ham ry for at være særlig tysk fjendtlig: Den 26. juni 1945 lukkede han egenhændigt de kommunale tyske skoler i Tinglev, Eggebæk og Terkelsbøl, og den 18. december 1945 skød og sårede han alvorligt på Tinglev banegård en tysk Oberleutnant, der modsatte sig ransagning af sin omfangsrige bagage før udmarchen til Tyskland.²²

I det tyske mindretal håbede man inderligt, at ingen herfra var involveret i attentatet, da dette ville rejse tvivl om mindretallets loyalitetserklæring fra november 1945. Mindretallets nye organisation,

Bund deutscher Nordschleswiger, udsendte straks den 22. april 1946 en erklæring, hvor man holdt det for udelukket, at tyske nordslesvigerer stod bag attentatet. Man fordømte på det skarpeste sådanne metoder og fastslog, at håndgranaten reelt var rettet mod de internerede fra mindretallet, som tilhørte en rolig og besindig befolkning. De, der forsøgte at forstyrre en fredelig udvikling ved attentater, handlede imod tyskheden. Mindretallets ledelse udtrykte håbet om en hurtig opklaring.²³

Det sidste ønske gik i opfyldelse. Sammen med det lokale kriminalpoliti lykkedes det hurtigt Rejseafdelingen at opklare attentatet. Men resultatet svarede ikke til mindretallets forventning. Der blev anholdt 23 personer, hvoraf de 20 blev fængslet og de tre fik anholdelsen opretholdt. Alle anholdte tilhørte mindretallet undtagen fire, som var danske nazister. Hvad der særligt kunne skade de mange internerede fra mindretallet var, at ti af de anholdte havde været interneret i Fårhuslejren som led i retsopgøret, men senere var blevet frigivet.

Under opklaringen kom det frem, at der eksisterede to grupper, en i Løgumkloster og en i Tønder.²⁴ De var dannet i marts-april 1946. Gruppen i Løgumkloster var ældst og størst og bestod af 16 mand. Formålet med gruppedannelsen var »at forøve attentater på personer, der indtog en fast holdning over for det tyske mindretal«. Medlemmerne var i besiddelse af våben, som de havde erhvervet i forbindelse med de tyske troppers udmarch i maj 1945. Disse våben blev samlet, og der blev holdt skydeøvelser. De to kasser våben inklusiv lidt ammunition blev gravet ned, den ene i en plantage ved Løgumkloster. På listen over mål for attentater stod politibetjent og tidligere modstandsmand Egon Johansen i Løgumkloster, der havde medvirket ved interneringen af den hovedtiltaltes forældre og politibetjent Egebjerg Andersen i Tinglev, hvis skud mod den tyske Oberleutnant og lukning af de tyske skoler havde vakt gruppens vrede. Andre navne var provst H.P. Schülein i Løgumkloster, der havde lukket en tysk børnehave, pastor Sigfr. Riishøjgaard i Rise, der redigerede det stærkt mindretalskritiske ugeblad *Slesvigeren*, læge Højholdt i Løgumkloster samt en ikke navngivet lærer i Rens. Gruppen i Tønder bestod af syv mand, som mødtes i den tyske roklub. Her planlagde de sprængstoffattentater mod Tønder Amtstidendes kontor og den danske roklub i Tønder, men de kom ikke til udførelse, før gruppen blev trevlet op.

Nogle gruppemedlemmer anså sig som en del af den hemmelige tyske varulveorganisation, der var oprettet inden for SS med henblik

»Sheriffen fra Tinglev«, J.P. Egebjerg Andersen, var kendt i vide kredse som en landbetjent med håndfaste metoder. Særlig efter sit ophold i Neuengamme under krigen havde han et anstrengt forhold til det tyske mindretal, som stod stærkt i hans distrikt. Løgumklostergruppen anså ham som et oplagt mål for et attentat. Foto: Museum Sønderjylland – ISL-Lokalhistorie.

på at fortsætte kampen efter Tysklands kapitulation med attentater, sabotage, illegal propaganda, flugthjælp til kammerater og lignende.²⁵ Et medlem forklarede således under forhøret: »Han kan huske, at deltagerne skulle kalde sig »varulve«; de havde læst om varulve i Tyskland og vilde være det samme herhjemme og gøre dem, de ikke kunne lide rent politisk, så megen skade som muligt«. Andre afviste derimod enhver snak om varulve. Måske var det mest et spørgsmål om medlemmernes forskellige temperamenter. De yngste gruppe-medlemmer var årgang 1930, og det er vel tænkeligt, at der indgik en portion drengeromantik i foretagendet. Under alle omstændigheder gjorde Rejseafdelingen meget ud af at efterspore forbindelser mellem grupperne i Tønder og Løgumkloster og tyske varulvegrupper. Det kunne man imidlertid ikke. De mange afhøringer førte dog til afdækningen af et stay-behind netværk, der var blevet etableret af besættelsesmagten i tilfælde af allieret invasion i Danmark, men som opløste sig selv ved kapitulationen uden at have været i aktion og uden at have haft den ringeste forbindelse til grupperne i Løgumkloster og Tønder. Der kunne heller ikke påvises nogen forbindelse mellem disse og en varulvegruppe i Flensborg på 11 mand, herunder Peter og Richard Jürgensen, far og søn, der begge var hjemmetyskere og danske statsborgere og i juni 1946 blev dømt til døden ved overkrigsretten i Flensborg.²⁶ Der kunne heller ikke knyttes tråde til den tyske mindretalsledelse.

Attentatet mod politistationen i Tinglev blev udført af tømrerlærling NJW fra Løgumkloster, som også havde taget initiativet til dannelsen af gruppen i Løgumkloster og været dens uformelle leder. NJW var søn af en fremtrædende dansk nazist i Sønderjylland, ligesom moderen var nazistisk. NJW selv deltog i nazistisk ungdomsarbejde og havde været på kurser i Tyskland. Begge hans forældre blev interneret efter Befrielsen, hvilket gjorde ham bitter og fik ham til at pønse på hævn. Han begyndte at tale med jævnaldrende hjemmetyskere herom, først med WHJ. Sammen udsøgte de emner for en gruppedannelse, og det lykkedes dem at samle en kreds. Man planlagde først et attentat mod politibetjent Johansen. NJW ville om aftenen den 16. april kaste en håndgranat ind ad vinduet til kontoret i Johansens hus. Attentatet strandede imidlertid på betæneligheder i gruppen ved et attentat i hjembyen, ligesom Johansen var bortrejst. I stedet besluttede NJW sammen med fire andre fra gruppen den samme aften attentatet på Egebjærg Andersen i Tinglev. Tidspunktet for dette

blev fastsat til påskelørdag den 20. april – Hitlers fødselsdag. På dagen kørte NJW med rutebil fra Løgumkloster til Tinglev. I sin taske havde han arbejdstøj til omklædning og en tysk håndgranat med træskaft. Ved 19-tiden henvendte han sig til mekaniklærning AaH, som han kendte fra den dansk-nazistiske ungdomsbevægelse. AaH ville ikke medvirke ved attentatet, men fortalte NJW, hvor politistationen lå, og hvor kontoret befandt sig i denne. AaH opsøgte sin kammerat PTL og advarede ham mod NJW. De enedes om ikke at underrette politiet.

NJW fandt først frem til stationen ved 22-tiden. Undervejs traf han to kammerater fra Tønder, HOP og ES, som tilhørte gruppen dér. Han indviede dem i planen. Derpå gik han hen på jernbanestationen og købte en billet til Bylderup-Bov. Klokkeren godt 23 vendte han tilbage til politistationen, som nu henlå i mørke bortset fra lyset i entreen. Fra delvis skygge i den modsatte side af gaden kastede han, uden at undersøge om nogen var hjemme, håndgranaten de 11-12 meter hen mod vinduet. Granaten ramte sit mål, gik igennem vinduet, eksploderede og raserede kontoret. NJW løb over nogle marker mod nord og kom ad omveje til jernbanestationen, hvor han steg på toget mod Tønder. Her traf han de to kammerater fra Tønder, som han fortalte om det skete. I Bylderup-Bov stod han af og overnattede hos en nazistisk kammerat. 2. påskedag var han tilbage i Løgumkloster, hvor han fortalte sine kammerater om attentatet. Her blev han anholdt af politiet og fængslet den 10. maj.

Den 23. december 1946 kom NJW for retten i Tønder sammen med de andre gruppemedlemmer. NJW blev kendt skyldig i overtrædelse af straffelovens § 183, der lyder: »Den, der til skade for andres person eller formue forvolder sprængning, spredning af skadevoldende luftarter, oversvømmelse, skibbrud, jernbane- eller anden transportulykke, straffes med fængsel fra 6 måneder til 12 år«. ²⁷ For NJW krævede anklageren livsstraf – det vil sige dødsstraf, hvilket § 8 i straffelovstillægget fra 1945 gav mulighed for. ²⁸ Så langt var retten ikke indstillet på at gå. Straffen blev fastsat til 12 års fængsel. Dertil blev NJW idømt en erstatning på 2.049 kr. til Egebjerg Andersen. Det var stadig en meget hård straf for en forseelse, som kun havde ført til materiel skade.

Der faldt også hårde fængselsstraffe til flere af de øvrige gruppe-medlemmer i Løgumkloster og Tønder, ligesom de medvidende fra Tinglev blev tiltalt for ikke at have søgt at hindre attentatet:

Politikontoret i Tinglev, raseret af NJW's håndgranat. LAÅ, Tønder Politi nr. 1731, straffeakt 3335.

Gruppen i Løgumkloster:

Tømrerlærling NJW, f. 1925, Løgumkloster, dansk nazist, initiativtager til og leder af gruppen, attentatmand – 12 års fængsel (Vestre Landsret: 6 års fængsel).

Snedkerlærling HJ, f. 1927, Løgumkloster, hjemmetysker, tidligere interneret, men løsladt, gav NJW to håndgranater og tændsatser, deltog i planlægning af attentatet i Tinglev, tillige dømt for tjeneste som Zeitfreiwillig – 5 års fængsel (2 år og 6 måneders fængsel).

Gymnasieelev MER, f. 1928, Løgumkloster, tysk statsborger, søn af tysk frimenighedspræst, deltog i planlægning af attentatet i Tinglev, flyttede en kasse våben efter NJW's anholdelse, også dømt for rudeknusning hos pedellen ved den tyske skole i Løgumkloster, fordi skolen havde flaget med Dannebrog den 9. april 1946 – 5 års fængsel (2 år og 6 måneders fængsel).

Mekanikerlærling HT, f. 1927, Løgumkloster, hjemmetysker, tidligere interneret og sigtet for tysk militærtjeneste, men løsladt uden dom, deltog i planlægning af attentatet i Tinglev, henviste NJW til at

søge hjælp hos PN og PTL i Tinglev – 5 års fængsel (2 år og 6 måneders fængsel).

Mekanikerlærling JCF, f. 1928, Løgumkloster, hjemmetysker, deltog i planlægning af attentatet i Tinglev – 4 års fængsel (2 års fængsel).

Købmandslærling WHJ, f. 1929, Løgumkloster, hjemmetysker, opfordrede DJB i Tønder til at danne tilsvarende gruppe – 3 års fængsel (1 år og 6 måneders fængsel).

Sadelmagerlærling AFR, f. 1930, Løgumkloster, hjemmetysker, også dømt for rudeknusning hos pedellen ved den tyske skole i Løgumkloster, fordi skolen havde flaget med Dannebrog den 9. april 1946 – 1 års fængsel (straffen bortfaldet).

Mekanikerlærling CCJ, f. 1930, Løgumkloster, hjemmetysker, forsøgte at få mekanikerlærling DJB i Tønder til at danne tilsvarende gruppe – 1 års fængsel (straffen bortfaldet).

Tidl. lærerstuderende ASH, f. 1927, Løgumkloster, hjemmetysker, tidligere interneret, men løsladt; på trods af udsagn fra andre gruppe-medlemmer frifundet for medlemskab af gruppen, men i stedet dømt for at lade sig hverve samt for tjeneste som uniformeret brandmand i tysk tjeneste – 1 års fængsel.

Gruppen i Tønder:

Snedkerlærling HOP, f. 1927, Tønder, hjemmetysker, kendte planen for attentatet, men foretog sig intet for at forhindre dette, inviterede NJW til møde med gruppen i Tønder, tillige dømt for tjeneste som Zeitfreiwillig og ved SS – 2 års fængsel (frifundet for terroranklagen).

Snedkerlærling ES, f. 1927, Tønder, hjemmetysker, kendte planen for attentatet, men foretog sig intet for at forhindre dette, tillige dømt for tjeneste som Zeitfreiwillig – 1 år og 9 måneders fængsel (frifundet for terroranklagen).

Mekanikerlærling DJB, f. 1927, Tønder, hjemmetysker, lovede at skaffe NJW falsk alibi i forbindelse med det aflyste attentat på politstationen i Løgumkloster, tillige dømt for at lade sig hverve til tysk krigstjeneste og salg af herreløs cykel – 1 år og 6 måneders fængsel (frifundet for terroranklagen).

Murerlærling RWS, f. 1927, Tønder, hjemmetysker, tillige dømt for tjeneste som Zeitfreiwillig og ved SS-sanitetsafdeling – 1 års fængsel (frifundet for terroranklagen).

Smedelærling HPF, f. 1927, Tønder, hjemmetysker, tidligere interneret, men løsladt, tilfældigvis deltaget i et enkelt møde i gruppen og

derfor frifundet for medlemskab af gruppen, men dømt for tjeneste som Zeitfreiwillig – 1 års fængsel (frifundet for terroranklagen).

Slagtersvend VHH, f. 1926, hjemmetysker, tilfældigvis deltaget i et enkelt møde i gruppen og derfor frifundet for medlemskab af gruppen, men dømt for tjeneste som Zeitfreiwillig – 1 års fængsel (frifundet for terroranklagen).

Mekaniker HAWG, f. 1924, Tønder, hjemmetysker, tilfældigvis deltaget i et enkelt møde i gruppen – frifundet (frifundet).

Hjælper og medvidere i Tinglev:

Mekanikerlærling AaH, f. 1928, Tinglev, dansk nazist, kendte planen for attentatet, men foretog sig intet for at forhindre dette, fortalte NJW, hvor politistationen lå, og hvor kontoret var placeret – 1 års fængsel (8 måneders fængsel).

Tjenestekarl PTL, f. 1927, Tinglev, hjemmetysker, kendte planen for attentatet, men foretog sig intet for at forhindre dette – 3 måneders betinget fængsel (stadfæstet).

Skræddermester HCL, f. 1893, Tinglev, hjemmetysker, far til PTL, kendte planen for attentatet, men foretog sig intet for at forhindre dette – 3 måneders fængsel (4 måneders betinget fængsel).

Implicerede i sagen uden at blive anklaget:

MMW, f. 1930, Løgumkloster, dansk nazist, søster til NJW.

BEW, f. 1904, Løgumkloster, dansk nazist, mor til NJW.

HPS, f. 1927, Tønder, hjemmetysker.

PN, f. 1925, Tinglev, hjemmetysker.

De hårdeste straffe tilfaldt attentatmanden og dem, som havde deltaget i mødet, hvor attentatet i Tinglev blev planlagt; men også de andre medlemmer i Løgumkloster og Tønder blev dømt hårdt, når man tager i betragtning, at ingen mennesker var kommet noget til. Den 6. marts 1947 blev dommene efterprøvet i Vestre Landsret. Selv om anklageren krævede straffene skærpet, herunder til dødsstraf for NJW, blev de mærkbart nedsat. NJW fik halveret sin straf til 6 års fængsel, og de andre medlemmer af Løgumklostergruppen fik tilsvarende deres straffe halveret eller mere end det. Tøndergruppens medlemmer blev alle frifundet for så vidt angik anklagerne for terror.²⁹

Drabet på lærerinde Wilhelmine Sass den 28. december 1948

Også den næste forbrydelse var nært forbundet med Løgumkloster. Det var her, drabet skete, og det var her, drabsmanden og hans medskyldige kom fra. Byen husede åbenbart et nationalpolitisk yderst betændt miljø, ikke alene på tysk, men, som drabet skulle vise, også på dansk side.

Om aftenen den 27. december 1948 afholdt det tyske mindretals nye organisation Bund Deutscher Nordschleswiger dilettant og fest på Hotel Løgumkloster.³⁰ Dette fredelige 3. juledagsarrangement op-hidsede JGPC og NRJ. JGPC var uddannet snedker og drev selvstændig virksomhed i København, men var hjemme på juleferie hos sine forældre i Løgumkloster. NRJ var bankbogholder og boede og arbejdede i Løgumkloster. Begge var født i 1919, og altså det meste af en halv snes år ældre end »varulvene« fra Løgumkloster og Tønder – men næppe klogere. Begge havde været arresteret af tyskerne i forbindelse med folkestrejken, JGPC i tre uger, NRJ i en uges tid, og begge havde efter krigen videreført deres modstandsengagement som medlemmer af hjemmeværnet. Her var NRJ, der var uddannet kornet og hjemsendt som sekondløjtnant, ovenikøbet skydeinstruktør. NRJ var desuden bestyrelsesmedlem i flere nationale foreninger. Det drejede sig altså om to næsten 30-årige mænd med grunden lagt til gode karrierer og ansete positioner i samfundet. Men de nærede begge fra besættelsestiden et stærkt had til det tyske mindretal, som drev dem. Ifølge retten i Løgumkloster havde JGPC's familie »ret aggressive nationalpolitiske synspunkter« og han selv en impulsiv natur.

Kl. 18-19 den 27. december spiste JGPC tre stykker smørrebrød på Hotel Løgumkloster, som han skyllede ned med lige så mange bajere. Derefter gik han hen på Centralhotellet, hvor han ligeledes drak tre pilsnere. Her kom han i klammeri med en vognmand. Kl. ca. 21.30 gik han videre til Hotel Royal, hvor han yderligere indtog fem øl. Vognmanden fulgte med til Royal, hvorfor skænderiet fortsatte. Som forud aftalt stødte NRJ kort efter til, og de to venner satte sig ved et bord for sig. Da Royal lukkede, foreslog NRJ, at de skulle gå til Hotel Løgumkloster for at se, om hjemmetyskerne havde fjernet kongebillederne fra salen, sådan som han havde hørt rygter om. JGPC var helt henne ved vinduerne for at undersøge dette, men greb så »efter pludselig indskydelse« en frossen jordklump og kastede den ind gennem

vinduet til garderoben. Det skete kort efter forestillingens afslutning kl. 23.15 uden at påvirke festen. Ifølge den tyske mindretalsleder, redaktør Ernst Siegfried Hansen, var man i mindretallet vant til sådan chikane.³¹

JGPC og NRJ gik nu hjem til sidstnævnte, hvor dennes søstre og senere også forældre var til stede. JGPC sad længe og halvsov. Da NRJ's familie var gået i seng, foreslog JGPC at skyde ind gennem hotellets vinduer for at forskrække de festende hjemmetyskere. NRJ ville dog ikke være med hertil. JGPC bad derpå om at måtte låne NRJ's pistol. NRJ afslog i første omgang, men hentede efter pres fra JGPC sin 9 mm parabellum, skubbede et magasin med skarpe skud ind i pistolen og fortalte JGPC, at der skulle tages ladegreb. Kl. 2 om natten til den 28. december begav JGPC sig alene af sted og nåede ad en omvej til stien bag om hotellet. Herfra ville han ifølge sin forklaring i retten gå helt hen til vinduerne for at skyde op i loftet. Så hørte han imidlertid færdsel i gården og ville løbe bort, men vendte sig så om og skød nogle skud ned mod jorden i retning af bagbygningen, uden at tage egentligt sigte. Han havde angiveligt ikke til hensigt at ramme nogen, men mente selv, at han var i en tilstand af affekt. Klokkeren var da hen ad 2.10. Efter at have skudt, løb JGPC ad en omvej hjem til sine forældre uden at undersøge effekten af skuddene. Pistolen gemte han under en hæk.³² NRJ hørte skuddene, men foretog sig intet.

JGPC skød fire gange. To skud ramte jorden, hvoraf det ene sprang op og gik ind i muren til garderoben, som hørte til teatersalen. Det tredje skud ramte direkte ind i muren. Det fjerde gik direkte ind gennem et vindue og en foran ruden opsat masonitplade og ind i garderoben. Her befandt lederen af det tyske teaterarbejde, lærer Wilhelm Sass, sig sammen med sin hustru og en tredje person. Skuddet traf Wilhelmine Caroline Sass i nakken, så hun døde umiddelbart efter, enten af skudlæsionen eller blodtabet. Fru Sass var født i 1920 og mor til to mindreårige børn, en datter født i 1942 og en søn født i 1943. Hr. Sass var ved retsopgøret blevet fradømt retten til at undervise, og familien ernærede sig i stedet ved, at begge ægtefæller arbejdede på en dukkefabrik og havde hjemmearbejde for samme. Fru Sass' død var derfor i enhver henseende en tragedie og katastrofe for familien.

Landbetjent Johansen anholdt allerede senere samme dag først NRJ og derefter JGPC, som han begge kendte godt. De tilstod begge, og forløbet blev hurtigt opklaret. Den 25. februar 1949 kom de to mænd for retten i Løgumkloster. Her slap de endog særdeles billigt. Retten

Meine innigstgeliebte Frau, unsere herzengute Mutter, mein liebes Enkelkind, unsere Tochter, Schwiegertochter und Schwester

Wilhelmine Sass

geb. Metzdorf

ist uns in der Nacht zum 28. Dezember 1948 genommen worden.

Apenrade, den 28. Dez. 1948

In tiefer, schmerzlicher Trauer

Wilhelm Sass, Apenrade, Kolstrup 23

Heimke und Wilfred

Charlotte Clausen, Munkbrarup, z. Zt.

Vesterbæk pr. Faahus

Frieda Metzdorf, Vesterbæk pr. Faarhus

Emma Sass, Apenrade, Kolstrup 23

Minna u. Peter Metzdorf, Vesterbæk pr. Faarhus

Hanna u. Peter Nissen, Kitschelundfeld

Julie und Friedrich Metzdorf, Holm pr. Klipleff

Caroline und August Metzdorf, Jels

Die Beerdigung findet am Dienstag, dem 4. Januar 1949 um 14,00 Uhr von der Friedhofskapelle in Apenrade aus statt.

Dødsannoncen for Wilhelmine Sass i Der Nordschleswiger 31. december 1948. Hendes begravelse blev en manifestation af det tyske mindretals opslutning om den hårdt ramte familie, men også fra dansk side viste mange deres deltagelse. Således sendte statsminister Hedtoft et kondolencebrev.

fandt, at JGPC havde handlet i affekt, som var frembragt dels ved hans negative holdning til mindretallets fest, dels ved indtagelse af 10-12 pilsnere og dels ved skænderiet med vognmanden. Retten fandt endvidere, at JGPC og NRJ havde handlet spontant. Retten lagde endelig JGPC's forklaring om skydningen til grund og godtog dermed, at han ikke havde haft til hensigt at ramme nogen. Retten fandt dog, at JGPC burde have været klar over, at han ved at skyde udsatte de tilstedeværende på hotellet for en nærliggende livsfare. Den anså ham derfor skyldig i henhold til straffelovens § 241, der lyder: »Den, som uagtsomt forvolder en andens død, straffes med hæfte eller bøde, under skærpende omstændigheder med fængsel indtil 4 år«. Tillige var han skyldig efter § 252, som fastslår: »Med hæfte eller med fængsel indtil 4 år straffes den, der for vindings skyld, af grov kådhed eller på lignende hensynsløs måde volder nærliggende fare for nogens liv og førlighed«. ³³ Retten idømte JGPC en fængselsstraf på fem måne-

der. NRJ havde ifølge retten handlet groft uagtsomt ved at have udleveret pistolen til JGPC, fordi han vidste, at JGPC var beruset og ophidset over den tyske fest, og fordi han som våbeninstruktør kendte til pistolens farlighed. Han blev derfor i henhold til straffelovens § 252 dømt til en fængselsstraf på tre måneder. Retten dømte endvidere JGPC til at udrede en erstatning på 4.944 kr. til Wilhelm Sass og 3.000 kr. til hvert af børnene. NRJ's pistol blev konfiskeret.

Anklagemyndigheden ankede på stedet rettens meget milde dom til Vestre Landsret. Allerede den 18. marts 1949 underkendte Landsretten ganske eftertrykkeligt den lokale rets strafudmåling. JGPC fik sin straf forhøjet til fængsel i 1 1/2 år, mens NRJ fik fordoblet sin straf til seks måneders fængsel. Derimod kom Landsretten ikke til en anden konklusion i selve skyldsspørgsmålet, og erstatningen blev der heller ikke ændret ved.³⁴

Drabet på Wilhelmine Sass vakte afsky over en bred kam i landsdelens presse. Lejligheden blev benyttet til et opgør med de kredse på dansk side, som endnu mere end tre år efter Befrielsen vedblev at nære et fanatisk had til alt tysk. Vilhelm la Cour udtrykte det klart i sit månedsskrift *Grænsevagten*: »Det menneskeligt afgørende i denne sag er naturligvis, at et menneskeliv er gået tabt, at to mindreårige børn har mistet deres moder og en mand sin hustru. Det politisk afgørende ligger dog ikke i selve drabet, men i den rystende kendsgerning, at mennesker fra den aktive danskheds rækker udfører beviste og grove provokationer mod det tyske mindretals møder. At affæren endte med et drab, er en tilfældighed, men provokationen var ingen tilfældighed. Den er en politisk forbrydelse, for hvilken intet forsvar er muligt. Fra tysk side har man ofte anset det for en formildende omstændighed, når et overgreb mod mennesker af andet sindelag skete på tyskhedens vegne. Herpå har vi indtil den nyeste tid set talrige eksempler. Lad os utvetydigt fastslå, at ved drabet i Løgumkloster er det en skærpende omstændighed, at der er tale om en *dansk provokation mod mennesker af tysk sindelag*. Der findes danske kredse, som har den opfattelse, at hjemmetykerne er retsløse i Danmark. Disse folk bør vide, at *deres landsmænd sætter dem i klasse med de tyskere, der mener, at danskheden bør være retsløs i Sydslesvig!* Vi vedkender os ikke en hvilken som helst danskhed – kun en danskhed, der urokkeligt respekterer demokratiets og humanitetens krav [...] Intet bør spares for at afvaske den plet, forbryderiske landsmænd har sat på danskhedens ære.«³⁵

Ikke alle i Løgumkloster forstod budskabet. Der var tilsyneladende i flækken en kedelig tradition for at sende anonyme trusselsbreve. I februar 1948 forsøgte en mekanikerlærling at true byens bogtrykker til ikke at bringe tyske indlæg og annoncer i *Løgumkloster Avis* og byens biograf til ikke at vise tyske film. I januar 1949 gik det ud over faderen til JGPC, som blev opfordret til at forlade byen inden en måned; her lykkedes det ikke at finde den skyldige. I juli 1949 fik en hjemmetysk håndværker og formand for byens tyske sportsforening af førnævnte mekanikerlærling sendt en krans med et kort: »Hannemann og Nis var uforsigtige, vi er forsigtigere«; Hannemann var et kaldenavn for JGPC, og Nis var NRJ. Den følgende måned blev der i falsk navn bestilt ligkister, ligbrænding og gravsten til andre lyslevende, tysksindede borgere. Her blev gerningsmændene ikke fundet. Det var også kommet dertil, at værter for forsamlingslokaler i byen ikke længere turde lægge rum til tyske sammenkomster af frygt for represalier.³⁶

Sammenfatning

Bortset fra disse makabre efterdønninger faldt drabet på Wilhelmine Sass sammen med afslutningen på årene med et stærkt gensidigt had imellem landsdelens dansk- og tysksindede indbyggere. Året 1949 blev begyndelsen på en forsigtig tilnærmelse, som siden udviklede sig videre til en fredelig sameksistens mellem flertal og mindretal, med København-Bonn-erklæringerne fra 1955 som en vigtig katalysator for processen. Fik drabet og den enstemmige fordømmelse heraf de yderligtgående kredse til at besinde sig, døde Wilhelmine Sass ikke helt forgæves.

Af de tre hændelser står drabet på Asmus Jensen noget for sig selv. Dels er omstændighederne ved nedskydningen ikke fuldt opklaret, dels havde den efter alt at dømme ingen relation til de nationalpolitiske spændinger i Nordslesvig efter Befrielsen. Attentatet på politistationen i Tinglev og drabet i Løgumkloster er derimod fuldt opklaret, og begge forbrydelser var i høj grad nationalpolitisk betonet og skal ses på baggrund af de skærpede modsætninger, som besættelsestiden og det deraf følgende retsopgør frembragte. Gerningsmændene var motiveret ved et personligt had rettet henholdsvis imod lokale aktører i retsopgøret og lokale hjemmetyskere. Graden af bagvedliggende konspiration og planlægning var forskellig, men den betændte bag-

grund var den samme, og det kan synes mere eller mindre tilfældigt, at Egebjerg Andersen slap uskadt med livet i behold, mens Wilhelmine Sass mistede sit.

I alle tre sager kom danske justitsmyndigheder til at spille en rolle, som ikke gør dem ære. Gråsten politi ønskede en fyldestgørende undersøgelse af nedskydningen af Asmus Jensen, men blev standset af Rigsadvokaten og Justitsministeriet. Statsadvokaten i Sønderborg ønskede helt ude af proportion dødsstraf over hovedmanden bag attentatet mod Egebjerg Andersen, og selv om retten i Tønder afviste dette, faldt der meget hårde domme over ham og hans medskyldige. Omvendt var dommene ved retten i Løgumkloster over drabsmand og medskyldig i drabet på Wilhelmine Sass nærmest latterligt milde. Selv om graden af fortsæt var forskelligt i de to sager, kan man i dag godt forstå, at folk i det tyske mindretal dengang tænkte, at der fandtes to former for retshåndhævelse i grænselandet – en for tysk- og en anden for dansksindede. Forhåbentlig har det på længere sigt modvirket denne opfattelse, at Vestre Landsret rettede op på de værste skævheder.

KILDER OG LITTERATUR

Utrykte kilder:

- LAÅ, Gråsten Politi nr. 807: Sluttet sag K 516/45 (vedr. drabet på Asmus Jensen).
 LAÅ, Aabenraa Politi nr. 1457: Sag 20.215 vedr. »Varulvebevægelsen«.
 LAÅ, Retten i Tønder nr. 479: Dombog for straffesager (særlige sager) 1946-53.
 LAÅ, Retten i Løgumkloster nr. 13: Dombog for borgerlige og straffesager 1948-49.

Løgumkloster Lokallhistoriske Arkiv 1995/57, landbetjent Egen Gotfred Johansens privatarkiv, utrykte erindringer *Minder og begivenheder 1943-1956* ved Eva Vajstedt, 2007, og vedlagte avisudklip.

Trykte kilder:

- Grænsevagten*. Red. af Vilh. la Cour. 1946, 1949.
Lovtidende 1930.
Sønderjyden 1946-47.

Litteratur:

- Adriansen, Inge: *Erindringssteder i Danmark*, København 2010.
 Billeschou Christiansen, Søren og Rasmus Hyllested: »Fra lykkeridder til landsforræder – Poul Sommer«, John T. Lauridsen (red.): *Over strengen – under besættelsen*, København 2007, s. 783-796.
 Degn Nissen, Ole: *Feltpolitidetachmentet 31. juli 1944-20. juni 1945*, Skjern u.år.
Gads leksikon om dansk besættelsestid 1940-45, København 2002.
 Hansen, Ernst Siegfried: *Disteln am Wege*, Bielefeld 1957.
 Hansen, Ernst Siegfried: *Kurier der Heimat*, Bielefeld 1955.
 Henningsen, Lars N. (red.): *Ensted sogns historie*, Aabenraa 1987.
 Jespersen, Knud J.V.: *Brigaden. Den danske Brigade i Sverige 1943-1945*. København 1992.
 Larsen, Henning N.: *Modstanden*, København 2012.

Nielsen, Leif Hansen: *Tyske flygtninge i Nordslesvig 1945-48*, Aabenraa 2013.
 Schultz Hansen, Hans m.fl. (red.): *Sønderjyllands Historie 2. Efter 1815*, Aabenraa 2009.
 Schultz Hansen, Hans og Henrik Skov Kristensen: »Mindretal og flertal i Nordslesvig 1945-1955«, Jørgen Kühl (red.): *København-Bonn-Erklæringerne 1955-2000. De dansk-tyske mindretals-*

erklæringers baggrund, tilblivelse og virkning, Aabenraa 2005, s. 125-195.
 Skov Kristensen, Henrik: *Straffelejren. Fårhus, landssvigerne og retsopgøret*, København 2011.
Store Danske Encyklopædi, Den, 15. bind, København 1999.
 Tamm, Ditlev: *Retsopgøret efter besættelsen*, København 1985.

NOTER

1. Se herom i almindelighed Schultz Hansen m.fl. 2009, s. 355-376, 409 (Henrik Becker-Christensen) samt for Nordslesvigs vedkommede Schultz Hansen og Skov Kristensen 2005.
2. For Nordslesvigs vedkommende, se nu Nielsen 2013.
3. Se herom Tamm 1985, s. 408-431, og Skov Kristensen 2011.
4. Adriansen 2010 s. 371-382 samt Ernst Siegfried Hansen 1957, s. 98-101 og 247.
5. Henningsen 1987, s. 254f.
6. Der henvises i almindelighed til LAÅ, Gråsten politi nr. 807, sluttet sag K 516/45.
7. Hovedrapporten fra Gråsten politi 19.7.1945 med afhøring 23.7.
8. Om Feltpolitidetachmentet i almindelighed, se Jespersen 1992, s. 192-197, og Degn Nissen.
9. Citeret efter Tamm 1985, s. 414f.
10. Bilag 1 til hovedrapporten fra Gråsten politi 19.7.1945.
11. Rapport fra Gråsten politi 2.6.1945 med tilføjelser 4.6., 29.6. samt 10.7.
12. Rapport fra Gråsten politi 9.7.1945.
13. Hovedrapporten fra Gråsten politi 19.7.1945.
14. Hovedrapporten fra Gråsten politi 19.7.1945 med afhøringer 13.8. og 17.8.1945.
15. Rapporter fra Gråsten politi 24.7. 1945.
16. Rapport fra Rigspolitiet, Teknisk Afdeling i Kolding 22.7.1945.
17. *Store Danske Encyklopædi*, 15. bind, s. 256.
18. Retsmedicinsk Instituts rapport af 30.7.1945.
19. Rapport fra politistationen i Padborg 23.7.1945.
20. *Gads leksikon om dansk besættelsestid*, s. 431. Se også Billeschou Christiansen og Hyllested 2007.
21. Forskellige skrivelser 1945-71 i LAÅ, Gråsten politi nr. 807, sluttet sag 516/45.
22. Forskellige skrivelser 1945-71 i LAÅ, Gråsten politi nr. 807, sluttet sag 516/45.
23. Om Egebjærg Andersen, se Larsen 2012, s. 265-287. Endvidere Ernst Siegfried Hansen 1957, s. 96f, og *Sønderjyden* 19.12.1945.
24. Aftrykt hos Ernst Siegfried Hansen 1957, s. 242f.
25. Gruppedannelser, attentatforsøg, opklaring, anholdelser og domfældelse beskrives detaljeret i LAÅ, Aabenraa politi nr. 1457: Sag 20.215 vedr. »Varulvebevægelsen« med oversigtsrapporter fra Rejseafdelingen 18.5. og 31.7.1946, samt LAÅ, Retten i Tønder nr. 479: Dombog for straffesager (særlige sager) 1946-53, domme over de medvirkende i attentatforsøget s. 237-274.
26. *Gads leksikon om dansk besættelsestid*, s. 496.
27. Se herom *Grænsevagten* 1946, s. 233f og 273f.
28. *Lootidene* 1930, s. 732.
29. Straffelovstillægget af 1. juni 1945 er gengivet hos Tamm 1985, s. 755-757.
30. *Sønderjyden* 7.3.1947.
31. Den følgende fremstilling af drabet bygger på LAÅ, Retten i Løgumkloster nr. 13, Dombog for borgerlige og straffesager 1948-49, s. 366-

377. Endvidere landbetjent Egon Gotfred Johansen: *Minder og begivenheder 1943-1956*, utrykte erindringer vedlagt avisudklip i Løgumkloster Lokalhistoriske arkiv. For henvisning og adgang til dette materiale takker jeg hhv. Jens Kr. Krarup og Frede Gotthardsen, Løgumkloster.
32. Ernst Siegfried Hansen 1957, s. 248.
33. Sst. s. 250.
34. *Lovtidende* 1930, s. 740 og 742.
35. *Grænsevagten* 1949, s. 178.
36. Sst., s. 14-16, jf. presseudvalg s. 27-30.
37. Landbetjent Egon Gotfred Johansen: *Minder og begivenheder 1943-1956*, utrykte erindringer vedlagt avisudklip i Løgumkloster Lokalhistoriske arkiv. Endvidere *Grænsevagten* 1949, s. 392 og Ernst Siegfried Hansen 1955, s. 239.

Zusammenfassung

Fünf Jahre unter deutscher Besetzung brachten die Gemüter in Aufruhr, sowohl auf Seiten der dänischen Mehrheit als auch bei der deutschen Minderheit. Der Artikel behandelt drei Gewalttaten aus der frühen Nachkriegszeit. Im Mai 1945 wurde der Bäcker Asmus Jensen aus Kiskelund von drei Leutnanten, die der Feldpolizeieinheit der dänischen Brigade (Den Danske Brigade) angehörten, erschossen, angeblich bei einem Fluchtversuch, aber wegen fehlender polizeilicher Aufklärung wurden die genaueren Umstände nie richtig klargelegt. Im April 1946 verübte ein dänisch-nationalsozialistischer Lehrling ein Handgranaten-Attentat gegen die polizeiliche Behörde in Tinglev, der Polizeibeamte Jens Peter Egebjærg Andersen kam aber ohne Schäden davon. Bei dem Lehrling drehte es sich um den Leiter einer Gruppe hauptsächlich junger Leute, die der deutschen Minderheit in Løgumkloster angehörten, eine entsprechende Gruppe gab es auch in Tønder. Obwohl einige der Mitglieder sich als deutsche »Werwölfe« betrachteten, stellte die Polizei keine Verbindungen zu solchen Gruppen fest. Im Dezember 1948 wurden von einem dänisch gesinnten Tischler aus Wut über die deutsche Minderheit drei Schüsse gegen das Hotel Løgumkloster abgegeben, wo der Bund Deutscher Nordschleswiger eine Feier machte. Die Ehefrau eines deutschen Lehrers, Mutter von zwei kleinen Kindern, Wilhelmine Sass, wurde durch einen der Schüsse getötet. Die Pistole hatte der Täter von einem ebenfalls dänisch gesinnten Bankbuchhalter bekommen. Diese Ereignisse schildern das hasserfüllte Klima zwischen Dänisch und Deutsch der ersten Nachkriegsjahre und wiesen darauf hin, dass Nazimethoden weiterlebten – auch bei einige von denjenigen, die den Nationalsozialismus bekämpft hatten. Die Ereignisse stellen ebenfalls die neutrale Verhaltensweise bei Polizei und Gericht in Frage.

Konfiskation af tysk ejendom i Sønderjylland efter 2. Verdenskrig

Af KIRSTEN LYLLOFF

Lov nr. 132 af 30. marts 1946 om konfiskation af tysk og japansk ejendom i Danmark var rettet mod tyske statsborgere, firmaer, institutioner og organisationer, men i Sønderjylland ramte loven også de danske statsborgere, der havde haft forbindelse med Kreditanstalt Vogelgesang og Höfeverwaltungsgesellschaft. Loven blev i høj grad anvendt landspolitisk, og tydeligst viste det sig ved den praksis, som tyske statsborgere i Sydslesvig med ejendom i Danmark blev underlagt. Denne artikel beskriver nogle af konfiskationslovens virkninger i Sønderjylland og Sydslesvig.

Indledning

Under 2. Verdenskrig aftalte de tre allierede, USA, Storbritannien og Sovjetunionen, at al tysk ejendom uden for Tyskland, German External Assets, som det blev kaldt, skulle konfiskeres som en del af krigsskadeerstatningen fra Tyskland. Rationalet bag denne beslutning var:

- at undgå problemerne fra 1. Verdenskrig, hvor Tysklands krigsskadeerstatning blev finansieret ved, at Tyskland optog udenlandske lån, som de siden var ude af stand til at tilbagebetale, og
- at man havde en forestilling om, at Det Tredje Rige bevidst forsøgte at bringe værdier i »Safehaven« i udlandet, for at nazisterne senere med disse midler kunne starte en 3. Verdenskrig.

Det sidste punkt har senere vist sig at være uden hold i virkeligheden. Det tyske rige troede på sejr til det sidste, og der er intet, der peger på en overordnet plan om at bringe værdier i sikkerhed uden for Tyskland, bortset fra at enkelte privatpersoner forsøgte at bringe deres private værdier ud.¹

Danmark fastfrøs umiddelbart efter kapitulationen alle tyske bankindeståender, ligesom man ved lov nr. 331 af 12. juli 1945 satte alle

tyske aktieselskaber under administration eller førte dem i likvidation. Desuden udsendte Handelsministeriet en bekendtgørelse af 2. juli 1945 om, at al tysk og japansk ejendom skulle anmeldes til Direktoratet for Vareforsyning.

Man var i sommeren 1945 fra dansk side således helt indforstået med, at tysk ejendom skulle registreres og fastfryses, men man havde ingen fornemmelse af, at de allierede havde planer om at konfiskere al tysk ejendom i Danmark.

I november-december 1945 lagde det amerikanske og britiske gesandtskab imidlertid voldsomt pres på den danske regering og tvang den til at gennemføre en konfiskationslov, der omfattede al tysk ejendom i Danmark.² Til at administrere loven udnævntes en kommissarius for konfiskation af tysk og japansk ejendom. Loven blev vedtaget 30. marts 1946, og kun tyskere, der kunne anerkendes af De Samvirkende Danske Emigranthjælpekomiteer, det vil sige personer, som i 1930'erne havde søgt hjælp i de forskellige hjælpekomiteer for politiske og jødiske flygtninge, blev undtaget fra denne lov. Det vil sige, at jøder, der var flygtet fra Tyskland i 1930'erne, men som havde klarret sig selv, fik konfiskeret deres formue og måtte som andre tyskere søge om dispensation fra loven.³

I § 5 i loven var der givet mulighed for, at privatpersoner, men ikke firmaer, organisationer og lignende kunne ansøge om fritagelse for konfiskation i et særligt tværministerielt sammensat dispensationsnævn, bestående af seks ministerielle embedsmænd og en topjurist som formand. Disse syv personer indstillede til Handelsministeriet, som havde den endelige afgørelse, om der skulle gives dispensation. I praksis fulgte Handelsministeriet altid dispensationsnævnet, hvis dette havde indstillet afslag, mens det i nogle ganske enkelte tilfælde gik imod dispensationsnævnet, hvis dette havde indstillet dispensation.

I tilfælde af, at dispensation ikke blev givet, kunne den pågældende tyske statsborger udtage »fornødne gangklæder, linned, senge og sengeklæder samt indbøgenstande, der efter forholdene er nødvendige til opretholdelse af et tarveligt hjem« og inden for en samlet værdi af 2.000 kr. »genstande som i øvrigt hører til de vigtigske livsfornødenheder eller er nødvendige for udøvelsen af den pågældendes næringvej, herunder kontante midler«. ⁴ Alt andet blev konfiskeret. Denne undtagelse for konfiskation af basale fornødenheder, kaldet »udtagelsesretten«, gjaldt dog kun for personer, der 30. marts 1946 var bosat i Danmark.

Aage Hilbert (1899-1953). Landsretsdommer. 1946-1948 formand for dispensationsnævnet. 1948 til sin død 1953 kommissarius for konfiskation af tysk og japansk ejendom. Foto: Det Kongelige Bibliotek, Fotografisk Atelier.

På grund af Sønderjyllands særlige historie, var der forhold her, som var væsensforskellige fra andre lokaliteter i Danmark. Tyske statsborgere i det øvrige Danmark var som hovedregel indvandret fra Tyskland, mens tyske statsborgere i Sønderjylland ofte var:

- personer, som var født i Sønderjylland, men tilfældigvis havde opholdt sig kortere eller længere tid uden for Sønderjylland, f.eks. nord for Kongeåen, i perioden 1. oktober 1918 til 15. juni 1920, og derfor ikke automatisk var blevet danske statsborgere,
- mænd der efter 1920 var indvandret fra Slesvig-Holsten for at gifte sig med en sønderjysk kvinde,
- og for et lille fåtals vedkommende personer, der bevidst havde valgt at bibeholde deres tyske statsborgerskab efter Genforeningen.

Desuden var mange af konfiskationssagerne arvesager, hvor en arvelader fra Sønderjylland havde efterladt sig arvinger både nord og syd for grænsen. De fleste af disse sidstnævnte sager drejede sig om gan-

ske små beløb, men blev alligevel gennemført efter samme retningslinjer, som der hvor det drejede sig om konfiskation i millionklassen.

Endelig var der en del tyskere syd for den danske grænse, som havde en betydelig del af deres formueværdier, specielt fast ejendom, nord for grænsen. Ejendom som havde været i deres families eje længe før 1920.

I denne artikel vil jeg analysere nogle af de helt specielle forhold, der gjorde sig gældende ved konfiskationerne i Sønderjylland, herunder de såkaldte sydslesvig-sager og konfiskationen af Kreditanstalt Vogelgesang og Höfeverwaltungsgesellschaft.

Metode

Der er ikke skrevet større historiske arbejder om den danske konfiskationslov, så derfor er denne artikel baseret på arkivarbejde. Jeg har gennemgået samtlige dispensationsafgørelser fra 1946 til 1961 i Handelsministeriets arkiv, alle mødereferater fra dispensationsnævnet i samme periode, og hele arkivet for Kommissarius for konfiskation af tysk og japansk ejendom.⁵ Mine overvejelser om forvaltningen af konfiskationsloven bygger derfor i overvejende grad på det samlede indtryk, jeg har fået gennem dette arkivarbejde.

Yderligere lovgivning

Konfiskationsloven fra 1946 blev kun ændret en enkelt gang og på en noget fordækt måde, muligvis for ikke at påkalde sig diskussion fra dansk eller udenlandsk side. Det viste sig nemlig, at loven u hensigtsmæssigt og uforudset kom til at ramme danske organisationer, som dels hjalp danske syd for grænsen og dels var en del af det danske kulturelle fremstød i Sydslesvig, idet disse var organisationer hjemmehørende i Tyskland. Blandt andet havde Det Danske Hospitalsfond, som hjalp danske og dansksindede i Hamborg, en kapital i Danmark på 275.000 kr., og den dansksindede avis Flensborg Avis havde en kapital i Danmark på over 500.000 kr., som ifølge loven stod til konfiskation.⁶ Der blev derfor som tekstanmærkning nr. 14 til tillægsbevillingsloven for 1946/1947 vedtaget, at Handelsministeriet kunne give dispensation, »når sådan fritagelse skønnes at tjene danske interesser«. I enkelte andre tilfælde anvendte man denne paragraf, når man fandt det åbenlyst uretfærdigt, at en tysk organisation fik konfi-

skeret deres ejendom, men det drejede sig kun om mindre end en håndfuld tilfælde.

I 1959 blev organisationen omkring den praktiske gennemførelse af konfiskationen nedlagt ved lov, men da der var et efterslæb af sager, fortsatte dispensationer og praktiske anliggender frem til 1961.⁷ Selvom loven ikke blev ændret, blev dens gennemførelse drastisk ændret i den 13-årige periode, den virkede. Mens der i 1946 næsten ikke blev givet dispensation til nogen, lempedes reglerne efterhånden mere og mere, således at de fleste privatpersoner i 1959 de facto havde fået dispensation. Denne ændring skyldtes politisk pres fra skiftende regeringer, som embedsmændene i dispensationsudvalget loyalt fulgte.

Almindelige forholdsregler ved konfiskationen

Loven var ikke rettet mod medlemmer af det tyske mindretal, hvis de havde dansk statsborgerskab, ligesom mindretallets organisationer, ligegyldigt om de var nazistiske eller ej, heller ikke blev ramt af konfiskationsloven, medmindre der var tysk kapital indskudt i dem. Loven ramte heller ikke pengemidler, der over den dansk-tyske clearing var blevet tildelt det tyske mindretals organisationer. Disse beløb blev krævet tilbagebetalt den danske stat af Revisionsudvalget for tyske betalinger, som intet havde med kommissarius at gøre.

For tyske statsborgere gjaldt, at deres ejendom 30. marts 1946 blev konfiskeret. Hvis de skulle have ejendommen tilbage, skulle de ansøge dispensationsnævnet om fritagelse for konfiskation, og mens deres sag blev behandlet, var deres midler båndlagt og kun det nødvendigeste blev bevilget dem udleveret.

Dispensationsandragendet blev af dispensationsnævnet sendt til den lokale politimyndighed, som ud fra egen vurdering, og ved at spørge naboer og andre i lokalsamfundet, udfærdigede en politirapport. Især i Sønderjylland var denne ofte farvet af det betændte forhold mellem danske og tyske. Således var udtalelser som »tysksindet« og »nazistisk indstillet« hyppigt forekommende i beskrivelsen af ansøgeren, uden at det mere konkret blev beskrevet, hvorfor denne dom var fældet. Personen, der søgte dispensation, så ikke disse udtalelser og kunne derfor ikke modsige dem. Disse negative udsagn blev gengivet ved hver ny behandling af sagen i dispensationsnævnet.

Dispensationsandragendet blev desuden sendt til fremmedpolitiet

Jens Herfelt (1894-1972). Politidirektør i København, senere højesteretsdommer. 1946-1948 kommissarius for konfiskation af tysk og japansk ejendom. Efter Hilberts død 1953 igen kommissarius, indtil denne stillings nedlæggelse i 1960. Foto: Det Kongelige Bibliotek, Fotografisk Atelier.

i København, som ud fra oplysninger i deres egne akter, i Justitsministeriet, i Rigsregistraturen over straffede personer og i modstandsbevægelsens centralkartotek udtalte sig, om de mente, personen skulle have dispensation. Heller ikke disse oplysninger, som engang imellem var fejlagtige, så den dispensationssøgende.

Fra midten af 1950'erne blev praksis lempet, således at skrivelser mellem forskellige myndigheder blev vist ansøgerne, hvis de udtryk-

te ønske om det. Embedsværkernes private kommentarer, som i virkeligheden ofte var det, der var afgørende for afgørelserne, blev ikke vist ansøgeren. Herved blev nogle af de værste fejl dog rettet.

Drejede det sig om personer tilhørende det danske mindretal i Syd-slesvig blev Sydslesvigsk Forening gennem Det danske Generalsekretariat i Flensborg bedt om en udtalelse, om der skulle gives dispensation. Denne udtalelse havde næsten altid afgørende betydning. Desuden blev generalkonsulen i Flensborg bedt om en vurdering.

Ud fra disse oplysninger skønnede dispensationsnævnet, om der skulle gives dispensation. Her lagde man stærk vægt på, om personen var danskfødt; kom fra en dansksindet familie; om eventuelle arvinger var danske; at vedkommende ikke havde tilhørt nazistiske organisationer; ikke havde sat sine børn i tysk skole; ikke havde hjulpet tyske flygtninge i 1945; ikke omgikkes tyskere og især tyske soldater under krigen; at døtrene i familien ikke havde haft tyske soldater som kærester; at man ikke havde deltaget i tyske møder; ikke havde optrådt provokerende over for naboer eller været medlem af uniformerede korps, og hvad der var vigtigst, ikke blev omtalt som tysksindet eller nazistisk indstillet af sine naboer.

Der var fra start af to hovedregler, som næsten ubrudt blev opretholdt under hele perioden fra 1946 til 1961: 1) Blev en tysk statsborger dansk statsborger, fik han samtidig dispensation, og 2) hvis en tysk statsborger i 1945 var blevet udvist af Danmark, fik han aldrig dispensation, og i 1945 sad udvisningerne løst. Nogle af de udviste efterlod kone og børn her i landet, hvor konfiskation af bolig og alle ejendele, bortset fra udtagelsesretten, samtidig med tab af forsørger, efterlod familien i dyb fattigdom. I visse af disse tilfælde, hvor der i øvrigt ikke var noget at sige hustruen på, blev efter en række år halvdelen af formueværdierne tilbageleveret til hustruen. Det hørte under det, der blev kaldt »delvise dispensationer«. Under samme gruppe hørte mindre belastede gamle og syge personer, som fik lov til at bebo deres konfiskerede ejendom indtil deres død, kaldet »brugsret« til boligen.

Så længe dispensationsansøgningen blev behandlet i dispensationsnævnet, afventede kommissarius og udbetalte et beskedent beløb af den konfiskerede formue til opretholdelse af livet for familien. Så snart den endelige afgørelse fra Handelsministeriet forelå, skred kommissarius til handling. Var det en frigivelse, fik familien udleveret formueværdierne, var det et afslag på frigivelse, solgte kommissarius indboet på offentlig auktion bortset fra det, der tilhørte »udtagelses-

retten«, ligesom boligen blev solgt. Før dette skete, havde en vurderingsmand vurderet personlige ejendele som malerier, smykker, radioapparater, møbler, køkkenudstyr, service osv. i husstanden og derved fundet ud af, hvad familien kunne udtage ifølge udtagesretten. Ud over dette kunne enkeltgenstande udtages af indboet, mod en tilsvarende reduktion af det i loven fastsatte beløb på 2.000 kr. Resten blev sat på auktion. Priserne ved salget af indboet, som i mange tilfælde var den største formueværdi, familien ejede, lå som en regel på en brøkdel af vurderingsprisen. Det beløb, der var blevet udbetalt som månedlige ydelser, indtil afgørelsen på dispensationssagen forelå, blev fratrukket i de 2.000 kr. Men da efterhånden visse sager trak så længe ud, at der var udbetalt større beløb end de 2000 kr. til opretholdelse af de daglige fornødenheder, tillod Handelsministeriet, at udbetalinger til livsfornødenheder under sagsbehandlingen kunne overstige de 2.000 kr.⁸

Hvis den ramte tyske statsborger skyndte sig at indgive nyt dispensationsandragende efter et afslag, indtrådte igen en afventende position fra kommissarius' side. Der var i loven ingen begrænsninger for, hvor mange gange man kunne søge dispensation, og det havde de sagførere, som nogle af de tyske statsborgere havde ansat til at føre sagen, hurtigt fundet ud af.⁹ Værre var det med de, der ikke fik gensøgt hurtigt nok, for hvis værdierne var solgt, fik man ved en senere dispensation blot provenuet ved salget frigivet.

Boligen blev behandlet efter lidt mere udviklede retningslinjer. Hvis det drejede sig om en landbrugsejendom, og ejeren ikke boede her i landet, blev den straks ved konfiskationen sat under administration af Statens Jordlovsudvalg.¹⁰ Boede ejeren her i landet, fik han lov at drive landbruget videre, indtil afgørelsen forelå. Drejede det sig om en udlejningsejendom, blev ejendommen altid sat under administration af en lokal sagfører. Drejede det sig om et en-families hus, som ejeren normalt selv boede, fik han lov at blive boende, indtil afgørelsen i Handelsministeriet var taget. Når afgørelsen forelå, og det var dispensation, fik ejeren straks sin ejendom tilbage. Var det et afslag på dispensation, blev boligen solgt. Hvis det var en landbrugsejendom, blev ejendommen tilbudt Statens Jordlovsudvalg for grundværdi med tillæg af 10 % for landbrugsjorden og en særlig vurdering af bygninger, besætning og løsøre, og som oftest solgt til denne institution, som derefter kunne anvende den til større landbrugspolitiske formål eller til videresalg. Al anden fast ejendom blev solgt af kom-

Helge Jacobi (1898-1967). Præsident for Sø- og Handelsretten. Formand for dispensationsnævnet fra 1948 til dets nedlæggelse i 1959. Foto: Det Kongelige Bibliotek, Fotografisk Atelier.

missarius. Ejendommen blev først tilbudt ministerier, politi, hæren og andre offentlige myndigheder for ejendomsskyld med tillæg af 20 %, og hvis der ingen købere var her, blev den sat til salg gennem offentlig, lukket udbud.¹¹ I tilfælde af, at der senere blev givet dispensation for de landbrugsejendomme, som Statens Jordlovsudvalg havde overtaget, men ikke solgt videre, og hvis ejendommen havde tilhørt en her i landet bosat tysker, tilbagekøbte kommissarius ejendommen fra jordlovsudvalget til samme pris som jordlovsudvalget havde betalt for den, hvorefter kommissarius tilbageleverede den til den tyske ejer. Hvis den tyske ejer ikke boede i Danmark, og det drejede sig om en større landbrugsejendom, fik ejeren normalt kun provenuet ved salget tilbage, men ikke selve ejendommen. Var ejendommen videresolgt af kommissarius eller af Statens Jordlovsudvalg, fik den tidligere ejer provenuet af salget.

Dispensationsnævnets praksis

I alt behandlede dispensationsnævnet ca. 5.600 sager. En stor del af sagerne drejede sig om firmaer og organisationer, som derfor af dis-

pensionsnævnet hurtigt kunne elimineres som ikke hørende under nævnets forretningsområde, idet som anført kun privatpersoner kunne søge om dispensation. Desuden søgte et mindre antal personer, som siden blev anerkendt af emigranthjælpekomiteerne, og så snart hjælpekomiteerne anerkendte dem, ophørte konfiskationen, og de behøvede ikke længere nævnets udtalelse. Nogle tyske statsborgere havde så ringe en formue, at der intet var ud over udtagelsesretten, og endelig var der nogle, som blev anerkendt som ikke-tyske statsborgere, f.eks. tidligere baltere, polakker og danzigere.

Tabel 1. Dispensationsnævnets sager, fordelt efter personens bopæl den 5. maj 1945

Dispensation givet:	Sønderjylland	Resten af Danmark	Syd-slesvig	Resten af Tyskland	Resten af Europa	Resten af Verden	Intet land angivet	I alt	Akkumuleret %
1946	8	37	1	4	12	1	4	67	1,6
1947	103	244	56	49	24	16	1	493	13,3
1948	85	189	68	161	28	16	2	549	26,3
1949	72	99	27	92	6	11	5	312	33,7
1950	21	36	142	121	10	6	0	336	41,6
1951	13	22	333	141	8	14	12	543	54,5
1952	19	12	139	253	3	6	0	432	64,7
1953	3	6	53	71	4	6	2	145	68,1
1954	7	5	43	37	5	2	1	100	70,5
1955	3	2	10	39	2	1	2	59	71,9
1956	7	10	11	65	4	4	1	102	74,3
1957	4	4	15	101	3	1	0	128	77,4
1958	0	0	11	17	0	0	0	28	78,0
1959	4	0	14	37	1	1	0	57	79,4
Delvis disp.	19	38	14	54	1	3	5	134	82,5
%	4,5	4,7	1,4	3,1	0,8	3,1	10,9	3,2	
Ingen disp.	54	99	37	510	18	8	11	737	100,0
%	12,8	12,3	3,8	29,1	14,0	8,3	23,9	17,5	
I alt	422	803	974	1752	129	96	46	4222	

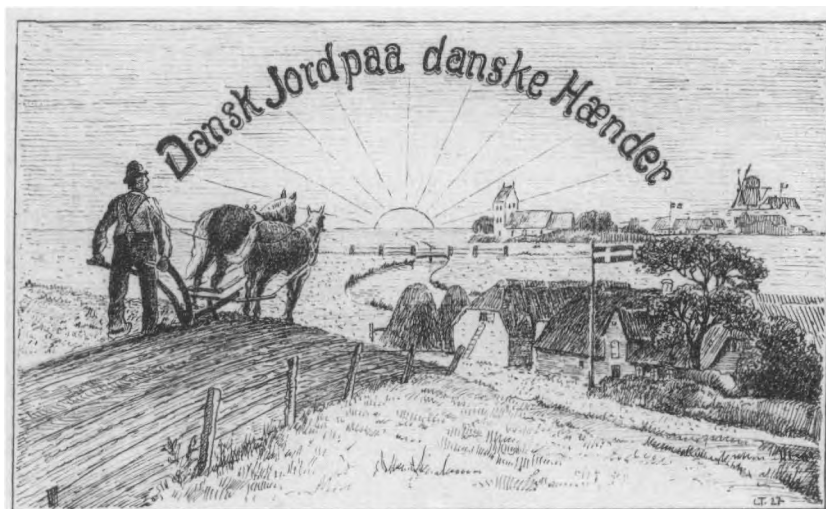
Tilbage var 4.222 sager, som fordeler sig som vist i tabel 1. Det drejer sig her i alt væsentligt om 4.222 familier, det vil sige, det svarer formentlig til det dobbelte antal personer. Af disse sager var ca. $\frac{1}{3}$ fra Sønderjylland og Sydslesvig.

Selve sagsforløbet i dispensationsnævnet kunne strække sig fra få uger til flere år. De sager, der tog længst tid, var ofte andragender, hvor der fra politisk hold blev forsøgt ændret på dispensationsnævnets praksis, og hvor dispensationsnævnet dels søgte at fastholde praksis og dels søgte at samle sagerne uden at afgøre dem, for at kunne give en ensartet afgørelse til de forskellige ansøgere, hvis praksis blev ændret.

Alle sager blev behandlet ud fra en individuel vurdering. Derfor kan der altid i materialet findes eksempler på afvigende afgørelser fra nedennævnte generelle principper. Men da man fra nævnets side prøvede at behandle ensartede sager ens, kan der alligevel angives visse principielle forhold. Den første gruppe, som fik dispensation, var danskfødte kvinder, som på grund af ægteskab med tysker var blevet tysk statsborger. Hvis de i 1946 var enker eller fraskilte og boede i Danmark, fik de dispensation. Denne gruppe udvidedes gennem årene til kvinder, der stadig boede sammen med deres ægtefæller her i landet, derefter til kvinder, der boede i Tyskland, og som var blevet gift før 1940. De eneste i denne gruppe, som normalt ikke fik dispensation, var kvinder, der var gift under krigen, og som boede med deres ægtefælle i Tyskland, og hvor de herhjemme havde provokeret naboerne ved dette ægteskab.

I første gruppe var også tyske statsborgere, som fremtrædende personer i modstandsbevægelsen oplyste havde hjulpet modstandsbevægelsen, og tyske emigranter, jøder og socialdemokrater, der havde opført sig uproblematisk over for danske myndigheder. Emigranter og jøder, som havde haft forskellige mindre uoverensstemmelser med myndighederne, fik først noget senere dispensation.¹²

Den næste gruppe, der i 1947 gennemgik fik dispensation, var tyskere, der igennem en lang årrække før krigen havde boet her i landet, og som ikke var kommet herop, fordi de var ansat i tyske firmaer. Hverken myndigheder eller naboer måtte have noget at sige dem på med hensyn til unational optræden. Under denne gruppe faldt en del af de i Sønderjylland boende tyske statsborgere. Dispensationsnævnets formand havde allerede 15. januar 1947 haft en samtale med de sønderjyske rigsdagsmænd, hvor nogle af dem talte for, at

Postkort fra Landeværnet. Foto: Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig.

hvis Justitsministeriet gav opholdstilladelse, så skulle der også gives dispensation.¹³ Man bøjede sig dog for udtalelsen fra dispensationsnævnets formand om, at han måtte følge loven, i modsætning til Justitsministeriet, hvor der ikke på samme måde forelå en lov.

Efter den første bølge af afslag var givet i 1946/1947, fik dispensationsnævnet i efteråret 1947 en ny henvendelse fra de sønderjyske rigsdagsmænd, hvor man igen plæderede for en mildere kurs.¹⁴ Handelsministeriet, herunder handelsminister Jens Otto Krag, og dispensationsnævnet var dog afvisende over for at ændre praksis. Men uroen omkring denne og dispensationsnævnets også i andre sager førte dispensationspraksis bredte sig til regeringen, hvor især finansminister H.C. Hansen var modstander af den hårde linje. Ved et møde 5. marts 1948, hvor blandt andet handelsministeren, udenrigsministeren, finansministeren og justitsministeren deltog med tilhørende departementschefer og den hidtidige formand for dispensationsnævnet, som nu var blevet kommissarius, »anmodede [ministrene] embedsmændene om nærmere at overveje, hvorvidt man kunne nå frem til en ændring af praksis og eventuelt fremkomme med en indstilling herom«.¹⁵ Det resulterede i en revurdering af praksis i dispensationsnævnet og en mildere fremfærd.

Med hensyn til de sønderjyske sager var dispensationsnævnet dog

stadig tilbageholdende med at ville give dispensation, men man ville følge regeringen så langt, at man ville lade et udvalg af sønderjyske rigsdagsmænd se på de sager, hvor der var givet afslag. Dette forslag blev i juli 1948 af regeringen ændret til, at alle sager fra Sønderjylland, afgjorte som uafgjorte, skulle diskuteres på et møde med samtlige sønderjyske rigsdagsmænd.¹⁶ Dette møde fandt sted i Aabenraa 9. september 1948. Rigsdagsmændenes afgørelse, som frigav en større gruppe på én gang, fulgtes af en række senere møder med rigsdagsmændene, hvor praksis yderligere mildnedes, og hvor også sager fra Sydslesvig blev taget op. Desuden bombarderede visse sønderjyske rigsdagsmænd, som f.eks. den radikale Ingeborg Refslund Thomsen, dispensationsnævnet med anmodninger om ændring af afslag i konkrete sager.¹⁷ I slutningen af 1950'erne nærmede praksis i Sønderjylland sig den for resten af landet, således at de meget farvede beskrivelser fra politirapporterne fik noget mindre betydning.

I 1956 fik statsminister H.C. Hansen og ressortministeren, handelsminister Lis Groes, gennemført, at alle sager, hvor der tidligere var blevet givet afslag, blev taget op til fornyet – og mildere – vurdering.¹⁸ Dette kom kun til at ændre afgørelserne i et mindre antal sager fra Sønderjylland og Sydslesvig, men kom især tyskere bosat i Tyskland, syd for Slesvig, til gode. Tilbage i Sønderjylland var en gruppe, som havde optrådt uniformeret, som havde været medlem af NSDAP-N, som havde omgikkes tyske soldater/officerer, eller som havde ytret beundring for Hitler eller nazismen. De fik normalt ikke dispensation.

Sydslesvig-sagerne

Tysk ejendom i Danmark tilhørende sydslesvigere befandt sig helt overvejende i Sønderjylland. Det drejede sig for størstedelen om fast ejendom, danske værdipapirer knyttet til danske foretagender i Sønderjylland og bankindeståender.¹⁹ Indstillingen i dispensationsnævnet var fra starten, at der skulle gives dispensation til medlemmer af det danske mindretal. Men sagen forplumredes af kompetencestridigheder mellem dansk politi og den danske generalkonsul i Flensborg.²⁰ For tyskere, der boede i udlandet, var det normalt de danske repræsentationer i udlandet, der indhentede oplysninger lokalt om den pågældende, dels fra andrageren selv og dels fra offentlige myndigheder. Politimester Brix, Aabenraa, som tillige var politikomman-

dør for Sydjylland og leder af den dansk-tyske grænsebevogtning, havde efter eget udsagn fået til opgave fra dispensationsnævnet – det vil sige departementschefen i Justitsministeriet – rigspolitichefen og jordlovsudvalget at udføre en politimæssig undersøgelse i Sydslesvig af dispensationsansøgere forhold ved hjælp af grænsebevogtningsmandskabet efter samme retningslinjer som de politimæssige udredninger i Sønderjylland. Det fandt generalkonsul Ryder i Flensborg i strid med almindelig respekt for landegrænser og stærkt provokerende over for de lokale tyske myndigheder. Han mente, formentlig med rette, at det, sammen med øvrige danske aktiviteter som at bygge danske skoler, indføre dansk lægetjeneste m.v. uden at spørge de relevante tyske myndigheder, bidrog til at fremprovokere irritation hos både tyske myndigheder og enkeltpersoner. Det viste sig i øvrigt, at både departementschefen i Justitsministeriet og dispensationsnævnet benægtede at have bedt Brix om at lave politimæssige undersøgelser i Sydslesvig. Men alle dispensationssager, uanset hvor andrageren boede, blev sendt til rigspolitichefen og denne havde sendt sagerne videre til Brix, hvis de pågældende boede i Sydslesvig. Men 18. januar 1947 blev der givet entydig besked til generalkonsul Ryder fra dispensationsnævnet om, at konsulatet i hver enkelt dispensationssag altid skulle høres og Sydslesvigsk Forening spørges i de tilfælde, hvor ansøgeren påberåbte sig at have tilknytning til det danske mindretal. Dermed var grænsebevogtningsmandskabet koblet ud.

Personer, der før 5. maj 1945 havde tilhørt Sydslesvigsk Forening, var de første til at få dispensation i 1947. Men da denne organisation ikke var repræsenteret alle steder i Sydslesvig, gaves også dispensation i de tilfælde, hvor det drejede sig om offentlig kendte dansk-sindede. Sydslesvigsk Forening, som havde betydelig politisk gennemslagskraft, havde allerede i 1947 foreslået, at man skulle vente med afgørelserne, indtil »det kan ses, om Sydslesvig skal blive under Tyskland som en almindelig tysk landsdel, eller om man vil følge den sydslesvigske befolknings ønske og give landsdelen en særlig status«. ²¹ Men da dette ville udsætte afgørelserne på ubestemt tid, blev det afslået af dispensationsnævnet.

Da Sydslesvig var et ømtåleligt politisk problem, tøvede dispensationsnævnet meget længe med at tage fat på behandlingen af andre sager end de oplagte vedrørende det danske mindretal. Først i september 1949 henvendte dispensationsnævnets formand sig til Handelsministeriet for at søge vejledning først og fremmest om, hvordan

man skulle forholde sig med landbrugsjord i Nordslesvig tilhørende sydslesvigere, men sekundært også om dispensationspraksis for andre formueværdier. Handelsminister Jens Otto Krag, der var ressortminister for dispensationssagerne, videreformidlede problemet til Hedtoft-regeringen for at få en politisk afklaring på dette spørgsmål.²²

Der havde i flere år, både fra politikere i og uden for regeringen, Statens Jordlovsudvalg og andre, været fremsat forslag om at bruge konfiskationsloven til at »rense grænsen«, da dispensationsnævnet henvendte sig til Handelsministeriet. Det skulle ske ved en kombination af konfiskation af den tyskejede jord nord for grænsen, som skulle tilbydes til de sønderjyske landmænd, som havde jord syd for grænsen, mod at de afstod deres jord syd for grænsen, som så kunne tilbydes landmænd syd for grænsen, som havde fået konfiskeret jord nord for grænsen. Dispensationsnævnets formand sagde tidligt klart fra ved en skrivelse af 3. november 1947, hvor han anførte »at nævnet er af den opfattelse, at dispensationsadgangen efter § 5 i konfiskationsloven ikke vil kunne anvendes til realisation af tanken om mageskifte af jord nord og syd for grænsen«.²³ Men politikerne og jordlovsudvalget fortsatte den samme diskussion om at bruge loven til en bedre jordfordeling og en »rensning« af grænsen, selvom både dispensationsnævnets formand og departementschefen i Justitsministeriet, som var medlem af dispensationsnævnet, kaldte forslaget om at bruge konfiskationsloven til dette formål for »magtfordrejning«. Deres pointe var, at der selvfølgelig ikke var noget i vejen for, at de enkelte landmænd nord og syd for grænsen privat kunne indgå i et sådant mageskifte, men man kunne ikke tvinge det igennem ved hjælp af konfiskationsloven.²⁴ Diskussionen sluttede først i marts 1950, da det blev endelig fastslået ved de af handelsminister Jens Otto Krag ovenfor anførte regeringsforhandlinger, at »det ikke kan anbefales, at dispensationsloven bliver brugt til at søge gennemført en bedre jordfordeling i de sønderjyske landsdele eller en »rensning« af grænsen«.²⁵ Man gav dog ikke retningslinjer for, hvad der skulle ske med de øvrige jorder, der var i sydslesvigsk eje.

Konfiskationen havde medført stor bitterhed og uro hos ejere af gårde syd for grænsen, hvor en væsentlig del af deres jord lå nord for grænsen, og hvor de havde driftsmæssige problemer på grund af konfiskationen af jorden.²⁶ Umiddelbart efter den ovenomtalte regeringsbeslutning i 1950 begyndte dispensationsnævnet en behandling

af sagerne. Igen blev de sønderjyske rigsdagsmænd spurgt, idet hver enkelt af dem fik tilsendt en lang række sager, hvor de på forhånd skulle bedømme, om de ville plædere for dispensation. Efter et møde 26. oktober 1950 med deltagelse af dispensationsnævnet og de sønderjyske rigsdagsmænd, ændrede dispensationsnævnets sin praksis.²⁷ Det medførte, at de fleste af de gårde, som havde jord nord for grænsen fik dispensation, og i de fleste tilfælde fik tilbageskødet jorden. Men sagsbehandlingen tog over 1½ år. Så sent som i foråret 1952 kunne dispensationsnævnet melde, at af de ca. 120 »grænsesager« var 11 stadig ikke behandlet.

Samtidig ændrede man praksis over for medlemmer af Sydslesvigsk Forening, således at var man medlem af denne forening, uanset indmeldelsestidspunktet, fik man dispensation. Det vil sige, at den sikre vej til at få dispensation var at melde sig ind i Sydslesvigsk Forening. Enkelte af de dispensationssøgende afslog dog bevidst denne genvej til dispensation, og til sidst fik også denne sidste gruppe dispensation, hvis de ikke havde markeret sig som stærkt danskfjendtlige eller topnazister.

Slutresultatet i 1959 var, at næsten alle sydslesvigere havde fået dispensation. Der var således markant større sandsynlighed for at få dispensation, hvis man boede i Sydslesvig, end hvis man boede noget andet sted – i eller uden for Danmark. Det skal dog anføres, at en del af de sydslesvigere, der fik dispensation, kun fik provenuet ved salget af deres ejendom tilbage. Hvor stor en del, det drejer sig om, vides ikke. En antydning af størrelsesordenen kan aflæses i et brev af 13. maj 1958 fra Statens Jordlovsudvalg til kommissarius, hvor det dog ikke er gjort op, hvor den tyske ejer boede på konfiskationstidspunktet.²⁸ Heri oplyses, at jordlovsudvalget alene i Sønderjylland havde administreret 2.529 ha jord for kommissarius, at 1.120 ha indtil denne dato var tilbageført til kommissarius, og at Statens Jordlovsudvalg fortsat ejede 1.394 ha og havde betalt ca. 2.125.000 kr. til kommissarius for disse 1.394 ha. Det må anses for sandsynligt, at den til kommissarius tilbageførte jord er overgivet til de oprindelige tyske ejere, mens kommissarius for de jorder/gårde, som jordlovsudvalget i 1958 stadig ejede, og hvis der var givet dispensation, kun kunne have udbetalt provenuet fra salget til de tidligere ejere. Derudover havde Statens Jordlovsudvalg fra Höfeverwaltungsgesellschaft erhvervet 2.960 ha for en købesum af ca. 4.825.000 kr.²⁹

Andreas Thulstrup (1897-1955). Landsretssagfører, borgmester i Haderslev (Vestret) 1929-1946. 1945 udnævnt af Handelsministeriet til administrator af Kreditanstalt Vogelgesang og Höfeverwaltungsgesellschaft. Foto: Det Kongelige Bibliotek, Fotografisk Atelier.

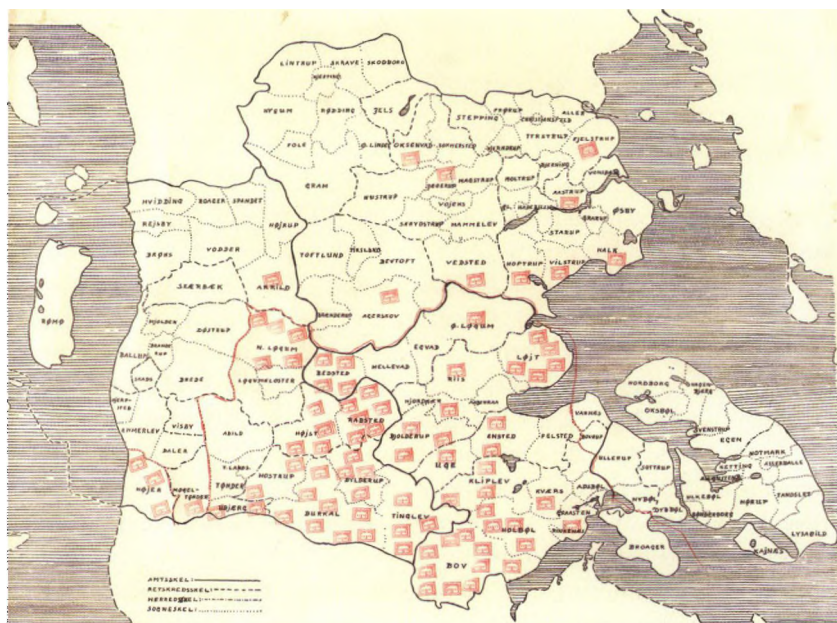
Kreditanstalt Vogelgesang og Höfeverwaltungsgesellschaft³⁰

Fra både national dansk og tysk side førtes der efter Genforeningen i 1920 en revisionistisk kamp for at få ændret grænsen igen, i henholdsvis sydlig og nordlig retning. En del af denne kamp var den såkaldte »jordkamp« i Sønderjylland, hvor de tysksindede revisionister forsøgte at bibeholde den del af den sønderjyske jord, som var ejet af det tyske mindretal, og – hvis det var muligt – at øge mindretallets jordbesiddelse. Det sidste var der dog aldrig udsigt til.³¹ Denne kamp initieredes ikke fra tysk side under Det Tredje Rige, men under Weimar-republikken, og støttedes af denne. Først fra sidste halvdel af 1930'erne var tyske bagmænd og organisationer nazificeret, og selv om Hitlerregimet støttede det tyske mindretal på samme måde som tidligere, kan man ikke tale om en øget tysk aggression i jordkampen under Det Tredje Rige. Heller ikke efter at det nazistiske og SS-styrede Volksdeutsche Mittelstelle (VoMi) i 1937 overtog kontrollen med støtteforanstaltningerne til mindretallet.³² Men ved Det Tredje Riges fald fik den danske side ved hjælp af konfiskationsloven en unik mulighed for at overtage en del af den jord, som tidligere havde tilhørt

det tyske mindretal. Det selv om loven, som tidligere nævnt, ikke var rettet mod danske statsborgere, tilhørende det tyske mindretal.

Efter Genforeningen i 1920 havde staten fra den tyske stat overtaget de såkaldte domænegårde, som statens jordlovsudvalg derefter udstykkede til husmandsbrug. Desuden opkøbte jordlovsudvalget på det frie marked større landbrugsejendomme i Sønderjylland, ligeledes for at udstykke til husmandsbrug. Samtidig havde landmændene i Sønderjylland hårde tider, dels på grund af dårlige tider i almindelighed for landbruget, og dels fordi de skulle omlægge landbruget, så det svarede til det danske marked. Dette ville, ifølge pastor Johannes Schmidt-Wodder, som var en af de ledende i det tyske mindretalsparti, Slesvigsk Parti, betyde en indvandring af kapitalstærke landmænd nordfra. De ville overtage de nyudstykkede parceller, idet de unge landmænd i Sønderjylland ikke havde kapital til at købe disse, og det ville dermed resultere i en »fordanskning« af landsdelen, hvad der ville vanskeliggøre en senere grænserevision.³³ Foranlediget af dette dannedes, med hovedinitiativtagerne Schmidt-Wodder og landsretssagfører G. Vogelgesang fra Haderslev, i 1926 Kreditanstalt Vogelgesang Kommanditaktieselskab, der skulle yde billige kreditforeningslån til medlemmer af det tyske mindretal. Aktiekapitalen var på 500.000 kr., hvoraf 50.000 tegnedes på navneaktier i Sønderjylland, mens 450.000 tegnedes som ihændehavepapirer af et slesvig-holstensk bankkonsortium. Dette konsortium viste sig senere at være stråmænd for Ossa/Vereinigte Finanzkontore, hvis økonomiske midler stammede fra den tyske stat. I 1934 havde Kreditanstalt Vogelgesang økonomiske problemer, og de hidtidige aktier for nominelt 495.000 kr. blev nedskrevet til 10 % af den nominelle værdi, det vil sige fra 495.000 kr. til 49.500 kr. Lrs. Vogelgesangs private aktier på 5.000 kr. blev ikke nedskrevet. Aktiekapitalen blev derefter udvidet med 445.500 kr., så den samlede aktiekapital igen blev 500.000 kr. Aktierne blev købt til kurs 130 af 7 uden for Europa boende tyske stråmænd for et schweiziske finansieringsselskab »Aktiengesellschaft für continentale Credite und Beteiligungen« (Aco-be), som i virkeligheden var ejet af Ossa/Vereinigte Finanzkontore. Det vil sige, at Kreditanstalt Vogelgesang fik en kapitalindsprøjtning på 579.150 kr. fra den tyske stat.

I 1928 oprettedes, igen med Schmidt-Wodder og landsretssagfører Vogelgesang som hoved-initiativtagere, aktieselskabet Höfeverwaltungsgesellschaft (HVG) med en aktiekapital på nominelt 100.000 kr. HVG skulle overtage driften og eventuelt videresalg af de gårde, som

Kort – formentlig fra 1945 – der viser placeringen af de gårde, hvori Kreditanstalt Vogelgesang havde udstedt pantebreve. Foto: Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig.

Kreditanstalt Vogelgesang måtte overtage, hvis låntagerne ikke kunne betale deres skyld til kreditforeningen. I 1932 blev aktiekapitalen udvidet til 250.000 kr. Aktierne var ihændehavepapirer, hvoraf 25.000 kr. ejedes af Kreditanstalt Vogelgesang og 225.000 kr. af 4 forskellige tyske stråmænd for Acobe. Kreditanstalten arbejdede foruden med aktiekapitalen med et banklån, som den i de første år tog i det ovennævnte slesvig-holstenske bankkonsortium og fra 1930 i Acobe. Dette banklån var altså ligeledes finansieret af den tyske stat. I perioden 1930-1944 lå lånet på omkring 3-4 millioner kr., mens det de første år lå noget højere, men reduceredes ved at HVG i 1929 overtog 1,9 millioner kr. af lånet.

Når HVG overtog en ejendom kunne de enten indsætte en bestyrer, indtil den kunne sælges, eller, hvad der var det almindeligste, forpagte ejendommen til den tidligere tyske ejer. Forpagtningen kunne være betinget af, at forpagteren sendte sine børn i tysk skole eller på anden måde deltog i det tyske mindretals aktiviteter. Målet var at bibeholde forpagtningen hos den tidligere ejer, indtil denne fik mulighed for at

købe ejendommen tilbage. Når dette skete, blev der i salgsdokumentet normalt indføjet en klausul om, at ejendommen i en tidsperiode fra 20-50 år ikke måtte videresælges til andre end den nærmeste familie, inden HVG havde haft mulighed for at tilbagekøbe gården. Forpagtningen hos HVG og lånene i kreditanstalten var på favorable vilkår, og var selvfølgelig en stor fristelse for landmænd fra det tyske mindretal, som sammen med resten af det danske landbrug havde hårde tider i 1930'erne.

Fra dansk side havde man kun formodning om, at pengene til Kreditanstalt Vogelgesang og HVG kom fra den tyske stat. Efter krigen, hvor beviserne blev tilvejebragt ved fælles hjælp af tyske, allierede og danske myndigheder, hævdede selv de, der havde været stråmænd for pengegiverne, at de ikke kendte oprindelsen, men troede, at pengene kom fra de private »hjælpeforeninger« i Tyskland, som støttede Volksdeutsche uden for Tyskland. Det kan derfor ikke afvises, at det tyske mindretal var i lige så god tro, som de dansksindede landmænd i Sønderjylland, som benyttede sig af den tilsvarende kreditforening på dansk side, »Landeværnet«, som blev oprettet fire måneder efter Kreditanstalt Vogelgesang i januar 1927, og som gav fordelagtige lån til betrængte dansksindede landmænd.³⁴

9. maj 1945 beslaglagdes Kreditanstalt Vogelgesangs og HVG's kontorer i Haderslev efter en dommerkendelse på foranledning af den offentlige anklager i Haderslev, landsretssagfører og venstre-borgmester Andreas Thulstrup, men dommeren afslog på det foreliggende grundlag at beslaglægge de ejendomme, der tilhørte disse institutioner.³⁵ Men allerede 7. maj 1945 havde Statens Jordlovsudvalgs Tønder-kontor henvendt sig til samtlige tinglysningskontorer i Sønderjylland for at få fortegnelse over, hvilke gårde der tilhørte de to institutioner med begrundelsen, at Landbrugsministeriet »i givet fald kunne være forberedt til at overtage administrationen af hele Vogelgesangs virksomhed«.³⁶ I fortsættelse heraf tilbød jordlovsudvalget Landbrugsministeriet at administrere disse ejendomme, idet Tønder-kontoret »har modtaget forespørgsler fra hustruer til forpagtere og bestyrere om, hvorledes de skal forholde sig med hensyn til ejendommenes drift, efter at deres ægtefæller – i visse tilfælde al den mandlige arbejdskraft på ejendommene – er blevet arresteret, idet de hverken ser sig i stand til at få passet husdyrene eller tilendebragt tilsåningen, der adskillige steder i Sønderjylland er væsentlig forsinket på grund af den sidste tids begivenheder«. Landbrugsministeriet henvendte sig

til Handelsministeriet, som gav jordlovsudvalget denne bemyndigelse, idet Handelsministeriet henviste til den lov, der var under udarbejdelse i ministeriet om tvungen administration og likvidation af tyskejede selskaber af 12. juli 1945. Efter Handelsministeriets mening ville loven give den tilstrækkelige lovhjælp. Men parallelt med denne udvikling var sagen afgjort på anden måde, idet Justitsministeriet i brev af 16. juni 1945 i henhold til retsplejelovens § 795 havde etableret et værgemål for selskaberne med Andreas Thulstrup og amtsrådsmedlem Marius Christensen som værger.³⁷ De skulle så sandsynliggøre, at kapitalen i de to selskaber var tysk, hvilket de gjorde ved en redegørelse af 7. januar 1946, hvorefter selskaberne fra dette tidspunkt henhørte under den pågældende lov af 12. juli 1945. 31. januar 1946 blev borgmester Thulstrup og folketingsmand for Venstre Einar Simonsen af Handelsministeriet beskikket som likvidatorer. Simonsen gjorde ikke meget væsen af sig bortset fra at være medunderskriver på de vigtigste papirer, mens Thulstrup var den, der udadtil lagde linjen.

Formelt kom likvidationen af selskaberne efter vedtagelsen af konfiskationsloven 30. marts 1946 ind under kommissarius' ansvarsområde, idet aktiekapitalen, som for langt den største del var tyskejet, blev konfiskeret af kommissarius. Men denne havde meget svært ved at styre den selvstændige og i konflikter med det tyske mindretal, stærkt dansk-orienterede Haderslev-borgmester.

Kreditanstalt Vogelgesang og HVG udgjorde to meget forskellige problemstillinger set fra likvidatorernes/kommissarius' synspunkt. Vogelgesang havde pant i et stort antal ejendomme, mens HFV ejede landbrugsejendomme, som det havde forpagtet til de tidligere ejere. Med hensyn til Vogelgesang var spørgsmålet,

- om man skulle opsigte pantebrevene til udbetaling, hvilket ville føre til tvangssalg af mange af gårdene, da pantet normalt var den yderste hæftelse,
- om man skulle udbyde pantebrevene til salg, hvilket formentlig ville medføre et kursfald på grund af det store udbud, eller
- om man skulle medvirke til en fælles overdragelse af pantebrevene til et andet kreditforeningsselskab, og her var blandt andet Lånekassen for Sønderjylland i spil.³⁸

Likvidatorerne gav ved et møde i maj 1946 med kommissarius udtryk for, at pantebrevene skulle opsiges og gælden indfries, men kommis-

sarius mente, at det var i strid med konfiskationsloven, som udtrykkelig angav, at pantebreve skulle sælges. Ydermere mente han ikke, at han kunne medvirke til, at konfiskationsloven blev brugt til, at danske statsborgere måtte gå fra deres gårde.³⁹ Han foretrak, at Lånekassen for Sønderjylland eller en lignende institution, som var ejet og dermed kontrolleret af staten, fik overdraget pantebrevene, således at man ikke kunne anføre, at konfiskationsloven blev benyttet som led i »jordkampen«. Samtidig forbød han likvidatorerne fremover at opsigge pantebreve. Inden mødet havde likvidatorerne gennemgået alle pantehæftelser, og i de tilfælde, hvor debitorerne ikke mødte op til forhandlinger med likvidatorerne, var lånet blevet opsagt. Denne praksis blev dog efter mødet med kommissarius standset. I januar 1947 gjorde man op, at 13 debitorer indtil da havde fået opsagt pantebrevene, og ved denne fintælling fandt man så yderligere fire tilfælde, hvor pantebrevet i november 1946 var opsagt mod gældende aftale med kommissarius fra maj 1946.⁴⁰

I august 1946 besluttedes det ved et ministermøde i Knud Kristensen-regeringen, at Lånekassen for Sønderjylland overtog pantebrevene. Men realisationen af denne beslutning trak ud, og Thulstrups intervention synes at have været en af grundene. I december 1946 meddelte finansminister Thorkil Kristensen, i hvis ressort lånekassen hørte til, pludselig, at sagen var stillet i bero indtil februar 1947.⁴¹ Thulstrup, som var den, der oplyste kommissarius om denne forhandling, mente, at det skyldtes en henvendelse fra Landeværnet til statsministeren gående ud på, at dette kreditinstitut overtog Vogelgesangs aktiver.

Kommissarius fik derefter mellem jul og nytår 1946 et møde i stand med finansministeren, hvor kommissarius' referat af samtalen lyder således:

»[...] jeg redegjorde for sagen og erklærede, at jeg måtte følge loven og sælge disse pantebreve, navnlig fordi jeg ikke kunne drive nogen art af politik i min stilling, men måtte have afgørelser, der var politisk prægede, lagt over til en myndighed, hvis handlinger ministeriet kunne tage ansvaret for. Dette var så meget mere vigtigt, som jeg efterhånden havde erfaret, at der var stor uenighed i Sønderjylland om dette spørgsmål. Finansministeren syntes at forstå og billige min stilling og udtalte, at det så kom an på at få fastlagt, efter hvilke principper Lånekassen skulle behandle de overtagne pantebreve.«⁴²

Ved udsigten til at overtage lånene indkaldte Lånekassen i januar

1947 til bestyrelsesmøde, hvor kommissarius og likvidatorerne også var til stede. Her klagede man over Thulstrups fremfærd mod syv navngivne ejere af belånte ejendomme, idet man mente, at likvidatorerne havde faret alt for hårdt frem imod dem, ligesom man fremførte det synspunkt, at pantebrevene ikke skulle inddrives. Der synes dog ikke at være kommet noget ud af klagen, idet Thulstrup tilbageviste alle syv klager som grundløse.⁴³

Som modtræk henvendte den ene likvidator i februar 1947 sig direkte til finansminister Thorkil Kristensen, idet han fremførte, at han »af følgende grunde anser det for uheldigt og vistnok også i strid med konfiskationslovens forudsætninger, når det påtænkes at lade lånekassen for Sønderjylland overtage panteobligationerne:

I. Det vil være i strid med opfattelsen hos det store flertal af befolkningen her i landsdelen, dersom de folk, der gennem tiderne, trods de mange hjælpeforanstaltninger af økon. art fra lovgivningens side i form af Sønd. Lånekasse, Sønderjydsk Hypotheklånepand, Realkreditlån m.v., alligevel har søgt til Vogelgesang, at disse folk, der for manges vedkommende har udvist aktivt unationalt adfærd og nu sidder i Faarhuslejen, skal have deres økonomiske forhold og blok konserveret gennem en statsinstitution, der dog vist må siges at være stærkt nationalt betonet.«⁴⁴

Venstre-regeringen koblede Lånekassen ud og overlod ansvaret til Thulstrup. Ifølge Thulstrup indgik likvidatorerne herefter i forhandling med de forskellige debitorer om omprioritering, tillægslån osv. til andre kreditinstitutter, således at han ved en opgørelse af 20. marts 1948 til kommissarius vedrørende de oprindelige 593 pantebrevsdebitorer kunne oplyse, at bortset fra nogle få resterende sager og ni tilfælde, som var gået til inkasso, var pantebrevene indløst.⁴⁵

Hvis man skal tro Thulstrup, var alt foregået uden større uro og efter alles tilfredshed. Om det virkelig var tilfældet, kan der ikke svares på her, da det foregik med et minimum af kontakt til kommissarius. Likvidationen af Kreditanstalt Vogelgesang indbragte ca. 3,5 millioner kr. på kommissarius' konto.

Med hensyn til HVG var spørgsmålet:

- hvem man skulle sælge HVG's gårde til, og
- hvad man skulle gøre ved forpagtningskontrakterne.

HVG var ejer af 83 gårde og 17 jordarealer uden bygninger, som HVG havde overtaget på grund af misligholdte pantehæftelser til Kreditan-

stalt Vogelgesang. På de fleste af disse gårde, sad nu de tidligere ejere som forpagtere med forpagtningskontrakter af varierende åremål. Forpagtningskontrakterne strakte sig frem til 1950. Thulstrup mente, at forpagtningskontrakter, der var indgået kort før befrielsen, kunne annulleres uden videre, hvilket derfor skete. Desuden mente han at være berettiget til at opsiges kontrakten for de forpagtere, som var blevet idømt fængselsstraf i henhold til straffelovstillæggene, men efter forhandling med kommissarius forlængedes disse forpagtningskontrakter, hvis de strakte sig ud over 1948, til 1948. I øvrigt ophørte forpagtningen efterhånden som forpagtningskontrakterne udløb.

Som ved andet salg af konfiskerede landejendomme blev Statens Jordlovsudvalg først tilbudt at overtage ejendommene. Ved en status 15. marts 1948 kunne det oplyses, at 46 gårde og 13 arealer var overgivet til Statens Jordlovsudvalg, og at én ejendom og to arealer, som jordlovsudvalget ikke ønskede at overtage, var solgt til anden side. Tilbage var 36 gårde og ét jordareal, hvoraf forpagtningskontrakten ville udløbe for 18 gårde i 1948 og de sidste 18 i 1949-50. En del af de tidligere ejere/forpagtere ønskede selv at tilbagekøbe ejendommene, men dette blev ikke tilladt. Efter konfiskationslovens § 7 måtte videre salg af konfiskeret ejendom kun ske efter godkendelse fra Handelsministeriet for at hindre, at stråmænd for tidligere tyske ejere igen opkøbte værdierne. For fast ejendom betød dette, at der i tingbøgerne blev indføjet en servitut om, at eventuelt videre salg skulle godkendes af Handelsministeriet.⁴⁶ Dette medførte i praksis, at personer tilhørende det tyske mindretal i Sønderjylland, ikke kunne erhverve konfiskeret fast ejendom.

Hvis en person ønskede at erhverve en konfiskeret ejendom, indledtes der rutinemæssig en politimæssig undersøgelse af den pågældende, og hvis der på nogen måde var noget at sige personen på i national henseende, fik den pågældende ikke tilladelse til at købe ejendommen. Ingen af de tidligere forpagtere af Höfeverwaltungsgårde kom igennem dette nåleøje.

Det mest grelle eksempel var en forpagter af en gård i Kravlund ved Tinglev, som i starten af 1949 fremsatte ønske om at købe gården, når forpagtningen udløb i 1949. Politirapporten fra marts 1949 angav, at flere naboer, som dog helst ville være anonyme, og derfor ikke var angivet med navn i rapporten, betegnede ham som »meget galt tysksindet« og med »nazistiske sympatier« uden at angive, hvad det gik ud på.⁴⁷ Ellers var der ikke noget at udsætte på ham. På grundlag

af denne rapport afslog jordlovsudvalget, som fik gården overdraget ved forpagtningens ophør, at sælge gården til ham. Politirapporten modsagdes dog af, at sognerådsformanden og 33 andre naboer, af hvilke langt de fleste var dansksindede, 27. februar 1950 skrev til statsministeren for at protestere imod, at forpagteren ikke kunne købe gården, som han havde overtaget fra sin far og siden 1934 havde forpagtet for HVG. Forpagteren tilhørte det tyske mindretal, men han havde aldrig været medlem af tyske eller nazistiske organisationer, og der var intet at udsætte på hans opførsel under Besættelsen.⁴⁸ Statsministeriet sendte sagen til Handelsministeriet, som sendte den rundt mellem kommissarius, det lokale politi og Statens Jordlovsudvalg i ni måneder. Men Statens Jordlovsudvalg, som havde fået en kopi af brevet til statsministeren direkte tilsendt fra de 34 lokale, handlede hurtigt og skyndte sig at forpagte gården fra 1. april 1950 og otte 8 år frem til en dansksindet. Dermed var sagen lukket, og ingen af de involverede myndigheder ønskede at røre ved den. I stedet prøvede de over for sig selv og de andre involverede parter at retfærdiggøre denne disposition. Endelig 13. december 1950 skrev Handelsministeriet til sognerådsformanden, »at man ikke har mulighed for at ændre de af Statens Jordlovsudvalg som ejer af ejendommen foretagne dispositioner over denne.«

En enkelt sag fra HVG endte for domstolene.⁴⁹ En enke havde ved mandens død i november 1944 ved hjælp af penge fra sin danske familie, som boede nord for Kongeåen, købt den gård, som hun og manden havde ejet 1914-1936. HVG overtog gården i 1936 på grund af forfaldne pantebreve, hvorefter ægteparret forpagtede den frem til 1945. Købekontrakten blev underskrevet 1. maj 1945, og alle ydelser og forpligtelser betalt af enken til HVG 1. maj 1945. I kontrakten var der indføjet den klausul, at HVG havde tilbagekøbsret, hvis enken ville sælge til andre end én af sine fire døtre inden for en periode på 20 år. Men inden skødet kunne udskrives, havde Thulstrup overtaget administrationen af HVG, og han nægtede at udlevere skødet, idet han erklærede handelen ugyldig. Efter at sagen havde trukket ud i seks år, hvor gården blev forpagtet efter den forpagtningsaftale, enken havde haft, inden hun købte gården, samtidig med at enken betalte afdrag på lån og pantebreve i ejendommen, søgte enken i desperation hjælp hos handelsministeren, som sendte sagen videre til Handelsministeriet og kommissarius. Deres svar var, at hvis enken ikke kunne indgå et forlig med Thulstrup, måtte hun indbringe sagen for

domstolene. Men det eneste forlig, Thulstrup ville gå ind på, var annullering af handelen, og det var selvfølgelig uantageligt for enken. 23. august 1951 faldt der dom ved Vestre Landsret, og den var dokumenteret med en fyldig redegørelse, hvor der ikke var skygge af tvivl om, at handelen var fuldt lovlig, at enken havde ejet ejendommen fra 1. maj 1945, at konfiskationsloven derfor ikke gjaldt for ejendommen og at skødet straks skulle udleveres til enken. Thulstrup appellerede på stedet kendelsen til Højesteret uden at konferere med kommissarius, men denne var blevet betænkelig og bad kammeradvokaten komme med en udtalelse. Kammeradvokaten kom til det samme resultat som Vestre Landsret, idet han udtrykte, at der »ikke er nogen nævneværdig chance for at gennemføre sagen ved Højesteret.« Kommissarius beordrede derefter Thulstrup til at trække sagen tilbage fra Højesteret og udlevere skødet. Alligevel henvendte Thulstrup sig til enken og foreslog et forlig. Det blev dog ikke til noget og et år senere i september 1952 kunne Thulstrup meddele kommissarius, at skødet var udleveret.

Likvidationen af HVG indbragte 2,7 millioner kroner i kommissarius' kasse. For de to selskaber tilsammen blev der således indbetalt 6,2 millioner kr., og dermed hørte indtægterne ved likvidationen af disse selskaber til de allerstørste i det samlede provenu af al konfiskeret ejendom på ca. 156 millioner kr.⁵⁰

Konklusion

Konfiskationsloven var en lov, der blev påtvunget det politiske system af USA og Storbritannien, og hvor politikerne fra starten var betænkelig ved, om den stred mod dansk retsfølelse og -moral. Alligevel brugte forskellige regeringer i efterkrigstiden loven til politiske formål for at imødekomme bestemte grupper som f.eks. sydslesvigerne. Uden at ændre loven, ændrede man praksis for bestemte grupper, mens andre grupper, som havde ringe folkelig opbakning som f.eks. sønderjyder, der havde haft forbindelse med Vogelgesang og Höfeverwaltungsgesellschaft, fik en hård behandling. Tilmed lod man i sidstnævnte tilfælde loven administrere af politiske høge i det betændte forhold mellem dansksindede og tysksindede sønderjyder.

De topembedsmænd, som administrerede loven – nemlig dispensationsnævnet og kommissarius – fulgte politikerne langt hen ad vejen, men når politikerne vovede sig for langt ud og ville bruge loven til andre formål som f.eks. »rensning af grænsen« eller opsigelse af pan-

tebreve i Kreditanstalten, satte de foden ned og stoppede politikerne. I sagen om administrationen af pantebrevene i Vogelgesang kom embedsmændene dog til kort.

KILDER OG LITTERATUR

Utrykte kilder:

- Rigsarkivet, proveniens nr. 0002, Udenrigsministeriet, gruppeordnede sager 1945-1972, j.nr. 7.Y.11
- Rigsarkivet, proveniens nr. 0002, Udenrigsministeriet, gruppeordnede sager 1945-1972, j.nr. 7.Y.116
- Rigsarkivet, proveniens nr. 0002, Udenrigsministeriet, gruppeordnede sager 1945-1972, j.nr. 87.x.12.a.
- Rigsarkivet, proveniens nr. 0015, Handelsministeriet, journalsager, gruppe 124, 125, 126, 127, 1038, 1062.
- Rigsarkivet, proveniens nr. 1510, Kommissarius for konfiskation af tysk og japansk ejendom.

Trykte kilder:

- Finansministeriet: *Betænkning vedrørende Sønderjydsk Hypoteklånepand og Lånekassen for Sønderjylland afgivet af det ved Finansministeriets skrivelse af 13. december 1957 nedsatte Udvalg, Betænkning nr. 224*, Finansministeriet, 1959.
- Historisk Samfund for Sønderjylland: *Aktstykker vedrørende Kreditanstalt Vo-*

gelgesangs Tilblivelse, Gyldendal, 1946.

Litteratur:

- Lildholdt, Karen Harder: »Konfiskationsloven – myte og praksis«, *Sønderjyske Årbøger* 2009, s. 57- 97.
- Lumans, Valdis O.: *Himmeler's Auxiliaries: The Volksdeutsche Mittelstelle and the German National Minorities of Europe, 1933-1945*, University of North Carolina 1993.
- Lylloff, Kirsten: *Konfiskation af tysk og japansk ejendom i Danmark*. Speciale ved Københavns Universitet 2007.
- Lylloff, Kirsten: »Indrejse nægtet – efter 1945. En jødisk emigrants historie«, Lene Sofie Bak (red.): *Dansk Jødisk Historie i 2. Verdenskrigs Epoke*, Dansk Jødisk Museum 2011.
- Priemé, Jørn: *Fra Jord til Bord, Strukturdirektoratets historie*. Strukturdirektoratet 1997.
- Schultz Hansen, Hans: »*Dansk jord på danske hænder*«, *Foreningen Landeværnet og den nationale jordkamp i Sønderjylland 1927-2002*, Aabenraa 2002.

NOTER

1. For dokumentation af oplysninger i dette afsnit, se Lylloff 2007.
2. Lov nr. 132 af 30.3.1946 om konfiskation af tysk og japansk ejendom.
3. Lylloff 2011.
4. Lov nr. 132 af 30.3.1946, § 2, stik. 2.
5. Det drejer sig om følgende arkiver i Rigsarkivet: 1. Handelsministeriet, proveniensnr. 0015, alle sager med j.nr. 125, 126, 127 og 1038 fra 1946-1961. 2. Kommissarius for konfiskation af tysk og japansk ejendom, provniensnr. 1510.
6. Rigsarkivet, Handelsministeriet 0015, Journalsager 1909-1971, 1038C-89-46: Notat vedrørende tekstanmærkning nr. 14 til forslag til lov om tillægsbevilling for 1946/47, og 126-48: Kommissarius/Revisionen.
7. Lov nr. 146 af 13.5.1959. Lov om ændringer i konfiskationsloven.
8. Rigsarkivet, kommissarius' arkiv, journalsager (D-sager) D 101. Brev af 12.9.1947 fra Handelsministeriet til kommissarius.
9. I 1950 forsøgte man at sætte en stop-

- per for denne praksis ved i kongelig anordning af 18.9.1950 at sætte en tidsfrist for indgivelse af dispensationsansøgning til 1.7.1951 og ved kongelig anordning af 21.12.1951 at meddele, at dispensation kunne afvises, hvis sagen havde været behandlet af nævnet to gange tidligere. Begge disse forordninger blev dog kun praktiseret i få år, hvorefter man, uden at annullere forordningerne, fortsatte med behandlingen af alle ansøgninger, nyindkomne som tidligere behandlede.
10. Statens Jordlovsudvalg oprettedes i 1919 af Rigsdagen til hjælp ved udstykning til husmandsbrug. Det anvendtes senere til gennemførelse af forskellige jordsbrugspolitiske tiltag for til sidst at medvirke til sammenlægning af jordbrugsarealer, inden det i 1989 blev nedlagt. Se Priemé 1997.
 11. Rigsarkivet, kommissarius' arkiv, proveniensnr. 1510, Journalsager (D-sager), D sag 13. Notat af 22.3.1948 af kontorchef Niels Børge Hansen fra kommissarius' kontor.
 12. Se f.eks. Lylloff 2011.
 13. Rigsarkivet, kommissarius, journalsager (k-sager), K 1053, Forespørgsler vedr. konfiskationsloven. Referat af møde 7.1.1947 af dispensationsnævnets formand.
 14. *ibid.* Brev af 7.10.1947 fra Frederik Heick og Jørgen Otsen til dispensationsnævnet.
 15. Rigsarkivet, Handelsministeriet 0015, journalsager 1909-1971, j.nr. 127-48. Retningslinjer.
 16. Rigsarkivet, Handelsministeriet 0015, Ujournaliserede sager, j.nr. 124, pakke 357. Referat af møde i dispensationsnævnet nr. 75 den 6.7.1948.
 17. I dispensationsnævnet havde man et noget sarkastisk forhold til disse henvendelser, men Ingeborg Refslund Thomsen var som datter af den kendte dansksindede sønderjyde og tidligere landdagsmand H.P. Hansen og som ægtefælle til amtmanden i Sønderborg-Aabenraa Amt, Kristen Refslund Thomsen, ikke sådan at ignorere.
 18. Rigsarkivet, Udenrigsministeriet 1945-1972, 0002, pakke, gruppeordnede sager, 87.x.12.a., pk. VI.
 19. Danske aktier, obligationer og pantebreve tilhørende tyske statsborgere, uanset hvor disse havde bopæl, var omfattet af konfiskationen.
 20. Rigsarkivet, kommissarius 1510, journalsager (k-sager), j.nr. k 7230 Dansk Mindretal syd for grænsen.
 21. Rigsarkivet, Udenrigsministeriet 0002, 1945-1972, gruppeordnede sager, 87.x.12.a. pk. II. Brev af 5.12.1947 fra generalsekretær Fr. Thygesen til dispensationsnævnet.
 22. Rigsarkivet, Handelsministeriet 0015, journalsager 1909-1971, j.nr. 127-500/49. Jord ejet af sydslesvigere nord for grænsen. (Mageskitte af jord nord og syd for grænsen.). Brev af 3.10.1949 fra handelsminister J.O. Krag til udenrigsminister Gustav Rasmussen.
 23. Rigsarkivet, kommissarius 1510, journalsager (k-sager), journalsag k 7230. Skrivelse af 3.11.1947 fra dispensationsnævnet til Handelsministeriet.
 24. Rigsarkivet, kommissarius 1510, journalsager 1909-1971, j.nr. 127-500/49. Jord ejet af sydslesvigere nord for grænsen. Brev af 21.1.1950 fra departementschef Jespersen, Handelsministeriet, til afdelingschef P. Villadsen, Handelsministeriet, og notat af 12.1.1950 af Dons Møller, Udenrigsministeriet.
 25. *Ibid.* Brev af 21.3.1950 fra statsminister Hans Hedtoft til udenrigsminister Gustav Rasmussen.
 26. Rigsarkivet, Udenrigsministeriet 0002, gruppeordnede sager 1945-1972, j.nr. 7.Y.116 Dispensationer fra loven om konfiskation af ejend. tilhørende tyske statsb. i Sydslesvig, og Rigsarkivet, Handelsministeriet 0015, journalsager 1909-1971, j.nr. 127-500/49. Jord ejet af sydslesvigere nord for grænsen. (Mageskitte af jord nord og syd for grænsen).
 27. Rigsarkivet, Udenrigsministeriet 0002, gruppeordnede sager 1945-1972, j.nr. 7.Y.116 Dispensationer fra loven om konfiskation af ejend. tilhørende tyske statsb. i Sydslesvig og

- Rigsarkivet, kommissarius 1510, journalsager (k-sager), k 7230 Dansk Mindretal syd for grænsen.
28. Rigsarkivet, kommissarius 1510, journalsager (k-sager), k-sag 5062, Statens Jordlovsudvalg.
 29. Ibid. Brev af 22.2.1955 fra Statens Jordlovsudvalg til kommissarius.
 30. Almene oplysninger stammer fra Rigsarkivet, kommissarius' arkiv 1510, journalsager (D-sager) D-sag 171 og Handelsministeriet 0015, journalsager 1909-1971, j.nr. 126-25/1950. Kreditanstalt Vogelgesang.
 31. Hans Schultz Hansen 2002, s. 110.
 32. Historisk Samfund for Sønderjylland 1946 og Lumans, 1993.
 33. Rigsarkivet, kommissarius 1510, Journalsager (D-sager), D-sag 171. I. Schmidt: Denkschrift über den Kampf um den Boden in Norschleswig. 8.1.1926. J. Schmidt-Wodder sad i folketinget for Slesvigsk Parti 1920-1939.
 34. Landeværnet var ikke støttet af den danske stat, men fik sin kapital ved landsindsamling i Danmark, hvor det af slogans og plakater klart fremgik, at målet var at fortrænge de tysksindede fra »dansk jord«. Se i øvrigt Hans Schultz Hansen 2002.
 35. Rigsarkivet, kommissarius arkiv 1510, journalsager (k-sager), K 3037, Vogelgesang. Redegørelse af 22.10.1954 af lrs. A. Thulstrup til kommissarius. Det er Thulstrup selv, der i denne redegørelse angiver at være offentlig anklager, men jeg har ikke kunnet finde bekræftelse på det andre steder.
 36. Rigsarkivet, Handelsministeriet 0015, journalsager 1909-1972, j.nr. 1062-96-45. Vogelgesang. Brev af 19.5.1945 fra Statens Jordlovsudvalg til departementschef Wilcke, Landbrugsministeriet.
 37. Rigsarkivet, kommissarius arkiv 1510, K 3037, Vogelgesang. Redegørelse af 22.10.1954 fra Thulstrup til kommissarius.
 38. Iflg. Betænkning nr. 224, 1959, side 8: »Lånekassen for Sønderjylland blev oprettet ved lov af 28. juni 1920 med det formål at yde driftslån til handlende, næringsdrivende og landbrugere, der som følge af krigen, markens fald eller andre årsager ikke rådede over eller ad anden vej kunne skaffe sig tilstrækkelig driftskapital til grundlæggelse eller opretholdelse af deres økonomiske virksomhed. I almindelighed blev der ikke krævet sikkerhed for de pågældende lån.«
 39. Rigsarkivet, Handelsministeriet 0015, journalsager 1909-1972, j.nr. 1062-96-45. Vogelgesang. Brev af 11.2.1947 fra kommissarius til Handelsministeriet.
 40. Rigsarkivet, kommissarius' arkiv 1510, K 3037, Vogelgesang. Brev af 9.1.1947 fra Thulstrup til kommissarius.
 41. Rigsarkivet, kommissarius' arkiv 1510, journalsager (k-sager), K 3037, Vogelgesang. Brev af 12.12.1946 fra Thulstrup til kommissarius.
 42. Rigsarkivet, Handelsministeriet 0015, journalsager 1909-1972, j.nr. 1062-96-45. Vogelgesang. Brev af 11.2.1947 fra kommissarius til Handelsministeriet.
 43. Rigsarkivet, kommissarius' arkiv 1510, journalsager (k-sager), K 3037, Vogelgesang. Brev af 9.1.1947 fra Thulstrup til kommissarius.
 44. Rigsarkivet, Handelsministeriet 0015, journalsager 1909-1972, pakke 2388, j.nr. 1062-96-45. Vogelgesang. Brev af februar 1947 fra Einar Simonsen til Thorkil Kristensen.
 45. Rigsarkivet, kommissarius' arkiv 1510, journalsager, D-sag 171: Ændringer af konfiskationsloven. Brev af 20.3.1948 fra Thulstrup til kommissarius.
 46. Denne tinglyste servitut blev ophævet ved ophævelsen af konfiskationsloven i 1959.
 47. Rigsarkivet, Handelsministeriet 0015, journalsager 1909-1971, j.nr. 127-75-50, Forpagter af Höfeverwaltungsgaard.
 48. Den eneste forening man kunne angive, han havde været medlem af, var »Bund für deutscher Kultur«.
 49. Rigsarkivet, Handelsministeriet 0015, journalsager 1909-1971, j.nr. 126-5-51, V.. om krav på Vogelgesang.
 50. Rigsarkivet, Handelsministeriet 0015,

journalstager 1909-1971, j.nr. 126-1-55. Høfeverwalingsselskabs A/

S i likvidation. Notat af 22.2.1955 af Handelsministeriet.

Zusammenfassung

Nach dem 2. Weltkrieg wurde Dänemark durch die Alliierten zur Durchführung eines Gesetzes über die Beschlagnahme des gesamten deutschen Eigentums in Dänemark gezwungen.

Das Handelsministerium konnte nach Vorschlag eines Konfiskationsausschusses die Beschlagnahme bei Privatpersonen aufheben, im Laufe von 13 Jahren hatten die meisten ihre Dispensation erhalten. Das Gesetz traf viele mit großer Härte, die finanziellen Mittel waren bis zum Dispensationserlass gebunden, in manchen Fällen wurden die Werte umgesetzt und nur der Erlös ausgezahlt.

In Nord- und Südschleswig machten sich besondere Verhältnisse geltend. In Nordschleswig waren die Beziehungen besonders gespannt, und vage, nicht dokumentierte Äußerungen über deutsche Staatsbürger als »deutschgesinnt« und »mit nazistischer Einstellung« bekamen große Bedeutung und führten zur Verzögerung der Dispensation. Das Gesetz traf auch eine Gruppe dänischer Staatsbürger, die der deutschen Minderheit angehörten und mit deutsch unterstützten Unternehmen in Verbindung gestanden hatten wie die Kreditanstalt Vogelgesang KAS und die Høfeverwalingsselskabs A/S. In Südschleswig führte der bedeutende Einfluss des Sydslesvigsk Forening mit sich, dass Deutsche aus diesem Gebiet in größerem Umfang als anderswo in oder außerhalb Dänemarks eine Dispensation erhielten.

Anmeldelser

Adriansen Inge og Lorenz P. Christensen: Kirkerne på Als og Sundeved. Med bidrag af Niels Henrik Arendt, Sissel F. Plathe, Niels Vium og Günter Weitling. Fotos af Roberto Fortuna, Kim Holm m.fl. Udgivet af Historisk Samfund for Als og Sundeved og Museum Sønderjylland – Sønderborg Slot, 2012, 310 s.

Det er et helt igennem smukt, indbydende og nyttigt værk, som lokalhistoriske og museale kræfter i forening har skabt med bogen om kirkerne på Als og Sundeved. Redaktører og hovedforfattere er den myreflittige museumsinspektør Inge Adriansen på Sønderborg Slot og den mangeårige formand for Historisk Samfund for Als og Sundeved, lokal sognepræst og provst emeritus Lorenz P. Christensen; fire medforfattere giver dertil hver deres særlige bidrag.

Bogen omhandler de 30 kirker og kapeller, der findes i det nuværende Sønderborg Provsti. Bortset fra fire østlige sogne, der kom til Sønderborg efter kommunalreformen i 2007, svarer området til det gamle Sønderborg amt. Amtet fik sit bind i Nationalmuseets storværk, *Danmarks Kirker*, i 1961, så det er en rigtig god idé at skabe en ny kirkebeskrivelse, hvor de sidste 50 års udvikling bliver medinddraget.

Af Inge Adriansens indledning fremgår det, at de to tredjedele af kirkerne var rejst inden midten af 1200-tallet. Kirketætheden var dermed så stor, at de færreste havde mere end to til fire kilometer til kirke; det er nærliggende at spørge, om det store arbejde var drevet af kirkesult eller magelighed. Ser man bort fra de tre slotskirker, i Sønderborg, Augustenborg og Gråsten, har det altså i de seneste 800 år kun været nødvendigt at bygge tre bykirker i Sønderborg, tre landsbykirker samt en frimenighedskirke for at opfylde behovet – imponerende!

Hoveddelen af bogen, gennemgangen af de 30 kirker, står de to udgivere for. De følger her et relativt fast skema. Først et opslag med et helsides foto af kirken og en kronologisk oversigt over de vigtigste ændringer, restaureringer, anskaffelser m.v. i kirkens historie. Således vel rustet kan man gå til selve beskrivelsen, der fylder seks-otte sider. Her bliver kirkebygningen, dens faste og løse inventar samt yderligere udsmykning præsenteret i et fornemt samspil med fremragende, nyoptagne farvefotografier. Derefter fortælles om kirkegården, ofte

med omtale af nogle af de mange krigsmindesmærker der jo præger de sønderjyske kirkegårde, og sluttelig kan en fornem gammel præstegård eller en vellykket, nyere sognegård få sine ord og billeder med på vejen.

Den enkelte gennemgang lægger naturligvis vægt på de lokale sammenhænge. Det kan være navne og omstændigheder omkring anskaffelsen af prædikestol eller altertavle. Det kan dreje sig om indskrifter, der afhængigt af historiens gang ændres frem og tilbage mellem plattysk, dansk og tysk. Det kan være lokale sagn, som dem om Broagers tvillingetårne, der ligger tæt op ad sagnene om Esbern Snare og tårnene i Tveje Merløse. Den sprogligt interesserede kan bemærke, fra en kirkebøsse i Dybbøl, at ordet »meddele« også kunne bruges i betydningen »dele med«. Det kan være om den indsats, som professor Richard Haupt fra Kiel øvede ved at redde mangt et stykke middelalderinventar, så det kom på museum i stedet for at blive smidt ud. Det er i det hele taget mangespundne beretninger, som man bliver fint oplyst og oplivet af at læse.

I bogens sidste del får en række indbudte forfattere ordet for at berette om særlige emner. Arkitekt Niels Vium, kirkekonsulent for Haderslev Stift, skriver bl.a. om kirken i landskabet. Sissel F. Plathe, kunsthistoriker og museumsinspektør ved Nationalmuseet, peger i sin gennemgang af kirkernes kalkmalerier dels på den lokale indsats af Nordborgværkstedet, også kaldet Peter Ly..kts værksted, dels på at sidealtre kan have haft et kalkmaleri som »altertavle«. Sissel Plathe gennemgår desuden det middelalderlige inventar: døbefontene, de mange enkeltfigurer, der ofte er levn af altertavler og vidner om, hvilke helgener der i katolsk tid spillede en rolle i egnens kristentro, samt naturligvis især de altertavler, der endnu i dag, i mere eller mindre fuldstændig stand, er i brug – og vidner om middelalderens høje kunstneriske stude. Inge Adriansen bidrager igen med kapitler om de tømrede klokkehuse, om genforeningsklokkerne, om krigsminderne på kirkegårdene og om det kortlivede Als-Ærø Bispedømme. Niels Henrik Arendt, Haderslev Stifts nyligt afgåede biskop, samt Günter Weitling, kirkehistoriker og mangeårig tysk sognepræst i Sønderborg, beretter om henholdsvis dansk og tysk kirkeligt liv, der nu om dage heldigvis er præget af stor gensidig imødekommenhed. Lorenz P. Christensen afrunder bogens tekst med tanker om »Kirken af levende stene«. Bogen slutter med ordforklaringer, oversigt over kilder og litteratur, samt kortfattede vita over forfattere og fotografer.

Kirkerne på Als og Sundeved er ganske enkelt fremragende formidling på et højt og alligevel let læseligt plan. Såvel forfattere som udgivere skal have mange roser for indsatsen.

Jens Bruun

Adriansen, Inge og Mikkel Leth Jespersen (red.): Skurke og helte i Sønderjyllands historie

Skrifter udgivet af Historisk Samfund for Sønderjylland nr. 105, 2012, 325 s.

Så gjorde de det igen i Sønderjylland. For små 10 år siden udkom 19 myter om landsdelens historie, og denne gang er der så tale om 20 skurke og helte fra Sønderjyllands historie. Som med myterne er der tale om en vellykket foredragsrække, der er blevet omsat til en bog. Bogen er dog suppleret med tre vægtige artikler, der ikke indgik i foredragsrækken. Det drejer sig om bidragene om Thyra Danebod, herredsfogeden Nis Henriksen og Frits Clausen – og tak også for disse tre bidrag.

Resultatet er en særdeles vellykket og flot bog. Det kan ofte være en blandet oplevelse at kæmpe sig gennem en pose blandende bolsjer, men her er det en fornøjelse. At opskriften lykkes skyldes, at vi har med kompetente personer at gøre og samt at forfatterne brænder for den historie, de ønsker at fortælle. Der er typisk ikke tale om nye forskningsresultater, men forfatternes formidling af deres tidligere forskningsresultater – her sat ind i en ramme om skurke og helte i historien. En simpel, men ikke af den grund mindre læseværdig oplevelse. I bogen bevæger vi os kronologisk frem fra 900-tallet til tiden efter 1945. Der er således ikke nogen der tør vove pelsen og bevæge sig helt op til de seneste årtier. Vi hører om syv kvinder og 13 mænd. Fortællingerne indeholder fornuftige betragtninger om de tvetydige begreber, helte og skurke, men det, der gør historierne fortjenstfulde, er at de klart kridter den historiske bane op. Dermed bliver det tydeligt for læserne, at begreberne afhænger af faktorer, som sejrherrenes historieskrivning, nationalt sindelag og politisk overbevisning. Ingen skal dog forledes til at tro, at der tale om en svært tilgængelig bog. Der er således ingen fælles definition på hverken skurke- eller heltebegrebet, og selvom alle artiklerne pænt forholder sig til spørgsmålet, så er det måske lige så meget et påskud for at fortælle om Sønderjyllands historie med afsæt i en række kendte og mindre kendte perso-

ners liv. Historierne er velskrevne og underholdende, og flere af dem har også den tyngde, der skal til, så de kan vække til eftertænk-somhed.

20 fortællinger er ikke ensbetydende med 20 forfattere. En af vor tids helte inden for den sønderjyske historieskrivning, museums-inspektør ved Sønderborg Slot, Inge Adriansen fremstår som med-redaktør og flittigste bidragsyder som den bærende kraft i endnu et vellykket sønderjysk fællesprojekt. Projektet har været uden snæren-de bindinger, så forfatterne har selv valgt de personer, de har ønsket at portrættere. Tidsmæssigt giver det en ujævn fordeling med hele ni personer, hvis virke falder i 1900-tallet, hvilket siger ganske meget om tyngdepunktet i den nuværende sønderjyske historieskrivning.

De portrætter, der omhandler den ældre tid, giver læseren en let-læselig indgang til Sønderjyllands komplicerede historie. Det er, som om vanskelige spørgsmål omkring Sønderjyllands særstatus falder langt nemmere på plads, når den skildres gennem de udvalgte perso-ners liv. Det gælder f.eks. Stefans Pajungs fine bidrag om Knud Lavard.

For 1900-tals personer er det mere tætte personschildringer, der er i fokus. Her vil den store historie være de fleste læsere bekendt, men igennem portrætterne føjes der væsentlige nuancer til den kendte historiske ramme samtidig med, at personen placeres i sin samtids hi-storie. Et godt eksempel herpå er Louise Klinges beskrivelse af menne-skesmugleren Karen Poulsen, der hjalp flere hundrede soldater til at begå faneflugt 1914-1917 fra den tyske hær. Selvom det som nævnt til tider virker som – et udmærket – påskud at bruge rammen med helt eller skurk, skal det retfærdighedsvist nævnes, at flere af artiklerne har nogle elegante pointer. Når René Rasmussen og Inge Adriansen skriver om Frits Clausen, at »På det private plan var han en fredsommelig per-son og god familiefar og en værdsat, socialt bevidst landlæge. Men det betød mindre, når han på det officielle plan fremtrådte som en aggres-siv højtråbende nazifører, der uden vaklen støttede et forbryderisk regime, udviste foragt for folkestyret og havde til hensigt at overtage regeringsmagten«, så kan det næppe skrives bedre. Niveauet er højt i samtlige artikler, og bogen blev fortjent vel modtaget, og er allerede blevet genoptrykt for at imødekomme efterspørgslen.

Peter Fransen

Adriansen, Inge: Smag på Sønderjylland. Madkultur uden grænser

Fotos af Mikkel Adsbøl.

Gyldendal, 2013, 228 s.

Sønderjylland – her forstået som landet mellem Ejderen og Kongeåen – er emnet for Inge Adriansens nye bog. Siden 1972 har Museet på Sønderborg slot indsamlet viden om kost og kogekunst, omkring 600 optegnelser er det blevet til, og indsamlingen pågår stadig. Et enestående materiale om en egn, der i sin mangfoldighed er unik. Grænseegne og grænseegns-køkkener er noget for sig historisk såvel som gastronomisk, og lykkelig den egn der råder over en forsker, der mestrer begge discipliner.

Udforskningen af madens historie har undergået store forandringer og den er inde i en rivende udvikling. Det illustreres af fire publikationer, der ligger på mit bord. Ældst er et stencileret hæfte i A4 format, skrevet på skrivemaskine med linjeafstand 1, så der blev plads til mest muligt på siderne. Titlen er *Sønderjyske Madopskrifter*, udgiver er Museet på Sønderborg Slot 1973. Ved siden af den ligger to kvadratiske bøger: *Sønderjysk Koge- og Bagebog* fra 1976 og *Sønderjysk Kogebog* fra 1996, illustreret med sort/hvide tegninger af Jane Nielsen. Nu er et forlag altså kommet ind i billedet, nemlig Christian Ejlers Forlag, som udgav smukke og væsentlige bøger om gastronomi, der ikke var mainstream. Og så det store spring frem til den nye: *Smag på Sønderjylland*. Stort format, rigt illustreret med fotos af Mikkel Adsbøl. Hver opskrift har sit eget opslag med et farvebillede af den færdige ret. Sådan skal det være i det 21. århundrede. Forlaget er nu Gyldendal. Forfatteren til dem alle er Inge Adriansen, der konsekvent har forfinet og uddybet sit materiale.

I de 40 år, der ligger mellem det beskedne hæfte og den flotte billedbog, har vi oplevet en stærk globalisering og samtidig en voksende regionalisering. Hinandens modsætning – og dog. I en grænseløs verden stiger behovet for det konkrete og det lokale. Det er baggrunden for, at ideen om et nyt nordisk køkken, der blev lanceret i 2004, har fået en så voldsom gennemslagskraft. Kvaliteterne i de hjemlige råvarer genopdages, der søges autencitet og dermed historien bag dem. En række stjerne-kokke har ført an, men bølgen breder sig, og selv fødevarerindustrien har set lyset. Nu gælder det om at holde stien ren, om at sikre kvalitet og videreudvikling. I den proces er en bog som *Smag på Sønderjylland* vigtig.

Bogen består af generelle afsnit afvekslende med opskrifter, derved kan læseren/brugeren enten læse om historie og kultur eller gå i køkkenet og spise sig igennem emnet. Det må dog anbefales at kombinere. Første generelle afsnit handler om mad og måltider og variationerne betinget af geografi, teknik og økonomi. Mange forskellige påvirkninger spores fra Holsten, Frisland, Vestjylland og sågar England. Der er også bevaret mange træk af ældre danske spisevaner, der er forsvundet tidligt i det øvrige Danmark. Det skyldes Sønderjyllands kulturkonservatisme med rod i den tyske tid 1864-1920, forstærket af hungertiden under 1. Verdenskrig.

Afsnittet om årstidens variationer omfatter også fester og højtider. Der er mange traditioner, nogle meget gamle, andre af nyere dato. Til dem hører ringridning og ringriderpølser, sidstnævnte lanceret af en slagter i Sønderborg i 1929. Pølser har altid spillet en stor rolle, og kvalitetspølserne skyldes de tyske slagtere. Og nationale modsætninger kunne ikke forhindre selv stærkt dansksindede i at købe dem. Det berømte sønderjyske kaffebord har fået sit helt eget afsnit med en overdådighed af kageopskrifter med såvel danske som tyske aner. Det daglige brød, rugbrødet, blev i Danmark ringere og ringere i løbet af det 20. århundrede; men igen betød kulturkonservatismen, at de halvrunde brød bagt alene af rug og surdej holdt sig længere i Sønderjylland. Her er forfaldet imidlertid også sat ind, men gode initiativer – bl.a. Skærtøft Mølle – er gået til modangreb. Afslutningsafsnittet handler om drikkevarer, om øl, Bommelunder-snaps, de mange former for punch og Flensborgs betydelige rolle i rom-fremstillingen.

Smag på Sønderjylland fortæller historie, viser hvordan traditionelle retter kan tilberedes i dag, og den afsluttes med en liste over organisationer og producenter af gode råvarer.

Else-Marie Boyhus

Albæk, Ann Merete, Torben A. Vestergaard og Lieselotte Eick-Rühmann: Industrilandskabet omkring Cathrinesminde Teglværk
Udgivet af Museum Sønderjylland Cathrinesminde Teglværk og Cathrinesmindes Venner i samarbejde med Sønderborg Kommune. Cathrinesmindes årsskrift XXVI, 2013, 92 s.

Museumsinspektør Torben A. Vestergaard fortæller i afsnittet Industrilandskabet omkring Cathrinesminde Teglværk om de 100 teglvær-

ker, der har ligget omkring Flensborg Fjord, primært opført i tiden mellem 1600 og 1900. Et antal, som i den grad overrasker mig, da der er så få af dem bevaret. Med historiske kort vises det, hvordan teglværkerne har ligget side om side langs fjordens kyst og særligt tæt på Illerstrand, hvor Cathrinesminde Teglværk ligger, og ved Nybøl Nor. Der må givetvis have været hård konkurrence på egnen, og det fremgår af rapporten, at 40 teglværker på egnen i 1894 sluttede sig sammen i salgsforeningen De Forenede Teglværker med kvoter for, hvor meget det enkelte værk måtte producere. Torben Vestergaard rapporterer om udvidelser og effektivisering af produktionsapparatet i teglværkerne, der medførte, at flere teglværker ikke kunne følge med eller foretog fejlinvesteringer.

Cathrinesminde Teglværk opstod i 1732 som det første af teglværkerne på Illerstrand. Et teglværk, der havde held med de rette investeringer og således kunne fremstille tegl helt frem til 1968. At teglværkerne eksporterede deres produkter og bl.a. forsynede København med tegl til genopbygning af byen efter de store brande i 1728 og 1798 samt efter bombardementet i 1807, er en fin historisk detalje i beskrivelsen.

I afsnittet Historiske bygninger og anlæg bringer Torben Vestergaard nogle fantastiske billeder af teglværker, hvis arkitektur og størrelse står i kontrast til de omgivelser, der nu er præget af landbrugsjord, skov og krat. Et postkort fra ca. 1900 viser eksempelvis et fotografi af Matzens Teglværk, der er et imponerende stykke arkitektur i futuristisk stil og desværre nedrevet som de øvrige teglværker omkring Cathrinesminde Teglværk. Afsnittet giver et indtryk af, hvor meget området har ændret sig siden teglværkernes storhedstid i 1800-tallet. Det er ærgerligt, at kun Cathrinesminde Teglværk står bevaret; det må dog siges at være et smukt et af slagsen.

I afsnittene Landskabet langs Illerstrand og Bevaringsværdige Bygninger, der er skrevet af hhv. landskabsarkitekt Ann Merete Albæk og arkitekt Kieselotte Eick-Rühmann, begge ansat i Sønderborg Kommune, går forfatterne metodisk til beskrivelsen af stedets kultur, og den er tydeligvis rettet mod kommunen og dens planlægningsafdeling.

Ann Merete Albæk benytter landskabskaraktermetoden til beskrivelse af landskabet, teglværket befinder sig i. De forskellige lag afdekkes og illustreres ved grafisk gengivelse på kort og i billeder. Der er alt fra geomorfologi, bevoksningsstrukturer og kulturhistoriske helheder og delelementer. Af rapporten fremgår det, at metoden lige-

ledes anvendes til at beskrive det øvrige landskab i Sønderborg Kommune. Det konkluderes, at området er sårbart for tilgroning af de flade kystsletter og bygningers ombygning.

Lieselotte Eick-Rühmann gennemgår bygningernes nuværende tilstand og kommer med bygningsbevarende hensyn i valg af materialer og håndværk. Der er mange gode pointer, og afsnittet har høj relevans. Jeg kunne imidlertid godt have brugt flere fotos til at understøtte beskrivelsen, ligesom jeg havde svært ved at forstå sammenhængen til kortet.

Bygningerne i området er vurderet efter SAVE-metoden og sat i tabel, der dog ikke indeholder oplysninger om den arkitektoniske værdi, kulturhistoriske værdi, miljømæssige værdi, originalitet og tilstand for bygningerne, der kunne have været fine mellemregninger til forståelsen af bevaringsværdien. Afsnittet rundes af med en begejstringsstrategi for kulturarven, hvor lokalbefolkningen og landsbylaugene opfordres til at gøre en indsats for at bevare – måske genskabe – fortællerværdierne i bygningerne. På diplomatisk vis gives der råd til bygningsejere om at istandsætte deres ejendomme efter lokal byggeskik og efter vejledning om bygningsbevaring fra Velfærdsministeriet. Der kunne med fordel have været givet ejerne en gulerod til denne indsats i form af en finansiel håndsrækning – eksempelvis ved tilskud fra kommunens bygningsforbedringsudvalg.

Bogen lider en anelse under, at den er en revideret og udvidet udgave af en rapport, der gør den en smule usammenhængende. Men resultatet er virkelig interessant – både i tekst og billeder. Det er en stemningsfuld beretning om et område af særlig karakter, der meget berettiget er udpeget som industrikulturmiljø. Har læseren endnu ikke besøgt det vidunderlige sted omkring Cathrinesminde Teglværk, da kan jeg varmt anbefale at læse rapporten og lægge vejen forbi – gerne med et tæppe og en picnicurv i bilen – det er et enestående sted!

Anja Hoffmann

Andersen, Morten: De mange muligheders land – Sønderjyllands Erhvervsråd og egnsudviklingens historie 1945-1975

Skrifter udgivet af Historisk Samfund for Sønderjylland nr. 107, Aabenraa, 2013, 246 s.

Mortens Andersens velskrevne og veldokumenterede analyse præsenterer grundlaget for og ændringerne i rammebetingelserne for den

regionale udvikling i Sønderjylland fra krigens afslutning og frem til de første år i De Europæiske Fællesskaber. Der er hverken tale om en traditionel virksomhedshistorie eller regionalhistorie, men derimod i altovervejende grad om en fremstilling, der er centreret omkring formålet, en analyse af den problemstilling bogens titel indledes med, *De mange muligheders land*. Det, der især gør bogen til et nyttigt baggrundværk for den, der er interesseret i den erhvervsmæssige udvikling i landsdelen, er, at Morten Andersen altid er opmærksom på de lange linjer i de skiftende emner, han arbejder med. Dette betyder naturligvis, at problemstillinger ikke altid følges helt til dørs, hvor de rejses første gang. Dette skyldes til dels, at der er tale om en historisk analyse gennemført med historieforskningens metoder og begrebsapparat, snarere end en egentlig økonomisk analyse. Bogen indeholder et væld af data for den økonomiske og erhvervsmæssige udvikling i landsdelen. Selv om data ikke altid relaterer sig til samme år, og man nogle gange savner referencetal, f.eks. i analysen af egnsudviklingens betydning, er bogen på mange måder et uundværligt redskab for forståelsen af udviklingen, også i dag. En anden styrke i bogen er den bevidste sammenkædning af egnsudvikling med planlægningen i landsdelen og landet som helhed. Også ændringerne i den offentlige sektor (område- og byrdefordelingsreformen i 1970'erne) inddrages i analysen. Selv om Sønderjyllands Erhvervsråd og dens centrale skikkelser har en fremtrædende rolle i bogen, sidder man aldrig tilbage med en fornemmelse af, at deres rolle overvurderes. Tværtimod er det velgørende, at de interne interesse modsætninger diskuteres, f.eks. når Sønderjyllands Erhvervsråds (manglende) stillingtagen i forbindelse med diskussionen af den fremtidige amtsstruktur i 1970 behandles.

Generelt afspejler bogen på udmærket vis, hvordan de handlende aktører (og de organisationer og virksomheder de repræsenterer) reagerer på eksterne og interne krav og muligheder. Grundet den historiske tilgang sidder læseren tilbage med en fornemmelse (og måske forståelse) af situationen på det pågældende tidspunkt snarere end en kold analytisk bagklogskab, der nogle gange kan præge ex post analyser.

Bogen har naturligvis også et grænselandsperspektiv, og her kan det undre lidt, at på trods af, at denne dimensions betydning behandles relativt udførligt i de første år, så tabes den lidt af syne senere. To eksempler, der på sin vis relateres til markedsgrænser, men ikke diskuteres eksplicit, skal nævnes: Danfoss' etablering i Flensborg og

fremvæksten af et logistik- og transportcenter i Bov-Padborg området. Især sidstnævnte har også i beskæftigelsesmæssig henseende været en motor for udviklingen i regionen, også efter at den egentlige lokaliseringfaktor, toldgrænsen, forvandt med Danmarks medlemskab af Fællesmarkedet og senere fuldførelsen af det indre marked. Med til bogens kvaliteter hører også, at de gennemgående temaer tages op i det afsluttende kapitel: Epilog: Egnsudvikling og regionalpolitik i dag, hvor også Erhvervsrådets »følgeorganisation«, URS, Udviklingsråd Sønderjylland, kort omtales.

Bogens centrale budskab findes måske på side 231: »Hvad kan Sønderjyllands Erhvervsråds historie så lære os: Først og fremmest, at egnsudvikling er et vedvarende projekt, der til stadighed kræver en indsats samt stor tålmodighed. Egnsudvikling er de små skridts arbejde ...«

Nærværende anmeldelse har naturligvis ikke kunnet inddrage alle bogens nuancer og aspekter, men det skal dog fremhæves, at især analysen af samspillet mellem aktører og institutioner i rum og tid er en af bogens helt store kvaliteter. Hertil kommer de mange eksempler og enkelthistorier om konkrete egnsudviklingsprojekter. Som nævnt indledningsvis er bogen på mange måder et referenceværk, når det gælder Sønderjyllands erhvervsøkonomiske historie i den periode, hvor den afgørende transformation fra landbrugs- til industri- og servicesamfund skete i Danmark. Derfor savnes et stikordsregister, selv om indholdsfortegnelsen er meget fyldig. Til gengæld er bogen forsynet med mange spændende illustrationer, kort og billeder samt fyldigt litteratur og noteapparat.

Bogen kan anbefales som læsning for alle historisk interesserede såvel som professionelle, der har brug for at danne sig et indtryk af baggrunden for landsdelens nuværende økonomisk-politiske og erhvervs-mæssige situation.

Andreas P. Cornett

Buck, Anne, Lena Bonhoff, Ruth Clausen og René Rasmussen: På sporet af mindretalslivet 2009-10

Udgivet af Museum Sønderjylland – Sønderborg Slot, 2012, 183 s.

Bogen *På sporet af mindretalslivet* er en del af det grænseoverskridende og EU-støttede projekt Mindretalsliv/Minderheitsleben. Projektet startede i 2009 og havde som formål at skabe viden om de to nationa-

le mindretal i regionen i nutiden og nyeste fortid. Projektet kom til at indeholde tre dele. Et indsamlingsprojekt, der mundede ud i udstillinger om mindretalslivet på henholdsvis Danevirke Museum syd for grænsen og Deutsches Museum Nordschleswig nord for grænsen. Et interviewprojekt, der blev gennemført af journalist Flemming Nielsen og blev publiceret i bogen *Stemmer fra grænselandet/Stimmen aus dem Grenzland*. (2011). Tredje og sidste del var et dokumentationsprojekt, der blev gennemført i 2009-10 af etnolog Anna Buck og fotograf Roald Christesen. Formålet var at beskrive et år i mindretallenes hverdagsliv via deltagerobservationer, interviews og videooptagelser. Bogen *På sporet af mindretalslivet* med tilhørende dvd er resultatet af dette dokumentationsprojekt, suppleret med beskrivelser af enkelte af indsamlingsprojektets genstande. Bogen giver da også et fint billede af mindretallets hverdagsliv i mange forskellige situationer, begivenheder og festlige lejligheder.

Bogen er delt i tre afsnit med titlerne Et år i grænselandet, Identitet og Foreninger og organisationer. Mærkværdigvis indgår disse afsnitbetegnelser ikke i indholdsfortegnelsen. Det er ærgerligt, at denne tematiske inddeling ikke er kendt af læseren på forhånd. Da de enkelte artikler kan læses selvstændigt ville et tematisk overblik være en hjælp til læseren. Sammenlagt udgør artiklerne som sagt et interessant billede af det kulturelle liv indenfor de to mindretal, et billede der ikke er synlig for flertalsbefolkningen i det daglige. Her giver bogen et indblik i, hvad der rent faktisk foregår, samt et indblik i, hvad der er med til at udgøre mindretallenes identitet. Hvis man vil vide mere om mindretallene, er bogen således særdeles anbefalelsesværdig.

I bogens forord skriver projektleder Peter Dragsbo, at bogen ikke mindst henvender sig til børn, unge og undervisningsinstitutioner. Det er tvivlsomt, om bogen rammer denne målgruppe. Bogens dokumentationsdagsorden henvender sig snarere til fremtidens historikere og etnologer. Jeg har selv svært ved at se bogen anvendt i min undervisning på gymnasiet. Her er elevambassadørprojektet fra Duborg-Skolen, A.P. Møller Skolen i Slesvig og Deutsches Gymnasium i Aabenraa, der også er beskrevet i bogen, bedre anvendt. Elevambassadørprojektet består i, at elever fra de tre skoler kan besøge gymnasier i Danmark og her fortælle om mindretalslivet og om dagligt at indgå i både mindretals- og flertalskulturer. På det punkt giver bogen *På sporet af mindretalslivet* primært indsigt i mindretallenes eget liv, kultur

og identitet, mens det blandede hverdagsliv, og det, der er blevet kaldt »tilvalgs«-identiteten, er trukket i baggrunden. Det burde nok have fået en større plads i en beskrivelse af mindretalslivet i 2009-10, ikke mindst når bogen henvender sig til unge og undervisningsinstitutioner. Det ændrer ikke ved, at bogen *På sporet af mindretalslivet* giver et fint og vigtigt indblik i de to mindretals hverdagsliv, kultur og identitet.

Morten Andersen

Christensen, Claus Bundgaard og Martin Bo Nørregård: Verdenskrigens danske billeder. 1914-1918

Gyldendal, 2012, 284 s.

Forfatterne til *Verdenskrigens danske billeder* skriver i indledningen, at bogen har været længe undervejs. Det skyldes mest, at processen med til- og fravalg af billeder har været vanskelig og krævet mange og lange diskussioner. At det har taget lang tid, forstår man udmærket, når man læser bogen, for det er en meget gennemarbejdet og flot publikation.

I bogen vises der i alt 133 fotografier, som er taget af dansksindede soldater fra hertugdømmet Slesvig. De var tvunget til at deltage i krigen på tysk side, fordi de var tyske statsborgere. Billederne er skaffet fra arkiver og museer i Sønderjylland og i Sydslesvig, ligesom en del er hentet direkte hos efterkommere til soldaterne. De er udvalgt med stor omhu, så de passer til de 18 temaer, der udgør selvstændige kapitler i bogen. I det første kapitel gør forfatterne sig nogle korte metodiske overvejelser om at benytte fotografier som kilder, herunder problemerne ved at opfatte fotografiet som en »objektiv« kilde, der viser, hvad der skete. Billederne i bogen betragtes som soldaternes personlige erindringsstykker fra deres hverdagsliv ved fronten, og de skulle i væsentlig grad benyttes til at vise familien derhjemme, hvad der skete ved fronten. Det giver i sig selv en tematisk bias, idet der ingen billeder er af selve kamphandlingerne. Billederne er skildringer af de enkelte soldaters personlige hverdag, og mange af dem viser en opstillet virkelighed, fordi formålet med billederne altså i høj grad var, at de skulle sendes hjem.

Skal man være lidt kritisk, må det være i forhold til bogens titel. Med risiko for at virke unødigt pedantisk kan det virke forvirrende, at der tales om »danske billeder«, når det rettelig er billeder taget af

dansksindede soldater, der tvungent deltog i krigen, fordi de var tyske statsborgere. Hvis man køber bogen for at se nogle hverdagsbilleder fra Danmark under 1. Verdenskrig, bliver man i hvert fald overrasket.

Bogen er en videreførelse af Claus Bundgaard Christensens *Danskere på Vestfronten 1914-1918*, der udkom i 2010. Den må i dag betragtes som et hovedværk om dansksindede soldaters deltagelse under 1. Verdenskrig. Derfor kommer der heller ikke megen ny viden frem i *Verdenskrigens danske billeder*. Men det betyder bestemt ikke, at bogen er ligegyldig. Formålet med bogen har været at præsentere »læserne for den skat af fotos fra den Første Verdenskrig, som befinder sig i danske samlinger«, og det lykkes til fulde. Gennem hele bogen vises en lang række udtryksfulde billeder, hvilket i sig selv gør bogen interessant. De udførlige billedtekster er dog næsten et endnu større plus. Det skinner meget tydeligt igennem, at forfatterne virkelig er eksperter på dette felt, og selv om der er stor detaljerigdom, går det ikke ud over formidlingen. Det er velgørende at opleve, at formidlingen foretages af højt kvalificerede faghistorikere, der samtidig er gode til at præsentere deres viden på en forståelig måde.

Samlet er der altså tale om en meget vellykket fothistorisk bog, som giver læserne et nyt, stærkt indtryk af de dansksindede soldaters hverdag under 1. Verdenskrig.

Mogens Rostgaard Nissen

Dragsbo, Peter: Lucas Cranachs portræt af Christian II på Sønderborg Slot

Udgivet af Museum Sønderjylland – Sønderborg Slot, 2013, 20 s.

Det er faktisk fantastisk, at Sønderborg Slot har erhvervet et samtidigt og hidtil ukendt portræt af Christian 2., malet af Lucas Cranach den Ældre ca. 1523-24. Det lykkedes at købe maleriet i efteråret 2012 med velvillig støtte fra tre fonde, og det skabte velbegrundet stor opmærksomhed i medierne. Fremover kan vi alle glæde os over kongeportrættet af Cranach, der regnes for en af kunstens store mestre.

Det er således en helt unik og kostbar genstand, der hermed udvider samlingen og formidlingen i Sønderborg Slots permanente udstilling. Det handler om en ganske særlig kongelig beboer på slottet og et nationalhistorisk betydningsfuldt portræt af en berømt kunstmaler, der får det internationale vingesus til at vibrere i den historiske byg-

ning. Heldigvis er der i denne anledning udgivet en lille, nydeligt layoutet publikation om maleriet, som omfatter baggrunden for billedets tilblivelse og sætter det ind i større sammenhænge.

Christian 2. var Danmarks karismatiske og problematiske konge, der kom i uføre og blev fange på Sønderborg Slot i årene 1532-49. Inden da opholdt kongen sig i længere tid i Wittenberg i Tyskland; tiltrukket af det epicenter for teologisk nybrud, som byen udgjorde. Her virkede også en af tidens berømte portrætmalere, Lucas Cranach, der var blandt Wittenbergs førende personligheder sammen med Martin Luther og de andre teologiske prominente i den religiøse revolution, der førte til Reformationen.

Det velskrevne hæfte kommer godt omkring emnet med fine perspektiveringer, herunder nævnes også observant det hvide lommetørklæde i kongens hænder. Det var blevet uciviliseret at snyde næse i tøjet eller med fingrene, og lommetørklæder var en helt ny mode i de højere kredse på denne tid. Men gad vide, om der er en dybere symbolik i detaljen, da det var – og er – skik at male betydningsbærende genstande i portrætter.

Af tekstens kunsthistoriske perspektivering fremgår, at en gruppe engelske kunstnere sidst i 1800-tallet genopdagede det præ-rafaelitiske maleri (forstået som kunsten før den italienske renaissancemaler Rafael (1483-1520)), hvilket ifølge forfatteren medvirker til, at vi i dag kan sætte pris på Cranachs værker. Intentionen er utvivlsomt god nok, men påstanden er en alt for forenklet forklaring og følges ikke til dørs, ligesom begrebet præ-rafaelitiske er misforstået. Præ-rafaelitterne (The Pre-Raphaelite Brotherhood) var det navn, som denne lille gruppe forfattere og malere midt i 1800-tallet gav sig selv; ikke en betegnelse for Cranach og hans samtidige.

Uden at nærværende anmelder har dybere indsigt i de teologiske og kirkehistoriske dele af teksten, konkluderes, at det med enkelte knaster er en informationsmættet lille publikation, som man kan blive klogere og nysgerrig af – samt ikke mindst inspireres af til at besøge Sønderborg Slot for at opleve portrættet og få mere viden om en spændende del af Sønderjyllands og den meget større historie, som landsdelen indgår i. *[Billedet er illustration til Museum Sønderjyllands årsberetning for 2012, se side 300. Red.]*

Birgit Jenvold

Flott, Søren: Danskeren, der ville dræbe Hitler – en biografi om Jens Peter Jessen

Gyldendal, 2012, 237 s.

Titlen er en smule misvisende. Ganske vist blev Jens Peter Jessen født 1895 på gården Stoltelund i Tinglev sogn, men han var ikke dansker og ville sikkert stærkt have frabedt sig at blive betegnet som sådan. Slesvig var dengang en provins i det tyske rige, og familien Jessen var tysk. Efter sin soldatertjeneste under 1. Verdenskrig studerede han økonomi ved Kiels Universitet og fik senere sit virke som professor i bl.a. Göttingen, Kiel og Berlin. Efter Versaillesfreden var han som så mange andre tyskere dybt frustreret over landets stilling og meldte sig på et meget tidligt tidspunkt under de nazistiske faner, da han mente, at Hitlers bevægelse var vejen frem for genrejsning af Tyskland.

Da det nazistiske styre efter magtovertagelsen i 1933 imidlertid begyndte at blande sig i universiteternes forskning og undervisning, satte Jessen sig til modværge, først relativt stilfærdigt, senere mere kontant, ligesom han efterhånden indså, at den »revolution«, han oprindelig så som vejen til tysk genrejsning og storhed, bevægede sig ind på spor, der ville ødelægge landet og det, han stod for – en konservativ, »anstændig« politik og livsholdning samt fri forskning. Derfor vendte han sig mod regimet og blev bl.a. medlem af det såkaldte Mittwochsgesellschaft (»Onsdagsklubben«), der samlede modstandere af Hitler til diskussioner og senere planlægning af mere drastiske skridt. Klubben havde først og fremmest medlemmer i adelige officerskredse og blandt borgerlige intellektuelle, og forbindelserne spredte sig til selv fjerntliggende tyske garnisoner i de besatte lande.

Jessen var måske den første, der åbent sagde, at det var nødvendigt at dræbe Hitler, hvilket store dele af officererne vendte sig imod. De havde svoret personen Hitler troskab, og derfor ville det ikke alene være højforræderi, men personligt æreløst at slå ham ihjel. Man måtte nøjes med at arrestere ham. Det lykkedes dog at vende denne holdning, ikke mindst efter at oberst Claus Schenk von Stauffenberg var kommet ind i kredsen, men to attentatforsøg i 1943 mislykkedes. Det blev ikke engang opdaget, at man havde forsøgt. Men i juli 1944 var det alvor. Jessen udkastede en plan, og von Stauffenberg påtog sig opgaven, da han skulle mødes med Hitler i førerhovedkvarteret Wolfschanze i Østprøjsen. Her eksploderede bomben ganske vist, men Hitler slap med småskrammer, og denne gang blev nettet bag

attentatet hurtigt trevlet op. von Stauffenberg og flere andre af de hovedskyldige blev arresteret samme dag og straks dræbt. De øvrige medsammensvorne blev opsporet i de følgende dage og uger og henrettet efter summariske retssager. Blandt dem var Jessen, som blev hængt i Plötzensee-fængslet i Berlin den 30. november 1944. Liget blev straks destrueret eller forsvandt, men på familien Jessens gravsted på Tinglev kirkegård er der rejst en mindesten for ham.

Oplysningerne om personen Jessen er ret sparsomme, sandsynligvis fordi hans papirer blev beslaglagt i forbindelse med arrestationen og destrueret efter retssagen, vel for at slette sporene af og mindet om »forræderen«. Bogen er derfor bygget op på andre mere spredte kilder og oplysninger om det, der skete omkring ham. Den giver derfor en udmærket beskrivelse af de ydre begivenheder, mens personerne – ikke mindst Jessen selv – virker som farveløse skygger.

I øvrigt var mændene bag attentatet ikke demokrater, som nogen tror i dag. De ønskede ikke at afløse Hitlers tyranni med et folkestyre. De var stort set alle, inklusive Jessen, højreorienterede og borgerligt nationale, der ville indføre et oplyst enevælde, bygget på aristokratiske idealer og med en ny »stærk mand« i spidsen – evt. en konge eller kejser -, der dog skulle være en anderledes »sympatisk« type end Hitler. Som hans umiddelbare efterfølger var udset generaloberst Ludwig Beck, der aldrig havde været medlem af nazistpartiet, men tværtimod havde taget sin afsked fra hæren så tidligt som i 1938 i protest mod Hitler. Han blev dog arresteret på selve attentatdagen og tvunget til at begå selvmord.

Bogen er fortalt i et ret levende journalistsprog med en del rekonstruktioner, der er baseret på et rimeligt kildegrundlag. Dog kan det i litteraturlisten undre, at Fabian von Schlabrendorffs bog *De retfærdige i Sodoma* (på dansk 1946) mangler, når dog hans ret afgørende rolle i 1943-attentaterne omtales, og Jessen nævnes flere gange i hans bog. Endvidere, at der er medtaget en temmelig ligegyldig artikel fra *Flensborg Avis* fra 2008, mens *Der Nordschleswiger's* artikel fra 1. august 1982 ikke er medtaget. Det var dog, så vidt jeg ved, her, historien om Jessens deltagelse i attentatet blev fortalt for første gang i nyere tid. Endelig blev Jessen og hans rolle i attentatforsøget mod Hitler omtalt i min bog *Langs Grænsen* (1982). Det var vist nok ikke sket på dansk, siden fremkomsten af Schlabrendorffs bog 36 år tidligere.

H.E. Sørensen

Jespersen, Knud J.V.: Vejen hjem. Sønderjyske skæbner 1864-1920
Gads Forlag, 2012, 320 s.

Skomagermester Johan Peter Nielsen fra Stevning på Als fortæller om tilbage-toget fra Danevirke: »Da vi nåede Kruså bakker, stod der en kanon, som hestene ikke kunne trække på grund af glat føre. Kaptajnen udtalte, at det var synd, at tyskerne skulle have den, og der blev hentet reb i nærheden, og vi fik den oven for bakken. Men midt på bakken lå en soldat, som ikke kunne mere. Han blev opsat på kano-nen og blev således reddet fra at blive taget til fange.«

Virker dén scene bekendt? Det er, som om Niels Simonsens berømte maleri »Infanterister redder en kanon under tilbage-toget fra Danevirke« (1865) ligefrem springer op af linjerne og rammer det indre øje: Udmattede, men endnu ved godt mod, strider danske soldater sig vej gennem snefoget. Simonsens budskab er klart: Med mænd af en sådan støbning skal Danmark nok klare sig igennem, uanset nederlaget.

Hvis man kan fæste lid til Johan Peter Nielsens erindring, der er nedfældet i 1924 – altså 60 år efter begivenhederne – så kan vi stedfæste en episode, magen til den, Simonsen skildrer, til bakkerne lige nord for den nuværende grænseovergang ved Kruså. Selv den afkræftede kammerat, siddende sammenkrøbet på bukken, er der.

Dette og mange andre småtræk fra krigen i 1864 og fra danske sønderjyders tilværelse under Preussen 1864-1920 kan man læse om i de egenhændige levnedbeskrivelser, som 40 krigsveteraner og 20 fremtrædende dansksindede sønderjyders indsendte, da de i begyndelsen af 1920'erne blev udnævnt til riddere af Dannebrog.

I 1808 blev Dannebrogsoordenen nyordnet og demokratiseret. Der blev samtidig oprettet et Kongeligt Ordenskapitel med tilhørende sekretariat og embede som Ordenshistoriograf. Det var dennes opgave at indsamle biografiske oplysninger om ridderne. Indsamlingen foregik bl.a. ved, at de nyudnævnte riddere blev bedt om at indsende en levnedbeskrivelse. På den måde opstod en personalthistorisk samling på mere end 40.000 danske selvbiografier.

Af disse biografier har professor Emeritus, dr.phil. Knud J.V. Jespersen – selv kgl. ordenshistoriograf – udvalgt 60 med særlig relation til Sønderjylland, nemlig 40 krigsveteraner fra de slesvigske krige og 20 beretninger fra danske sønderjyders liv under preussisk styre 1864-1920. Det skal dog tilføjes, at en mindre del af krigsveteranerne ikke har anden forbindelse til Sønderjylland, end at de har kæmpet her i 1864.

Levnedsbeskrivelserne er for de fleste veteraners vedkommende skrevet af jævne mænd, der ser tilbage på et langt liv. De fleste er godt oppe i 80'erne. Det er krigsbegivenhederne, der står i centrum, og de er beskrevet i et nøgternt, kortfattet sprog, uden den store dramatik og uden ret mange detaljer. Det kan kun blive fragmenter af en krig, genoplevet i erindringen af den ordinære soldat. Men ordknapheden dækker over oldingens til tider næsten rørende selvbevidsthed, om at have været med til noget stort i sin ungdom – og at være blevet dekoreret af kongen for det. Den samme selvbevidsthed stråler ud af mange af de fine portrætfotografier, bogen er udstyret med. Vi får også korte glimt af hverdagslivet, som det formede sig for danskerne for godt 100 år siden: Hårdt slid, høj børnedødelighed, kvinder, der dør unge, og en usikker alderdom, der først føles tryk, når man er på aftægt hos en overlevende kærlig søn eller datter. Men man kan nu diskutere, om ikke udvalget på 40 veteraner er lidt vel rigeligt, for levnedbeskrivelserne ligner hinanden meget.

Blandt de 20 fremtrædende sønderjyske mænd finder vi bl.a. redaktørerne P.A. Skovrøy og R.P. Rossen, J.H. Schmidt og J.P. Jensen, der begge stod i forreste række i sønderjydernes organisationer, samt præsterne L.A. Troensegaard-Hansen og N.A. Jensen, hvis navne vel først og fremmest er knyttet til deres gerning for de sønderjyske fanger i engelske, franske og russiske krigsfangelejre under 1. Verdenskrig. Levnedbeskrivelserne er her en smule længere end veteranernes, men igen sidder i hvert fald denne anmelder med en sært utilfredsstillet følelse ved læsningen af alle disse fragmenter af en større historie. De bliver kun glimtvis rigtig vedkommende. Men det er måske et vilkår, når man skal skrue en bog sammen af 60 individuelle levnedbeskrivelser?

Forfatteren har forsynet bogen med tre korte, indledende kapitler om hhv. krigen i 1864, Sønderjyllands (Nordslesvigs) historie 1864-1920 og endelig om Ordenskapitlet og levnedbeskrivelserne. De indledende kapitler er ikke uden fejl. F.eks. skriver forfatteren, at danske skoler under Köllerperioden 1897-1901 blev »udsat for et uhørt pres«. Men da var den sidste danske privatskole, frk. Taubers pigeskole i Haderslev, nu for længst blevet lukket. Det skete nemlig i 1888. Om folkeafstemningerne i 1920 skriver han, at afgørelsen i begge zoner skulle træffes *en bloc* – under ét. Men det gjaldt faktisk kun for 1. zone. I 2. zone skulle der tvært imod afstemmes kommunevis. Der er også enkelte unøjagtigheder i de forklarende fodnoter. F.eks. ophæve-

des § 5 i Pragfreden ikke ensidigt af Preussen i 1878, men efter overenskomst med Østrig til gengæld for udenrigspolitisk støtte til den østrigske politik på Balkan.

Knud J.V. Jespersen har givet os et indblik i en kildegruppe, man ofte har set anført i f.eks. Dansk Biografisk Leksikon, men som i hvert fald undertegnede endnu ikke har benyttet sig af; og han har givet mæle til en gruppe mennesker, der sjældent kommer til orde. Det skal han have tak for.

René Rasmussen

Jespersen, Mikkel Leth (red.): Søfart selvfølgelig! Festskrift i anledning af Aabenraa Museums 125-års jubilæum

Udgivet af Museum Sønderjylland – Kulturhistorie Aabenraa. Skrifter til Aabenraas søfartshistorie, bind 5. Aabenraa, 2012, 168 s.

I 2012 rundede Aabenraa Museum 125 år som det næstældste museum i Nordslesvig. Allerede ved grundlæggelsen i 1887 var søfartshistorien et af museets vigtigste indsamlingsområder. Det blev bekræftet, da de fire købstadsmuseer i 1961 indgik en formel samarbejdsaftale, og gentaget, da museet i 2006 blev del af det landsdelsdækkende Museum Sønderjylland med regionens maritime historie, erhvervshistorie og Aabenraas byhistorie som særlige ansvarsområder. Derfor er det oplagt, at museet har markeret 125 års jubilæet med en bog om søfart, redigeret af museumsinspektør Mikkel Leth Jespersen.

Museumsleder Stefanie Robl Matzen lægger ud med et overblik over museets virksomhed gennem årene, og derefter følger syv artikler, skrevet af både fastansatte fagfolk og frivillige fra museets vennekreds. Samlet set giver de et let tilgængeligt overblik over søfartens historie og betydning for Aabenraa by og den nærmeste omegn siden begyndelsen af 1700 årene til i dag.

Mikkel Leth Jespersen viser med eksempler, hvordan de mange sømandserindringer fra omkring 1800 og fremefter illustrerer sejlskibsfartens udvikling fra fart på først Middelhavet og derefter Sydamerika, Australien og til sidst Fjernøsten. Der rundes af med dampskibsfarten fra Hamborg efter 1880'erne og et eksempel på sømandskonernes erindringer. Fregatskibet *Creole* portrætteres detaljeret af Rolf Larsen, så vi når rundt til alle de typiske destinationer mellem Sydamerika og Hongkong i tidsrummet 1825-1850.

Samlingen af skibsportrætter er museets kosteligste klenodie, hvis forskellige typer præsenteres af Claus Daniel Thomsen. De nuværende og tidligere museumsinspektører Peter Petersen Dall og Asser Amdisen fortæller hhv. forlishistorier og viser, hvordan museet kontinuerligt dokumenterer søfartshistorien gennem indsamling af beretninger og genstande.

De store sejlskibe fra Aabenraa sejlede mest mellem fremmede havne og berørte kun sjældent hjembyens havn. Alligevel er det velmotiveret, at bogen giver plads til en artikel om havnen, for den er i dag en af de få tilbageværende store erhvervshavne i Danmark. Kim Furdal dokumenterer havnens udvikling fra 1920 til i dag med interessante tal og kurver om besejling og lossede og afskibede godsmængder. Det er nyt og værdifuldt at få dokumenteret en sådan erhvervs-historie, som ellers meget sjældent beskrives, og som berører os alle.

Allermest nyskabende er de resultater, som universitetslektor Carsten Porskrog Rasmussen lægger frem i sin artikel om den mærkelige symbiose, som opstod mellem Aabenraa og nabosognet Løjt omkring søfarten, og som slet ikke kendes for de andre landsogne på egnen. Det kom så vidt, at Løjt blev det primære hjemsted for søfolk på Aabenraa-egnen. Begyndende først i 1700-årene og frem til over midten af 1800-årene tiltrak Aabenraa-søfarten en stadig større del af unge mænd på Løjt. Artiklen påviser, at impulsen måske er kommet fra de betydelige investeringer, som sognets rige bønder foretog i byens skibe – derefter var det naturligt, at sognets unge mænd lod sig lokke af de gode hyrer på skibene. Men de blev boende på Løjt.

Bogens buket af artikler tegner således mange streger af Aabenraa-egnens søfartshistorie, populært og letfortalt. Eneste mangel er det totale fravær af kort. Læseren ville have haft gavn af kort over både verdenshavene og byens havn.

Lars N. Henningsen

Kraack, Gerhard: Historisches Kataster der Stadt Flensburg. Die Häuser und ihre Besitzer von 1436 bis 1795. I-III

Grosse Schriftenreihe der Gesellschaft für Flensburger Stadtgeschichte Nr. 76., Flensburg, 2013, 624+572+192 s. + cd.

Monumental – et mindre adjektiv slår ikke til for at yde denne registrant over Flensborgs byhuse og deres ejere i tiden fra 1436 til 1795 retfærdighed. Værket er på i alt 1388 sider fordelt på tre bind, i A4

format, hver side på 60 linjer. Byhistorikere i de fleste andre byer må herefter se misundeligt på Flensborg, for næppe nogen andre byer kan bryste sig af et lokalhistorisk opslagsværk med en tilsvarende fylde af oplysninger om byens huse og deres beboere. Havde forfatteren ikke allerede gjort sig fortjent med en række Flensborg-bøger af helt særlig kvalitet og holdbarhed (bl.a. *Bürgerbuch der Stadt Flensburg 1558-1869* (1999), anmeldt i *Sønderjyske Årbøger* 1999), er det så sandelig sket med denne nye registrant.

De fire århundreder fra 1400- til 1700-årene var en storhedstid for Flensborg. Byen blev en af de største og vigtigste byer i det danske monarki og et søfarts- og handelsknudepunkt for Skandinavien og Nordeuropa. Byen voksede fra ca. 3.000 indbyggere og 420 huse allersidst i 1400-årene til over 10.000 indbyggere og 860 huse hen mod år 1800. Disse mange mennesker trængte sig sammen inden for højmiddelalderens snævre bymure og grænser. Først fra 1796 blev det tilladt at bygge på bymarken udenfor. Den dynamiske byøkonomi trak folk til, konjunkturer gik op og ned, og det medførte en stadig omsætning af byens ejendomme. På rådhuset var det nødvendigt at føre bøger over de stadige ændringer i ejendomsforholdene. I 1446 blev der anlagt en »stadbok«, som registrerede alle grundstykker og deres ejere, i 1508 kom en ny »stadbock«, som løbende optegnede husenes ejere og deres gældsforhold. Dertil blev der ført lange række af bøger over alle skøder og arvekontrakter, som blev aftalt på bytinget. Fra 1698 blev der indført skyld- og panteprotokoller, der var bøger over bykommunens egne ejendomme, og hvert år fortegnede de årlige byregnskaber alle husstande i byen. Siden 1745 førtes også brandkasseregistre, som beskrev bygningerne på hvert grundstykke, og der var fortegnelser over kirkernes ejendomme og udlån. Husnumre kendes fra 1766.

Alt dette er skelettet i værkets registrering af de 858 ejendomme, som forekommer i Flensborg frem til 1795. For hvert hus er der en beskrivelse af bygningerne, og så følger hus for hus den kronologiske registrering af alle kendte ejeroplysninger, med mange citater fra kilderne. Til snart sagt hver person er der en supplerende note med personalhistoriske oplysninger om bl.a. slægtskabsforhold, ejerskab til andre ejendomme i byen, tillidshverv osv. Her er inddraget data fra et bredt spektrum af kilder i og uden for Flensborg, såsom kirkebøger, folketællinger, borgerbøger osv. Alt med henvisning til litteratur og kilder. Detaljerede kort og stik placerer hvert enkelt hus i bybilledet, og

i værket bind III er der person-, sted- og erhvervsregistre og nøgle til de skiftende systemer for husnummering, som har forekommet fra 1766 og frem til vore dages husnumre. På den medfølgende cd er hele værket tilgængeligt i sin fulde udstrækning i PDF-format. Her kan ethvert ord og person- og stednavn søges digitalt på tværs af hele værket, også i noteafsnittene, som ikke er medtaget i de trykte registre.

Dermed er værket en skatkiste for lokal- og slægtshistorikere, og det har også bud til faghistorikere. Det kan lægges ved siden af forfatterens andre dataspækkede værker og give stof til f.eks. socialtopografiske analyser af gaders og bydeles udvikling, netværk i byen, ejendomsconcentrationer m.v. Kun opfindsomheden stiller grænser for spørgsmålene.

Det er virkelig svært at finde noget at pege fingre af. Det skulle da være, at registerbindet har et jævnførelsesregister (en konkordans) over husnumrene fra 1766 til i dag, som er opdelt efter kirkesogn og den før brugte rækkefølge af husnumre. Det kan godt benyttes som vejviser, også når man kommer med spørgsmål om en bestemt nutidig ejendom. Men det havde dog været nærliggende at tilføje et register opbygget netop efter nugældende gade- og husnummer. Det mangler – måske har forfatter og udgiver følt, at et sådant moderne opbygget register ville være at lefle for den nutidige bruger. Det er dog en småting. Værket er over al måde *imponerende!*

Lars N. Henningsen

Kristensen, Henrik Skov, Claus Kofoed og Frank Weber: Bomber over Danmark. Vestallierede luftangreb under 2. Verdenskrig. Anden udgave. Revideret og bearbejdet af Henrik Skov Kristensen
Nyt Nordisk Forlag Arnold Busck, 2012, 864 s.

Bomber over Danmark er et genoptryk af forfatternes 25 år gamle tobinds værk *Vestallierede luftangreb i Danmark under 2. Verdenskrig*, der udkom på Aarhus Universitetsforlag i 1988. Men der er tale om mere end blot en genudgivelse. Henrik Skov Kristensen har af de to øvrige forfattere fået frie hænder til at foretage en sammenskrivning og revidering, og det er der kommet en god og helstøbt bog ud af. Den nye udgave er desuden blevet opdateret med de vigtigste danske og internationale forskningsresultater, som er udkommet i mellemtiden. Ydermere har bogen fået et kraftigt ansigtsløft med et flot og tidssvarende layout.

Henrik Skov Kristensen konstaterer i forordet, at det beskedne oplag af den første udgave forholdsvis hurtigt blev udsolgt, og at det siden har været vanskeligt at skaffe bogen antikvarisk. Det har været hovedårsagen til den nye udgivelse. Konstateringen er korrekt, og det har gennem årene været et problem. Bogen er indiskutabelt blevet et standardværk, man nødvendigvis må forholde sig til, hvis man beskæftiger sig med allieret krigsførelse i, over eller rundt omkring Danmark.

Når man vurderer værket i dag, kan det også konstateres, at forfatterne på mange måder repræsenterede et nybrud inden for besættelsestidsforskningen i Danmark. Som Skov Kristensen konstaterer i forordet, blev de i samtiden regnet som lidt småsuspekte i de danske historikers andedam, fordi de forskede i et emne, der handlede om bomber og krig. Det var der mange, der rynkede på næsen af. Vigtigere er det dog, at en stor del af det omfattende kildemateriale, som analysen bygger på, er hentet i udenlandske – især britiske – arkiver. På det tidspunkt, hvor undersøgelsen fandt sted i starten og midten af 1980'erne, var det usædvanligt. Danske besættelsestidshistorikere havde dengang en tendens til alene at benytte de kilder, man kunne finde i danske arkiver. Ydermere var bogen et nybrud, fordi besættelsestiden i Danmark blev sat ind i en international ramme. Det blev gjort langt mere gennemført end andre samtidige historiske undersøgelser om besættelsestiden.

Det er også interessant at konstatere, at *Vestallierede Luftangreb* i dag normalt regnes som Henrik Skov Kristensens arbejde, mens Claus Kofoed og Frank Weber i mellemtiden næsten er blevet glemt. Det er ikke retfærdigt, idet de to øvrige forfattere foretog en væsentlig del af analysen og skrev mange af kapitlerne i den første udgave af bogen. Når det i dag er Skov Kristensen, der forbindes med bogen, skyldes det utvivlsomt, at det var hans ph.d.-afhandling, mens det var hovedfagsspecialer for de to øvrige forfattere.

Bomber over Danmark er kronologisk bygget op. Den starter med de første britiske fejlbombninger af Esbjerg i begyndelsen af september 1939 og slutter med bombningerne af tyske skibe og undervandsbåde i maj 1945. Detaljeringsgraden om de enkelte bombeangreb er kolossal og må tilfredsstillende selv den mest kritiske flyentusiast. Men bogen er ikke blot interessant læsning for flyentusiaster, fordi den netop gennemanalyserer de forskellige bombeangreb med det klare formål at foretage en samlet analyse af den vestallierede luftstrategi i

Danmark under krigen. Resultaterne rækker derfor meget videre end en række interessante enkelthistorier, der primært har lokalhistorisk betydning. Med afdækningen af de vestallierede magters luftstrategier i Danmark bidrager bogen ikke alene til vores viden om besættelsestiden i Danmark; den bidrager også med viden om de allierede magters luftstrategier i Europa generelt.

Selv om der er tale om en faghistorisk bog, er den glimrende for midlet. Den kan naturligvis læses i et stræk, men de fleste vil nok vælge at benytte bogen som opslagsværk, hvis man ønsker viden om de enkelte bombeangreb, eller hvis man hurtigt skal sætte sig ind i de allieredes overordnede luftstrategi. Den er i hvert fald rigtig god at have stående, hvis man interesserer sig for 2. Verdenskrig og/eller besættelsestiden i Danmark.

Mogens Rostgaard Nissen

Lutz, Lene Heidemann og Anne Birgitte Sørensen (red.): Med graveske gennem Sønderjylland. Arkæologi på naturgas- og motorvejstracé

Årbog for Museum Sønderjylland 2012. Udgivet af Museum Sønderjylland – Arkæologi Haderslev, 2013, 254 s.

Feltarkæologien i Danmark har udviklet sig stærkt over de seneste 10 år. Museumsloven af 2002 gav arkæologien et tiltrængt løft og betød, at faget har fået langt bedre muligheder end tidligere for at følge med den massive ødelæggelse af fortidsminder, som følger med moderne anlægsarbejder. Det har til gengæld knebet med at få de mange fund gjort tilgængelige. Der har ikke været tid og overskud til at få de mange fund bearbejdet og publiceret, og det er ikke ukendt, at det kan tage årtier, før en udgravning er publiceret, hvis den da nogen sinde bliver tilgængelig.

Alene derfor er Museum Sønderjylland – Arkæologi Haderslevs bog usædvanlig. Den giver en oversigt over fund, som er gjort i perioden 2007 til 2011 i forbindelse med de arkæologiske udgravninger forud for naturgasledningen Ellund-Egtved og motorvejen Kliplev-Sønderborg. Der er med andre ord tale om helt friske resultater fra felten og samtidig et overblik over nogle af de største anlægsprojekter, som museet har været involveret i.

Bogen er samtidig usædvanlig derved, at den udgives som jubilæumsbog i anledningen af 125-året for grundlæggelsen af museet i

Haderslev. I stedet for en traditionel tilbageskuende oversigt har museet altså valgt at fejre sit jubilæum ved at fremlægge de allerseneste resultater, skrevet af den aktuelle stab af arkæologer. Dette er et forfriskende valg. At det samtidig hjælper museet til at løse det brændende problem om publikation af de seneste arkæologiske fund, gør blot, at dette fremstår som et gennemtænkt projekt. Bogen er udsendt som Årbog 2012 for Museum Sønderjylland.

Indledningskapitlet er en klar fremstilling af fortidsmindeforvaltningen i Danmark, skrevet af Per Ethelberg og Lennart Madsen. Her er en enkel manual til, hvordan nøddugravinger foregår i dag. Detaljer i kapitlet er ved at blive overhalet af igangværende administrative ændringer (f.eks. kortet s. 9), men fremstillingen er stadig god, hvis man vil vide, hvordan arkæologi foregår i Danmark i dag. Man må dog spørge sig, hvem bogens målgruppe er. Fagfæller, såvel som kolleger hos plan- og anlægsmyndigheder, burde kende dette stof. Hvorvidt den læser, som er alment interesseret i arkæologiske fund fra Sønderjylland, også er klar til at indlede med lov og forvaltning, står lidt mere uvist. Det er dog værd at notere sig konklusionen, at loven fra 2002 må anses som en succes. Man skal ikke underkende, at loven berører mange mennesker, både fordi arkæologi er interessant, og fordi arkæologi koster penge. Men der kommer noget ud af anstrengelserne.

Særligt interessant for fagfæller er måske det efterfølgende kapitel af Per Ethelberg og Hans Chr. H. Andersen. Her fremlægges undersøgelsesmetoderne for de to projekter. Især naturgasledningen, der foreløb i direkte parallel med et tidligere projekt fra 1980'erne, er interessant. Ved at genundersøge det samme linjeforløb kan man påvise, hvordan metoderne for 30 år siden overså 75% af alle de pladser, der findes nu. Dette er en mærkbar forbedring af kvaliteten af det arkæologiske arbejde. Det er samtidig interessant, at man vælger at bruge dyb pløjning til at lokalisere stenalderboplads. Det skyldes reglerne om 'grønne marker', som gør, at man ikke kan finde flint-samlinger ved almindelige markvandring. Metoden frembragte syv udgravninger af stenalderspladser. Efterfølgende er der brugt søgegrøfter for at finde sporene af andre oldtidsperioder. Kapitlet godtgør den metodiske udvikling, der er sket i dansk feltarkæologi over de seneste årtier, og præsenterer den nyeste metodeudvikling i Sønderjylland.

De efterfølgende 19 kapitler er præsentationer af konkrete lokalite-

ter, blandet med enkelte oversigtsartikler. Her bevæger vi os i tid fra istidens bopladser til renæssancens gårde og har fat i den brede buket af perioder og anlæg, som er typisk for store udgravningsprojekter. Det er kun udvalgte aspekter af hver lokalitet, som er præsenteret, hvilket giver hvert af de korte kapitler en god fokus. Bredden af analysen svinger med materialet og lokaliteten, og de enkelte forfatters præstation går fra de helt snævre fremlæggelser af fund til bredere kulturhistoriske analyser. Det er påfaldende, at ingen af de udgravede stenalderbopladser fremlægges. Til gengæld præsenteres de spændende fund af opsamlet flint fra senistiden i en artikel af Klaus Hirsch og Erling Hansen. Her er der en koncentration af pladser i den nordlige del af Sønderjylland, omkring de kendte pladser fra Jels og Slotseng. Som forfatterne skriver, er der tale om beskedne fund, men dog væsentlige for forståelsen af den tidligste bebyggelse i området.

Ellers er det tydeligt, at det er i den senere del af forhistorien, at interessen – og fundene – samler sig. Yngre stenalder og bronzealder nævnes hver med et enkelt gravfund, mens ældre og yngre jernalder er fyldigt repræsenteret i bogen såvel som i udgravningerne. Det er det 1. årtusind e.Kr., der for alvor fylder i feltarbejdet, med tydelige stolpehuller og hegnsgrofter, fine gravfund og rige metaller. Gravurnerne fra romertid er repræsenteret med tre lokaliteter, som viser et tværsnit af de grave, man kan forvente her i Sønderjylland. Trods den korte form er der gode diskussioner om køn, sociale klasser og repræsentativitet i disse afsnit, og man kan naturligvis sige mest om de rigeste fund. For bopladsfundene er det interessant, at Lisbeth Christensen problematiserer husene af Over Jerstal-typen, idet hun antyder, at forskellen fra dem til Osterrönfeld-husene også kan være kronologisk, mere end at udtrykke forskellige etniske grupperinger. Katrine Riis er mere kategorisk i sin tolkning af, at Osterrönfeld-husene repræsenterer en fjendtlig overtagelse, og bruger herunder brandtomterne fra Over Jerstal-gruppen som belæg. Samtidig taler hun dog om lang bebyggelseskontinuitet i sit område, hvilket i sammenhængen virker diskutabelt. I mulden over bebyggelsen fra ældre romertid nær Lundsby er der fundet fibler fra yngre jernalder. Med de små felter kan de ikke sættes i nogen sammenhæng i øvrigt. Der er helt sikkert mere at hente her. Et andet sted, hvor der er noget at hente, er i stolpehullerne. Fra Tavhave fortæller Lene Heidemann Lutz om resultaterne af makrofossilanalyser af stolpehullerne fra et hus fra 2. årh. e.Kr. Her er der dyrket byg og hvede, ligesom sæddod-

der har stået på menuen. Dette leder frem til interessante overvejelser om gårdens organisation.

Et væsentligt resultat af motorvejsgravningerne fremlægges af Pernille Kruse. Projektet har for første gang givet mulighed for at udgrave et større antal bopladser fra Nydam-ofringernes tid. Gennem Osterröfeld-husene knyttes disse bopladser til Anglerne, der tænkes at have stået bag våbenofringerne. Her tegnes en bred kulturhistorisk tolkning på baggrund af to store fundgrupper. Samtidig inddrages de vigende huse af Over Jerstal-typen i denne tolkning om ufred, ofringer og fremrykkende angler. Kronologien i dette argument ser dog ikke helt ud til at passe, for ifølge kortene (s. 140f) var Over Jerstal-folkene for længst fortrængt fra området, da Nydam-ofringerne sattes i gang. Det bliver klart gennem læsningen, at disse tolkninger over Over Jerstal og Osterröfeld fylder en del for arkæologerne i Sønderjylland. Det kunne også bare passe.

Fra den senere del af jernalderen præsenterer Mads Jensen en germanertidsbebyggelse ved Vamdrup Mølle. Fund af trækul fra skovfyr sætter lokaliteten i forbindelse med udbredelsen af Farrisskoven. Desuden diskuteres Kongeåen og dens betydning for bebyggelse og samfærdsel i området. Eksempler på samfærdsel ses også på vikingetidsbebyggelsen ved Jellingshave. Her skriver Silke Eiseschmidt om sjældne fund af importeret Pingsdorf-keramik på noget, der ser ud til at være en normal landbebyggelse. Samme forfatter fortæller om de rige fund på Syvsig, der også tidligere har været udgravet. Her er det metodisk en væsentlig pointe, at hun anbefaler, at lokaliteter fra yngre jernalder og vikingetid bliver systematisk soldet og detektorafsøgt. Det er umuligt at vide, hvad der er 'centralt', før vi har en systematisk indsamling af fund på forskellige typer af lokaliteter. Gunvor Christiansen præsenterer endnu en vikingetidslokalitet ved Uldal, 5 km syd for Syvsig. Her har undersøgelserne afdækket tre gårdanlæg på stribe. Her er der også detektorafsøgt, og selv om fundene er færre, tyder de også på en vis handelsaktivitet. Dette resultat understreger måske bare Eisensmidts pointe, og vi ved strengt taget ikke, hvad der skal til, for at vi kan betegne en plads som 'rig'.

Middelalder og renaissance er repræsenteret med et antal gårdsfund samt en smedje. Interessant nok gav smedjen tilsyneladende primært spor af fosforjern, mens slagterne antydede udvinding og rensning af jern snarere end smedning. Her er tydeligvis spørgsmål om funktion, som endnu ikke er besvarede, men måske var jernets kvali-

tet ikke så kritisk i daglig brug, og måske brugte man bare de råvarer, man havde til rådighed?

Et sidste kapitel af Merete Essenbæk præsenterer den formidling, der er foregået sammen med projekterne. Man har hovedsageligt valgt en »ikke-permanent dialogbaseret formidling«, hvilket betyder, at man har talt med de folk, der kom forbi eller var inviteret til arrangementer i forbindelse med udgravningerne. Det lyder som et fornuftigt valg, især da arbejdet med denne bog nu også har fået en mere permanent formidling.

Der er alt i alt tale om en vellykket og læseværdig bog. Den er flot og anskueligt illustreret, og sprogligt er den lagt an, så den vil kunne læses af mange. Dette er en bog, der ikke kun henvender sig til de snævrere videnskabelige kredse, men mere til det brede publikum, der interesserer sig for forhistorien og arkæologiske fund. Samtidig fremlægger den de allernyeste resultater af Museum Sønderjyllands arkæologiske arbejde. Faktisk er resultaterne så nye, at de ofte ikke er færdigbearbejdede, men f.eks. afventer endelige naturvidenskabelige analyser. Det trækker dog ikke fra arbejdet i den form, man har valgt for bogen. Der er også gode ting at hente for fagfolk, foruden præsentation af spændende fund. Især den tætte sammenligning mellem gasudgravninger omkring 1980 hhv. 2010 er væsentlig, og det er godt at få sat konkrete resultater på konsekvensen af de seneste 10 års museumslov. Det er også væsentligt, at selvom tracégravningerne giver smalle felter, så er der flere lokaliteter, der har kunnet genbesøges, og dermed er der føjet endnu en lille bid til deres tolkning. De fremlagte fund fra gastracéet har en påfaldende koncentration på den del af strækningen, der ligger tættest på Museet i Haderslev, men det må være et tilfælde. Der er næppe tvivl om, at bogen har en social slagside i sit udvalg af lokaliteter, for arkæologer vil helst fremvise deres fineste fund, som også som regel er de mest fortællende. Skal man nævne en mangel, så er det den snævre kronologiske fordeling af fundene. Med kun et enkelt gravfund fra yngre stenalder og endnu et fra ældre bronzealder er det en lang periode på godt 9.500 år, som knapt er repræsenteret i bogen. Det er jernalderen, der fylder. Det antyder måske, at på trods af de overbevisende resultater fra disse udgravninger er der stadig en del at hente i den sønderjyske muld og arkæologiske søgemetoder, der kan udvikles og forfines.

Bo Ejstrud

Rasmussen, Carsten Porskrog: Det Sønderjyske Landbrugs Historie 1544-1830

Skrifter udgivet af Historisk Samfund for Sønderjylland nr. 106. Aabenraa, 2013, 621 s.

Sønderjylland, der i denne sammenhæng skal forstås som identisk med hertugdømmet Slesvig inden for grænserne før 1864, er nok den landsdel i Danmark (måske med undtagelse af Fyn), der har fået den mest grundige undersøgelse af landbrugets og kulturlandskabets historie. Med det foreliggende bind er der nu udkommet hele fire store bind om *Det Sønderjyske Landbrugs Historie*: bind 4: 1830-1993 af Hans Schultz Hansen, 1994, bind 1: *Sten-og bronzealder* af Per Ethelberg, Erik Jørgensen, Dirk Meier og David Robinson, 2000, og bind 2: *Jernalder, vikingetid og middelalder* af Per Ethelberg, Nis Hardt, Bjørn Poulsen og Anne Birgitte Sørensen, 2003.

At denne store indsats imødekom et stort behov, kan ses af den for sådanne faglige bøger højst usædvanlige begivenhed, nemlig at bind 2 og 4 blev udsolgt kort efter udgivelsen, og der måtte udgives nye oplag.

Carsten Porskrog Rasmussen er fra Djursland, født 1960. Han er historiker, uddannet ved Aarhus Universitet og fik i 2003 doktorgraden sammesteds ved forsvaret af disputatsen *Rentegods og Hovedgårdsdrift*, der meget indgående analyserer væsentlige aspekter af de sønderjyske godsers struktur og økonomi i perioden fra 1524 til 1770. Han var i mange år lektor i historie ved Århus Universitet, men blev pr. 1. september 2013 udnævnt til overinspektør for Museet på Sønderborg Slot.

Bogen er delt i fire kronologiske hoveddele og en enkelt tematisk afgrænset del: 1: Den gyldne nytid 1544-1625. 2. I katastrofernes tegn 1625-1700. 3. Moden mangfoldighed 1700-1770. 4. Bygninger og redskaber før 1800. 5. Reformtiden.

Ud over selve teksten er der en meget udførlig oversigt over »Forsknings- og kildesituationen« der også omfatter en systematisk fortegnelse over trykte og utrykte kilder og litteratur (s. 540-558). Noter med præcise og undertiden lidt omstændelige henvisninger til kilder og litteratur er samlet bag i bogen (s. 558-588). Heri er også indbefattet uddybning af forskellige detaljer, som forfatteren åbenbart ikke ville have med i selve teksten.

Som en værdifuld hjælp til læserne er værket forsynet med et godt

register over omtalte personer og steder. Stavemåden af de sidste er jo altid problematiske i grænselandet, men Carsten Porskrog har valgt dels at placere de enkelte steder inden for deres sogn og dels at bruge danske stednavne ned til Slien-Danevirke, men således at hvis den tyske stavemåde afviger stærkt fra den danske, da tillige at bringe den tyske form i parentes. Registeret rummer også henvisninger til særligt centrale emner, beskrevet i teksten.

Forfatteren fremhæver i indledningen, at han har valgt at koncentrere fremstillingen om to hovedemner: »Landbosamfundets sociale orden« der analyserer udviklingen i relationerne mellem godsejere, gårdmænd, husmænd og tjenestefolk m.v., og »Landbrugets indretning« der beskæftiger sig med dyrkningssystemerne og -metoderne, dyrehold, selvforsyning og markedsøkonomi. Meget fornuftigt holder Carsten Porskrog Rasmussen sig fra store emner som landbefolkningens kultur og mentalitet og det daglige arbejde i landbruget. Disse er bestemt vigtige og interessante, men ville have sprængt alle rammer.

Selve bogens titel: *Det Sønderjyske Landbrugs Historie* er naturligvis en illusion, hvilket forfatteren selv erkender i konklusionen. Der er og var meget store regionale forskelle i landbrugets forhold i de enkelte dele af Sønderjylland, først og fremmest fordi de basale naturgeografiske forhold mellem morænelandet mod øst, hedesletterne og bakkeøerne i midten (gesten) og marsken længst mod vest altid har givet landbruget vidt forskellige betingelser. Derfor fremhæver forfatteren i indledningen: »Metodisk bygger bogen på en vekselvirkning mellem makro- og mikroundersøgelser«.

Mikroundersøgelserne er bestemt så talrige, at generalisationerne kan blive meningsfulde. Der er dog nok nogle afsnit, hvor detaljerne kan komme til at skygge for helheden, men det er svært at afgøre i praksis.

Bogens første del: 1544-1625 beskriver en periode i Sønderjyllands historie, der er karakteriseret ved fred og fremgang både med hensyn til befolkningstallet og det dyrkede areal og dermed også produktionen. Befolkningstallet udviklede sig mere end antallet af gårde og det dyrkede areal, og det bevirkede, at der blev mangel på jord, hvilket igen resulterede i, at der opstod en ny underklasse: husmændene, under gårdmandsstanden.

Der er en udførlig beskrivelse af de mange nye diger og inddæmninger, som blev anlagt fra midten af 1500-tallet og de næste 100 år. Det er blot en skam, at forfatteren ikke har tegnet et klart kort, der

kunne give læseren en geografisk oversigt over de enkelte projekter. Den store stormflod i 1634 ødelagde desværre mange af de gjorte landvindinger, selv om der var tale om store anlæg finansieret af internationale konsortier. Bemærkelsesværdig er derfor Carsten Porskrog Rasmussens konklusion s. 25: »Man var ved at nå grænserne for, hvad der var økonomisk og fysisk muligt at inddige med tidens teknik.«

Befolkningstilvæksten betød også, at mange selvejergårde blev delt ved generationsskifte. I Sønderjylland gjaldt nemlig fortsat *Jyske Lovs* arvebestemmelser, hvorefter alle børnene skulle dele gården, men dog sådan at piger kun arvede det halve af drengene. Som i resten af Jylland valgte myndighederne imidlertid at administrere, som om den oprindelige gård stadigvæk eksisterede som en enhed, der betalte de offentlige skatter og afgifter. Disse blev i realiteten betalt kollektivt af beboerne. En lignende ordning blev ofte truffet med mange fæstegårde, men dog afhængig af ejerens tilladelse. Kortet s. 27 over landsbyen Rugbjerg (Øster Løgum sogn) fra 1820 er meget illustrativt m.h.t. bebyggelsens udvikling.

Gårddelingerne hørte efter pres fra myndighederne op o. 1620, ligesom befolkningstilvæksten aftog. Til gengæld kom der flere husmænd, som fik flere forskellige betegnelser og havde mange forskellige erhverv. For mange af husmændene og de mindre gårdmænd var kniplinger, hosestriking og andre tekstiler simpelthen en betingelse for at kunne overleve på de små brug ofte med dårlig jord og hårde skatter. Det nævnes på s. 274, at ikke mindre end 12.000 personer var beskæftiget med at fremstille kniplinger i den vestlige del af Nord-slesvig i 1780-erne.

Mens bønderne i 1700-tallet i den midterste og vestlige del af Slesvig (som forf. kalder »Amterne«, idet de enten hørte under kongen eller hertugen på Gottorp) var relativt frie, uanset om de var fæstere eller selvejere, eftersom de hverken var underkastet hoveri eller stavnsbånd, var situationen en helt anden i området i Østslesvig mellem Flensborg Fjord og Kieler Fjord.

Dette var storgodsernes område med vældige hovedgårdsmarker og relativt få bønder, der ydede et byrdefuldt hoveri, der i gennemsnit dagligt omfattede 4-5 personer samt heste og redskaber, og tilmed var de livegne. Det betød, at bønderne, i det omfang de ikke havde halvvoxne børn, var nødt til at hyre langt flere tjenestefolk end nødvendigt til gårdens egen drift. Forfatteren giver på s. 320ff. den bedste

skildring af, hvad livegenskabet betød i praksis, som anmelderen hidtil har set. Han fremhæver, at ud over de negative konsekvenser som historieskrivningen og datidens landbrugslitteratur med rette har knyttet til livegenskabet, så var der faktisk også positive aspekter, som at alle livegne var sikret arbejde eller en form for forsørgelse, og at stort set alle unge kunne gifte sig, før de blev 30, og få foden under eget bord. Men det kan ikke nægtes, at ingen måtte forlade godset uden ejerens tilladelse, og at ulovligt bortrømte kunne blive fanget og bragt tilbage til hårde straffe.

Det er interessant, at livegenskabet gradvist ophørte af sig selv i takt med landboreformerne, indtil det officielt blev ophævet ved lov i 1804.

I marsken (kapitel 15, s. 330 ff) var der derimod omfattende selvstyre, individuel råderet over jorden, således at den frit kunne sælges og købes.

Pladsen tillader her ikke at give et nærmere referat af de enkelte afsnit, men Carsten Porskrog Rasmussen skal roses for ikke alene at beskrive forholdene og udviklingen i de enkelte egne af Slesvig, men også at sammenligne dem med hinanden og med udviklingen i andre dele af Nordeuropa.

Forfatteren giver således en meget lærerig sammenligning mellem landboreformerne i kongeriget og hertugdømmet på s. 407f. Det var naturligvis ikke nødvendigt at foretage en udskiftning i marskområderne, for der havde der aldrig været noget dyrkningsfællesskab. Hoveriets afskaffelse var et af de basale og vanskeligste elementer i landboreformerne i kongeriget, men i Slesvig var det i hvert fald i amterne blevet afløst allerede i begyndelsen af 1600-tallet. Desuden skete mange af de andre reformer langt tidligere i hertugdømmet end i kongeriget.

Carsten Porskrog Rasmussen understreger (s. 450ff.), at der nok i forbindelse med landboreformerne skete meget store ændringer i kulturlandskabet, men der var ikke tale om nogen revolution. De gårdmænd, der i forvejen havde meget jord, blev ved med at have det, og vice versa, og husmændene fik i reglen blot en lille jordlod i udkanten af bymarken. Omvendt mener han ikke, at husmændene blev »udskiftningens tabere«, som ikke mindst dansk landbohistories nestor, Fridlev Skrubbeltrang, søgte at dokumentere. Dertil var myndighederne i Slesvig for venligt stemte over for husmændene.

Bogens konklusion er meget klar og velskrevet. Det fremhæves, at hvad angår ejendomsforholdene (»agrarforfatningen«), så gik der et helt afgørende skel ved randen mellem marsk og gest. Øst her-

for gennem Østslavien og videre gennem Danmark, Sydsverige og Østersøområdet var landbruget en blanding af individuelle og kollektive brugsformer, hvor ejendomsretten lå hos godsejerne, mens størstedelen af jorden blev drevet af bønderbrug, der var så store, at de kunne ernære en familie. Vest for denne linje lige fra Højer til Holland, var der individuel ejendoms- og brugsret til hver gård, som kunne deles ved arv eller handles.

Carsten Porskrog Rasmussen afslutter det konkluderende afsnit med at fremhæve, at han ikke, som Thorkild Kjærgaard (*Den danske revolution 1500-1800*, 1994, som ikke findes i litteraturlisten), kan finde tegn på udpining af jorden og økologisk ubalance. Han mener tilmed, at man i Slesvig i slutningen af perioden var i stand til at øge landbrugsproduktionen uden problemer takket være introduktionen af kløver og bedre jordbehandling.

Skovens historie i perioden omtales slet ikke, selv om manglen på træ må have været følelig. Alene de store digebyggerier må have krævet enorme mængder af tømmer, jf. foto s. 19. Der er vel ingen tvivl om, at de mange levende hegn, der skulle plantes i forbindelsen med indretningen af koppelbrug og omkring løkker og udskiftede marker (foto s. 448), ved styning af grenene må have hjulpet på manglen på træ til opvarmning.

Den store bog afsluttes med en redegørelse for forsknings- og kilde-situationen. Kildemæssigt har forfatteren nok set misundeligt på kongeriget med de landsdækkende matrikler fra 1662, 1664, 1688 og 1844 med oplysninger om hver enkelt gård og hus og tilmed angivet i tønder hartkorn som en fast enhed, som man manglede i hertugdømmerne. Til gengæld har man i Slesvig en lang række detaljerede indberetninger fra amterne samt amtmand von Rosens store samlinger fra 1820-erne, mens oplysningerne fra godserne er mere sporadiske.

Anmelderens konklusion skal være, at der er tale om et stort og særdeles fortjenstfuldt arbejde med en yderst arbejdskrævende indsamling og bearbejdelse af kildematerialet og en god formidling af forskningsresultaterne.

For de af bogens læsere, der er lykkelige ejere af *Historische Atlas Schleswig-Holsteins*, er det jo ikke noget problem at følge Carsten Porskrog Rasmussen, når han hastigt bevæger sig rundt i hertugdømmets mange sogne og herreder, men for de ulykkelige er det virkelig vanskeligt at orientere sig.

Ligesom der på indersiden af bindet sidst i bogen er et glimrende

kort over Slesvigs landskabsformer, burde der selvfølgelig også have været et kort over hertugdømmets herreder og sogne evt. til at folde ud. Det fortjener en bog af en sådan faglig kvalitet.

Der er mange gode illustrationer i bogen i form af fotografier, grafer, tematiske kort (heraf mange nytegnede) og fotografier af samtidige udskiftningskort. Mens der kun er ros til de førstnævnte, så er de sidste mere problematiske. Et originalt udskiftningskort, der blev tegnet i målestokken 1:4.000 fylder meget, og selv om det er gengivet i farver, bliver det næsten ulæseligt, når det bliver nedsat til at kunne være inden for bogens klumme. I de tilfælde, hvor redaktionen bruger en hel side til et enkelt kort, som f.eks. kortet fra Klovtoft 1784 på s. 406, så får læseren en masse informationer, mens han på s. 441 ikke engang med lup kan aflæse kortets mange oplysninger om udskiftningen i Dyndved, og det er en skam. Der er desværre mange lignende eksempler.

Alle med interesse for landbrugshistorie har fået en virkelig god gave med Carsten Porskrog Rasmussens bog. Det er selvfølgelig helt urimeligt at klage over mangler i en bog på 600 sider, men det er nu en anmelders privilegium. Derfor vil jeg driste mig til at mene, at det havde været interessant med nogle flere oplysninger om retsforholdene i de forskellige dele af Slesvig, lige som et vigtigt emne som sundhed og sygdom kunne være med til at forklare den store befolknings-tilvækst i området fra midten af 1700-tallet.

Karl-Erik Frandsen

Shannon, Lene: Danfoss – fra hønsehus til hele verden

Forlaget Pressto, 2012, 408 s.

Danfoss' udvikling fra Mads Clausens grundlæggelse af en lille virksomhed hjemme på forældrenes gård i Elsmark i begyndelsen af 1930'erne til den nuværende globale storvirksomhed med omkring 20.000 ansatte er et stykke fascinerende industrihistorie, der har sat sit markante præg på det alsiske lokalsamfund, og som også har national betydning. Denne historie er fortalt tidligere, men Lene Shannon har valgt at fortælle den igen, hvor hun samtidig udfolder den ved at følge syv Danfoss-medarbejdere og deres familiers historie. Som journalist og forfatter formår Lene Shannon at gøre dette sprogligt fint suppleret med et væld af gode illustrative billeder, så læseren ikke kan undgå at få et levende indtryk af kulturen omkring den familie-ejede virksomhed, hvor familien Clausen naturligt er omdrejnings-

punktet, men hvor også den stærke sociale udvikling hos de ansatte på arbejdspladsen og i fritiden levendegøres gennem de syv familiehistorier. Danfoss satte rammerne for mange familiers liv ikke bare i én generation, men også for følgende generationer.

Lene Shannon vil med sin bog dække Danfoss' historie bredt i samspil med det omgivende samfund. Hun skriver selv, at alle bogens perspektiver ikke nødvendigvis vil interesse alle læsere. Derfor har hun valgt at opbygge bogen med forskellige typer kapitler. Samfundsudviklingen, der satte rammerne for Danfoss' udvikling, er beskrevet i kapitler sat med blå baggrund, hvortil kommer opslag med tidslinjer, der på kort form giver hovedbegivenheder i Danfoss' udvikling, ligesom der bagest i bogen er kapitler med en kort gennemgang af Sønderjyllands historie tilbage fra 1500-tallet. Det kan give bogen et kalejdoskopisk præg, men læseren er indledningsvis orienteret og kan indrette sin læsning derefter. Det kalejdoskopiske præger dog også i nogen grad hovedteksten, hvor der sine steder veksles flittigt mellem en fortælling om virksomheden, familien Clausen og hver af de syv udvalgte familier i nogle ikke ganske klart kronologisk afgrænsede kapitler.

De enkelte fortællinger er generelt præget af en betydelig loyalitet over for de behandlede aktører. De kommer til orde gennem interviews, hvilket giver indsigt i, at virksomhedens udvikling kunne opleves ganske forskelligt. Ikke mindst interessant er interviewene med tidligere tillids- og fællestillidsmand Henning Wendelboe, der giver indblik i, at også på Danfoss var der modsætninger mellem medarbejdere og ledelse, selv om den almindelige forståelse af virksomheden, der også tegnes i denne bog, er en virksomhed, der var gennemsyret af en betydelig patriarkalisme med tidlig indførelse af en række velfærdsgoder, som modsvarede af en arbejdsstyrke præget af betydelig loyalitet over for virksomheden. Mads og Bitten Clausen forstod fra begyndelsen betydningen af loyale medarbejdere.

Lene Shannons tekst er i sig selv et vidnesbyrd om den respekt, der lokalt er omkring Clausen-familien, og den store betydning familien og virksomheden har haft for moderniseringen af Nordals, herunder med udvikling af bl.a. store boligområder, infrastruktur, faciliteter for fritidsliv og senest med anlæggelse af oplevelsesparken Danfoss Universe for at styrke ikke mindst unges interesse for teknisk og naturvidenskabelig indsigt, der har været så afgørende for Danfoss' succes. Bogen kan med udbytte læses som udtryk for Danfoss' store aftryk i det sønderjyske. Det er virksomhedens og de lokales traditionelle

selvforståelse af udviklingen, der præsenteres. Det betyder imidlertid også, at læseren ikke finder en beretning eller analyse af Danfoss' udvikling, der bringer afgørende nyt. Men for de mange tusinder, der har levet af og med Danfoss, vil genkendelsens glæde uden tvivl være stor under læsningen – også uagtet der i fremtiden er plads for andre fortællinger, der kan supplere denne fremstilling præget af de udvalgte aktørers selvforståelse.

Per Boje

Sørensen, Erik Ingemann: 1864 – en guide i krigens fodspor
Gyldendal, 2013, 256 s.

Det er en grundlæggende god idé, der realiseres med denne bog: At udgive en turguide til den historieinteresserede turist, der på 150 års afstand ønsker at følge i soldaternes fodspor i krigen i 1864. Med bogen i handskerummet eller cykeltasken kan man besøge 2. Slesvigske Krigs slagmarker, mindstene, kirkegårde osv. På denne måde kan man opleve »krigens historie i 3D«, som Tom Buk-Swienty skriver i bogens forord.

Efter et par indledende kapitler følger forfatteren danske og tyske soldater kamphandling efter kamphandling fra de første forpostfægtninger syd og øst for Dannevirke i februar og indtil krigens sidste batalje, nemlig ved Lundby i Nordjylland i begyndelsen af juli 1864.

Bogen er anlagt som en decideret turguide med kørselsvejledninger og GPS-koordinater. Den er desuden rigt forsynet med både samtidigt (meget småt gengivet) billedmateriale og nye fotos fra de mange seværdigheder undervejs. Det gør det nemt at finde rundt, både i bogen og ude i marken. Den side af bogen virker i det hele taget gennemarbejdet og indbydende, og det ville være oplagt at omarbejde bogen til en smartphone-app.

Bogen er i forvejen lidt af en hybrid mellem tryksag og app: Den er forsynet med talrige QR-koder, der henviser til yderligere informationer. Koderne er trykt meget småt, så det kræver en rolig hånd at scanne dem med smartphone eller tablet. Afspilningen fungerer også udmærket, i hvert fald via mit trådløse netværk hjemme i stuen. Hvordan siderne afvikles ude på åben mark via en halvdårlig antenneforbindelse er til gengæld et åbent spørgsmål. Skal det tilmed ske til roaming-takster som turist syd for grænsen, så kan det blive en både langsommelig og dyr fornøjelse!

En QR-kode fungerer i princippet på nøjagtig samme måde som et

link på en hjemmeside. Derfor er det mindre heldigt, at de sider, der henvises til, alle er eksterne links. Det er altså ikke forfatterens eller forlagets egen hjemmeside, der indeholder det supplerende materiale, men derimod alle mulige forskellige institutioners og privatpersoners hjemmesider, videoer på youtube og andet. Disse sider har forfatteren i sagens natur ingen kontrol med. De kan meget hurtigt og uden varsel blive nedlagt eller ændret. Så sidder man med en bog fuld af døde links, og i modsætning til på en hjemmeside kan man ikke vedligeholde linkene i en trykt bog. Idéen er sådan set god nok. Den er bare ikke gennemtænkt. Der er også i hvert fald ét forkert link. Når man scanner den QR-kode, der burde linke til C.C. Møllers »9. maj-march til den danske Nordsøeskadre«, så toner nemlig den preussiske »Der Alsenströmer« ud af telefonen!

Til gengæld er der meget få trykfejl.

Med sans for den dramatiske detalje og den gode historie kommer vi i korte kapitler hele vejen rundt om de forskellige slag og bataljer. Det fungerer udmærket. Forfatteren skriver frisk fra leveren i et udpræget talesprog, mens han fælder raske og til tider temmelig anakronistiske domme, navnlig over datidens politikere. Det får uvilkårligt denne anmelder til at tænke på det danske udenrigsministeriums leder 1858-1899, Peter Vedel, om hvem det fortælles, at han engang i 1880'erne påhørte en stærk kritik af den danske udenrigspolitik i årene op til 1864. På et tidspunkt afbrød Peter Vedel kritikerens talestrøm med spørgsmålet: »Hvad synes De da, vi skulle have gjort?« Og så tav kritikeren!

Man kunne godt have ønsket sig, at også forfatteren havde skruet lidt ned for bagklogskaben og den letkøbte fordømmelse. Det meget kortfattede indledende kapitel for krigens baggrund er bogens klart svageste. Den er nærmest en karikatur og tilmed smækfuld af fejl. Hvis f.eks. Danmark virkelig – således som forfatteren hævder – i 1850'erne havde indført dansk regerings-, rets-, skole- og kirkesprog i Holsten og Lauenborg, så ville indbyggerne i disse rent tysktalende egne med rette have haft grund til klage! Men de såkaldte sprogreskripter (som der må være tale om) indførte altså kun dansk skole og kirkesprog i 49 mellemslesvigske sogne, hvoraf de fleste var eller i hvert fald indtil for nylig havde været overvejende dansksprogede (sønderjysk).

Stillet over for den opgave at forklare årsagerne til 1864, vælger forfatteren da at resignere og i stedet indtage det temmelig banale standpunkt, nemlig at krigen var politikernes skyld, og at de pligt-opfyldende menige danske, preussiske og østrigske soldater betalte prisen, eftersom det var dem, der blev dræbt eller såret.

Når det er sagt, så har bogen i øvrigt tilstrækkeligt med kvaliteter til, at den får en fast plads i handskerummet i denne anmelders bil.

René Rasmussen

Werther, Steffen: SS-Vision und Grenzland-Realität. Vom Umgang dänischer und »volksdeutscher« Nationalsozialisten in Sønderjylland mit der »großgermanischen« Ideologie der SS

Acta Universitatis Stockholmiensis, 2012, 371 s.

»[...] Es zeigte sich, dass die auf Rassentheorien beruhende SS-Ideologie bzw. deren praktische Umsetzung sich als ungeeignet erwies, den Grenzkampf zwischen angeblich »blutsverwandten Völkern« zu überwinden: Der nationalistische Teufel konnte nicht mit dem germanischen Beelzebub ausgetrieben werden [...].«

Sådan lyder en central passage (s. 319) i konklusionen i Steffens Wertners dissertation *SS-Vision und Grenzland-Realität. Vom Umgang dänischer und »volksdeutscher Nationalsozialisten in Sønderjylland mit der »großgermanischen« Ideologie der SS*. Afhandlingens sigte er, som titlen antyder, at undersøge, hvordan de to nazistiske partier i Sønderjylland, nemlig det folketyske NSDAP-N (Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei Nordschleswig) og det danske naziparti DNSAP (Danmarks National-socialistiske Arbejderparti), reagerede over for SS' storgermanske ideologi.

At få flyttet grænsen tilbage til Kongeåen og Nordslesvig genindlemmet i Det tyske Rige var fra 1920 til maj 1945 det tyske mindretals altoverskyggende politiske mål. Derfor var mindretallet begejstret for Hitler-Tysklands generelle grænserevisionspolitik i 30'erne, og nazismen holdt hurtigt sit indtog i det tyske mindretal – ganske som det skete i andre tyske »folkegrupper«, der var opstået som følge af det, man yndede at kalde for »Versailles-Diktatet«. Fra 1938 var mindretallet i Nordslesvig »gleichgeschaltet« efter rigstysk mønster, og NSDAP-N under føreren Jens Møller (dyrlæge i Gråsten) var enerådende.

Den tyske indmarch i Danmark den 9. april 1940 blev modtaget med begejstring af mindretallet. Nu regnede man med, at man ville komme »heim ins Reich«. Men som den eneste tyske Versailles-grænse blev den dansk-tyske grænse aldrig revideret.

Nordslesvig var også hjemstavn for den danske nazifører Frits Clausen (som var læge i Bovrup). Han var en stærkt dansk-national sønderjyde, der i 1920 havde kæmpet for, at også Sydslesvig skulle

indlemmes i Danmark. Både Møller og Clausen ønskede altså en grænseflytning – Møller i nordlig retning og Clausen i sydlig retning, nemlig til Ejderen. Begge var store beundrere af Hitler, men nationalitets- og grænsespørgsmålet skilte dem ad. Det var så at sige hagekors mod hagekors. Nordslesvig var Clausens hovedbastion med en tilslutning på ca. fem % – hvilket var mere end dobbelt så meget som på landsplan. Samlet set var tilslutningen til nazismen i Nordslesvig på godt 20%, idet det tyske mindretals parti kunne mønstre ca. 16% af stemmerne, svarende til deres andel af befolkningen i landsdelen. I Danmark som sådan nåede tilslutningen til nazismen aldrig over to %.

Det er allerede kendt i den danske forskning, at der var et decideret modsætningsforhold mellem NSDAP-N og DNSAP på grund af grænse- og nationalitetsspørgsmålet, og at det danske naziparti med Clausen i spidsen ikke ville ofre det dansk-nationale på det storgermanske alter. På samme vis var Jens Møller og NSDAP-N højest uvillige til at ofre den stærke identifikation med den tyske hjemstavn til fordel for Det storgermanske Rige. Som Werther påpeger, ligner deres reaktion den, andre kollaborationspartier i »germanske« lande udviste.

Werthers fortjeneste er imidlertid, at han detaljeret og med stor konsekvens analyserer såvel DNSAP's som NSDAP-N's opfattelse og omgang med de centrale (i princippet jo modstridende) nazistiske begreber »völkisch« og »Rasse«, og hvordan de to partier operationaliserede deres opfattelse, både i forhold til Tyskland/SS og i forhold til (mod) hinanden. Som det også er påvist i den danske forskning, reagerede de to nationalistisk-völkisch orienterede kollaborationspartier principielt ens, når de blev stillet overfor SS' supranationale fordringer: Man strittede imod, så længe det lod sig gøre, hvorefter man af rent taktiske grunde på skrømt annammede SS-ideologien. Ganske ofte pukkede begge partier over for SS på, at netop *de* havde forstået den »germanske« tanke, i modsætning til det andet (nationalistiske) parti. Ikke mindst i den tyske folkegruppe agiterede man ganske fermt for, at det »völkische« var det »nordiske«s og det »germanske«s forudsætning.

Afhandlingens analyse gennemføres på grundlag af meget kendt og en del ukendt kildemateriale, af dansk såvel som tysk proveniens. Men der er langt hen ad vejen tale om en nylæsning af materialet. Werther navigerer sikkert rundt i det nazistiske begrebslige univers og identificerer lige så sikkert de forskellige positioner i det tysk-nazistiske magthierarki – også i forholdet til det besatte Danmark. De interne danske forhold demonstrerer den dansk-læsende forfatter også et solidt kendskab til.

Det er Werthers hensigt med afhandlingen at sætte fokus på de ideologiske faktoreres betydning for den tyske politik over for Danmark og over for de to kollaborationspartier NSDAP-N og DNSAP. Om det forhold, at den dansk-tyske grænse, som den eneste tyske Versailles-grænse, aldrig blev revideret, anfører Werther således:

»[...] Für diese deutsche Entscheidung gab es zwar gewichtige politische und militärische Gründe, die im Mittelpunkt dieser Abhandlung stehende ideologischen Dimension darf jedoch in diesem Zusammenhang nicht unterschätzt werden. Die Grenze zu Dänemark stellte aus rassenkundlicher Perspektive die einzige »germanische Versailles-Grenze« dar, d.h. im Gegensatz zu Polen, Elsass-Lothringen oder der Tschechoslowakei, wo die nationalsozialistische Propaganda vom »Fremdherrschaft« sprach, waren die Volksdeutschen hier von einem »stammesgleichen Brudervolk« umgeben [...]. In den Augen des »germanischen« Flügels der SS bildete die deutsch-dänische Grenze, bzw. die Region Nordschleswig keine Trennlinie, sondern eine Kontaktfläche. Sie war also nicht »Volkstumsgrenze«, geschweige denn »völkische Kampfzone«, sondern Brücke zum Norden und nahm als solche eine Sonderrolle im »germanischen Raum« ein« (s. 19-20).

I den danske forskning har man hidtil stort set peget på realpolitiske årsager til, at den dansk-tyske grænse aldrig blev revideret. Som regel har man henvist til, at det tyske mindretal i Nordslesvig var så lille, at spørgsmålet stort set ikke optog Hitler. Denne anmelder har meget entydigt kædet den manglende revision af grænsen sammen med, at Danmark den 9. april 1940 (under protest ganske vist) accepterede den tyske besættelse mod, at Tyskland til gengæld garanterede »Kongeriget Danmarks politiske uafhængighed og territoriale integritet«, som det hedder i den tyske note af 9. april 1940. Danmark havde lige fra den 9. april 1940 til den 5. maj 1945 en særstatus i det tysk-besatte Europa, som efter denne anmelders opfattelse kan føres tilbage til »overenskomsten« den 9. april 1940. Norge og Holland, som racemæssigt blev indrangeret som Danmark, tog ikke mod tilsvarende tyske tilbud om en »fredsbesættelse«. De valgte i modsætning til Danmark (af flere grunde) krigen – og fik derfor helt andre besættelsespolitiske vilkår end Danmark, så realpolitiske faktorer og hensyn spillede ubetvivleligt en afgørende rolle i det nazistiske Tysklands politik. Om den dansk-tyske grænse under alle omstændigheder – på grund af raceideologiske faktorer – ville være forblevet uberørt, selv om den danske regering ikke havde accepteret det tyske

ultimatum den 9. april 1940, sådan som Werther synes at antyde, forbliver ubesvaret. Men Werthers dissertation vil uanset hvad udgøre en inspiration i den fremtidige forskning i emnet.

Henrik Skov Kristensen

Witt, Jann Markus: Seefahrtsgeschichte Schleswig-Holsteins in der Neuzeit

Boyens Buchverlag, Heide, 2012, 348 s.

Hertugdømmet Slesvig udmærkede sig langt op i nyere tid som en landsdel, hvor søfarten betød mere end i store dele af det øvrige danske monarki. I Holsten var Altona et dynamisk søfartscentrum, og i dag kan hverken Kiels havn eller Nord-Ostsee-Kanal lades uomtalt, når man vil beskrive nutidens søfart i Nordeuropa. Det er derfor berettiget, at der nu er udgivet en almen søfartshistorie for Slesvig og Holsten fra 1500-årene til dag. Forfatteren er kendt som søfartshistoriker og er ansat ved det tyske marineforbunds minde- og informationscentrum i Laboe ved Kiel. Bogen tilstræber på én gang at give det store og sammenfattende overblik over emnet og samtidig at belyse søfartens udvikling i de enkelte byer. Sønderjylland/Nordslesvig er medtaget frem til sidst i 1800-årene, derefter er synsfeltet afgrænset til nutidens Slesvig-Holsten med Lübeck.

Læseren følger søfartens konjunkturer og udviklingslinjer fra gode år sidst i 1500-årene, gennem de senere krige i 1600-årene og ind i det følgende århundredes blomstring under det neutrale Dannebrog. Efter 1700-årenes Middelhavs-, Vestindien- og Grønlandsfart fulgte omstilling til fart på Sydamerika, Australien og det fjerne østen, sejl blev afløst af damp og til sidst af diesel.

Der fortælles om de voldsomme tilbageslag for tysk søfart umiddelbart efter de to verdenskrige, indtil bogen slutter med nutidens containerskibe, som har revolutioneret praksis i havnene og indsnævret antallet af byer, som for alvor kan kaldes havnebyer.

Gennem hele forløbet præsenteres søfartens specielle historie på baggrund af den almindelige historie, og der er givet plads til både søkrigs-marinehistorie og søfartens socialhistorie. Særligt indskudte »temaafsnit« tager sig af specialemitter (f.eks. berømte skibe, søfolk, søslag eller søfartsbegreber, værfter, søfartsinstitutioner m.v.). Bogen er rigt illustreret med fint gengivne og velvalgte billeder (et enkelt er kommet med to gange, s. 76 og 89! og billedteksten gentager nogle steder hovedteksten).

Fremstillingen er let tilgængelig med populær karakter. Men målet kunne være nået endnu bedre. Grafiske figurer er fravalgt til at illustrere konjunkturer og forskelle mellem de forskellige søfartscentre, og der er kun ganske få tabeller. Derved fremstår billedet af søfartens konjunkturer og geografiske fordeling og forskelle mindre klart end ønskeligt. Nytegnede geografiske kort er der slet ingen af, så læseren må selv tænke sig til skibenes sejlruiter over den ganske klode. Særdelvis uheldig er mangelen på registre af enhver art. Uden person-, sted- og sagregistre er bogen svær at benytte som opslagsværk, og dette er nu engang en naturlig anvendelse for et arbejde af denne art. Kildehenvisninger til de få tabeller er kun givet i to tilfælde, og der savnes som mindstekrav kildehenvisninger til de enkelte afsnit – de ville have øget brugsværdien.

Anmelderen har undret sig over detaljer. Dan Andersens omfattende undersøgelser over dansk sejlads i Middelhavet (2000) er ikke benyttet, og det er en skam, for de ville have gjort fremstillingen af den vigtige Middelhavsfart meget mere indholdsrig.

Aabenraa-søfarten er medtaget til langt op i 1800-årene; kun mærkeligt at Løjt-søfolkene ikke omtales, ligesom navnet Michael Jebsen blot er nævnt i en billedtekst uden kommentar samtidig med, at Aabenraa siges at have mestret overgangen fra sejl til damp. Netop fastholden ved sejlskibene var ellers det karakteristiske for de gamle Aabenraa-redere.

På side 61 kan man for en gangs skyld finde en tabel, nemlig vedrørende kaptajner og styrmænd fra øen Før i 1795 (rettelig 1798). Men den er uklart opdelt, behæftet med trykfejl og i modstrid med sin kilde. På side 257 udmærker en anden af de få tabeller sig ved talangivelser, som harmonerer dårligt med de tilsvarende tekstafsnit.

Blandt bogens mange fine skibsportrætter er gengivet flere skibe fra den Brodersenske samling på Flensborghus i Flensborg – men de er svære at finde i billedlisten sidst i bogen, hvor flere sidetal synes at være forskubbet.

I et så altomfattende værk vil der altid indsnige sig mangler og skævheder. I de store linjer opleves bogens billede dog som retvisende, og det er prisværdigt, at historien er ført helt op til i dag.

Lars N. Henningsen

Forfatterliste

- Morten Andersen, adjunkt, ph.d., Dalbyvej 101, 6000 Kolding, tlf. 75 52 51 93, e-mail: mars@kabelmail.dk
- Per Boje, professor dr. phil., Institut for Historie, Syddansk Universitet, tlf. 65 50 21 39, e-mail: boje@sdu.dk
- Else-Marie Boyhus, mag.art., freelance historiker med speciale i madens og kokekunstens historie, tidligere leder af Lolland-Falsters Stiftsmuseum og Frilandsmuseet i Maribo, e-mail: emboyhus@123dk.dk
- Jens Bruun, pastoremeritus, forfatter, Nørreskovparken 3A, 6200 Aabenraa, tlf. 75288871, e-mail: jens.w.bruun@mail.dk
- Thomas Clausen, ph.d.-stipendiat, cand.mag., Københavns Universitet, Sølvgade 2, 3. tv., 1307 København K, tlf. 28 97 85 64 (privat), e-mail: thclausen@hum.ku.dk (arbejde), thoclau@sol.dk (privat).
- Andreas P. Cornett, lic.scient.pol., professor i regional økonomi og udvikling, Syddansk Universitet, Alision 2, 6400 Sønderborg, tlf. 65 50 12 11, e-mail: cornett@sam.sdu.dk
- Bo Ejstrud, museumsleder, ph.d., Museet på Sønderkov, Sønderkovgårdvej 2, 6650 Brørup, tlf.: 75 38 38 66, e-mail: be@sonderskov.dk
- Karl-Erik Frandsen, lektor emeritus, dr.phil., Københavns Universitet. SAXO-instituttet. 2300 København S, tlf. 29 42 46 81, e-mail: frandsen@hum.ku.dk
- Peter Fransen, seniorforsker, ph.d., Landsarkivet for Fyn, Jernbanegade 36A 5000 Odense C, tlf.: 65 48 03 25, e-mail: pf@sa.dk
- Hans Schultz Hansen, arkiv- og forskningsleder, dr.phil., Landsarkivet for Sønderjylland. Telefon 6548 0302. E-mail: hsh@sa.dk
- Lars N. Henningsen, tidl. arkiv- og forskningschef, dr.phil., Jørgensgård 43 B, 6200 Aabenraa, tlf. 74 62 76 17, e-mail: larsnhenningsen@gmail.com
- Anja Hoffmann, civilingeniør i arkitektur og design, arkitekt og planlægger i Aabenraa Kommune, Skelbækvej 2, 6200 Aabenraa, tlf. 27 11 55 72, e-mail: Anjahoffmann72@gmail.com
- Birgit Jenvold, museumsinspektør, mag.art., De Danske Kongers Kronologiske Samling på Amalienborg, Christian 8.s Palæ, Amalienborg, 1257 København K, tlf.: 33 12 21 86, e-mail: bj@dkks.dk
- Knud J.V. Jespersen, dr.phil., professor emeritus i historie ved Syddansk Universitet. Kongelig Ordenshistoriograf siden 1995. Tlf. (privat) 64 76 16 46, e-mail: kvj@kongehuset.dk eller kvj@sdu.dk
- Mikkel Leth Jespersen, museumsinspektør, ph.d., Museum Sønderjylland – Kulturhistorie Aabenraa, H.P. Hanssens Gade 33, 6200 Aabenraa, tlf. 74 62 26 45, e-mail: mije@museum-sonderjylland.dk
- Henrik Skov Kristensen, overinspektør, ph.d., Ørstedsgade 24, 6400 Sønderborg, tlf. 74 67 65 57 (Frøslevlejren), e-mail: henrik.skov.kristensen@natmus.dk
- Kirsten Lyloff, cand.mag. et med., ph.d., Dronningens Tværgade 50, st.th., 1302 København K, tlf. 20 15 75 19, e-mail: k.lyloff@webspeed.dk

- Anton Marckmann, pens. overlæge, dr.med., Vesterbakken 45, Høruphav, 6470 Sydals, tlf. 74 41 53 32, e-mail: anmarck@privat.dk
- Mogens Rostgaard Nissen, arkiv- og forskningsleder, ph.d., Arkiv- og Forskningsafdelingen ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig, Norderstrasse 59, D-24939 Flensburg (Postboks 528, 6330 Padborg), tlf. 0049 461 86 97 190, e-mail: mrrn@dcbib.dk
- Claus Pørksen, statsaut. revisor, selvstændig skatterådgiver, Kystvej 25, 6300 Gråsten, tlf. 23 62 11 09, e-mail: claus@poerksen-consulting.dk
- René Rasmussen, museumsinspektør, cand.mag., Nygade 36, 6270 Tønder, tlf. 73 72 00 06, e-mail: renerasmussen@bbsyd.dk
- Jens Skrumsager Skau, seniorrådgiver, cand.agro., tidligere MF, Ludvig Hansensvej 13, 5800 Nyborg, tlf. 25 30 43 46, e-mail: jenssskau@hotmail.com
- H.E. Sørensen, forfatter, Melbyvej 27, 6780 Skærbæk, tlf. 74 75 17 04, e-mail: melbyhus@mail.tele.dk

Arkiver, museer og forskningsinstitutioner 2012

Archiv/Historische Forschungsstelle der deutschen Volksgruppe

Temaer fra det tyske mindretals historie under nationalsocialismen og i efterkrigstiden stod sidste år gentagne gange i centrum for mit arbejde, efter at bogen »Straffelejren« af Henrik Skov Kristensen havde medført en intensiv diskussion inden for det tyske mindretal. Dertil hørte bl.a. arkiv- og forskningsafdelingens deltagelse ved ændringen af navnet »Ehrenhain« på Knivsbjerg til »Gedenkstätte«.

Historien om modstandsmanden Jens Jessen, som stammede fra det tyske mindretal, og Kreditanstalt Vogelgesang samt et overblik over det tyske mindretals historie 1933-1945 var temaer for flere foredrag på tysk og dansk.

Også foredragsrækken »Schleswigsche Gespräche – deutsch-dänische Begegnungen« begyndte i vinterhalvåret 2012/13 med et tema til »opgøret med fortiden« (Vergangenheitsbewältigung): Torben Meyers foredrag trak over 50 tilhørere, der diskuterede engageret.

Ligeledes tilrettelagde forskningsafdelingen Heimatkundliche Arbeitsgemeinschaft für Nordschleswigs seminar om temaet »Fårhus ud fra en nutidig synsvinkel«.

Megen arbejdstid gik med den redaktionelle færdiggørelse af bogen *Grenzen 811-2011*, hvor forskningsafdelingen på vegne af BDN deltog som medudgiver. Ligeledes var forskningsafdelingen medforanstalter af foredragsarrangementet »Herrscherinnen des Norden – zwischen Macht und Schicksal« og bliver medudgiver af den tosprogede publikation af foredragene.

Af større tilvækster til det tyske mindretals arkiv kan nævnes materiale fra den nordslesvigske musikforening. Et personaleskift i ledelsen af musikforeningen har ført til, at foreningens reoler er blevet gennemgået, og meget materiale er blevet bragt til arkivet. Derved dukker der også ting op, der ikke hører hjemme i en nordslesvigske sammenhæng og arkivmæssigt bedre kan opbevares andre steder, f.eks. et album fra den 4. nordtyske musikfest i Rostock i 1843, der antagelig vil blive tilbudt samlingen af musikalien ved Schleswig-Holsteinische Landesbibliothek i Kiel, da det passer bedre ind der.

Arkivet er således ikke en institution, som samler materiale for enhver pris, men er en markør og sporskifter, der leder arkivstykker derhen, hvor de med størst udsagnskraft passer ind i en større sammenhæng.

Frank Lubowitz

Danevirke Museum

På Danevirke Museum kan vi se tilbage på et godt og velbesøgt år 2012 med 18.000 besøgende.

Nyheden om udgravningerne af »Porten til Norden« i Danevirkes hovedvold lige over for museet tiltrækker mange besøgende. De udgravede mur-

ender er for tiden pakket ind, mens mulighederne for at vise porten i en eventuel museal præsentation bliver undersøgt. Under alle omstændigheder fortsætter udgravningerne, som det arkæologiske landskontor har planlagt.

Mindretalsudstillingen *Dansk i Sydslesvig* er kommet plads og dermed et længe næret ønske om en museal udstilling, der viser og fortæller historien om danskheden og det danske arbejde i Sydslesvig.

Folketingets Sydslesvigudvalg har givet en rundhåndet bevilling til en digital formidling af udstillingen, der foregår i samarbejde med specialister og studerende fra Aarhus Universitet, ligesom der er blevet inddraget brugere – f.eks. elever fra A.P. Møller Skolen.

En lørdag i juni holdt Den Slesvigske Vognsamlings Venner åbent hus i Haderslev med overdragelse af en kanonlavet med forstilling, system Fibiger 1834, til Danevirke. I løbet af de sidste tre år har de frivillige på vognsamlingen arbejdet med at færdiggøre kanonvognen efter gamle planer. Danevirke fik overdraget kanonen, og herefter kørtes den med firspand á la Daumont, dvs. med ryttere i stedet for kusk, og ledsaget af sortkrudtskytter i uniformer fra 1864 gennem Haderslev. Kanonen ankom den 14. september på Danevirke, hvor den skal gøre tjeneste på den gamle danske skanse 14 i den arkæologiske park.

I juli var der rigtigt liv og glade dage på Danevirke. Ud over de mange interesserede besøgende boede og arbejdede en gruppe unge på 16-24 år fra »Internationaler Jugendgemeinschaftsdienst – IJGD« på museet. De 16 unge var fra 8 forskellige lande spændende fra Østasien over Sydeuropa til Nordvesteuropa.

De oplevede på udflugter i området og til Danmark, hvordan hverdagen former sig her, og de fik en masse at vide om mindesmærker og mindesmærkepleje lokalt, bl.a. bestræbelserne på at få Danevirke og Hedeby anerkendt som Unesco-verdenskulturarv.

I august fik museet besøg af det internationale borgforskerforum Chateau Gaillard. Det blev stiftet i 1960 af europæiske borgforskere, historikere og arkæologer, der mødtes i Les Andelys tæt ved ruinerne af Richard Løvehjertes borg fra 1200, Chateau Gaillard, i Normandiet.

I 2012-konferencen, der fandt sted i Aabenraa, deltog 80 eksperter fra 17 nationer, der så på en række fæstningsværker på begge sider af grænsen, bl.a. Gottorp, Hedeby og Danevirke.

Danmarks ambassadør i Berlin, Per Poulsen Hansen, kiggede forbi, da han i januar besøgte Sydslesvig. Ambassadøren takkede for en interessant rundvisning på Danevirke og i mindretalsudstillingen, der ifølge ambassadøren udmærker sig ved overskuelighed, bredde og koncentration.

Danevirke og museet er naboer til den militære lufthavn Jagel, hvor Aufklärungsgeschwader 51 »Immelmann« er stationeret. Ligesom mange andre militære enheder, danske såvel som tyske, er også de at finde på Danevirke til bl.a. kurser i militærhistorie.

I midten af juli kom den danske vikingeflådes flagskib, Havhingsten, fra Glendalough til Slesvig for at deltage i et stort skibsstævne i Hedeby. Sydslesvigsk Forening var vært ved rundvisning på Danevirke for de ca. 60 besætningsmedlemmer.

Og når arkæologi- og danskstuderende fra München og Amsterdams universiteter er på ekskursion til Danmark, er det en selvfølge, at der gøres stop ved Hedeby og ved Danevirke.

I de sidste år har Aarhus Universitet – Moesgård afholdt deres uddannelsesgravning i Fysing på nordsiden af Slien. Her udgraves der tomter af langhuse, en bemærkelsesværdig hal, grubehuse og indhegninger. Med et spændende fundmateriale, der viser, at bebyggelsen har været vigtig i den tidlige vikingetid, godt beskyttet bag det massive spærreværk ved Rævsholm med Østervolden mod øst og Hedeby og Danevirkes Hovedvold mod vest. Disse arkæologistuderende besøger selvfølgelig også Hedeby og Danevirke.

Personalet fra ledelsessekretariatet for Region Syddanmark i Vejle lagde også turen forbi sammen med museumsinspektør Inge Adriansen.

Der udgives jævnligt artikler om Danevirke i en række danske og tyske fagtidsskrifter. Men det er sjældent, at volden når længere ud. En undtagelse var en artikel i det franske fagtidsskrift *La A + Archéologue* med titlen »Le Frontière viking«, vikingernes fæstningsværk, med henvisning til SSFs Danevirke Museum.

Nis Hardt

Deutsches Museum Nordschleswig

Det første år for min virksomhed havde været en stadig læreproces, så mange sager var velkendte allerede i 2012, hvilket dog ikke betød, at det var blevet til rutine. Netop samarbejdet med de frivillige i Sønderborg har udviklet sig videre, så man nu kan tale om et indøvet team. Dette team har igen i 2012 påtaget sig en mængde opgaver. Således glæder det os altid, når vi kan give studerende, forskere eller repræsentanter for det skrivende lav et dybere indblik i Nordslesvigs historie og kan understøtte dem i deres forehavender. Således kunne vi bidrage en smule til, at der i august 2012 udkom en bog om den nordslesvigske modstandsmand Jens Peter Jessen, udgivet af Søren Flott under titlen *Danskeren, der ville dræbe Hitler*.

Også på andre områder kunne vi yde støtte. Således bliver der den 22. marts 2013 åbnet en permanent udstilling om Fårhuslejrens i Frøslevlejrens Museum. Denne udstilling bliver udstyret med nogle udstillingsgenstande fra vort museum. Det samme gælder en udstilling, der netop nu er under opbygning på Sønderborg Slot. Titelen på udstillingen er *Sønderjylland under tysk styre 1864-1920*. Der vil man bl.a. kunne se et af våbenskjoldene fra Bismarcktårnet.

Fra Sønderborg Slot udgik også initiativet til fagkonferencen *Mindretallenes Selvpræsentation* sidst på året. Det centrale punkt for konferencen var mindretalsmuseernes organisationsstruktur. Skal den statslige side hellere overtage fremstillingen af mindretalshistorien, eller er det rigtigt og vigtigt, at et mindretal selv tager hånd om sin historiske fremstilling? Set ud fra de fleste mindretals ringe finansielle muligheder ville en statslig organisation sikkert være en fordel. For ikke at tabe selvstændigheden ville en mellemøsning være en rimelig vej for mange mindretal.

I tilslutning til konferencen gennemførte vi projektet »Jugend im Museum«. Målet for projektet var at give eleverne fra efterskolen i Tinglev nærmere

kendskab til den nordslesvigske historie. Til dette formål var der først en introduktionstur til Fårhus, Dybbøl og så til Deutsches Museum. Som opgave skulle eleverne filme nogle historiske steder i deres nuværende udseende i Nordslesvig og i grænselandet. Disse filmoptagelser blev så klippet sammen med historisk filmmateriale. Ved årsmødet for foreningen bag Deutsche Museen bliver der mulighed for at se filmene. Senere kan man også rekvirere dem i museet.

Besøgstallet for 2012 er faldet en smule. Hvad det skyldes, er svært at analysere. Men det er glædeligt med den store bredde af besøgende. Som et eksempel vil jeg nævne besøget af tyskstudierende fra universitetet i Bristol. En konsekvens af besøget er, at der må gøres en yderligere og forstærket reklameindsats, begyndende med medlemmerne af mindretallet og så videre ud til den danske og slesvig-holstenske flertalsbefolkning.

Tilvæksten af udstillingsgenstande er efter min mening uforandret god. Således kunne vi i 2012 få endnu nogle fine genstande, bl.a. et reklameskilt fra bryggeriet Petersen. Men også debatten omkring Fårhus indbragte nogle der-til hørende genstande.

Sammenfattende kan man gøre en positiv status. Der er dog mange små og store ufuldendte arbejdsopgaver, der i betydelig grad hænger sammen med den til rådighed stående tid hos de frivillige og de ansatte. Trods det har jeg tillid til, at det også i 2013 vil gå fremad med udviklingen af museet.

Hauke Grella

Deutsches Schulmuseum Nordschleswig

Året 2012 stod i Deutsches Schulmuseum i de personelle ændringers tegn. Således blev Imgo Doege på generalforsamlingen for Trägerverein der deutschen Museen Nordschleswigs afløst som frivillig leder af skolemuseet af Hauke Grella. Sidstnævnte forener dermed ledelsen af begge de tyske museer i Nordslesvig i én person. Ved siden af nybesættelsen i ledelsen kunne skolemuseet også glæde sig over yderligere frivillige medarbejdere.

Ingen af de frivillige medarbejdere, men en udstillingsgenstand fra museet, vil i 2013 nå frem til de tyske film lærere. Til filmatiseringen af romanen *Der Geschmack von Apfelkernen* blev den gamle skoletavle, der hænger i museets klasseværelse, udlånt til Bavaria Filmgesellschaft. Tavlen stammer fra slutningen af det 19. århundrede og hang tidligere på Sct. Severinskolen i Haderslev. Senere stod den i kælderen hos Barbara og Carsten Meyer, før den blev givet som gave til det tyske skolemuseum. Filmen vil antagelig kunne ses i de tyske biografier i efteråret 2013.

Ud over vores »filmstar« kunne skolemuseet i 2012 byde mange nye genstande velkommen. En særlig tak går her til det tyske gymnasium for Nordslesvig, som har overladt os mange genstande fra fysikfaget. Nogle af disse genstande vil med tiden blive integreret i den faste udstilling og dermed kunne ses i skolemuseets åbningstider.

Efter at det sidste år blev besluttet at udvide skolemuseets åbningstider, står dets døre nu åbne for besøgende hver tirsdag kl. 15-18, hver torsdag kl. 9-12 og den første lørdag i hver måned. Ligeledes blev det besluttet, at museet skulle være åbent hele året – i årene forud havde der været lukket i juli. Ved

Også formanden for BDN, Hinrich Jürgensen (th.), deltog ved afskedsreceptionen for den mangeårige leder af det tyske skolemuseum, Immo Doege. Foto: H.P. Bluhme.

de ændrede åbningstider håber vi på endnu flere besøgende og vil understøtte dette med målrettede reklameforanstaltninger.

Hauke Grella

Frøslevlejrens Museum

Museet havde i 2012 47.500 gæster. Det er en mindre tilbagegang på ca. 500 gæster i forhold til 2011. Tilbagegangen kan tilskrives et omfattende arbejde på motorvejen, som nærmest afskar Frøslevlejren fra omverdenen i juli og august måned, altså i museets højsæson.

Til gengæld har museet i 2012 udført 245 omvisninger/foredrag for større grupper, fortrinsvis skoler. Det betegner en smuk fremgang i forhold til 2011, hvor 211 grupper gjorde brug af denne tjenesteydelse.

Museet fortsatte i 2012 arbejdet med at forny den permanente udstilling om Frøslevlejren 1944-1945. Dette arbejde, som finansieres via en donation fra Frihedsmuseets Venners Fond, forventes færdigt med udgangen af 2013.

Arbejdet med etablering af en permanent udstilling om Fårhuslejren 1945-1949, hvor lejren var internerings- og straffelejre under retsopgøret, fortsatte også i 2012. Den 1. september kunne museet, ikke mindst på grund af et omfattende scanningsarbejde af fuldmægtig Ole Thomasen, sende hele udstillingen i elektronisk form til grafikerne og Nationalmuseets Center for Formid-

ling. Herefter var opgaven primært af grafisk, formgivningsmæssig og konserveringsmæssig karakter. Udstillingen forventes åbnet i marts 2013.

Frihedsmuseets Venners Fond har også i forbindelse med Fårhus-udstillingen været en hoveddonator.

Overinspektør Henrik Skov Kristensens bog fra august 2011, *Straffelejren. Fårhus, landssvigerne og retsopgøret*, medførte også i 2012 megen omtale og offentlig debat, ikke mindst i det tyske mindretal i Sønderjylland. Et 3. oplag af bogen udkom i januar 2012, og Henrik Skov Kristensen holdt i 2012 51 eksterne foredrag og forelæsninger, de fleste netop om *Straffelejren*.

Museet tager dette som udtryk for, at der også vil være stor interesse for den kommende Fårhus-udstilling, som *Straffelejren* var et forstudie til.

Foredragene/forelæsningerne har fundet sted i såvel folkelige som videnskabelige sammenhænge. Således f.eks. på University of Cambridge, hvor Henrik Skov Kristensen deltog i et internationalt symposium med titlen *Forgotten War and Occupation Heritage: Shedding light on the Darkness*. De folkelige foredrag om *Straffelejren* har været velbesøgte, ikke mindst dem i Sønderjylland. Der var f.eks. 290 tilhørere til et arrangement i Tønder.

Henrik Skov Kristensen genudgav i 2012 et større værk om de vestallieredes luftangreb i Danmark under 2. Verdenskrig, som han publicerede i 1988 sammen med to kolleger. Genudgivelsen under titlen *Bomber over Danmark. Vestallierede luftangreb under 2. Verdenskrig* er nybearbejdet, redigeret og videnskabeligt opdateret af Henrik Skov Kristensen. [Se anmeldelsen s. 262. Red.]

Henrik Skov Kristensen fik endvidere publiceret to kronikker i *Jyllands-Posten*, to boganmeldelser, en i *Jyllands-Posten* og en i *Information*, samt en længere artikel, »Træk af Fårhuslejrens historie 1945-1949« i *Fængselshistorisk Selskabs Årbog* 2011 (s. 6-90).

I Bent Blüdnikow, Kasper Elbjørn og Henrik Gade Jensen (red.): *Opgøret om vor samtids historie* bragtes to kronikker af Henrik Skov Kristensen, som begge daterer sig til en kronikrække i *Jyllands-Posten* i 2010 om den danske samarbejds politik under Besættelsen. Endelig fik Henrik Skov Kristensen publiceret et bidrag, »Deportationen aus Dänemark« (s. 31-46) til et temanummer med titlen *Skandinavien im Zweiten Weltkrieg und die Rettungsaktion Weisse Busse*, udgivet af KZ-Gedenkstätte Neuengamme.

Til samme publikation bidrog museumsinspektør Dennis Larsen med en artikel »Dänische SS-Freiwillige im KZ Neuengamme und seinen Aussenlagern« (s. 118-142).

Dennis Larsen bidrog endvidere med en artikel om den danske (mindretalstyske) KZ-vagt Gustav Alfred Jepsen til Inge Adriansen og Mikkel Leth Jespersen (red.): *Skurke og helte i Sønderjyllands historie* (s. 280-293).

Dennis Larsen har endelig fortsat sit forskningsprojekt om danske SS-folks virksomhed i Bobruisk i Hviderusland. Projektet, som skal munde ud i en bog, udføres i samarbejde med lektor Therkel Stræde fra Syddansk Universitet.

Som Henrik Skov Kristensen holdt også Dennis Larsen i 2012 en række eksterne foredrag/forelæsninger i folkelige og videnskabelige sammenhænge.

Henrik Skov Kristensen fungerede endvidere i 2012 som beskikket censor i

faget historie ved de danske universiteter samt som fagfællebedømmer (peer reviewer) af videnskabelige artikler.

Henrik Skov Kristensen

Museum Sønderjylland

Omsætningen i museet var knap så høj i 2012 (ca. 90 mio. kr.) som i 2011 (ca. 99 mio. kr.). Det skyldes især, at de meget store arkæologiske undersøgelser, der prægede de sidste par år, blev afsluttet, og de fleste af arkæologerne kunne gå i gang med at få skrevet beretningerne for de virkelig mange undersøgelser, museet har lavet i de senere år. Fra både private og offentlige fonde, via det arkæologiske arbejde og entreindtægter og salg i butikkerne »tjener« museet næsten lige så meget som hele statstilskuddet og godt 12 millioner kr. mere end tilskuddene fra de fire sønderjyske kommuner. En meget stor del af disse midler anvendes til lønninger og er således helt essentielle for, at museet kan opretholde et højt aktivitetsniveau. Besøgstallet i 2012 viste en pæn fremgang, nemlig 257.050 gæster mod 242.164 gæster i 2011.

Naturhistorie og Palæontologi v. Mette Elstrup Steeman

Ved årets første særudstilling, *Dyrene fra Siriuspasset*, blev tiden skruet ca. 520 millioner år tilbage. Det drejer sig om de ældste kendte fossiler af dyr, som mest minder om fantasidyr blandet med meget basale, men velkendte dyregrupper. Dyrene levede dengang i et tropisk til subtropisk hav, men på grund af kontinenternes drift findes fossilerne i dag langt mod nord, i Sirius Passet på Grønland. Udstillingen blev åbnet af ph.d.-studerende Emma Hammarlund, som var med på ekspeditionen til Sirius Passet i 2011. Særudstillingen var også omdrejningspunktet for de aktiviteter vi holdt i vinterferien og efterårsferien.

Umiddelbart før sommerferien indviedes den nye udsigts- og formidlingspavillon helt tæt på kanten af Gram Lergrav. Her kan besøgende søge læ og skygge og samtidig følge med i aktiviteterne i Lergraven. Der er også mulighed for at læse om leret og lergravens historie, om fossilerne fundet i leret og om naturen i området.

Årets mest bemærkelsesværdige fund fra lergraven var skallen af en blæksprutte. Der er ikke tidligere fundet sikre beviser for tilstedeværelsen af denne dyregruppe i lergraven, selv om den næsten må have været der. Her er nemlig fundet næbhvaler, og nulevende næbhvalers føde består primært af netop blæksprutter.

Sønderjyllands arkæologi v. Lennart S. Madsen

Museum Sønderjyllands arkæologiske afdeling kunne i 2012 fejre sin 125 års fødselsdag. Museet blev stiftet i 1887 som *Museum des Kreises Hadersleben*. I 1920 skiftede det navn til *Haderslev Amts Museum* og i 1970 til *Haderslev Museum*. Det var navnet frem til 31. december 2005, hvor museet indgik som den arkæologiske afdeling af Museum Sønderjylland under det knap så mundrette navn *Museum Sønderjylland – Arkæologi Haderslev*.

Festlighederne i anledning af jubilæet kom naturligvis til at fylde en del og vil blive omtalt nedenfor. Men der blev naturligvis også arbejdet med den

almindelige arkæologiske virksomhed. Det foregik dog på et noget nedsat blus i forhold til tidligere år. Hvor 2011 på grund af udgravningerne på naturgastraceet blev et af de travleste år museet har haft, så var der anderledes stille på udgravningsfronten i 2012. Det betød til gengæld, at der blev bedre tid til at få udarbejdet mange af de beretninger, der ikke havde været tid til i de foregående travle år.

I 2012 udførte afdelingen 55 (2011: 45) prøvegravninger og 26 (2011: 59) udgravninger. Disse tal dækker over undersøgelser, der havde en varighed fra en enkelt dag til flere måneder. Til tallet skal som sædvanlig lægges omtrent 20 egenfinansierede prøvegravninger, typisk staldbygninger og lignende på under 5000 m², der normalt har en varighed af en dag. Disse prøvegravninger betales af museets egen kasse. Sammenligner man med tidligere år, så er tallet for de egentlige arkæologiske undersøgelser sunket gevaldigt. Der blev, på trods af at antallet af prøvegravninger snarere steg, simpelthen ikke gennemført ligeså mange byggemodninger mv. i 2012, som der gjorde i 2011. Krisen er stadig mærkbar.

Afdelingen udfører de arkæologiske undersøgelser i henhold til museumslovens kapitel 8 i de fire sønderjyske kommuner, samt – på vegne af Museet på Koldinghus – i Kolding Kommune. For at kunne udføre de mange prøvegravninger og egentlige udgravninger var der som tidligere år et stort antal ansatte i den arkæologiske afdeling. Men det dalende antal arkæologiske undersøgelser betød, at afdelingen var nødsaget til at tage afsked med en række dygtige medarbejdere.

Udgravninger/indsamling: Årets udgravninger har som sædvanlig givet en lang række spændende resultater, også selv om antallet var markant færre end året før. Men her følger traditionen tro en kort gennemgang af nogle af årets vigtigste resultater, nogenlunde fordelt på tidsperioder.

Stenalder: I 2012 blev det kun til ganske få stenalderfund. Et af de væsentligste er nok den lille bebyggelse på fire huse, der dukkede op i forbindelse med gravningen af et af Årets Fund 2012, Møsvrå Høje nord for Kolding. I forbindelse hermed blev der fundet et af de i Syd- og Sønderjylland meget sjældne klokkebægre fra perioden omkring 2500 f.Kr.

Bronzealderen fylder atter mindst i fundgennemgangen. Kun et område med en række såkaldte rammehuse fra yngre bronzealder ved Vollerup vest for Bolderslev gør sig her bemærkede.

Men en af de ti udgravninger fra 2012 (de fleste foregik dog i 2010 og 2011), der kom med på Kulturstyrelsens liste over de ti mest interessante udgravninger i 2012, tog udgangspunkt i fire overpløjede gravhøje fra ældre bronzealder (1800-1000 f.Kr.), der lå i vejen for en grusindvinding ved Møsvrå nord for Kolding. Det var dog ikke gravhøjene, der var meget nedslidte, der var det bemærkelsesværdige, men derimod 55 urnegrave fra førromersk jernalder (ca. 500-1 f. Kr). I denne periode har man rundt om gravhøjene fra bronzealderen nedsat urner, som til dels blev markeret med små gravhøje og ringgrøfter. I alt 12 af urnerne var dækket af små gravhøje. Det er første gang, man finder en tuegravplads på den fede østjyske moræneler. I bunden af den ene urne var et soltegn. Det viser, at man stadig på denne tid dyrkede solen, ligesom man gjorde det i bronzealderen.

Jernalderen og specielt perioderne førromersk jernalder, ældre og yngre romersk jernalder, samt ældre germansk jernalder (dvs. perioden fra 500 f.Kr. til 500 e.Kr.), er de perioder, hvorfra de fleste fund stammer – også i 2012.

Ældst er en bebyggelse fra den ældste del af førromersk jernalder, benævnt Langholtgård III, beliggende i den store Synergipark, som Kolding Kommune er i gang med byggemodningen af. Inden for udgravningsfeltet fandtes 11 bygninger med mange gruber og et fundførende kulturlag. Landsbyen må være forgænger til bebyggelsen Langholtgård I. Her få hundrede meter væk undersøgtes en stor landsby, der i tid strækker sig fra yngre førromersk jernalder til ind i ældre romersk jernalder. Der undersøgtes 69 hustomter, der forsøgsvis kan udskilles i godt 30 gårdsanlæg. Hertil brønde, vådområder og gruber, samt tre urnebegravelser.

Ved Katrinelund nær Sønderborg blev der udgravet et område, der skulle rumme et nyt søbassin. Her undersøgtes en bebyggelse med flere huse fra sen førromersk jernalder, samt to brønde, et stort antal gruber og et kulturlag. Gruber og kulturlag indeholdt store mængder keramik samt brændte og ubrændte dyrekogler, hvilket er en stor sjældenhed fra denne periode.

På naturgastracéet dukkede der også i den sydligste del enkelte bopladser op, selv om de ikke lå lige så tæt, som længere mod nord på tracéet. Vest for Bolderslev fandtes der dog nogle stykker.

Ved Aggerhus i samme område blev der udgravet fire rentliggende gårdsanlæg med hovedhuse, der typologisk kan dateres til 100-350 e.Kr. Lidt derfra, ved Aggerhus Syd, undersøgtes en samtidig landsby med otte bygninger og tre hegnsforløb. Og endelig blev der tæt derved, lokaliteten Bremerhus Nord, udgravet dele af en bebyggelse fra yngre romersk jernalder med tilhørende hegn og anlæg. Som noget helt særligt blev der i et velbevaret hus fundet rester af glas fra glasproduktion.

På lokaliteten Kærgård ved Gammeleng nord for Højer er der tidligere undersøgt omfattende dele af en landsby, der er samtidig med Trælbanken, og som må markere Anglernes nordligste udpost på vestkysten. Der blev ved udgravningen 2012 undersøgt yderligere 14 treskibede langhuse med hegnsgrøfter og anlæg fra denne landsby.

Ved Rhedersborg nær Rødekre afsluttedes en længere udgravningskampagne påbegyndt i 2011. Den samlede udgravning viser, at der på stedet lå en omfattende landsby fra 2. og 3. århundrede e.Kr. med et stort antal huse og gårde. De har til dels levet af at udvinde jern, idet der undersøgtes 65 jernudvindingsovne, flere trækulsmiler og en bygning til ristning af jern. Specielt interessant var fundet af en romersk sølv mønt fra 2. århundrede e.Kr.

Jernalderens yngste fund i 2012 blev dele af en landsby ved Agerskov med 8 bygninger fra en landsby dateret til yngre romersk/ældre germansk jernalder.

I 2012 var der et par meget interessante fund fra middelalderen. Ved Nybøl udgravedes en smukt bevaret enkeltgård fra den tidlige middelalder. Hovedhuset i gården var med udskud, vindfang, vognport og helt ekseptionelt spor efter en bilæggerov. I samarbejde med Sønderborg Kommune planlægges det at rekonstruere husets grundplan som en slags indkørsel til det nye parcelhuskvarter.

Ikke langt herfra fandtes igen dele af det middelalderlige Dybbøl. På matr. 1885 undersøgte et helt middelalderligt gårdsanlæg i to faser. Til hver fase hørte flere bygninger, til den ældste bl.a. et stort uds kudshus. Faserne kan dateres til hhv. 12- og 1300-tallet.

Mange af de arkæologiske undersøgelser, der blev foretaget på naturgas-tracéet i 2012, nåede at blive nævnt i afdelingens jubilæumsbog – *Med graveske gennem Sønderjylland* – der omtales nedenfor.

Fredede fortidsminder: I august 2007 underskrev afdelingen en aftale med Kulturstyrelsen om på styrelsens vegne at varetage tilsynet med de fredede fortidsminder i de fire sønderjyske kommuner samt i Kolding og Fredericia Kommuner. Afdelingen skal samtidig på Kulturstyrelsens vegne foretage genbesigtigelser af fredede fortidsminder i forbindelse med sagsbehandling, og desuden er afdelingen indblandet i styrelsens sagsbehandling af overtrædelser af bestemmelserne om beskyttede diger. I de kommuner, afdelingen dækker, findes der i alt 2.191 fredede fortidsminder. Heraf er 1.115 i privateje, 659 ejes af staten og resten er krigergrave.

I 2012 blev tilsynet afsluttet således, at samtlige 2.191 fredede fortidsminder var blevet besigtiget i perioden 2007-2012. Kulturstyrelsen ønskede at indgå en ny kontrakt for de følgende fem år med de samme ti museer, der havde gennemført tilsynet i de foregående fem. I løbet af efteråret 2012 blev der ført forhandlinger, der blev afsluttet med en ny kontrakt omkring juletid. Museum Sønderjylland fører således også tilsyn med de fredede fortidsminder i de fire sønderjyske kommuner samt Kolding og Fredericia Kommuner i perioden 2013-2017.

Registrering: Afdelingen fortsatte i 2012 ufortrødent med at indtaste data i både REGIN, det statslige program til registrering af museumsgenstande på nettet, og MUD, museernes eget program til registrering af data fra arkæologiske udgravninger.

I løbet af året blev der for alvor sat gang i beskrivelsen af de mange genstande, der er blevet udgravet under de seneste års mange udgravninger bl.a. på motorvej og naturgastracee. Genstandene skal beskrives, og disse beskrivelser skal uploades til den nationale database, Museernes Samlinger, således at de bliver tilgængelige for alle – både forskere og almindeligt interesserede.

I slutningen af 2012 tog museet fat på at få styr på og indlede den digitale registrering af den store oldsagssamling, der befandt sig på Sønderborg Slot og stammede tilbage til Rabens mange år som leder i Sønderborg. I 2012 afsluttedes desuden registreringen af Aabenraa Museums tilsvarende oldsagssamling. Det har taget adskillige år at gennemgå den omfattende samling, der desværre er blevet mindre oplysende af, at en af de to protokoller over genstandene er gået tabt.

Forskning: Igennem året var der et par projekter, der fandt sin afslutning. Igennem flere årtier er der blevet indsamlet træprøver fra Olgerdiget. omtrent 100 prøver af stammer fra forskellige steder på det næsten 15 km lange forsvarsværk. Tidligere har de ikke kunnet dateres absolut via årringsdatering, idet den absolutte kurve i Danmark ikke var nået så langt tilbage i tid, at årringene i Olgerdigets palisadetømmer kunne indpasses. Men i 2012 lykkedes det i et samarbejde mellem museet, Nationalmuseets Dendrokronologiske

Laboratorium og det dendrokronologiske laboratorium på Skalk at få alt tømmet indpasset. Under ledelse af Kjeld Christiansen fra Skalk blev langt de fleste prøver dateret. Stor var overraskelsen, da det viste sig, at Olgerdiget ikke skal dateres til engang i 200-tallet, men at det ældste dige er rejst i året 31 e.Kr. Her kan man virkelig tale om, at historien skal skrives om, for det enorme forsvarsværk var nu pludselig et par århundreder ældre end hidtil antaget og er altså opstået i en hel anden historisk kontekst end hidtil troet.

I 2011 begyndte vi at forberede en publicering af de fosfatanalyser, som afdelingen har fået udført igennem årene. Museet er et af de museer også internationalt, der har gjort mest brug af metoden, så vi ser det som en forpligtigelse at delagtiggøre vore kolleger i resultater og erfaringer. I 2012 blev dette arbejde fortsat, men en ansøgning om midler til publicering af resultaterne samt afholdelse af en international konference blev kun delvist imødekommet. Vi har dog endnu ikke opgivet at skaffe midler til en publicering.

Formidling: I 2012 var det som nævnt 125 år siden, *Museum des Kreises Hadersleben* blev oprettet som det arkæologiske museum for det nordlige Sønderjylland. Museets hovedfokus har igennem alle årene været studiet af oldtid og middelalder i Sønderjylland, og fra midten af 1950'erne har museet haft ansvaret for stort set alle arkæologiske udgravninger i hele den del af Sønderjylland, der blev dansk i 1920. I dag er museet, nu under navnet *Museum Sønderjylland – Arkæologi Haderslev*, et af landets største arkæologiske museer med et ansvarsområde, der dækker godt 10 % af Danmarks areal.

Jubilæet blev fejret på forskellig vis: Der blev oprettet en særlig hjemmeside – www.oldtidslimt.dk – med tilhørende smartphone-app, hvor der hver uge igennem året blev præsenteret en særlig interessant arkæologisk udgravning i Sønderjylland fra museets 125 år lange virke. Omtrent halvdelen af disse udgravninger blev også præsenteret ved et foredrag af en af museets arkæologer ude på selve det sted, hvor udgravningen havde fundet sted. Arbejdet blev da også belønnet med mange »hits« på hjemmesiden og forholdsvis mange besøgende til foredragene. Der dukkede alt fra 7 til over 100 personer op. Hjemmesiden er i øvrigt fortsat i 2013, således at der lægges nye historier op, nu dog med et en betydeligt langsommere kadence end i jubilæumsåret!

Ved en festlighed den 21. september kunne vi åbne en helt ny vikingeudstilling. Åbningen fandt sted på den dag, hvor Kredsrådet i Haderslev Kreds i 1887 endeligt vedtog at oprette et museum i Haderslev. Hovedattraktionen i udstillingen er den fornemme mankestol fra Elstrup, et fornemt alsisk vikingefund, der blev gjort allerede før 1832. Mankestolen fandtes i den berømte Flensborgsamling, der efter 1864 havnede i Kiel og senere på Gottorp Slot. Som en gave i anledning af jubilæet blev den uddeponeret fra vores kollegamuseum, og – må vi indrømme – vores storebror i studiet af Sønderjyllands fortid, Gottorp Slot i Sydslesvig, til permanent udstilling. Det var chefen for dette museum, Dr. Claus von Carnap-Bornheim, der holdt tale i anledning af åbningen.

Og endelig udkom en jubilæumsbog med titlen *Med graveske gennem Sønderjylland*. Vi havde valgt at publicere en række helt nye og spændende resultater fra undersøgelser foretaget af museet i perioden 2007 til 2011 på henholdsvis

I anledning af 125-års jubilæet i 2012 udgav museet i Haderslev, der er et af landets største arkæologiske museer, en bog med titlen *Med graveske gennem Sønderjylland*, hvor resultaterne af museets undersøgelser i 2007-2011 på hhv. den nye motorvej mellem Kliplev og Sønderborg og det nye naturgastracé mellem Egtved og Ellund blev publiceret. Bogen anmeldes i årbogen side 264. Foto: Museum Sønderjylland – Arkæologi Haderslev.

den nye motorvej mellem Kliplev og Sønderborg og det nye naturgastracé mellem Egtved og Ellund. Begrundelsen for dette valg er følgende: For det første drejede det sig om to af de største anlægsarbejder, museet har været involveret i igennem de 125 år, hvilket betyder, at stort set alle perioder og anlægstyper er repræsenteret. For det andet var det muligt gennem disse gravninger at vise to fine arkæologiske snit igennem vort ansvarsområde – fra nord til syd og fra øst til vest. Bogen udkom ved juletid og afsluttede et hektisk jubilæumsår.

Men en traditionel gennemgang af museets historie i de 125 år skulle nu ikke mangle. Den blev publiceret i årets udgave af tidsskriftet *Langs Fjord og Dam* og vil også i løbet af 2013 blive til at få som et selvstændigt hefte.

Sønderjyllands Historie v. Peter Dragsbo

Sønderborg Slot

I starten af året kunne Inge Adriansen udgive en sammenfatning af mange års arbejde med sønderjysk madkultur i form af den flotte kulturhistoriske kogebog *Smagen af Sønderjylland*. Siden gennemførte Inge Adriansen sammen med Lorenz P. Christensen en gennemgang af kirkerne på Als og Sundeved som forberedelse af årbogen for slot og samfund, *Kirkerne på Als og Sundeved*, der ud over beskrivelserne af de enkelte kirker, ledsaget af en flot billedside skabt af fotograferne Roberto Fortuna og Kim Holm, fik væsentlige bidrag om kalkmalerier, inventar og arkitektur af medarbejdere ved Nationalmuseet. På den måde var bogen også det første konkrete resultat af den samarbejdsaftale, som er indgået mellem Museum Sønderjylland og Nationalmuseet.

2012 var også året, hvor det store samarbejdsprojekt hen over grænsen, *Mindretalsliv/ Minderheitenleben*, kunne præsentere resultatet af samtidsdokumentation og indsamling siden 2009 i bøgerne *På sporet af mindretalslivet/Auf den Spuren des Minderheitenlebens* med en DVD med 25 klip fra livet i grænselandet, redigeret af Hjalmar Jess. Før påske deltog Peter Dragsbo i en konference om mindretalsmuseer i Dresden, og det resulterede i, at projektet afholdt et seminar om museer for etniske og nationale mindretal på Sønderborg Slot. Gennem seminarerne er der dannet et grundlag for, at museet deltager i et europæisk netværk om og af mindretalsmuseer, som forhåbentlig kan udbygges i de kommende år.

Som nævnt ovenfor var 2012 også året, hvor Sønderborg Slot gennemførte et meget stort projekt med at holde mandtal over de *faldne nordslesvigere fra Første Verdenskrig*. Anledningen var, at der skulle rejses et nyt mindesmærke over de faldne på »den sønderjyske kirkegård« i Braine i Nordfrankrig. Selv om der var oplysninger om en lang række faldne soldater i museets arkiver, var der ingen samlet oversigt, da det eneste andet overordnede mindesmærke for faldne i Første Verdenskrig ved Marselisborg i Århus i sin tid kun medtog de formodede dansksindede sønderjyder. I 2011 begyndte museet derfor ved Louise Klinge systematisk at gennemgå de sønderjyske mindesmærker for faldne. Herefter forelå et kæmpe arbejde med at verificere navnene, få yderligere oplysninger (hvilket skete med stor hjælp fra de lokalhistoriske arkiver) samt finde yderligere navne, så ingen blev glemt. Det blev med utrættelig akkuratessse udført af Hanne Cordes. Resultatet blev, at der fra det nuværende Sønderjylland (Nordslesvig) var faldet over 6.000. Men når man fratrækker de soldater, som ikke var hjemmehørende i Sønderjylland, men kun udstationeret her i et tidsrum, bliver antallet af faldne sønderjyder 5.333. Listen blev afleveret til arkitekten for mindesmærket, Jørgen Overby i Gram, og derefter lagt på museets hjemmeside.

Bogen *Skurke og helte i Sønderjyllands historie*, redigeret af Inge Adriansen og Mikkel Leth Jespersen, Kulturhistorie Aabenraa, blev udgivet den 26. oktober på Augustenborg Slot, der jo bl.a. var fødested for en af bogens skurke, Prins Frederik af Nør. Flere af Museum Sønderjyllands medarbejdere har bidraget til bogen, ud over de to redaktører også Lennart Madsen, Inger Lauridsen og René Rasmussen. Bogen vakte stor interesse, og 1. oplag blev udsolgt før jul.

Slottets nye museumsinspektør, René Rasmussen, satte fra starten sit præg på afdelingens publikationsliste med en lang række artikler på grundlag af sit mangeårige arbejde med Sønderjyllands nyere historie, bl.a. tre bidrag til den ovennævnte antologi *Skurke og helte i Sønderjyllands historie*. Desuden har Peter Dragsbo fortsat sit arbejde med grænselandets arkitekturhistorie, bl.a. med bidrag til en registrering og beskrivelse af kulturmiljøet i Danfoss og Danfoss-byen, som blev gennemført i et samarbejde mellem Sønderborg Kommunes planafdeling, Cathrinesminde Teglværk og Slottet med støtte fra Kulturstyrelsen.

Endelig fortsatte museets første ph.d.-studerende, Nina Jebsen, sit arbejde med en sammenlignende undersøgelse af de europæiske folkeafstemningssområder efter Første Verdenskrig. Nina Jebsen leverede materiale og tekster til en del af *genforeningsudstillingen* med prøver på valgplakater og propagan-

da fra de andre europæiske afstemningsområder samtidig med, at museets kunne udgive hendes skrift om temaet, *Vær tro/Bleibe treu* som ledsagebøger til udstillingen.

Formidling: I marts kunne Slottet åbne døren for den anden af de tre nye faste udstillinger, støttet af A.P. Møller og Hustru Chastine Mc-Kinney Møllers Fond til almene Formaal, *Folkeafstemninger og genforening 1920*. Udstillingen var, som den forrige udstilling om Første Verdenskrig, resultatet af mange års forskning i afstemnings- og genforeningsprocessen og ikke mindst med brug af Slottets meget store samling af afstemningsplakater.

Et væsentligt træk i udstillingen var også forsøget på at vise temaet fra begge sider. Dels er danske og tyske plakater sammenstillet i dialog på væggene, dels er der i gengivelse af kort, karikaturer mv. vist, at der var flere holdninger til afstemningens indhold og den nye grænses retfærdighed. Og endelig viser Slottet i midterpavillonen med genstande fra tiden, bl.a. scoop som sammenstillingen af Christian X.s uniform med den hvide kjole, som blev båret af den lille Johanne, som kongen tog op på hesten, da han red over den gamle grænse ved Christiansfeld. Historien var ikke bare tryk og slagord; den bestod også af levende mennesker.

2012 var også året, hvor der blev taget initiativ til, at museet udviklede planerne for en storstilet formidling af Første Verdenskrig i landskabet – en sammenbinding af udstillingen på Slottet med de mange spor og minder fra Zeppelinbasen ved Tønder over det tyske befæstningsanlæg, »Sikringsstilling Nord«, tværs over Nordslesvig til krigsfangelejre og mindesmærker over hele landsdelen. Projektet, der var finansieret af midler fra bl.a. Region Syddanmark og P.J. Schmidts Fond, blev med stor entusiasme udført af historiker og Første Verdenskrig-ekspert Bo Nørregård og PR- og turismeekspert Lisbet Hartz, der af Tønder Kommune fik stillet arbejdsplads til rådighed i »Digegrevens Hus«. Resultatet, der både bestod i en beskrivelse af alle historiske spor og elementer og i en anbefaling om bevaring og restaurering, ny basisudstilling i Zeppelinbasens bevarede flyhangar samt formidling på stederne via apps mm., blev trykt i en fornem form, skabt af Lene Brunsgård, og kunne præsenteres for bestyrelsen og de fire kommuner i begyndelsen af 2013. Vi håber alle på fortsat momentum – Sønderjylland står her med en »stor fortælling«, en fortælling om europæisk historie, der er unik i Danmark.

Gennem året har både Slottet, Dybbøl Mølle og Historiecenteret deltaget med stort arbejde i forberedelsen af 150-året for 1864-krigen i 2014. For det første blev der allerede i efteråret 2011 på initiativ af museets formand taget initiativ til nedsættelse af et sønderjysk udvalg, der skulle koordinere indsatsen mellem de historiske foreninger og institutioner, mindretal og kommuner mv. om programmet for 2014. Desuden gjordes de første forberedelser til højtideligholdelsen af 18. april 2014 med bl.a. sikring af kongehusets og Statsministeriets deltagelse samt første skitser til et program. I efteråret 2012 overtog Region Syddanmark denne opgave og står nu for videreudviklingen af dagen i samarbejde med regeringen, så der sikres både deltagelse fra højeste niveau fra Tyskland og Østrig og et fornemt program for dagen med kulturelle og folkelige begivenheder.

Indsamling og erhvervelser: I kølvandet på udstillingen og projektet om Første

Verdenskrig deltog Sønderborg Slot på Danmarks vegne som ankerpunkt for et europæisk indsamlingsprojekt, *Europeana*. Projektet, som har været gennemført tidligere i Europa, består i, at »almindelige« mennesker på bestemte dage kan komme med deres beretninger, ting, billeder og breve om et bestemt stykke europæisk historie. De afleverede ting bliver så registreret på stedet samtidig med, at de fremmødte bliver interviewet af fagfolk. Herefter bliver alt lagt på en fælleseuropæisk hjemmeside.

Som forberedelse til udstillingen om Sønderjylland under tysk styre 1864-1920 er der blevet foretaget en omfattende eftersøgning, både i Museum Sønderjyllands samlinger og gennem samlere i grænselandet. En af de mere spektakulære ankomster var flytningen af den store statue af kejser Wilhelm 1. fra haven ved Arkæologi Haderslev til Sønderborg Slot. Statuen var oprindeligt blevet rejst på Haderslev Torv i 1890, to år efter kejserens død, men var i 1919 før Genforeningen blevet nedtaget og gemt i en kælder. Statuen af kejseren, der er en af de få bevarede, blev i 1960'erne opstillet ved Haderslev Museum, men skal nu være samlingsfigur i den nye udstilling.

Som årets clou lykkedes det i november for Sønderborg Slot at erhverve et hidtil ukendt *portræt af Kong Christian 2.*, udført af Lucas Cranach den Ældre – en af Tysklands berømte renæssancekunstnere. I forvejen kendtes to lignende portrætter, som ejes af museer i Leipzig og Nürnberg. Nu kom det tredje frem i den internationale kunsthandel, og det lykkedes at købe værket ved hjælp af generøs støtte fra Ny Carlsbergfondet, Augustinus Fonden og A.P. Møller og Hustru Chastine Mc-Kinney Møllers Fond til almene Formaal. Ønsket fra de store fonde om at sikre portrættet for Sønderborg Slot hang naturligvis sammen med Slottets mangeårige undersøgelser og formidling af Christian 2. og hans fangenskab på Sønderborg Slot. Men samtidig er portrættet i sig selv et unikt vidnesbyrd om en historisk situation i Europa. Det er nemlig udført af Cranach, antageligt i 1523-24, mens kongen boede i Wittenberg for at lytte til Martin Luthers ord.

Bygningskultur og bevaring: En af opgaverne for museets *Kontor for Bygningskultur* har været forberedelsen af et stort projekt med registrering og publicering af *bevaringsværdige bygninger på Løjt Land*. I 2012 har Peter Dragsbo skrevet sit bidrag til publikationen om bygningskulturen på Løjt set i slesvigsk sammenhæng, og i 2013 skal Kim Furdal, ISL-Lokalhistorie, derefter bidrage med både sognets og de enkelte ejendommers historie – mens Flemming Sørensen hen over året gennemfører den omfattende registrering »i marken« på grundlag af de kommunale bygningsregistre. Projektet blev præsenteret ved et velbesøgt møde i Løjt Forsamlingshus den 26. september.

ISL-Lokalhistorie

En central del af afdelingens formidling er redigeringen af *Sønderjysk Månedsskrift*, Danmarks eneste historiske månedsskrift, der i 2012 udkom otte gange med 45 artikler og 35 boganmeldelser fordelt på 332 sider. Som altid spændte bladet tidsmæssigt og emnemæssigt vidt fra artikler om fundet af Ryd Kloster til retsopgøret og fra mølleri i hertugdømmet Slesvig til sønderjyske stednavne.

Den 28. april åbnede afdelingen på kulturcentret Agoraen på Høje Kolstrup

Det var noget af et scoop, da det lykkedes Sønderborg Slot – ved generøs støtte fra en række fonde – at sikre sig Lucas Cranach den Ældres portræt af kong Christian 2. I anledning af erhvervelsen udgav museet en lille bog om maleriet, som beskriver baggrunden for billedets tilblivelse og sætter det ind i en større sammenhæng. Bogen anmeldes i årbogen side 253. Foto: Museum Sønderjylland – Sønderborg Slot.

i Aabenraa udstillingen »Den skræddersyede bydel« om Høje Kolstrups historie i forbindelse med færdiggørelsen af en bydelsfornyelse af »ghettoen«. Høje Kolstrup er planlagt af så markante danske arkitekter som Peter Bredsdorff og Arne Gaardmand som en New Town med trafikseparering. Udstillingen viste dermed over for beboerne og andre, at selv en bydel anlagt i første halvdel af 1970'erne rummer en væsentlig fortælling.

Indsamling: Afdelingen har i 2012 modtaget 42 afleveringer. Blandt disse kan nævnes en større aflevering af scrapbøger fra Aksel Vestergaard om Aabenraas byudvikling i hans tid som stadsarkitekt. Scrapbøgerne vil uden tvivl være en stor hjælp for de, som arbejder med Aabenraas nyere byudvikling. En stor del af indsamlings- og registreringsarbejdet har været centreret omkring registrering og tilgængeliggørelse af afdelingens billeder på Cumulusdatabasen, som nu har fået navnet Sønderjyske billeder. I 2012 blev databasen tilgængeliggjort på museets hjemmeside. På nuværende tidspunkt er der indlagt godt 65.000 billeder på databasen.

Historiecenter Dybbøl Banke

For Historiecenteret var en af de gode nyheder, at besøgstallet i 2012 nåede op på 53.348 – en fremgang i forhold til det gode år 2011 på næsten 6 %. Især har der været fremgang på skolebesøg i foråret og besøg af familier i august-september, og efterårsferien blev den bedste siden 1993.

En af de andre meget glædelige ting var, at møllerboligen ved Dybbøl Mølle blev færdigrestaureret og kunne tages i brug af personalet på Dybbøl Banke i oktober-november. Hermed har medarbejderne fået ordentlige arbejdsforhold med en fremadrettet udsigt, der virker både inspirerende og motiverende. Samtidig har Dybbøl Banke fået et flot bibliotek og møderum, hvor Historiecenteret bl.a. har overtaget en del bøger fra Forsvarets Biblioteker. De nye lokaler danner også en langt bedre ramme om de frivillige, f.eks. i nærklelauget, og det samme gælder de løbende seminarer for fortælle guiderne. Til indretningen har Danske Bank og Sydbank givet en del flot inventar.

I 2012 blev der indgået aftale med Klaus Birch, B-Film, om fremstilling af en ny film om 1864, der dels skal fungere som dokumentarfilm til TV2, dels som ny introduktionsfilm, hvor introduktionsrummet samtidig nyindrettes. Sammen med udstillingen *Mennesker i 1864*, der får fast plads i »Dannebrogssalen« fra 2015, lykkes det dermed at få færdiggjort en første nyindretning af centerbygningen siden indvielsen 1992.

Mht. »Kampen om Als« er arrangementet i rivende udvikling. Bl.a. er der i årets løb blevet fremstillet 56 kopier af uniformer, fremstillet af en indisk skrædder i Thailand, og desuden er fremstillet 20 danske infanteriuniformer, købt af Sønderborg Kaserne og Sønderborg Erhvervs- og Turistcenter. I 2012 fandt kampen sted 23.-24. juni, og der deltog næsten 70 historieentusiaster som *re-enactors*; det krævede en meget stor indsats fra »den lille hær« på Dybbøl Banke. En nyhed var også, at der blev gennemført en parade med en dansk hestetrukket kanon gennem Sønderborgs gader, startende på Sønderborg Slot, hvor Slesvigske Musikkorps spillede. Desuden har Dybbøls nærklelauget været involveret, og grafiker Kurt Hansen og skribent Claus Højbjerg har bidraget til en ny hjemmeside www.kampenomals.dk.

Dybbøl Mølle

På mange måder står Dybbøl Mølle og præsenterer sig smukt: Møllens restaurering er færdig med den sidste kalkning i 2012 – og møllerboligen blev færdigrestaureret, takket være en meget flot donation fra A.P. Møller og Hustru Chastine Mc-Kinney Møllers Fond til almene Formaal og Sønderborg

Kommune. Det er derfor for mange svært at forstå, at der fortsat samles ind via Grænseforeningen til Dybbøl Mølles vedligehold – men det skyldes simpelthen, at der er brug for en økonomisk buffer, så den løbende istandsættelse er sikret. Af møllens drift kan kun afses en 100-150.000 kr. om året, og det er for lidt, når storme og slagregn begynder at tære på det nationale monument.

DSI Dybbøl Mølle sagde i 2009 ja til at overtage det historiske Bøffelkobbelhus i Nybøl med den enestående soldatergrav i forhaven. Siden overtagelsen har der været ydet en stor indsats, hjulpet af lokale fonde, for at bringe huset på fode. I 2012 brugte Historiecenterets personale næsten et halvt årsværk på renovering af huset efter de hidtidige ejeres fraflytning. Desværre måtte den nye lejer fraflytte i slutningen af året pga. skimmelsvamp.

Sønderjyllands Kunsthåndværk og Kunstindustri v. Elsemarie Dam-Jensen Kulturhistorie Tønder

Udstillinger: Frem til 9. april 2012 vistes særudstillingen *Bore, Pi og Hüüw. Hovedtøjs- og dragttradition fra Vadehavsoerne*. Fra 9. juni 2012 vistes særudstillingen *Liv og sjæl i gamle huse – Bygningskultur i Vestslesvig*. Ideen med udstillingen var at sætte fokus på bygningskultur i den nuværende Tønder Kommune, især den ældre del af bygningskulturen.

Anden formidling: Forår 2012: Foredragsrække på fire foredrag med temaet »Træk af sønderjysk landbrugs historie fra middelalderen til i dag«. Efterår 2012: Foredragsrække på tre foredrag med temaet »Bygningskultur i Vestslesvig«. Seminar d. 8. september 2012: »Liv og sjæl i gamle huse ... Seminar om bygningskultur i Vestslesvig«.

Herudover arrangeredes en lang række andre formidlingsarrangementer: Månedlige kulturhistoriske strikkecaféer, mølledag, stoledag og formidlingsarrangement om 1700-tallet for 5. kl. skoleelever fra Tønders skoler i samarbejde med Kristkirken.

I samarbejde med Kunstmuseet i Tønder, begge museers venneforeninger og de samvirkende danske museumsvenneforeninger afholdtes en kulturpolitisk konference med *Sproget* som tema.

Både Anne Marie Overgaard og Elsemarie Dam-Jensen har i forbindelse med formidlingssamarbejdet i Vadehavsregionen udarbejdet en række netbaserede artikler om kulturhistorien i Vadehavet.

Forskningsresultater: Seniorforsker Inger Lauridsen fortsatte i 2012 sit forskningsprojekt med titlen »Den tønderiske kniplingsindustri 1600-1864, dens internationale baggrund, økonomiske betydning, nationalt og regionalt samt den sociale historie vedrørende kniplerskernes liv og arbejdsvilkår og disses forholds indvirkning på Hertugdømmet Slesvig og især på Tønderegnen«. Projektet finansieres af Carlsbergfondet.

Elsemarie Dam-Jensen deltog sammen med Fiskeri- og Søfartsmuseet i Esbjerg i et forskningsprojekt finansieret af Kulturstyrelsen vedr. forbindelserne mellem Holland og det danske vadehavsområde i 16-1700-tallet. Her er der foreløbig leveret en rapport til Kulturstyrelsen.

Desuden foretog Henrik J. Møller en etnologisk kortlægning af arbejdsgangene på Danish Crown-slagteriet i Tønder, som står foran lukning.

Drøshes Hus

Udstillingsvirksomhed: Fra 30. marts 2012 tre nye særudstillinger: *Fra storhed til forfald – Om kniplingsindustrien i Sønderjylland fra 1600-tallet til 1800-tallet.* Udstillingen fortæller historien om kniplingsindustrien fra begyndelsen i 1600-tallet over glansperioden i 1700-tallet til tilbagegangen i 1800-tallet. Udstillingen fokuserer også på de personer, som var knyttet til industrien – kniplingshandlerne, kniplingskræmmerne og kniplerskerne. *Bord dæk dig!* Udstillingen viser, hvordan knipling har været og stadig ofte bliver brugt som pynt på bordtekstiler. *Døbt i Tønderknipling – dåbskjoler med Tønderknipling.* Udstillingen blev skabt i relation til den royale barnedåb i Møgeltonder foråret 2012. Udstillingen rummede blandt andet dåbskjoler fra kongehuset og fra en lang række private i Tønder og omegn.

Desuden blev en del af museets kniplinger frem til 31. januar 2012 vist på en udstilling om Tønderkniplingerne og kniplingshandelens historie på State Pushkin Museum i Moskva. Udstillingen blev realiseret gennem en donation fra Toosbuy's Fond. Samarbejdet omkring udstillingen er foregået mellem Den danske Ambassade i Moskva, Pushkin Museet, Museum Sønderjylland – Kulturhistorie Tønder og Dagmarskolen i Moskva, en danskstøttet knipleskole for russiske piger. Udstillingen fortsatte i foråret 2012 på Pavlovsk-museet ved Sankt Petersborg.

Større begivenheder: I juni 2012 blev den nye kniplingshave bag Drøshes Hus, tegnet af havearkitekt Niels Junggreen Have, indviet. Projektet er finansieret af midler fra Ny Carlsbergfondet og med tilskud fra Fa. Petersen Tegl.

Højer Mølle

Udstillingsvirksomhed: *Det daglige brød – brød og bagning gennem 2000 år* er en ny fast udstilling i afdelingen og optakten til et større fokus på brødbagningens historie i afdelingen i Højer Mølle.

Større begivenheder: I forhold til mølleriet har det længe været et ønske at få Højer Mølle til at male mel igen. Det lykkedes i 2012, og ved den årlige fejring af Dansk Mølledag (hvert år 3. søndag i juni) oplevede 450-500 gæster lyden og duften, da møllen malede mel for første gang i næsten 40 år.

Skærbæk

Udstillingsvirksomhed: Særudstillingen *Store drømme og jord under neglene – planer og realiseringen af en dæmning til Rømø* om etableringen af Rømødæmningen i 1948 fortsatte, og der er i denne sammenhæng gennemført yderligere interviews. Desuden har museet, ved en stor indsats af Finn Clemmensen i Skærbæk, fået bygget en model af sommerhusområdet Lakolk anno 1900.

Forskningsresultater: Anne Marie Overgaard har til *Sønderjyske Årbøger 2012* skrevet artiklen »Byggeriet af Rømødæmningen. Et spørgsmål om landvinning, beskæftigelse og national handling«.

Ehlers Lertøjssamling

Foredragsrækker o.l. formidlingstiltag: På Ehlers Lertøjssamling havde man i 2012 flere formidlingstiltag i samarbejde med lokale musikere og teaterfolk. I juni var der Holberg-forestillinger og i løbet af efteråret var der flere koncerter.

Også samarbejdet med keramikere blev fortsat, så publikum foruden den store samling af lertøj også kunne se »levende« lertøjsproduktion.

Sønderjyllands erhvervshistorie v. Stefanie Robl Matzen

Kulturhistorie Aabenraa

Faglige resultater: På Kulturhistorie Aabenraa var året præget af fejringen af museets 125-års jubilæum. Mikkel Leth Jespersen og Stefanie Robl Matzen indsamlede ca. 30 maritime historier fra hele Sønderjylland, som blev præsenteret i særudstillingen *Sønderjyder fortæller søfartshistorier*. Mikkel Leth Jespersen påbegyndte sit forskningsprojekt »Et globaliseret lokalsamfund. Ude og hjemme med Aabenraa-søfarten under 1800-tallets kolonialisme« i marts 2012. Projektet finansieres af Forskningsrådet. Hans vikar, Petur Petersen Dall, og Stefanie Robl Matzen undersøgte for udstillingen *SOS – skibsforlis i Sønderjyllands historie* flere skibsforlis med deltagelse af sønderjyske skibe og/eller besætningsmedlemmer/passagerer fra Sønderjylland, som vistes i anledning af 100-året for Titanics forlis. Derudover var der bl.a. fokus på museets kinesiske samling, kvindernes rolle i søfarten og den sønderjyske søfarts internationale karakter.

På Jacob Michelsens Gård afsluttede Stephanie Holløse Würtz Erlenbach sit projekt »Tak for dine kære Breve. En analyse af et ægtepars brevkorrespondance under Første Verdenskrig. Ella og Jacobs breve«, som blev afleveret som speciale på Aalborg Universitet. Derudover blev bogen *De glente kager. En kulturhistorisk bagebog fra Museum Sønderjylland – Kulturhistorie Aabenraa*, som beskæftiger sig med regionens traditioner omkring »det sønderjyske kaffebord«, genoptrykt og oversat til tysk.

Cathrinesminde Teglværksmuseum stod helt i Danfosstegn, som blev behandlet både i museets årsskrift, årets særudstilling og det egnesspil, som opføres hvert 2. år. Udstillingen blev skabt i samarbejde med Danfoss Historisk Arkiv og Danfossmuseet.

På landbrugsmuseet *Oldemorstoft* afsluttede Mie Ellekilde projektet »Landbrugsmuseet i det 21. århundrede. Med smartphone og vandrestøvler«, og der vistes en række mindre særudstillinger.

På *Slesvigske Vognsamling* gik året, ud over en række praktiske opgaver og forskellige formidlingstiltag, med forberedelserne til særudstillingen *Oldtidsvogne*, som vises i 2013.

Ud over de i publikationslisten nævnte bøger og artikler skrev søjlens museumsinspektører en række mindre artikler.

Sønderjysk Kunst v. Katrine Kampe

Kendetegnet for det museumsfaglige fokus i 2012 var nye erhvervelser til samlingen. Med den store donation fra Fonden til Franciska Clausens Samlinger indledtes et stort arbejde med at nyregistrere de ca. 2.000 arbejder, som kunstneren efterlod sig. Det lykkedes os også at erhverve en række centrale værker af kunstneren Dyke Johannsen, Leif Kath og Astrid Kruse Jensen ved hjælp af eksterne midler. Samtidig fik vi også erhvervet flere værker fra 1800-tallet, så arbejdet med at styrke samlingen med sønderjyske kunstnere gav et imponerende resultat i 2012.

Udstillinger: Astrid Kruse Jensen – Disappering into the past. En soloudstilling med den sønderjyske billedkunstner, der arbejder med fotografi og installationer. Temaet i denne udstilling handlede om erindringsglimt fra en barndom i Aabenraa. Udstillingen blev ledsaget af et katalog om de omhandlede værker med dansk og tysk tekst af Astrid la Cour. *Franciska Clausens laboratorium.* Maleren Franciska Clausen blev født i 1899 og døde i 1986. Hun levede det meste af sit liv i Aabenraa og efterlod sig en stor samling af malerier, tegninger, gouacher og skitser, som blev overdraget til Fonden for Franciska Clausens Samlinger. I efteråret 2011 besluttede Fonden, at samlingen skulle deponeres på Kunstmuseet Brundlund Slot, og dermed er den kommet tilbage til byen, hvor de fleste værker er skabt. Udstillingen *Franciska Clausens laboratorium* er den anden i en række, hvor der sættes fokus på kunstneren. *Nina Maria Kleivan – Observatøren.* Her var der tale om et udstillingssamarbejde med Kunsthal Brænderigården i Viborg. For den dansk-norske billedkunstner Nina Maria Kleivan (f. 1960) udgør det personlige råstoft i hendes kunstneriske skaben. Med udgangspunkt i sit eget liv og historie skaber hun således foruroligende fortællinger om fællesmenneskelig smerte og om den til tider svære balancegang mellem godt og ondt. De dystre og eksistentielle tematikker leveres dog ofte med et humoristisk og overraskende twist, som opstår i sammensætningen af højst umage par eller størrelser. Udstillingen blev ledsaget af et katalog med tekst af Karen Olsen. *Helle Frøsig – Spilmesterens aften.* Helle Frøsig har i de sidste 15 år arbejdet med installatoriske udstillingsprojekter, der på en spændende og nyskabende måde har indkredset temaer som form og formløshed, tid og eksistens. Vores liv med tingene i tiden. Hun inddrager forenkede former, der tilsyneladende er genkendelige fra vores hverdag, men som alligevel har en anden størrelse, er sat sammen på en ny måde eller på anden vis tilfører det genkendelige ny betydning. Med udgangspunkt i Hermann Hesses roman, *Glasperlespillet*, fra 1943 skabte kunstneren seks installationer til rummene på slottet. Museet ønskede med udstillingen *Spilmesterens Aften* at knytte en kunstudstilling til den dansk-tyske litteraturfestival, Litteratur i Aabenraa. Kataloget indeholder en artikel af lektor, dr.phil. Anne Ring Petersen, Københavns Universitet, om installationskunst med baggrund i Helle Frøsig's værker: »Verdner af noget som ikke er ting, men som kunne ligne – om Helle Frøsig og installationskunsten«. Dertil kommer en artikel af Helle Frøsig: »Glasperlespillet og Spilmesterens Aften«, hvor hun skriver om Hermann Hesses roman og de 6 valgte rum: Spejlene, Glashuset, Rummet med pergamentvifter, Lunden og buret med de mange sølvfade, Perlebord og Spil.

Publikationer: Astrid Kruse Jensen – Disappering into the past. Tekst af mag.art. Astrid la Cour. *Helle Frøsig, Spilmesterens aften – seks installationer til romanen Glasperlespillet af forfatteren Hermann Hesse.* Tekster af kunstneren Helle Frøsig og mag.art Anne Ring Petersen. »Fragmenter fra en iscenesat verden – om kunstneren Ole Bjørn Petersens billeder« ved Katrine Kampe i Ole Bjørn Petersen: *Fra det stille liv*, Haderslev Kunstforening.

Nordisk Kunst og Design v. Ove Mogensen

Kunstmuseet i Tønder har til opgave at belyse væsentlige strømninger og aspekter af Nordisk Kunst og Design i det 20. og 21. århundrede. I 2012 har

museet kunnet supplere sin kunstsamling med et meget vigtigt maleri af den tyske maler og billedhugger Georg Baselitz. Det drejer sig om maleriet *Carlo Maggio* fra 2002. Maleriet er en gave fra Ny Carlsbergfondet og supplerer de to øvrige malerier, museet ejer af samme kunstner. Maleren Emil Nolde er en af hovedpersonerne blandt de kunstnere, der forbindes med Nordtyskland og Norden. Baselitz er en af de vigtigste nutidige tyske ekspressionister, der kan ses som arvtager af Noldes kunst. Sammen med værker af Nolde og Markus Lüpertz tegner disse Baselitz-malerier nu et godt indblik i den tyske ekspressionisme, som den har udfoldet sig siden Nolde.

Igennem de seneste fire år har kunstmuseet i samarbejde med Tønder by- og handelsstandsforenings skulpturudvalg arbejdet for etableringen af en skulpturpark i Amtmandens have og området øst for kunstmuseet ved Bachmanns mølle. I 2012 lykkedes det at få den store monumentale granitskulptur *Kongen og Dronningen* fra 2008 til Tønder. Ny Carlsbergfondet skænkede skulpturen til skulpturparken ved museet. Alle skulpturer, der indgår i skulpturparken, tilhører kunstmuseet. *Kongen og Dronningen* er udført af den svenske billedhugger Claes Hake og hører til en af hans vigtigste skulpturer. Med sit abstrakte formsprog og kolossale størrelse rejser den sig i landskabet med en styrke, der vidner om potentialer fra både fortid og nutid.

I forbindelse med kunstmuseets store udstillingsarrangement *Tapio Wirkkala – billedhugger* erhvervede museet et fornemt sølvmedearbejde af den berømte finske designer. En ganske lille skål, der rummer essensen af Wirkkalias naturlige tilgang til skulpturel form- og designgivning.

Udstillinger: Tommi Toija: Skulpturer. Tommi Toija (f. 1974) præsenteredes med denne udstilling for første gang på et dansk kunstmuseum. Han var i flere år assistent for Finlands mest betydelige billedhugger Kain Tapper, af hvem Kunstmuseet i Tønder ejer flere hovedværker. Tommi Toija har en fremtrædende plads i finsk samtidskunst og er bl.a. repræsenteret på KIASMA, Museum of Contemporary Art i Helsinki. *Sigurður Gudmundsson: Situationer.* Den islandske billedkunstner Sigurður Gudmundsson er født i 1942 i Reykjavik. Hans kunstneriske produktion spænder vidt fra malerier, tegninger, skulpturer, happenings til digte og romaner. Det er dog ikke mindst hans fotografiske værker, der har bragt ham berømmelse. *Hans Ole Madsen: Pinhole-fotos.* Pinhole, også kaldet camera obscura, er kendt siden Aristoteles (384-332 f.Kr), op igennem middelalderen som markedsgegl, til videnskabelige iagttagelser af solen i renaissance og udviklingen af det egentlige fotografiapparat i 1800-tallet, men forsvandt herefter i den store glemmebog. I moderne tid fik kameraet en genfødsel i 1970'erne ved den amerikanske fotograf Eric Renner, der genoptog kameraet som et fotografisk kunstnerisk alternativ til maleriet. Pinholeteknikken gør motiverne slørede og fortættede, næsten som et romantisk maleri. Hans Ole Madsen (f. 1955) har i en årrække arbejdet i reklamebranchen som fotograf. Efter 20 år valgte han i 2003 at genstarte atelier i eget navn med fokus på kultur og kunst. *Tapio Wirkkala: Billedhugger.* For første gang nogensinde vistes den internationalt berømte finske designer og billedhugger Tapio Wirkkala (1915-1985) på en særudstilling i Danmark. Tapio Wirkkala var en af Nordens mest fremragende formgivere i det 20. århundrede. Gennem en omfattende og helt unik produktion af designobjek-

ter og skulpturer opnåede han både at blive en ledende figur inden for moderne finsk design og en foregangsmand inden for den abstrakte skulptur i efterkrigstidens Finland.

Historisk set havde Finland det hårdt på dette tidspunkt. Men kreativiteten blomstrede, og talentet Tapio Wirkkala foldede sig ud og fik frembragt nogle af sine mest ikoniske objekter såsom glasvasen Kantarel fra 1946 og træfadet Blad fra 1951, der samme år blev kåret som årets smukkeste objekt af det amerikanske magasin House Beautiful.

1951 var et fantastisk år for Tapio Wirkkala og finsk design generelt. Sammen med den danske møbeldesigner Hans J. Wegner vandt han også Lunningprisen og i sin egenskab af udstillende designer, kurator og arkitekt for det finske rum på design-triennalen i Milano, er han hovedkraften bag den internationale bevågenhed og de mange medaljer, de finske designere opnåede det år. Tapio Wirkkala nåede at arbejde for så fremtrædende virksomheder som Iittala i Finland, Rosenthal i Tyskland og Venini i Italien, og udstillingens ene del viste et bredt udsnit af hans mange designobjekter frembragt i metal, porcelæn, glas og træ. *The Föhr Reef: et hækket koralrev*. Kunstmuseet i Tønder og Kulturhistorie Tønder præsenterede et storslået hækket koralrev, der opstod i perioden januar til juni 2012 på Museum Kunst der Westküste på øen Før. Koralrevet var resultatet af et kollektivt samarbejde mellem godt 200 hækleinteresserede mænd og kvinder i alderen 7-84 år nord og syd for den dansk/tyske grænse. Især husmoderforeningen på Før og strikkecaféen, der er tilknyttet museet i Tønder, var med til at hækle koralerne. KONTRAPUNKT: RICHARD MORTENSEN & CARL MAGNUS. I dansk billedkunst hen over midten af det 20. århundrede er Richard Mortensen (1910-1993) og Asger Jorn (1914-1973) de mest fremtrædende. De repræsenterer hver sin fløj i datidens stilistiske strømninger, henholdsvis De Konkrete og De Spontane. Richard Mortensens arbejde med konkret maleri fra 1948 til 1985 danner baggrund for denne udstillings tema. Mortensen er bosat i Frankrig fra 1948 frem til 1964, og i denne periode er han ikke alene nationalt men internationalt set den betydeligste skikkelse i konkret maleri. Men perioden er også overgangen mellem dansk modernisme og postmodernisme. Da Mortensen i 1964 vender tilbage til Danmark er han og andre kunstnere udgået fra modernismens udsat for stærkt modspil. Unge fremadstormere vil have kunsten ind i hverdagen og agerer med performance og happening. Situationisterne er en del af protestbevægelsen med Jens Jørgen Thorsen og Jørgen Nash som hovedaktører. En anden aktør er svenske Carl Magnus (f. 1943). Efter sin deltagelse i protestbevægelserne udvikler Carl Magnus, som de fleste andre i protestbevægelserne, en stærk personlig udtryksform, og han bliver en væsentlig bidragyder til den skandinaviske postmodernisme, som udstillingens værker fra 1985 til 2012 viser. Udstillingen pegede ikke alene på de to kunstneres særpræg, deres fælles områder og modsætninger, men tillige på, hvad minimal brug af linje og farve kan gøre med stor effekt for oplevelse af rum.

Udgivelser: Blond, Anne: Hans, stolen og verden – en børnebog om Hans J Wegner. Blond, Anne (red.): Tapio Wirkkala. Billedhugger. Jul, Ole: Kontrapunkt. Om

malerne Richard Mortensen og Carl Magnus. Jul, Ole: »Jørgen Hansens Veksølund«, i *Veksølundssamlingen. Skitser til monumentalskulpturer*, 2012

Orla Madsen

Institut for Grænseregionsforskning

Institut for Grænseregionsforskning er et tværfagligt institut under Det Samfundsvideenskabelige Fakultet ved Syddansk Universitet. Institutet har sine rødder i den enestående historie, som findes i den dansk-tyske grænseregion. Institutet lægger stor vægt på sammenlignende studier af regioner generelt og af grænseregioner, primært i Europa. Det er engageret i brede forsknings-samarbejdsnetværk internationalt og deltager i flere større, nationale og internationale forskningsprojekter. Samtidig har instituttet et tæt samarbejde med det lokale erhvervsliv og områdets kulturinstitutioner.

Instituttet har en særlig forpligtelse til at udføre forskning, som omhandler det tyske mindretal i Sønderjylland. Dette fremgår også af den konstante parathed til at tilvejebringe forskningsbaseret information om disse emner ud til en bred vifte af opdragsgivere.

Institut for Grænseregionsforskning (IFG) arbejdsfelt spænder fra erhvervsøkonomiske studier, europæiske studier, over regionaløkonomi og -udvikling og til mindretal, livsvilkår og historie i grænseområder. Institutets forskning og undervisning dækker disse fagområder. Institutet er aktiv i forskningskommunikation på alle niveauer. Også i 2012 blev der arrangeret årlige internationale konferencer og kollokvier, seminarrækker, debatmøder og andre åbne arrangementer, der alle var velbesøgte.

Instituttet er nok et af Syddansk Universitets mest internationale institutter. Mere end 70 % af de over 1.000 studenter, der er indskrevet på Institutet kommer fra udlandet, og omkring 50 nationer har således deres daglige gang på Institutet.

Instituttet udgiver det populærvideenskabelige tidsskrift *PLUK*, der i kort form præsenterer resultater fra den forskning, der foregår i Sønderjylland, eller som drejer sig om sønderjyske emner. Tidsskriftet udkommer tre gange om året og er gratis. Abonnement kan tegnes ved henvendelse til Institutet, tlf.: 6550 1752. *PLUK* kan også downloades fra www.sdu.dk/ifg.

I foråret 2012 blev Institut for Grænseregionsforskning tildelt Syddansk Universitets prestigefyldte H.C. Andersen Professorat (HCA), der løber over tre år. Professoratet gik til den internationalt højtestimerede professor i regionaløkonomi Charlie Karlson fra Jönköping Universitet.

Ved udløbet af bestyrelsens fireårsperiode ønskede formanden, prorektor Bjarne Graabeck Sørensen, og det ordinære medlem, generalkonsul Henrik Becker Christensen, ikke genvalg. De blev begge takket for deres store indsats for Institutet. Universitetet udpegede dekan Jesper Strandkov til ny formand og Regionsrådet ved formand Carl Holst udpegede Hinrich Jürgensen, formand for det tyske mindretal (BDN). Næstformanden, museumsdirektør Orla Madsen, forbliver næstformand for den ny fireårsperiode.

Kim Furdal, museumsinspektør ved Museum Sønderjylland ISL-Lokalhistorie, indleverede i 2012 sin ph.d.-afhandling til Institut for Grænseregions-

forskning og havde sit forsvar af afhandlingen den 12. december: »Kampen om Lokalhistorien«.

Elisabeth Vestergaard

Landsarkivet for Sønderjylland

Modtagelse og ordning af arkivalier

Landsarkivet modtog 398 hyldemeter statslige arkivalier, hovedsagelig fra de tidligere retter i Aabenraa, Gråsten og Sønderborg, det ligeledes nedlagte Sønderjyllands Statsamt og det tidligere politimesterembede i Sønderborg. Dertil kom to meter kommunale arkiver og 14 meter fra private, heriblandt færdigordnede personarkiver fra fhv. trafikminister J.K. Hansen og fhv. landsarkivar Hans Worsøe. Desuden fortsatte afleveringen af redaktør Bjørn Svenssons arkiv. Det kneb også i 2012 med at finde ressourcer til at ordne de private arkiver. Til gengæld afsluttede vor tidligere medarbejder Claus Jørn Lildholdt og hans hustru Karen Harder Lildholdt som frivillig arbejdskraft ordningen, pakningen og registreringen af det 85 hyldemeter store og kaotisk ordnede arkiv fra Liefergemeinschaft, der blev oprettet i 1940 for at skaffe tysksindede erhvervsdrivende ordrer fra værnemagten. Derved kom også en del arkivalier fra Deutsche Berufsgruppen Nordschleswig og C.G. Schumanns skibsværft i Sønderborg for en dag.

Afslutning af DIP-projektet

Den 19. december, få dage før fristen udløb, afsluttede Landsarkivet sin del af Statens Arkivers store DIP-projekt, hvor DIP står for DAISY-indtastning i Provinsen, dvs. indtastning af alle arkivalier i arkivernes fælles arkivdatabase. Dermed er alle bind og pakker i Landsarkivet pakket i moderne arkivæsker, skiltet med en stregkode og registreret i databasen, som er tilgængelig for alle brugere via Statens Arkivers hjemmeside. Projektet har været i gang siden 2003 og omfattet samtlige 20 hyldekilometer i arkivet. I de ti år har i alt 62 personer medvirket. Afslutningen af det store projekt er en milepæl i Landsarkivets historie.

Læsesalen

Læsesalen havde i 2012 2.515 besøgende, en mindre stigning (2011: 2.379). Antallet af ekspederede arkivenheder steg ligeledes til 5.604 (2011: 5.328). En tyverisag på Rigsarkivet og Landsarkivet for Sjælland medførte skærpede regler for benyttelse af læsesalen. Fremover skal denne hele tiden være bemandet med en vagt, hvorfor denne ikke længere kan hente reserverede arkivalier og ekspedere arkivalier fra nærmagasinet, men må tilkalde en kollega. Det er heller ikke længere muligt at benytte selvstændige forskerrum. Antallet af ansøgninger om adgang til ikke-almindeligt tilgængeligt materiale voksede, navnlig i kølvandet på Henrik Skov Kristensens bog *Straffelejren* og en fjernsynsudsendelse om »bonderøven« Frank Erichsens slægt med en sekvens her fra arkivet om hans oldefars deltagelse i 1. Verdenskrig. Arkivet modtog gruppebesøg bl.a. fra Stadtarchiv Kiel, historiestudiet ved Aarhus Universitet og Deutsches Gymnasium Nordschleswig.

Forskning og formidling

Landsarkivet gennemførte i 2012 på ny adskillige introduktionskurser, DAISY-kurser og slægtshistoriske kurser. Sidstnævnte handlede om flytninger og faderskabssager. I foredragsrækken »Arkivalier fortæller Sønderjyllands historie« berettede Mikkel Leth Jespersen om Diamant-Petersen og hans rejser til Sydafrika i 1870'erne, mens Hans Schultz Hansen fortalte om H.P. Hanssens ugeberetninger om grænsespørgsmålet fra efteråret 1918. Det skete i tilknytning til arkivets udstilling om H.P. Hanssen, der åbnede på dennes 150-årsdag den 21. februar. Samme dag holdt arkivlederen foredrag om H.P. Hanssens historiske betydning ved markeringen af 150-årsdagen på Folkehjem. Dette foredrag blev trykt i *Sønderjysk Månedsskrift* og *Grenzfriedenshefte*. Arkivlederen udgav desuden artiklen »H.P. Hanssen i Folketinget 1924-26« i *Sønderjyske Årbøger* 2012. Med tilsvarende nær sammenhæng mellem forskning og formidling udgav seniorforsker Leif Hansen Nielsen artiklen »Tyske flygtninge i Aabenraa 1945-47« i *Historier fra Bybakken* og fortalte om tyske flygtninge i Sønderjylland 1945-1947; dette foredrag samlede godt 100 deltagere. Endelig holdt afdelingsleder Henrik Lundtofte foredrag om besættelsestidens opinionskamp ved åbningen af udstillingen *Bundet på mund og hånd – censuren under besættelsen*, som kom hertil fra Rigsarkivet og blev forsynet med eksemplere fra vore egne arkiver. Lundtofte præsenterede også sin arbejdsplads, Historisk Samling fra Besættelsestiden i Esbjerg, som et led i serien »Samlinger i Sønderjylland«. Det andet foredrag i denne serie handlede om Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig, som afdelingsleder Lars N. Henningsen fortalte om. I forbindelse med brugermødet gav Nanna Floor Clausen fra Dansk Data Arkiv en introduktion til Dansk Demografisk Database.

Hans Schultz Hansen fik endvidere publiceret to artikler, »Frederik af Nør – prins og landsforræder« og »Cornelius Petersen – frisisk pioner og slesvigsk selvstyreagitator« i Historisk Samfund for Sønderjyllands antologi *Skurke og helte i Sønderjyllands historie*.

Samarbejde

Den 22. juni underskrev Landsarkivet og Museum Sønderjylland en samarbejdsaftale bl.a. om husningen af Institut for Sønderjysk Lokalhistorie på Haderslevvej 45, fremme af forskningen i den sønderjyske søfarts historie og formidling af 1. Verdenskrigs historie. Sidstnævnte resulterede i, at Landsarkivet medvirkede ved etablering og vejledning af en gruppe af frivillige, som indtastede data for faldne i 1. Verdenskrig i en database, der blev tilgængelig på Museum Sønderjyllands hjemmeside. Afslutningen blev markeret den 9. november på Sønderborg Slot med taler bl.a. af rigsarkivar Asbjørn Hellum og arkivar Mai-Brit Lauritsen. De indsamlede data er også blevet anvendt på mindetavlerne for alle faldne sønderjyder til krigskirkegården i Braine i Frankrig.

Også med Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig er der indledt et samarbejde, foreløbig om landsarkivets bibliotek, som i de kommende år skal omregistreres og gøres lettere tilgængeligt for offentligheden.

Hans Schultz Hansen

Studieafdelingen og Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig
29. juni 2012 blev et markant skillepunkt i Studieafdelingens historie. Afdelingens leder siden 1989, Lars N. Henningsen, havde besluttet at gå på efterløn, og det blev markeret med en stor og meget velfortjent afskedsfest. Omkring 130 samarbejdspartnere og kolleger fra Syd- og Nordslesvig var mødt frem og tog i mange hjertelige taler afsked med Lars. Gennem årene har Lars ydet en meget stor indsats, og det er i væsentlig grad ham, der har opbygget det omfattende og unikke arkiv. Ydermere har han gennem årene skrevet og redigeret flere hundrede bøger og artikler. Noget han forhåbentlig vil fortsætte med lang tid endnu.

Fra 1. august 2012 har Mogens Rostgaard Nissen taget over som leder af Studieafdelingen og Arkivet. Han er historiker og kommer fra en stilling som lektor i regionalhistorie ved Syddansk Universitet. Som ny leder af institutionen er det en stor hjælp for ham at have sekretær Erika Jentzen som afdelingens faste omdrejningspunkt med hendes meget store og vigtige viden om Arkivet og om afdelingens aktiviteter de seneste 10-15 år.

Publikationer og forskning

Inden sin pensionering nåede Lars N. Henningsen at udgive bogen *I venskab og tillid. Istedløvens tilbagevendende til Flensborg i 2011/In Freundschaft und Vertrauen. Die Rückkehr des Istedt-Löwen nach Flensburg 2011*. Med til bogen hører en nyproduceret film om restaureringen af Istedløven og om transporten i 2011 til Den Gamle Kirkegård i Flensborg. Bogens fokus er således de politiske og praktiske problemer i forbindelse med flytningen af løven. Bogen er udgivet sammen med Gesellschaft für Flensburger Stadtgeschichte, og den er skrevet i fællesskab med lederen af Stadtarchiv Flensburg, Dr. Broder Schwensen. Det er første gang, at Studieafdelingen har udgivet en bog sammen med Stadtarchiv, og den er således et udtryk for det gode samarbejde, der er mellem de to institutioner. Et samarbejde, der vil blive fortsat fremover.

Tidligere på året udgav René Rasmussen *Dansk i Sydslesvig 1920-1945 – Slesvigske børns ferierejse 1919*, der er to dvd-film, baseret på arkivets samling af historiske film. I den ene film fortælles historien om det danske mindretal 1920-1945 ud fra samtidige film, mens den anden film fortæller historien om de første sydslesvigske feriebørns rejse fra Flensborg til Danmark i 1919.

I efteråret udgav afdelingen sin første e-bog. Bogen *Karikaturtegninger og Danmarkshistorie 1880-1945* er skrevet sammen med studerende ved Syddansk Universitet, og den er udgivet i samarbejde med lektor Lars Johnsen. Bogen kan downloades gratis fra vores hjemmeside, star.dcbib.dk. I bogen har vi skrevet historie ud fra karikaturtegninger fra den nævnte periode og samtidig opnået nyttig erfaring med at udvikle e-bøger.

Ph.d.-studerende Karsten Merrald Sørensen har fortsat sit arbejde med »Kirkebrug i Slesvig 1600-1815«, men projektet er blevet forlænget med nogle måneder, fordi Karsten fra den 1. august 2012 er tiltrådt som leder af Lokalhistorisk Arkiv i Fredericia.

Samlingerne

I løbet af 2012 har der igen været en stor tilvækst til arkivet. Vi har modtaget

40 enkeltafleveringer, der samlet udgør knap 23 løbende meter. Desuden har vi modtaget ca. 5.000 billeder samt film og lydbånd. I løbet af 2012 er der blevet scannet og registreret ca. 2.200 billeder, ligesom alle vore arkivfortegnelser er blevet registreret i Arkibas. Desuden har vi fortsat arbejdet med at digitalisere vore historiske film.

Vi har på arkivet knap 1.500 hyldemeter arkivalier, med en meget stor andel af personarkiver med blandt andet breve, dagbøger og erindringer, hvorved vi adskiller os fra ellers sammenlignelige danske arkiver. Dertil kommer over 100.000 historiske fotografier samt en række digitaliserede film fra Flensborg og det øvrige Sydslesvig. Samlet har arkivet et unikt materiale om og fra det danske mindretal i Sydslesvig.

Formidling

I løbet af 2012 har især Lars N. Henningsen holdt talrige foredrag i Sydslesvig og over hele Danmark, ligesom Mogens Rostgaard Nissen i løbet af efteråret har holdt flere foredrag i forskellige sammenhænge i Danmark. I forbindelse med præsentationen af bogen om Istedløven blev der 24. juli afholdt et arrangement sammen med Dr. Broder Schwensen og Stadtarchiv. Den 7. september blev der afholdt et nyt arrangement sammen med Stadtarchiv om Flensborg-digteren Heinrich Harries i anledning af, at det i 2012 var 250 år siden, digteren blev født.

I løbet af december er der desuden skrevet ti kronikker til Flensborg Avis, baseret på artikler fra e-bogen om karikaturtegninger, ligesom der blev afholdt en karikatur-udstilling på biblioteket. Vi vil i årene fremover afholde 1-2 årlige udstillinger på biblioteket, baseret på materiale fra Arkivet, ligesom vi fremover vil afholde 1-2 årlige foredragsdage på Dansk Centralbibliotek.

Mogens Rostgaard Nissen

Fra den lokalhistoriske arbejdsmark i Sønderjylland 2012

Historisk Samfund for Sønderjylland

Historisk Samfund for Sønderjylland afholdt lørdag den 20. april 2013 årsmøde på Hærens Sergentskole i Sønderborg. 60 medlemmer deltog i årsmødet. Formanden for Sønderborg kreds, Christian Bo Bojesen, valgtes på generalforsamlingen til dirigent. Han konstaterede, at årsmødet var indvarslet i henhold til foreningens vedtægter og gav ordet til formanden, Hans Schultz Hansen, der aflagde følgende beretning:

H.P. Hanssens 150-årsdag 21. februar 2012

Den første begivenhed i Historisk Samfund i 2012 var markeringen af 150-året for H.P. Hanssens fødsel. Arrangementet foregik selvfølgelig på Folkehjem om eftermiddagen og aftenen den 21. februar og samlede 218 deltagere. Arkiv- og forskningsleder Hans Schultz Hansen holdt indledningsforedraget om H.P. Hanssens historiske betydning. Hovedvægten lå på H.P. Hanssens indsats som organisator af den danske bevægelse fra 1880'erne, hans rolle i rejsningen af det slesvigske spørgsmål og hans fastholden ved en grænse trukket i overensstemmelse med folkenes selvbestemmelsesret 1918-20 og endelig hans betydning for den danske modoffensiv mod grænseflytningskrav og nazisme 1933 og følgende år. Museumsinspektør René Rasmussen uddybede H.P. Hanssens virke for demokratiseringen af den danske bevægelse, mens militærhistorikeren Michael H. Clemmensen fortalte om H.P. Hanssens arbejde for den danske efterretningstjeneste. Sognepræst Jørgen Hansen fortalte om sin oldefar som familiemenneske, og museumsinspektør Inge Adriansen rundede af med et foredrag om H.P. Hanssen og monumenterne. Arrangementet blev afviklet i et fortrinligt samarbejde med Folkehjem, Sprogforeningen og H.P. Hanssens Mindefond. Sidstnævnte ydede endvidere et tilskud til udgivelsen af et særnummer af Sønderjysk Månedsskrift med H.P. Hanssen som tema. I tale og på tryk har vi således bidraget til, at vor første formands historiske betydning for den sønderjyske landsdel ikke går i glemmebogen.

Årsmødet 2012

Vort årsmøde i 2012 fandt sted i historiske rammer på Harmonien i Haderslev den 21. april med ca. 70 deltagere. På generalforsamlingen blev museums-

inspektør Mikkel Leth Jespersen indvalgt i styrelsen, mens fhv. regionsdirektør Jørn Andersen blev nyvalgt som revisor. Lars N. Henningsen holdt foredrag om temaet *Kosakvinteren 1813/14 – da Norge blev erobret i Sønderjylland*. Efter årsmødet viste Karl Erik Olesen rundt i Haderslev Katedralskoles gamle bygning i Gåskærgade.

Adel i Slesvig

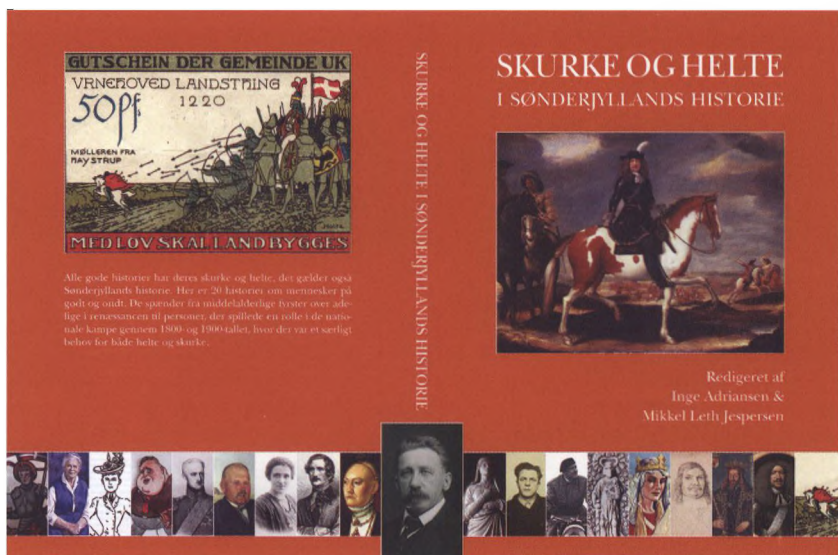
Foredragsrækken i 2012 havde slesvigsk adelshistorie som tema. Med udgangspunkt i udvalgte adelsslægter skildredes adelen i dens forskellige tidsrum og typer. Overinspektør Lennart S. Madsen lagde ud i foråret med et foredrag om den gamle slesvigske adel repræsenteret ved slægten Sture. Det skete på Østerholm Voldsted og i Notmark kirke. Universitetslektor emeritus Esben Albrechtsen fulgte op med at berette om den holstenske adelsindvandring og slægten Limbæk på Tørning Voldsted. Museumsinspektør Mikkel Leth Jespersen tog det slesvig-holstenske ridderskab og slægten Rantzau under behandling på Trøjborg og i Visby kirke, mens universitetslektor Carsten Porskrog Rasmussen beskæftigede sig med enevældens nyadel eksemplificeret med slægten Schack. Dette foredrag fandt sted på Gram Slot og i Gram kirke. Efter sommerferien tog Carsten Porskrog Rasmussen tråden op på ny med et foredrag om ridderskabet og slægten Ahlefeldt, denne gang på Landsarkivet, mens fhv. afdelingsleder Lars N. Henningsen fortalte om ridderskabet i det 18. århundrede med udgangspunkt i slægten Reventlow. Det skete på Sønderborg Slot. Hans Schultz Hansen rundede rækken af med at fortælle om den sene enevældes embedsadel på Museum Sønderjylland – Arkæologi i Haderslev, her med slægten von Krogh som eksempel. Deltagerantallet svingede mellem 36 og 65 og var dermed ikke helt på højde med de mest velbesøgte af vore foredragsrækker, men dog udtryk for en pæn interesse. Initiativtagerne overvejer en bog om slesvigsk adel med udgangspunkt i foredragene.

Udflugt til Schaumburg-Lippe

Foredragsrækken om den slesvigske adel inkluderede også de kulturhistoriske aftenvandring for 2012. Flerdagesudflugten gik til Schaumburg-Lippe i dagene 1.-3. juni og var med enkelte ændringer en reprise af turen i 2011. Carsten Porskrog Rasmussen og Lars N. Henningsen var guide for de 45 deltagere, som oplevede vigtige scener for de schaumburgske grevers historie gennem 900 år. Nyt i år var besøget i den adelige frøkenstiftelse Fischbeck og i stifts- og gravkirken i Obernkirchen. Museet sammesteds gav deltagerne et fint indtryk af historien om den berømte Bremer-eller Obernkirchen-sandsten, som gennem århundreder har været benyttet til utallige prestigebyggerier i Danmark og mange andre lande.

Skurke og helte i Sønderjyllands historie

Skurke og helte i Sønderjyllands historie var titlen på efterårets bogudgivelse. Skurke og helte er begreber, som nu om dage er helt forfladiget af massemedierne. Det blev der rettet op på med denne bog, der rummer skildringer af 20 personligheder fra den sønderjyske historie, som af samtiden eller eftertiden har fået prædikater som skurke eller helte. Den ene af bogens redaktører,

Skurke og Helte i Sønderjyllands historie blev *Historisk Samfunds eneste bog i 2012*. 1. oplag blev revet væk inden jul, og et nyt oplag måtte trykkes. Bogen fik meget rosende omtale i pressen. I en anmeldelse i *Jydske Vestkysten* konkluderede Poul-Erik Thomsen således: »Samlet set viser den, at forfatterne er danmarksmestre i danmarkshistorie«.

museumsinspektør Inge Adriansen, indledte rækken af fængslende fortællinger med den omtvistede heltinde Thyra Danebod. Ekstern lektor Stefan Pajung bidrog med artiklerne »Knud Lavard – helgen eller helt?« og »Hertug Abel – Abel af navn, Kain af gavn«. Lennart Madsen tog sig kærligt af Gerhard 3. af Rendsborg som greve, hertug og rigsforstander, mens universitetslektor Anders Bøgh behandlede Margrethe 1. og Sønderjylland. Bogens anden redaktør, Mikkel Leth Jespersen, sluttede middelalderdelen af med en artikel om »Nis Henriksen – helt og herredsfoged«. Fra nyere tid blev tre personer beskrevet: Dronning Dorothea ved fhv. museumsinspektør Vivi Jensen, den gottorpske kansler Kielmann von Kielmanseck ved Mikkel Leth Jespersen og grev Hans Schack som fædrelandets frelser og kosmopolitisk karrieresoldat ved Carsten Porskrog Rasmussen. 1800-tallet er repræsenteret ved to uheldige generaler, prins Frederik af Nør og de Meza, som henholdsvis Hans Schultz Hansen og Inge Adriansen i samarbejde med museumsinspektør Jens Ole Christensen tog sig af. 1900-tallet har åbenbart været rigt befolket med skurke og helte – hele ni er genstand for artikler i bogen. Redaktør og kollaboratør Margrethe von Wildenradt-Krabbe behandlede kritisk af René Rasmussen, mens »pigen fra Kamtrup« Karen Poulsen fik sit virke som flugthjælper under 1. Verdenskrig beskrevet af arkivar Louise Klinge. Forsker Inger Lauridsen skrev om Hansigne Lorenzen som kulturbevarer og nidkær kniplingskræmmer. Museumsinspektør Axel Johnsen viste, hvorledes H.P. Hanssen var den

store skurk i Dannevirke-mændenes øjne. Blandt disse var selvstyrelederen Cornelius Petersen, hvis meget sammensatte skæbne blev analyseret af Hans Schultz Hansen. En anden Dannevirke-mand, Frits Clausen, endte som dansk nazifører. Ham tog Inge Adriansen og René Rasmussen sig af. I en helt entydig skurkerolle fremstår SS-manden og KZ-fangevogteren Gustav Alfred Jepsen, som museumsinspektør Dennis Larsen undersøgte, mens Johanne Hansen som modstandskvinde befandt sig i den helt modsatte lejr og beskrives af Inge Adriansen. René Rasmussen rundede bogen af med et portræt af Søren Telling, som i sandhed også var en dobbelttydig skikkelse.

Skurke og helte i Sønderjyllands historie blev præsenteret på Augustenborg Slot den 26. oktober. Bogen fik meget rosende omtale i pressen. I en anmeldelse i Jydske Vestkysten konkluderede Poul-Erik Thomsen således: »Samlet set viser den, at forfatterne er danmarksmestre i danmarkshistorie«.

En række medier holdt konkurrencer for læsere og lyttere, hvor præmien var et eksemplar af bogen. Også i Rummelpotten fik vi en hel side til en »skurke- og helte-konkurrence«, hvor præmien var bøger. Første oplag på 1.200 stk. var revet væk inden jul. Derfor bestiltes et nyt oplag på 800 stk., som kom i handelen i januar. Heraf er nu ca. 670 tilbage. Udgivelsen var støttet af Dansk Kultursamfund af 1910, Konsul George Jorck og Hustru Emma Jorck's Fond, Lauritz og Augusta Dahls Mindelegat II og Vicepolitimester Per Thaulows og hustru Eva Agnete Thaulow, født Kihlstrøm's Fond.

Skurke og helte blev årets eneste nye bog. Den bidrog som sådan markant til årets store bogsalg, men der var også et stort salg af *Sønderjylland A-Å*, som udkom i efteråret 2011, og *Sønderjyllands historie I-II* fra 2008-09. Også en del ældre skrifter blev solgt takket være prisnedsættelser og salg af billige bøger i pakker om skolehistorie og slægtsforskning.

Sønderjyske Årbøger

Sønderjyske Årbøger 2012 bestod sædvanen tro af meget forskellige artikler, som i tid strakte sig fra begyndelsen af 1800-tallet til slutningen af 1900-tallet. Frederik 6. holdt på den forkerte hest under Napoleonskrigene, og det fik fatale konsekvenser. I slutningen af 1813 blev Holsten og det meste af Slesvig besat af fjendtlige tropper, herunder 2.000 Don-kosakker, og selvom Frederik 6. vandt et slag den 10. december 1813 ved Sehested, endte det med, at han den 15. januar 1814 måtte afstå Norge til Sverige. Herom berettede Lars N. Henningsen i artiklen »Kosakvinteren« 1813-1814 – den halvhjertede krig. Sygdom og dens behandling var helt op til slutningen af 1800-tallet et privat anliggende, som borgerne i vid udstrækning skulle klare selv. Det gav basis for mange alternative behandlere. En af dem var teglværksejer og officer Hans Schlaikier i Egersund, som Johannes Brix fortalte om. For H.P. Hanssen blev tiden i dansk partipolitik efter Genforeningen kort. Han blev folketingskandidat for Venstre i 1923 og valgt ind i 1924, men allerede i 1926 forlod han efter eget ønske tinget ved folketingsvalget. Hans Schultz Hansen skrev om hans motiver bag opstilling og mandatnedlæggelse samt de sager, han beskæftigede sig med i Folketinget. Kitt Abrahamsen undersøgte baggrunden for *Tysk-sindede arbejderes afvisning af nazismen i 1933* med særligt henblik på arbejderbevægelsen i Sønderborg. Efter otte år stod *Byggeriet af Rømdæmningen* færdigt

i 1948. Anne Marie Overgaard gav i årbogen et bud på, hvordan landvindingsinteresser, arbejdsløshed og ønsket om national handling banede vejen for byggeriet. Det danske nazistparti, DNSAP, og det tyske mindretals nazistparti, NSDAP-N, havde forskellige politiske mål, hvilket bragte partierne i et indbyrdes konkurrenceforhold under Besættelsen. Søren Dall beskrev den politiske betydning, som denne *Nationalkamp i nazismens skygge* fik i magtkampen mellem den danske stat og den tyske besættelsesmagt. I nu afdøde skoleinspektør *Folmer Christiansens erindringer fra Højer* fik årbogens læsere et godt indtryk af den betydning, som han havde for Højer helt frem til sin død i 2011. Ud over gerningen som lærer og skoleinspektør gennem et halvt århundrede var han meget aktiv i mange andre sammenhænge. Han var ubetinget dansk, men det danske var for ham lig med åbenhed og respekt for andre, og derfor havde han et nært forhold til sine tysksindede naboer.

Redaktionen af *Sønderjyske Årbøger* bestod i 2012 af Morten Andersen, Mikkel Leth Jespersen, Hans-Ole Mørk, Mogens Rostgaard Nissen og Anne Marie Overgaard.

Sønderjysk Månedsskrift

Vort andet tidsskrift, *Sønderjysk Månedsskrift* markerede som nævnt H.P. Hanssens 150 års fødselsdag med et temahefte, der i syv artikler belyste snart sagt alle sider af H.P. Hanssens liv, levned og betydning – fra familiemennesket Hans Peter, portrætteret af oldebarnet Jørgen Hanssen, til stjerneagenten »Z«, beskrevet af Michael H. Clemmesen. Månedsskriftet udkom otte gange med i alt 332 sider, der med artikler, bog anmeldelser og grænselandskronikker bragte læserne viden om gammelt og nyt i landsdelen. Resultaterne af den nyere forskning blev bl.a. formidlet af Mie Ellekilde, der i artiklen »Der er så farligt ude på landet« beskrev arbejdsulykkernes karakter og holdningerne til risici på landet i gamle dage. Den store mængde af bøger med relation til Sønderjyllands historie, der til stadighed udkommer, resulterede i 35 anmeldelser, der forhåbentlig tjente som vejledning for bladets læsere. Månedsskriftet har i 2012 modtaget støtte fra: Alving Fonden, Dansk Kultursamfund af 1910, H.P. Hanssens Mindefond, Kulturfokus, Kulturministeriet og Traugott Møllers Fond.

Arbejdet i kredsene

Arbejdet i Historisk Samfunds fem kredse var i 2012 overalt i en god gænge. De mange aktiviteter fremgår af kredsformændenes beretninger på kredsens generalforsamlinger. Nord for grænsen blev der traditionen tro afholdt fællesmøder med de lokalhistoriske arkiver og foreninger. Alle kredse kombinerede en foredragsaften med generalforsamling – efterhånden mest i nævnte rækkefølge. Karakteristisk for kredsene er, at de kommer ud i det historiske landskab. Haderslev kreds fulgte i arkæologernes fodspor på jagt efter neandertalere i Sønderjylland og Over Jerstal kredsens bopladser og besøgte desuden Haderslev Domkirke, Klosterkirkegården og Hospitalskirken. Aabenraa kreds var på Skovbølgård og i Varnæs kirke, mens Sønderborg kreds fortsatte rækken af industribesøg hos Telebilling. Kredsens kommende søfartshistoriske satsning indledtes med besøg i Nydam Mose og hos Nydam Bådelaug. Tøn-

der kreds tog på en tredagedstur i vikingernes Jylland med besøg i Ribe, Jelling, Århus, Fyrkat, Lindholm Høje og Aggersborg. Sydslesvig kreds satsede på samarbejdet med skolerne og havde foredragsarrangementer om Lorenz Frölich, Fårhuslejren og folkedragter i Sydslesvig. Den 24. oktober holdt kredsbestyrelserne et fælles møde på Landsarkivet i Aabenraa, hvor der til gensidig inspiration blev aflagt beretning om arbejdet og truffet beslutning om at genoptage *Historisk Søndag* i 2013.

Andre aktiviteter

Historisk Samfund fortsatte i 2012 det gode samarbejde med Idrætsløbskolen i Sønderborg. Denne gang gjaldt det et ugekursus om den Første Verdenskrig, som afvikledes fra den 30. januar til den 5. februar med ca. 60 deltagere. Som ved de tidligere kurser om Sønderjyllands historie var de et meget købedygtigt publikum, der aftog bøger for ca. 7.000 kr. Vores forening indgik også i planlægningen og ved foredragsholdere til et seminar i Flensborg i anledning af 600-året for dronning Margrethe den førstes død på Flensborg Fjord i 1412. Det handlede om dronning Margrethe og otte andre herskerinder i Nordtyskland og Danmark og afvikledes den 26.-27. oktober. Det vil resultere i en publikation.

PR-arbejde og sekretariat

2012 har stort set budt på de sædvanlige PR-tiltag: Udgivelse og distribution af en hvervebrochure samt presseomtaler i forbindelse med arrangementer og udgivelse af bøger. PR-udvalget med Finn Bach i spidsen stod ligeledes for besøg hos boghandlere fra grænsen i syd til Kolding i nord, og der blev afsat mange hundrede bøger i kommission, navnlig *Skurke og helte*. Sammen med Museum Sønderjylland – Arkæologi Haderslev havde Historisk Samfund et annoncetillæg til Skalk april 2012. Det gav både nye medlemmer og salg af bøger, så udgiften næsten blev tjent hjem.

I anden halvdel af 2012 lykkedes det endelig at gå i luften med en ny, moderniseret hjemmeside, hvor man kan følge med i foreningens tilbud – møder, foredrag og bogudgivelser. Der er også podcasts (lyd- og videofiler) om bl.a. artikler i Sønderjysk Månedsskrift og Sønderjyske Årbøger. Via hjemmesiden kan der også bestilles bøger. Hjemmesiden er et centralt omdrejningspunkt for aktuel og faktuel kommunikation om foreningens virksomhed – til både medlemmer og andre interesserede. Hjemmesiden er udviklet af Casper Schack, Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig, i nært samarbejde med vort internetudvalg, der har Kristian Bøgebjerg Arentsen, Mogens Asmund, Kim Furdal og René Rasmussen som medlemmer. Dorthe Vilhelmsen fra vort sekretariat har overtaget rollen som webmaster efter Leif Hansen Nielsen.

Samtidig videreføres informationen til vore medlemmer via indstik i Sønderjysk Månedsskrift.

Historisk Samfund har i en årrække haft del i den sønderjyske stand på bogmessen i København, men fra 2012 indgår vi i stedet i en fælles sønderjysk bogcafé, der turnerer mellem landsdelens museer. Ved bogcaféen den 10. november på Sønderborg Slot solgte vi bøger for ca. 9000 kr.

Sidst på året blev der fremstillet en brochure »Skaf et nyt medlem«, der kom ud sammen med Sønderjysk Månedsskrift i februar 2013. »Dusøren« for at skaffe et nyt medlem er 200 kr. øremærket køb af foreningens bøger. I slutningen af marts 2013 er det foreløbige resultat ti nye medlemmer. Det illustrerer, at der skal gøres meget for at trække nye medlemmer. Dette så meget mere som foreningens medlemstal beklageligvis er gået tilbage med 60 og nu er 2.414.

I efteråret 2012 og starten af 2013 er der brugt mange ressourcer på at planlægge og markedsføre »Sønderjysk eftermiddag« på Dalum Landbrugs-skole på Fyn, der blev afviklet søndag den 17. marts 2013 og vil blive nærmere omtalt i årsberetningen for 2013. Her som ved PR-arbejdet i det hele taget har Finn Bach ydet en stor indsats.

Vort sekretariat har også i 2012 leveret et stort og solidt arbejde. Bogføringen blev lagt i nye rammer i samarbejde med vores nye kasserer Mogens Asmund og regnskabskonsulent Jette Wiese Madsen. En større oprydning i bogkælderen blev påbegyndt og dannede optakt til en nyindretning af vort sekretariat, så det bl.a. kommer til at fungere bedre som butik for de mange, som vælger at spare portoen og i stedet køber vore bøger her.

Oprydningen i kælderen havde Hans-Ole Mørk som hovedkraft. Både i direkte og overført betydning tager han et stort slæb i vores forening, og det var derfor også en glæde for Historisk Samfund, at Hans-Ole Mørk lige efter nytår modtog H.V. Clausens og Johan Ottosens Legat til Danskhedens Fremme i Sønderjylland.

Sekretariatet fik som hidtil god støtte fra Institut for sønderjysk Lokalhistorie under Museum Sønderjylland. Der skal ved denne lejlighed lyde en stor tak for denne assistance og for et godt samarbejde i øvrigt med Museum Sønderjylland, der i 2012 bl.a. også omfattede redigering af månedsskriftet, udgivelsen af bogen om skurke og helte og foredragsrækken om adelen.

Blik ind i fremtiden

2013 vil byde på ikke færre end tre bogudgivelser. Carsten Porskrog Rasmussens afsluttende bind om tiden 1544-1830 af firebindsværket *Det sønderjyske landbrugs historie* befinder sig i trykkefasen og vil udkomme i forsommeren. Det samme gælder Morten Andersens bog *De mange muligheders land* om Sønderjyllands Erhvervsråd og egnsudviklingen 1945-1975. Leif Hansen Niensens bog *Tyske flygtninge i Nordlesvig 1945-48* vil udkomme til efteråret. Landbrugsværkets afslutning markeres ved en foredragsrække om sønderjysk landbrug og udflugter. Vores bog fra 2012 om skurke og helte i den sønderjyske historie danner grundlag for et ugekursus på Idrætshøjskolen til september. Programmet for 2013 er således fyldt ud. 2014 vil i stor udstrækning være præget af 150-året for 1864 og 100-året for 1914. Foreningen indgår allerede i planlægningen af flere arrangementer i disse anledninger, og så har vores årbog tillige 125-årsjubilæum. Der bliver nok at se til!

Beretningen blev enstemmigt godkendt af forsamlingen. Dernæst fremlagde foreningens kasserer, Mogens Asmund, regnskabet, der fremviste et overskud på 269.460 kr. I regnskabet indgår tilmed beløb på 30.000 kr. til modernisering

af sekretariatet og på 10.000 kr. til indkøb af IT-programmel, som blev besluttet og udgiftsført i 2012, men først kommer til betaling i 2013. Kassererens beretning blev ligeledes enstemmigt godkendt. Kontingentet for 2014 fastsattes uændret til 295 kr. for enhedsmedlemskab både med Sønderjyske Årbøger og Sønderjysk Månedsskrift, mens kontingent for medlemskab med årbogen alene fastsattes til 195 kr. og abonnementsprisen for månedsskriftet til 245 kr. Inge Adriansen, Kim Furdal, Henrik Skov Kristensen og Carsten Porskrog Rasmussen blev genvalgt til styrelsen. Som revisor genvalgte Olaf Krag, Revisionscentret, og fhv. regionsdirektør Jørn Andersen. Under eventuelt omtalte formanden *Historisk Søndag* i Gråsten den 12. maj. Efter generalforsamling og kaffebord lyttede forsamlingen med stor interesse til Christian Bo Bojensens foredrag *Skibsartilleriskolen i Sønderborg*. Som afslutning fremviste seniorsergent Leif Larsen kasernen.

Hans Schultz Hansen

Aabenraa kreds

Det var Historisk Samfunds Aabenraa kreds, der var hovedarrangør af afstemningsfesten på Folkehjem den 10. februar. Formanden for Historisk Samfund, Hans Schultz Hansen, holdt foredrag om perioden efter Genforeningen for 188 deltagere.

Generalforsamlingen blev afholdt den 11. april på Landsarkivet, hvor Andreas Asmussen fra Felsted holdt foredrag om Grøngrøfts historie. Der var nyvalg til bestyrelsen af Kaj E. Møller, der afløste Andreas Asmussen som kasserer. Genvalg til Ellen Jensen fra Hovslund.

Kredsen havde først i september en aftentur til Skovbølgård og Varnæs Kirke og sluttede i Bovrup hos den lokalhistoriske forening der.

Det årlige møde med de lokalhistoriske foreninger i kredsen fandt sted i Løjt Kirkeby, og undertegnede indledte med at vise rundt i Løjt Kirke. Vi sluttede aftenen i Løjt konfirmandhus. Der var 34 deltagere i arrangementet.

Erling L. Madsen

Haderslev kreds

2012 startede i Haderslev kreds egentlig med et forsinket arrangement med de lokalhistoriske arkiver i Moltrup arkivet. Ud over den almindelige snak om arkivarbejde var det også et godt møde med en meget spændende beretning om resultatet af Bestseller udgravningerne.

Samlingen i år på arkivområdet er gået til det nye gigantarkiv i Haderslev – Historisk Arkiv – som ud over det tidligere Haderslev Byhistoriske Arkiv med Stadsarkiv nu også indeholder kommunale arkivaler for hele Sønderjylland. I fremtiden vil også Vejen Kommunes arkivalier blive samlet der. Et imponerende arkiv med mange kilometer arkivalier.

Derudover har Haderslev kreds benyttet sig af, at Museum Sønderjylland Arkæologi Haderslev har fejret jubilæum med en lang række arrangementer – et hver måned. I tilknytning til disse arrangementer eller koblet på disse har det været muligt at fortælle små historier.

Haderslev kreds havde også et spændende arrangement ved Starup Kirke,

hvor der blev fortalt om resultatet af de nye udgravninger og den deraf følgende ændring af historien omkring kirken.

For at følge op på det, der i øvrigt sker i Historisk Samfund, kom Nis-Edwin List-Petersen på besøg. Med udgangspunkt i en artikel skrevet af ham selv i Sønderjysk Månedsskrift fortalte han om retsopgøret med særlig indgang til hans egen familie.

Karl Erik Olesen

Sønderborg kreds

Den 21. januar. Vi lagde ud med arrangement i Mariekirken i Sønderborg, hvor pastor Peter Grønlykke fortalte om kirken, men ikke mindst om Per Kirkebys glasmosaikker. 100 fremmødte.

Vi havde planlagt et arrangement på JF i forbindelse med industriprojektet, men 2 gange var der problemer med JF, så det måtte aflyses.

Den 17. april generalforsamling på Sønderborghus. Frede Ihle og Margrethe Iversen blev genvalgt. Hans Jørgen Clausen fra Alsingergildet holdt foredrag om Alsingergildets virke og om Martin N. Hansens betydning for det alsiske. 20 deltagere.

Den 10. maj besøg i Nydam mose og på værftet. 150 deltagere.

Den 4. september i Egen kirke, hvor pastor Kitty Hovgaard Jensen viste rundt. 40 deltagere.

Den 6. november møde med de lokalhistoriske foreninger i Svenstrup.

Den 7. november arrangement på Telebilling i Sønderborg som afslutning på vores industriprojekt, som har løbet over 2 år. 18 deltagere.

Christian Bo Bojesen

Tønder kreds

Årets generalforsamling blev holdt den 12 april i kulturhuset på Ribevej med ca. 30 deltagere. Der var ingen ændringer i bestyrelsen.

Efter kaffen havde vi arkæolog og museumsinspektør Morten Søvsø fra Ribe til at fortælle om de nyeste udgravninger ved domkirken i Ribe. Det var optakten til vores 3 dages-tur rundt til steder i Jylland, hvor vikingerne havde gjort sig særlig bemærket.

Vikingeturen startede den 1. juni i Tønder. Første ophold var vikingemuseet i Ribe, og derefter kørte vi til Århus, hvor museet under Nordea og domkirken blev besøgt. Vi overnattede på Hotel Søparken i Åbybro. Den næste dag besøgte vi Fyrkat og Lindholm Høje, hvor vi blev underholdt om vikingernes færd rundt i Europa. Hjemturen gik over Aggersborg, Vestervig kirke og domkirken i Viborg.

Vores møde med de lokalhistoriske foreninger foregik på Rønmø den 3. september. 35 deltagere mødtes ved Kajes (Carl Petersens) hus, som Rønmø lokalhistoriske Forening har fået som gave. Deltagerne blev delt i to hold, der skiftedes til at se Kommandørgården og udstillingen i Kajes hus. Efter kaffen på Cafe Dax næsten ude ved havet på Lakolk fortalte de forskellige foreninger om det, de havde lavet det sidste år. Der er meget gang i bøger, hæfter, ture og foredrag i de lokalhistoriske foreninger.

Finn Clemmensen

Sydslesvig kreds

Foreningsåret startede med generalforsamlingen den 17. april 2012 i festsalen på Duborg Skolen. Formanden Chr. Skov meddelte ved den lejlighed, at han af helbredsmæssige grunde måtte bede om en afløser på formandsposten.

På det første bestyrelsesmøde den 22. maj 2012 blev posterne fordelt på denne måde: Formand: Kirsten la Cour, Skovlund, næstformand: Kristian Bøgebjerg Arentsen, Flensborg, kasserer: Anders Schaltz Andersen, Hatsted, protokolfører: Jørgen Kühl, Slesvig, og bisidder: Christian Skov, Flensborg.

17. april 2012, arrangerede kredsen foredrag på Duborg Skolen, Flensborg ved seniorforsker, forfatter, ph.d. Lotte Thrane om »Lorenz Frölich og hans tid – især årene i Flensborg«.

13. september 2012, var der foredrag i Bürgerhaus, Harreslev ved overinspektør, museumsleder, ph.d. Henrik Skov Kristensen om »Straffelejren« i samarbejde med arbejdsgruppen »Harrisleer Bahnhof« og SOF.

31. oktober 2012 Flensborg, foredrag og udstilling på Dansk Centralbibliotek, ved Karin Becker/Foreningen for danske folkedragter om »Folke­dragter og Sydslesvig«.

Bestyrelsen har i det forløbne år også beskæftiget sig med at gøre foreningen og dens arrangementer bedre kendt i regionen. Kontakten til medlemmerne og andre interesserede skal opprioriteres bl.a. ved brug af mailadresser og hjemmesiden, der nu fremstår i en nyere og mere brugervenlig form.

Vi vil dog stadig benytte SSF's medlemsblad KONTAKT og Flensborg Avis til indbydelser og orientering om arbejdet. Derfor er vi fortsat glade for det gode samarbejde med SSF og avisens journalister, ligesom samarbejdet med Dansk Centralbibliotek, Sydslesvigsk Oplysningsforbund, Folkeuniversitetet, »Arbeitsgruppe Harrisleer Bahnhof«, Den Slesvigske Samling«, IQSH og Skoleforeningen/CfU har betydning for foreningens virke.

Kirsten la Cour

Oversigt over årsskrifter og periodica 2012/2013

Udgivet af de lokalhistoriske foreninger, museer og arkiver 2012/2013

Augustenborg

Årsskrift 2013

Udgivet af Lokalhistorisk Arkiv for Augustenborg og Omegn. 2013. 40 sider. Indhold: Poul Krog: »Forord« – Poul Krog: »Da 'Enigheden' besøgte Augustenborg II« – Poul Krog: »Louise Augustas Livjægerkorps« – Birte Thuesen: »Musiker Frederik Petersen« – Poul Krog: »Duellen i slotsparken« – Poul Krog: »Indkvartering under Treårskrigen« – Poul Krog: »Blommeskobbel Skov« – Birte Thuesen: »Lys til juletræet i 1918« – Poul Krog: »Louise Mathiesen, Fynshav« – Jens Raben: »Fra fødsel til dåb« – Hans Lind: »Hertugerne i Primkenau« – Birte Thuesen: »Prinsesse Feodora« – Poul Krog: »Augustenborgs gamle Haandbrandsprøjte«.

Ekspedition: Lokalhistorisk Arkiv for Augustenborg og Omegn, Slotsallé 10, 6440 Augustenborg, tlf.: 74 47 18 08, e-mail: aug.larkiv@pc.dk

Bevtoft og Tirslund*Årsskrift 2013. Årsskrift aktuelt fra arkivet*

Udgiven af Lokalhistorisk Arkiv for Bevtoft og omegn. 2013. 26. årgang. 32 sider. Indhold: »Børge's Tirslund minder« – »Viggo Bay's dagbog« – »Mine forældre: Sofie og Gunnar Bertelsen. Fortsættelse fra 2012« – Marie Thomsen: »Barndom i Strandelhjørn. Træk af Marie Thomsen« – H. Møller: »Sang ved aftenskolet afslutning i Strandelhjørn. Årgang 1945« – »Til minde om Jørgen« – »Aftenturen torsdag d. 5. juli 2012« – Jørgen Nissen: »Årets gang i arkivet 2012«.

Ekspedition: Lokalhistorisk Arkiv for Bevtoft og omegn, Bevtoft Skole, Krygersvej 45, 6541 Bevtoft.

Bov*Historisk årbog for Bov og Holbøl sogne*

Udgiven af Historisk Forening for Bov og Holbøl Sogne. Årgang 35. 2012. 72 sider. Indhold: »Forord« – Anne Grete Schlaikjer-Petersen: »Frøslev dengang i halvtredserne« – Jens Jacob Levring Madsen: »En usædvanlig dansk kvinde« – Torben Ølholm: »En mindsten for en magtens kvinde« – Aage Emil Hansen: »Skudt i tjenesten« – Mie Ellekilde: »Der er så farligt derude på landet« – John Levin og Hanne Iversen: »Lidt fra det forgangne år i foreningen« – Daniel Otzen: »Barndom og ungdom ude på Frøslev Mark« – Torben Ølholm: »Årets Hus« – Lorens Hansen: »Et forsamlingshus der bare lever så godt« – H.H. Bang: »Mindeord« – Torben Ølholm: »Sognepræsten og den gamle general«.

Ekspedition: Padborg Bøghandel, Bov Bibliotek, Museum Sønderjylland – Oldemorstof, Holbøl Brugs og Hærvejens Købmand.

Bredebro*Æ Hjuulspor*

Udgiven af Lokalhistorisk Arkiv, Bredebro. 10. årgang. 2012. 76 sider. Indhold: »Forord« – »Glimt fra 2011-2012« – »Glimt fra for 25 år siden i 1987« – Lauge Jepsen: »Livet i Brede Sogn og ved Vestfronten. Under Første Verdenskrig« – Nete og Kisser: »Gustav Halberg – Erindring om vores far« – Henrik Jørn Henriksen: »Angrebet på Bredebro den 9. april 1940« – Karen Møller Grothe: »Lærer Holger Andersen – min farmors bror« – Yrsa Lønne: »Enkeltbillet til Amerika« – Sine Brodersen: »Bager Brodersen i Brede« – Niels Chr. Thomsen: »Årets hus 2012« – »ECCO – 50 år i Bredebro – et industrieventyr« – »Årets guldkonfirmander« – »Årets udflugt« – »Bogliste« – »Lokalhistorisk Arkiv« – »Bestyrelse«.

Ekspedition: Sparekassen i Bredebro og visse andre forretninger i lokalområdet. Kan også bestilles på tlf.: 74 71 13 06.

Broager*Broagerland XVII*

Udgiven af Lokalhistorisk Forening for Broagerland. 2012. 111 sider. Indhold: Carl Jürgen Bock: »Forord« – »Fra bestyrelsen« – Birgit S. Christensen: »Kunstmaler Albertsen« – Gregers Høilund-Carlson: »Dyrlæger på Broagerland« –

Tøge Zachariassen: »Broager Mejeri« – Carl Jürgen Bock: »Schellgaarde, Freilieben, Skeldegaard« – Frede Simonsen: »Heinrich Horn 1881-1971« – Arne Pico: »Dreng og ung i Broager i 1940'erne og 50'erne« – Helga og Frede Simonsen: »Broue Tidende fra personligt til hvermandseje« – Jørn Lehmann Petersen: »Legatboligen Vestergade 28« – Birgit S. Christensen: »Rasmus Matzen i Amerika« – Frede Simonsen: »Rendbjerg Slot« – Karin Flugt Jonasson: »Set og sket i 2010/2011«.

Ekspedition: Carl Jürgen Bock, Skeldekobbel 20, 6310 Broager, tlf.: 74 44 14 58, e-mail: bock@bbsyd.dk

Egen

Årsskrift 2012

Udgivet af Egen Sogns Lokalhistoriske Forening, 2012. 48 sider. Indhold: Peter Petersen: »Forord« – Kitty Hovgaard Jensen: »Tiende – fordums kirkeskat« – »Reklamer fra 1921« – »Gamle erhverv i Egen Sogn« – »Byvandringer i Guderup i gamle dage« – Jørgen Petersen: »Landbruget i 50'erne« – W. Deichgräber: »Kinne do ham?« – »Bestyrelsen«.

Ekspedition: Peter Petersen, Møllevvej 6, 6430 Nordborg, tlf.: 74 45 82 36.

Ensted

Årsskrift 2012

Udgivet af Ensted Sogns Lokalhistoriske Forening, 2012. 64 sider. Indhold: »Forord« – Erling Knudsen: »Stubbæk Frivillige Brandværn – 2. del« – »Billeder« – »Det skete i 1912 i Ensted sogn« – »Billeder« – »Det skete i 1962« – »Guldkonfirmation 2012« – »Årsberetning 2011-12« – »Foreningens bestyrelse – åbningstider«.

Ekspedition: Niels Høj Rossen, Sdr. Hostrup Bygade 64, Sdr. Hostrup, 6200 Aabenraa, tlf.: 74 61 33 57, e-mail: biniro@mail.dk

Felsted

Historisk Årbog for Felsted Sogn

Udgivet af Historisk Forening for Felsted Sogn, Nr. 30, 2012. 104 sider. Indhold: Andreas Asmussen: »Forord« – Jens Christian Hansen: »Ung i 1960ernes Felsted« – Hans Jørgen Nissen: »Otto Nissen – frisør i Felsted« – Ellen Jensen: »Datidens SMS'er – sendt pr. postkort« – Andreas Asmussen: »Glimt af fattigfolk og deres livsvilkår i sognet – fra 1700-tallet til 1850« – Sven Zachariassen: »Boi og Christa Greisen og deres lastbiler i Tumbøl« – Heine (Heinrich) Petersen: »Min omflakkende skoletid!« – Ellen Jensen: »Gamle sønderjyske ord« – Kai Eskildsen Møller: »Husregister på nettet« – Ejner Thaysen: »Amatør-radioforbindelser fra bussen på Bygbjerg« – Andreas Asmussen: »Købmand Classen« – Lorenz Lorenzen: »Uddrag af Hejmdal 1910 fra Felsted Sogn« – Andreas Asmussen: »Tumbøl Mølle« – Kai Eskildsen Møller: »Degn Christian Todsens erindringer i uddrag« – Hans Christian Dahlerup Koch: »Olieeftersforskning ved Kiding« – André Bendix Matthissen: »Forundersøgelser i forbindelse med olieboring ved Kiding« – Lorenz Lorenzen: »Uddrag af Hejmdal 1911 fra Felsted Sogn« – Andreas Asmussen: »Set og sket i årets løb« – Andreas

Asmussen: »Guldkonfirmander 2012« – Andreas Asmussen: »Foreningen – Arkivet – Patsches hus«.

Ekspedition: Andreas Asmussen, Kirkevej 2, Felsted, 6200 Aabenraa, tlf.: 74 68 53 30, e-mail: asmussen@bbsyd.dk

Gråsten

Årsskrift 2012

Udgivet af Historisk Forening for Graasten by og egn. 2012. Nr. 38. 60 sider. Indhold: Hans Clausen: »Dengang i Adsbøl – barndomsindringer fra 1940'erne og '50'erne« – Frede Chr. Ihle: »Erindringer fra min skoletid i Rinke-næs 1944-51« – Else Egholm og Solveig Schrøder: »Maleren Peter Petersen-Stubbæk« – Else Egholm: »Årets gang 2011« – Bodil Gregersen: »Foreningens beretning 2011« – Else Egholm: »Beretning fra arkivet« – »Bestyrelsen pr. 1. maj 2011« – »Gammelt og nyt fra Gråsten og Flensborg«.

Ekspedition: Bodil Gregersen, Klokkevej 2, Rinke-næs, 6300 Gråsten, tlf.: 74 65 31 81, e-mail: bouf@post.tele.dk

Haderslev

Langs Fjord og Dam. Lokalhistorie omkring Haderslev. 2012

Udgivet af Forlaget Gammelting, 2012. 99 sider. Indhold: Svend Åge Karup: »Slagterfirmaet Christian Vollstedt 1862-2012 – 150 års tradition og fornyelse gennem flere generationer« – Helge Christian Jacobsen: »Et lykkeligt møde – Carl Oluf Nielsens arrestation i 1945« – Anders Hell Hansen: »Haderslev ven-skabsbyer 1946-2000« – Svend Åge Karup: »Gadenavne i Haderslev (I)« – Len-nart S. Madsen: »«Til Oldforskningens Fremme« – museet i Haderslev igennem 125 år« – Therese Enggaard: »Borgerlig vielse skulle gøre kvinderne stærke« – Trine Skovlund Jørgensen: »Historisk Arkivs nye domicil« – Signe Lützau Pe-dersen og Fruke Witte: »Langelandsvej i Starup – en ceremoniel samlingsplads fra bondestenalderen« – Bent Vedsted Rønne: »Modstandsmanden Hans Chri-stian Andersen – begivenhederne omkring Vedsted Landbohjem«.

Ekspedition: Museum Sønderjylland – Arkæologi Haderslev, Dalgade 7, Postboks 122, 6100 Haderslev, tlf.: 74 52 75 66.

Hejls-Hejlsminde

Idrætsliv i Hejls 1966-2012. Årsskrift 2012

Udgivet af Lokalhistorisk Forening og Arkiv for Hejls-Hejlsminde 2012. 100 sider. Indhold: Gunnar M. Krag: »Forord« – »Hovedtræk af Idrætsforeningens historie 1966-2012« – Else Svendsen: »Om at være i Hejls IF's bestyrelse gennem 20 år« – »Gymnastik 1966-2012« – »Folkedans« – »Fodbold« – »Håndbold« – »Badminton« – Finn Jensen: »Motionsbadminton i Hejls – fra gymnastiksal til multihal« – »Basketball« – Søren Lewring: »På kanten af det umulige« – »Basketball 1978-1998« – »Nyere aktiviteter« – Tom Ross: »Fra ladvogn til multihal – et lille resumé om Hejls Revyen« – »Klub-huset i Hejls« – »Hejls Multihal« – »Bestyrelserne for Hejls Idrætsforening 1966-2012« – »Register over portrætterede personer«.

Ekspedition: Gunnar M. Krag, Trappendalvej 29, 6094 Hejls, tlf.: 75 57 47 54. e-mail: trappendal@profibernet.dk

Hoptrup

Hoptrup sogns Lokalhistoriske Forening 2012

Udgivet af Hoptrup sogns Lokalhistoriske Forening. 29. årgang. 2012. 48 sider. Indhold: Jens Knudsen: »Årsberetning 2012« – Thomas Rønnau: »Familien Kragh 'Nørbygaard'« – Jørgen Hasberg: »Hoptrup og omegn « – «For 100 siden« – »For 75 år siden« – »Hoptrup sogns Lokalhistoriske Forening. Vedtægter« – »For 50 år siden« – »For 25 år siden« – Jørgen Hasberg: »Hoptrup Kirkeorgel« – Jørgen Hasberg: »Peter Dons Augustinus 3.6. 1885« – Jørgen Hasberg/Ove Ethelberg: »Landsbysmedjen i Sønderballe« – Ove Ethelberg: »Brylluppet i Sønderballe«.

Ekspedition: Jens Knudsen, Kalmargårdparken 1, 6100 Haderslev, tlf.: 74 57 51 65.

Højer

Højer Lokalhistoriske Forening 2012

Udgivet af Højer Lokalhistoriske Forening. 2012. 24 sider. Indhold: Jørn Pedersen: »Forord« – Jørn Pedersen: »Christian Lassens Mindemuseum i Jarde-lund« – Jørn Pedersen: »Rundt om Ringkøbing Fjord« – Jette Lausten: »Den store ulykke på Brede Å« – Jørn Pedersen: »Skolen i Højer – som jeg har oplevet den og lidt historie« – »Program for 2012« – Thomas Georg Nielsen: »Lidt om Rudbøl« – »Foreningens bestyrelse« – »Arkivets bestyrelse« – Arki-vets medarbejdere«.

Højer Lokalhistoriske Forening 2013

Udgivet af Højer Lokalhistoriske Forening. 2013. Indhold: »Foreningens be-styrelse« – »Arkivets bestyrelse« – »Arkivets medarbejdere« – Børge Schmidt: »Højer FDF 50 år« – Lorens Hansen: »Hohenwarte« – Flemming Wraae: »Højer-banen 1892-(1935)-1962«.

Ekspedition: Jørn Frendesen Petersen, Ternholm 3, 6280 Højer, tlf.: 74 78 28 79, e-mail: debjerg@email.dk

Hørup

Lokalhistorisk Forening for Hørup Sogn. Årsskrift nr. 31 – 2013

Udgivet af Lokalhistorisk Forening for Hørup Sogn. Nr. 31. 2013. 40 sider. Indhold: Anders Rauhaage: »Henry og Ingeborg Poulsen« – Christen Clausen (red.): Fr. Matzen: »Alsisk sømand omkom på Stillehavskysten« – Anton Marckmann: »Om tyende og skudsmål« – Hans Madsen Prinds: »Mejeribesty- rer Hans Madsen Prinds' egen levnedbeskrivelse« – Kirsten Munch: »Ople- velser i Sønderjylland mellem 1920-1995 (fortsættelse fra årsskrift 30)« – »Klip fra året der gik 2012« – Birthe Danielsen: »Årets gang 2012« – »Sognet rundt (fortsat)« – »Arkivet 2012 – notat« – »Medlemsforhold – 2012« – »General- forsamling 2013 med dagsorden«.

Ekspedition: Bent Zachariassen, Skovhøj 47, 6470 Sydals, tlf.: 74 41 52 89.

Jegerup

Lokalhistorisk Forening for Jegerup Sogn 2012

Udgivet af Lokalhistorisk Forening for Jegerup Sogn. 2012. 64 sider. Indhold:

Mathias Nørgaard: »Forord« – Bestyrelsen: »Året 2012 i Lokalhistorisk Forening for Jegerup Sogn« – Kaj Sandholdt: »Jegerup Kirkesogn« – Kathrine Winther: »Barndomserindringer fra Blæsbjerg« – Cathrine Junker og Margit Junker Krag: »Minder fra Anden Verdenskrig« – Kaj Sandholdt og Ellen L. Petersen: »Aage Gram 1933-2012« – Aage Gram: »'De små Grå' fra Jegerup« – Ejnar Brøgger: »Mit livs centrifuge« – »Jegerup skole 1923« – »Konfirmandholdet 1952-53«.

Ekspedition: Mathias Nørgaard, Haderslevvej 2, Simmersted, 6500 Vojens, tlf.: 74 50 61 84, e-mail: boma-n@privat.dk

Kliplev

Fra Kliplev Sogn 2012. Lokalhistorisk Forening

Udgivet af Lokalhistorisk Forening for Kliplev Sogn. 2012. 88 sider. Indhold: Kaj Lassen: »Forord« – »Bestyrelsen i Lokalhistorisk Forening for Kliplev Sogn var i 2012« – »Redaktion af årsskriftet« – »Åbningstider« – »Introduktion til Mimi Philipsens erindringer af hendes barnebarn, Mimi Philipsen« – Mimi Philipsens erindringer, fortrinsvis skrevet 1970-71« – Mimi Philipsen: »Beskrivelse af begebenhederne den 9. april 1940 og bombingene af gården på Søgårdsmark i august 1942« – Jørgen Hansen: »Visgaarde« – Mimi Philipsen: »Brødbagning i gamle dage« – Kaj Lassen: »Heldagsudflugten 2012« – »Klip fra 1912 Heimdal og 1962 Jyske Tidende«.

Ekspedition: Kaj Lassen, Holmvej 15, Kliplev, 6200 Aabenraa, tlf.: 74 68 74 62.

Løgumkloster

Historisk Forening for Løgumkloster Kommune. Årsskrift 2013

Udgivet af Historisk Forening for Løgumkloster Kommune. 2013. 40 sider. Indhold: Allan Honoré: »Løgumkloster Bank« – Vagn Lauritzen: »Henrika Hagensen – en jordemoder på landet« – Niels T. Sterum: »Spøg og skæmt på teglværket?« – Allan Honoré: »Byvægten« – Frede Gotthardsen: »Lokale rim og remser« – Aase Wommelsdorff: »Damefrisøren« – »Afleveringer til arkivet, 2012«.

Ekspedition: Vagn Lauritzen, Ved Dammen 56, 6240 Løgumkloster, tlf.: 74 74 43 03, e-mail: vagn-lauritzen@mail.tele.dk

Nordborg

Årsskrift 2013

Udgivet af Lokalhistorisk Forening for Nordborg-området. 2013. 48 sider. Indhold: Jens-Ove Hansen: »Forord« – Nicolai Frederiksen: »Et alsisk bryllup ca. 1900« – Nicolai Frederiksen: »Myndighederne i den tyske tid« – Nicolai Frederiksen: »En begravelse sidst i 1800-tallet« – Nicolai Frederiksen: »Mit livs erindringer« – »Billedmateriale til erindringerne« – »Enden på historien«.

Ekspedition: Hans Jørgen Berg, Skovvej 14, 6430 Nordborg, tlf.: 74 45 10 58, e-mail: famberg@berg.mail.dk

Rødding

Historisk Årbog fra Rødding-egnen 2012

Udgivet af de lokalhistoriske arkiver, foreninger og udvalg i den »gamle«

Rødning Kommune. 2012. 112 sider. Indhold: »Forord« – Kaj Frandsen (red.): »Øster Lindet sogn, en krønike« – Mogens Lorentzen (red.): »En gammel drabssag fra Frøs Herreds ting« – Kirsten Fynbo: »Nybyggerne i Skodborgskov og på Skudstrupfælle« – Jørgen Kloppenborg Skrumsager: »Bejstrupgaard Mølle« – Louise Klinge: »Karen Poulsen – pigen fra Kamtrup« – Peter Schøsler: »Ungdomserindringer« – Niels Chr. Andersen: »Slut med slagteriet i Rødning« – Hans Jørgen Buhl Thomsen, Werner Petersen og Jørn Hellerøe: »3 'gamle' kammerater« – Sven Aage Paulsen og Ejgil Petersen: »Brændstrup Kristne Friskoles start« – Anne Grethe Hjerrild Nielsen: »Mi bø – en, mi butik og banko« – Harald Johansen Rytz: »Hvor blev de af – Mit livs rejse« – »Lokalhistoriske arkiver, foreninger og udvalg«.

Ekspedition: Rødning Lokalhistoriske Arkiv, Søndergyden 15, 6630 Rødning, tlf.: 79 96 56 65, e-mail: roeddingarkivet@hotmail.com

Rødekro

Lokalhistorisk Forening Rødekro 2012

Udgivet af Lokalhistorisk Forening i Rødekro. 2012. 160 sider. Indhold: »Foreningens bestyrelse og udvalg« – Bestyrelsen: »Forord« – »Afleveringer til arkivet 2011« – Bestyrelsen: »Året 2011-2012« – Per Holt Jessen: »Jernbansabotør 1943-1945« – Ellen Jensen: »Hovslund Stationsby under besættelsen og borgernes oplevelse af sabotagen den 15./16. december 1944« – Svend Åge Jørgensen: »Skurvognsfabrikken 'Sønderjyden'« – Mogens Jessen: »Hellevad-Egvad Pensionistforening« – Ingrid Nissen: »Hejmdal for 100 år siden« – Lene Lench og Bodil Bjerrum: »Livet ved landevejen mellem Rødekro og Hellevad« – Egon Kaas: »Jyllandsgade 3« – Poul-Chr. Jørgensen: »Cantobell – popklubben i Hellevad 1966-70« – Ingrid Nissen: »«Æ Kleinbahn fra Genner til Sivkro ved Bedsted«« – Harry Ørsted: »Mine år i Rødekro 1945-1958« – Ingrid Nissen: »Lærer Albert Mikkelsens dagbog skrevet under krigen 1940-45« – Ingrid Nissen: »Jyske Tidende for 50 år siden«.

Ekspedition: Rødekro Boghandel, Østergade 3, 6230 Rødekro, tlf.: 74 66 10 77.

Skærbæk

Fra Skærbæksegnens Fortid nr. 27, 2013

Udgivet af Historisk Forening for Skærbæk og Omegn, Skærbæk Museums Venner og Skærbæk Lokalhistoriske Arkiv. Nr. 27. 2013. 36 sider. Indhold: Niels L. Petersen: »Nedslagspunkter i et afvekslende liv«.

Ekspedition: Museum Sønderjylland Skærbæk, tlf.: 74 75 20 52, Historisk Forening, tlf.: 74 75 26 33 eller 40 29 58 21, e-mail: abild-jensen@bbsyd.dk

Starup

Starup Sogns Lokalhistoriske Arkivforening 2012

Udgivet af Starup Sogns Lokalhistoriske Arkivforening. 2012. 20 sider. Indhold: Karl Erik Olesen: »Forord« – Niels Peter Bladt: »Pluk fra aviserne 2011« – Niels Peter Bladt: »Brorsbølgård/Havegårdsminde« – Karl Beukel: »Om min fortid – De første år« – »Indkaldelse til generalforsamling« – Niels Peter Bladt: »Marknavne i Brorsbøl ejerlav«.

Ekspedition: Karl Erik Olsen, Diernæsvej 220, 6100 Haderslev, tlf.: 74 52 54 20 eller 21 21 63 80, e-mail: keohaderslev@gmail.com

Sundeved

Skript for Lokalhistorisk Forening for Sundeved 2012

Udgivet af Lokalhistorisk Forening for Sundeved. 2012. 88 sider. Indhold: Redaktionen: »Forord« – »Nuværende bestyrelse for Lokalhistorisk Forening for Sundeved« – Arne Jessen: »Stenen der blev smidt væk« – Marie Hansen: »Minder fra Sottrup kirkesogn 1900-1920« – Chresten Christensen og Frieda Andresen: »Vøllschows plejebørn« – Knud Tejlgaard Jensen og Hans Jørgen Callesen: »Om smedemester og maskinfabrikant Hans Jørgen Callesen« – Arne Jessen: »Æ 'Stenslau' i Stenrup 1932« – Folker Svane: »Sandfærdige oplevelser i krigsåret 1864« – Erik Knutzen: »Nybølbanens tilblivelse« – Jørgen Schmidt: »Omkring Tyendet og en Skudsmålssbog« – Henrik Pharaou: »Nøffel som æ ka haus et, ca. 1950-53« – »Året der gik«.

Ekspedition: Lokalhistorisk Arkiv, Truenbrovej 21 A, Avnbøl, 6400 Sønderborg, tlf.: 74 46 61 05, e-mail: sundevedarkiv@gmail.com

Toftlund

Toftlund Lokalhistoriske Forening. Årsskrift 2013

Udgivet af Toftlund Lokalhistoriske Forening. 2013. Årgang 7. 60 sider. Indhold: »Bestyrelsen for Toftlund Lokalhistoriske Forening og Arkiv 2012/2013« – »Forord« – Lis Mikkelsen: »Der er ingen, der har så godt et liv som jeg. Jeg har oplevet alt det, jeg drømte om« – Carl Erik Christensen: »Købmand Schrøder« – Lis Mikkelsen: »Hvis pølserne blev lagt ud på vejen, kunne de nå fra Toftlund til Skagen« – Carl Erik Christensen: »Mathias Schmidt Christiansen« – Lis Mikkelsen: »Brødrene Andersen« – Carl Erik Christensen: »Hittebarnet i toget« – »Æ Vesterbager« – Carl Erik Christensen: »Toftlund Brugs« – »Købmand Meyer« – Oluf Johnsson: »Fru Johnssons modehus« – »Hegelund Nielsens gartneri« – Lis Mikkelsen: »De første 80 år er gået hurtigt!« »På jagt efter grise« – Carl Erik Christensen: »For 100 år siden« – Carl Erik Christensen: »Forsvarsbrødrene« – »Verden er lille« – »Y-mens klub i Toftlund« – »Borgmesterbilleder på arkivet«.

Ekspedition: »Anne-Grethe Petersen, Mariavænget 29, 6520 Toftlund, tlf.: 74 83 22 34, e-mail: tilhf@forum.dk

Tønder

Tønder-erindringer XIII. Lokalhistorisk Forening for Gl.-Tønder Kommune. 2012

Udgivet af Lokalhistorisk Forening for Gl.-Tønder Kommune 2012. 48 sider. Indhold: Birgitte Thomsen og Inger Lis Andresen: »Forord« – »Lokalhistorisk Forenings nye bestyrelse« – Erik Schmidt: »Brugsen i Tønder« – Asta Hughes: »Mit barndomshjem på Tønder statsskole« – Finn Elkjær Larsen: »Den sorte og røde skole. Tønder Statsskole 1976 til 1979« – Per Rick: »Midt i en jazztid ...« – Erik Fuglsang: »Murermestersønnens opvækst i Tønder – mureruddannelse blev til karriere i fagligt arbejde« – Viggo Balling Nielsen: »En Tønderdrengs erindringer om 1950'erne« – »Indholdsfortegnelser«.

Ekspedition: Lokalhistorisk Forening og Arkiv for Gl.-Tønder Kommune, Richtsensgade 10, 6270 Tønder, tlf.: 74 72 33 26, e-mail: mail@lha-toender.dk

Vojens

Årbog 2012 for Lokalhistorisk Forening for Vojens-området. 26. årgang

Udgivet af Lokalhistorisk Forening for Vojens-området. 26. årgang. 2012. 67 sider. Indhold: »Forord« – Erik Christensen: »Aage Grams Vej i Vojens« – Bent Lehrskov: »Erindringer fra mit liv – 3. del« – »Noter fra aviser: For 75 og 100 år siden« – Lisbeth Jarlov: »De drog mod vest« – Johs. Jespersen (red.): »Mads Frederik Madsens barndoms- og ungdomserindringer – 1. del« – Tim Skovrup: »Bæk Mejeri« – Kresten Gram: »Karl Skrøders Vej« – Hans Jakob Hansen: »Afsløring af mindesten for fire frihedskæmpere« – »Familiehistorie, Vognmandsforretning 'Jens Paulsen'« – »Noter fra aviser: For 75 og 100 år siden« – Preben F. Nørup og Agnes Svendsen: »Mindeord Aage Gram« – Preben F. Nørup: »Foreningens virke 2012« – Agnes Svendsen: »Årets gang på Arkivet i 2012« – »Adresseliste m.m. for Lokalhistorisk Forening for Vojens-området«.

Ekspedition: Preben F. Nørup, Kædevænget 1, 6500 Vojens, tlf.: 74 54 16 02, e-mail: noerupsenior@gmail.com

Øster Lindet

Glimt. Fra Øster Lindet sogns historie, nr. 26, 2012

Udgivet af Lokalhistorisk Forening for Øster Lindet sogn. Nr. 26. 2012. 16 sider. Indhold: »Erindringer skrevet af Anna Villadsen« – »Tekst vedr. forsiden« – J. Schmidt: »2. Verdenskrig« – Niels Jakob Frank: »9. april 1940 på 'Høsthåb' i Rojbøl« – Jens Lytken: »Aldrig mere en 9. april« – Hans P. Nørgård: »Tysk flyvemaskine nødlandede i Vester Lindet« – Hans Skøtt: »På biltur op igennem Jylland« – »Forening og Arkiv 2012«.

Ekspedition: Kaj Frandsen, Villavej 13, Øster Lindet, 6630 Rødding, tlf.: 74 84 61 06.

Aabenraa

Historier fra Bybakken. Årsskrift for Aabenraa Byhistoriske Forening 2012

Udgivet af Aabenraa Byhistoriske Forening i samarbejde med Museum Sønderjylland – ISL. 2012. 63 sider. Indhold: Carlo Daus-Petersen: »Forord« – Wilhelm Ewald: »Revolutionen i Aabenraa november 1918« – Erik Jakob Petersen: »Fra den gamle Nygade«.

Ekspedition: Carlo Daus-Petersen, Kaholt 12, 6200 Aabenraa, tlf.: 74 62 23 17.

Historisk Samfund for Sønderjylland

Styrelse:

Forretningsudvalg:

Formand: Arkiv- og forskningsleder, dr.phil. Hans Schultz Hansen, Østergade 14, 6392 Bolderslev, tlf. 65 48 03 02 (Landsarkivet), e-mail: hsh@laa.sa.dk

Næstformand: Tidl. arkiv- og forskningschef, dr.phil. Lars N. Henningsen, Jørgensgård 43 B, 6200 Aabenraa, tlf. 74 62 76 17, e-mail: larsnhenningsen@gmail.com

Kasserer: Cand.oecon. Mogens Asmund, Nørreløkke 5, 6200 Aabenraa, tlf. 74 62 02 80, e-mail: moas@post.tele.dk

Journalist Finn Bach, Tækkerløkke 44, 6200 Aabenraa, tlf. 74 62 20 98, e-mail: rfbach@hotmail.com

Museumsinspektør, ph.d. Kim Furdal, Museum Sønderjylland ISL-Lokalhistorie, Haderslevvej 45, 6200 Aabenraa, tlf. 74 62 58 60, e-mail: kifu@museum-sonderjylland.dk

Museumsinspektør, ph.d. Mikkel Leth Jespersen, Museum Sønderjylland Kulturhistorie Aabenraa, H.P. Hanssens Gade 33, 6200 Aabenraa, tlf. 74 62 26 45, e-mail: mije@museum-sonderjylland.dk

Konsulent, cand.polit. Hans-Ole Mørk, Farverhus 21, 6200 Aabenraa, tlf. 74 62 80 62, e-mail: haomoerk@gmail.com

Styrelsesmedlemmer i øvrigt:

Museumsinspektør, ph.d. Inge Adriansen, Gustav Johannsens Vej 6, 6400 Sønderborg, tlf. 74 42 95 25, e-mail: inge.adriansen@mail.dk

Adjunkt, ph.d. Morten Andersen, Dalbyvej 101, 6000 Kolding, tlf. 75 52 51 93, e-mail: mars@kabelmail.dk

Generalkonsul, dr.phil. Henrik Becker-Christensen, Kgl. Dansk Generalkonsulat, Norddergraben 19, D-24937 Flensburg, e-mail: henbec@um.dk

Overinspektør Elsemarie Dam-Jensen, Markledgade 20, 6240 Løgumkloster, tlf. 74 74 51 34, e-mail: edj@mail.tele.dk (privat), elda@museum-sonderjylland.dk (arbejde).

Overinspektør, ph.d. Henrik Skov Kristensen, Ørstedsgade 24, 6400 Sønderborg, tlf. 74 67 65 57 (Frøslevlejren), e-mail: henrik.skov.kristensen@natmus.dk

Overinspektør Lennart S. Madsen, Museum Sønderjylland Arkæologi Haderslev, Dalgade 7, 6100 Haderslev, tlf. 74 52 75 66, e-mail: lema@museum-sonderjylland.dk

Fhv. regnskabschef Henning Mathiesen, Poppelhegnet 6, 6400 Sønderborg, tlf. 74 42 92 16, e-mail: henning.mathiesen@pc.dk

Overinspektør, dr.phil. Carsten Porskrog Rasmussen, Rodekær 1, 6200 Aabenraa, tlf. 74 62 66 05, e-mail: marionogcarsten@webspeed.dk (privat), cpr@museum-sonderjylland.dk (arbejde)

Museumsinspektør, cand.mag. René Rasmussen, Nygade 36, 6270 Tønder, tlf. 73 72 00 06, e-mail: renerasmussen@bbsyd.dk

Kredsudvalgsformænd:

Haderslev: Karl Erik Olesen, Diernæsvej 220, Sønderballe Strand, 6100 Haderslev, tlf. 21 21 63 80, e-mail: keohaderslev@gmail.com

Aabenraa: Erling Madsen, Dybvighoved Møllevvej 1, Løjt, 6200 Aabenraa, tlf. 74 61 78 04, e-mail: elmmadsen@mail.dk

Sønderborg: Christian Bo Bojesen, Havbo 2, Høruphav, 6470 Sydals, tlf. 74 41 59 74, e-mail: havbo2@stofanet.dk

Tønder: Finn Clemmensen, Toften 22, 6780 Skærbæk, tlf. 74 75 21 47, e-mail: odaogfinn@gmail.com

Sydslesvig: Kirsten la Cour, Gammelau 2, D-24980 Schafflund, tlf. 0049 4639 782402, e-mail: lac@skoleforeningen.de

Sekretariat og ekspedition:

Historisk Samfund for Sønderjylland, Haderslevvej 45, 6200 Aabenraa, tlf. 74 62 46 83, e-mail: hssdj@hssdj.dk

Hjemmeside: www.hssdj.dk

Åbningstid: mandag-torsdag kl. 9-16, fredag kl. 9-12.

Redaktionsadresser:

Sønderjyske Årbøger: Konsulent, cand.polit. Hans-Ole Mørk, Farverhus 21, 6200 Aabenraa, tlf. 74 62 80 62, e-mail: haomoerk@gmail.com

Sønderjysk Månedsskrift:

Museumsinspektør, ph.d. Kim Furdal, Museum Sønderjylland ISL-Lokalhistorie, Haderslevvej 45, 6200 Aabenraa, tlf. 74 62 58 60, e-mail: kifu@museum-sonderjylland.dk

Skriftrække: Overinspektør, ph.d. Henrik Skov Kristensen, Ørstedsgade 24, 6400 Sønderborg, tlf. 74 67 65 57 (Frøslevlejren), e-mail: henrik.skov.kristensen@natmus.dk

Kredsudvalg:*Haderslev kreds:*

Karl Erik Olesen (formand), Diernæsvej 220, Sønderballe Strand, 6100 Haderslev, tlf. 21 21 63 80, e-mail: keohaderslev@gmail.com
Ellen Jensen, Persillegade 9, Skodborg, 6630 Rødding, tlf. 74 84 86 88, e-mail: ellenjensen@skodborg-net.dk
Kirsten Fynbo (kasserer), Søndergade 34 E, Skodborg, 6630 Rødding, tlf. 74 84 81 48, e-mail: kirstenfynbo@hotmail.com
Jørn Olesen (sekretær), Øsby Stadionvej 9, Øsby, 6100 Haderslev, tlf. 74 58 41 31, e-mail: jolesen@mail.tele.dk
Jørgen Pedersen, Sundparken 66, Aarøsund, 6100 Haderslev, tlf. 74 58 44 20, e-mail: jelsep@mail.tele.dk

Aabenraa kreds:

Erling Madsen (formand), Dybvighoved Møllevej 1, Løjt, 6200 Aabenraa, tlf. 74 61 78 04, e-mail: elmmadsen@mail.dk
Kaj Eskildsen Møller (kasserer), Tværgade 5, Felsted, 6200 Aabenraa, tlf. 74 52 44 61, e-mail: kem@canzone.dk
Bent Pawlowski, Nørreagervej 2 A, 6360 Tinglev, tlf. 74 64 45 51, e-mail: pawlowski@post.tele.dk
Ellen Jensen, Stationsvej 36, Hovslund, 6230 Rødekro, tlf. 74 66 44 04, e-mail: enj@privat.dk

Sønderborg kreds:

Christian Bo Bojesen (formand), Havbo 2, Høruphav, 6470 Sydals, tlf. 74 41 59 74, e-mail: havbo2@stofanet.dk
Margrethe Iversen (sekretær), Farverløkke 33, 6310 Broager, tlf. 74 44 08 01, e-mail: mai@lhuset.dk
Henning Mathiesen (kasserer), Poppelhegnet 6, 6400 Sønderborg, tlf. 74 42 92 16, e-mail: henning.mathiesen@pc.dk
Sonny B. Andersen, Brogade 7, 1., 6400 Sønderborg, tlf. 20 91 39 01, e-mail: sba@bukhmark.dk
Frede Ihle, Mågevej 16, 6300 Gråsten, tlf. 74 65 11 99, e-mail: fredeihle@gmail.com

Tønder kreds:

Finn Clemmensen (formand), Toften 22, 6780 Skærbæk, tlf. 74 75 21 47, e-mail: odaogfinn@gmail.com

Olav Madsen (sekretær), Rylen 19, 6270 Tønder, tlf. 74 72 33 19, e-mail: gorylen@gmail.com

Carl E. Michelsen (næstformand), Galgestrømvej 2, 6270 Tønder, tlf. 74 72 50 63, e-mail: galgestroemvej-2@dlgmail.dk

Marie Stærk (protokolfører), Abterpvej 50, 6261 Bredebro, tlf. 74 71 11 00, e-mail: nielsbock@mail.dk

Jens Lautrup, Overbyvej 4, 6520 Toftlund, e-mail: meldkjaer@mail.dk

Sydslesvig kreds:

Kirsten la Cour (formand), Gammelau 2, D-24980 Schafflund, tlf. 0049 4639 782402, e-mail: lac@skoleforeningen.de

Kristian Bøgebjerg Arentsen (næstformand), Margarethenstr. 16, D-24939 Flensburg, tlf. 0049 461 5058224, e-mail: kbarentsen@hotmail.com

Anders Schaltz Andersen (kasserer), Osterwung 5, D-25856 Hattstedt, tlf. 0049 4846 590, e-mail: schaltz@t-online.de

Jørgen Kühl (sekretær), Am Hang 5, D-24857 Fahrdorf, e-mail: joergen-kuehl@skoleforeningen.de

Christian Skov, Fördepromenade 28, D-24944 Flensburg-Sonwik, tlf. 0049 461 16 89 870, e-mail: c@cskov.com

Regnskab for Historisk Samfund for Sønderjylland

RESULTATOPGØRELSE for perioden 1. januar til 31. december 2012

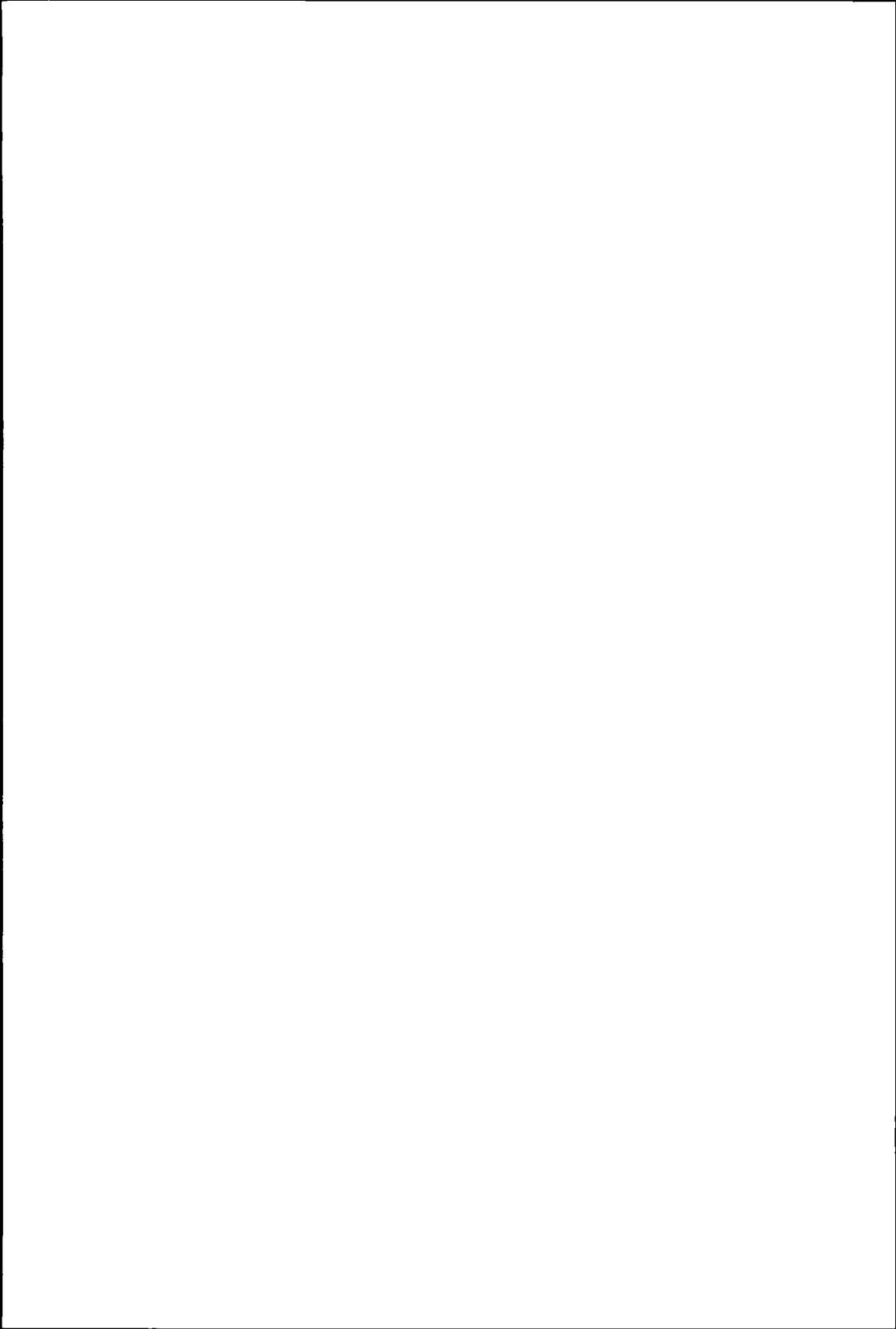
	2012	2011
	<u>kr.</u>	<u>tkr.</u>
FORENINGSVIRKSOMHED		
INDTÆGTER		
Foreningskontingent og abonnement	555.830	556
Tilskud	257.565	279
Andre indtægter	91.786	92
	<u>905.181</u>	<u>927</u>
UDGIFTER		
Sønderjyske Årbøger	-204.746	-263
Sønderjysk Månedsskrift	-457.332	-451
Medlemsaktiviteter	-123.941	-131
	<u>-786.019</u>	<u>-845</u>
RESULTAT AF FORENINGSVIRKSOMHED	<u>119.162</u>	<u>82</u>
FORLAGSVIRKSOMHED		
Indtægter vedr. skrifter	936.354	1.370
Omkostninger vedr. skrifter	-198.271	-1.525
Lagerregulering	-324.864	403
RESULTAT AF FORLAGSVIRKSOMHED	<u>413.219</u>	<u>248</u>
DÆKNINGSBIDRAG	532.381	330
Sekretariats- og styrelsesomkostninger	-337.001	-345
RESULTAT FØR RENTER	195.380	-15
Renteindtægter	43.787	57
Kursdifferencer m.v.	30.293	35
ÅRETS RESULTAT	<u>269.460</u>	<u>77</u>
Årets resultat disponeres således:		
Overførsel til frie reserver	169.460	
Hensat til »Den sønderjyske skibsfarts historie«	100.000	
	<u>269.460</u>	

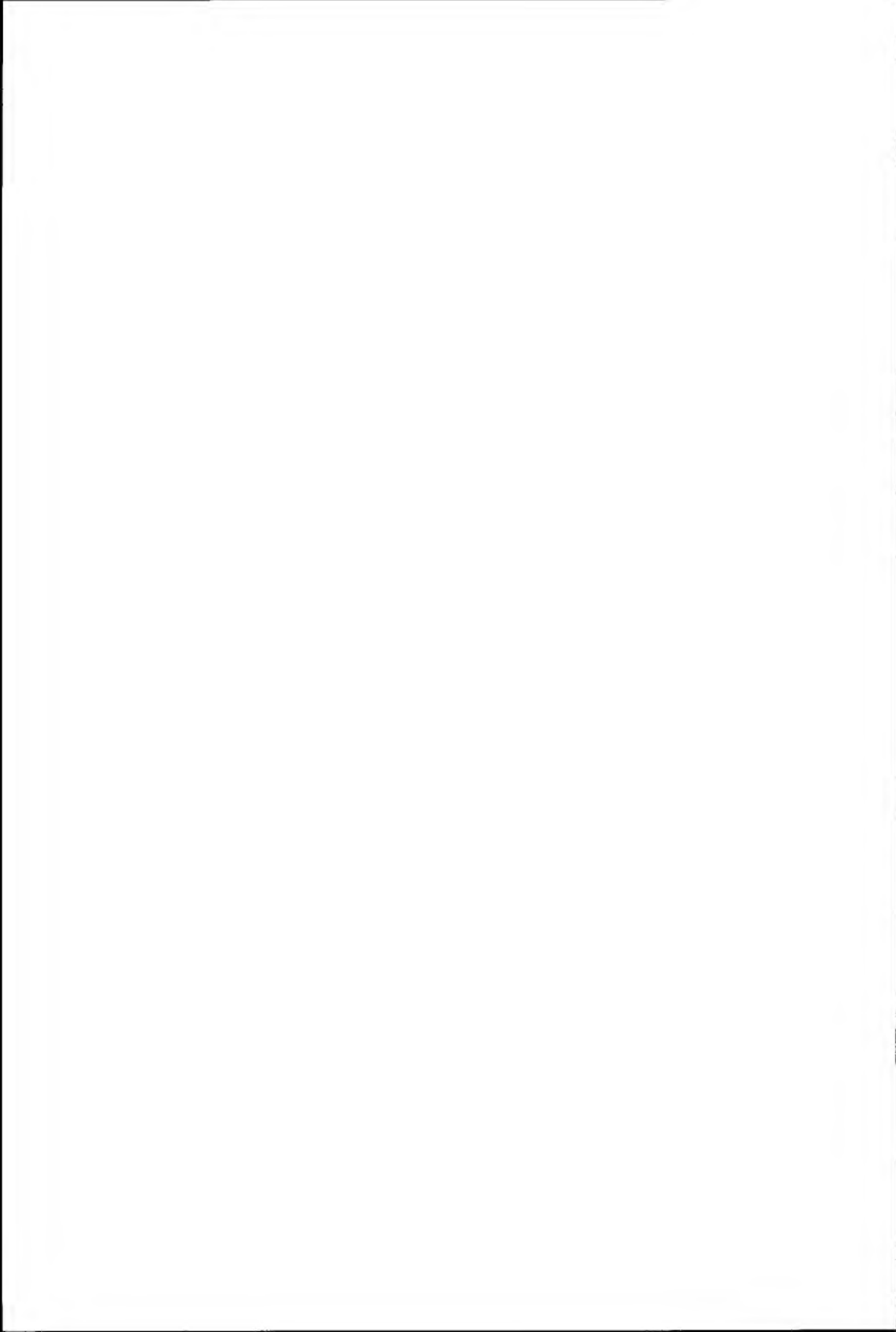
BALANCE
pr. 31. december 2012

	kr.	31.12.2011 tkr.
AKTIVER		
Beholdning af skrifter	101.680	427
Debitorer	19.267	151
Tilgodehavende moms	52.141	66
Periodeafgrænsningsposter	239.831	191
Obligationer (nom. 1.482.740 kr.)	1.505.034	1.545
Investeringsbeviser (nom. 1.000.000 kr.)	1.036.933	
Likvide beholdninger	309.012	594
AKTIVER I ALT	3.263.898	2.973
 PASSIVER		
Ikke disponerede midler	1.684.463	
Årets resultat	169.460	1.853.923
 <i>Hensættelser:</i>		
Det sønderjyske landbrugs historie	250.000	
Den sønderjyske søfarts historie	300.000	
Hensat fra årets resultat	100.000	400.000
Kommende års udgivelser	350.000	
EGENKAPITAL PR. 31. DECEMBER	2.853.923	2.584
Skyldige omkostninger og kreditorer	409.975	389
KORTFRISTET GÆLD	409.975	389
PASSIVER I ALT	3.263.898	2.973

Vi har revideret foranstående regnskab for Historisk Samfund for Sønderjylland.
Revisionen har ikke givet anledning til bemærkninger.

sign. Olaf Krag og Jørn Andersen

Artikler

Thomas Clausen

Kampen om tvangsmølleriets afskaffelse i
hertugdømmet Slesvig 1836-1852

Claus Pørksen

Kampen om Vesterhavssøerne i 1864

Anton Marckmann

Den menige danske infanterist i 1864-krigen

Mikkel Leth Jespersen

Om den duelige kaptajn og skibets interesse. Et kærlighedsdrama fra
Aabenraa-søfartens storhedstid

Jens Skrumsager Skau

Sigurd Kloppenborg Skrumsagers oplevelser og tanker fra sin deltagelse
under 1. Verdenskrig

Knud J.V. Jespersen

Christian X og Sønderjylland

Hans Schultz Hansen

To drab og et attentatforsøg.
Tre hændelser fra sønderjysk efterkrigstid 1945-1948

Kirsten Lylloff

Konfiskation af tysk ejendom i Sønderjylland efter 2. Verdenskrig

Historisk Samfund for Sønderjylland

www.hssdj.dk